

ШКОЛЬНАЯ

БІБЛІЯТЭКА

ЖЫВІ ў СВАБОДЗЕ!

Кніга пра Каліноўскага

ШКОЛЬНАЯ

БИБЛИОТЕКА

Кастусь Каліноўскі

(1838—1864)

**ЖЫВІ
Ў СВАБОДЗЕ!**

**Кніга
пра Каліноўскага**

**Мінск
«Юнацтва»
1996**

ББК 84(Бел)6
Ж 67
УДК 882.6-93

Для старэйшага школьнага ўзросту

Укладальнік С. С. ПАНІЗНІК

Мастак Л. І. МЕЛЕЖ

Ж $\frac{8820600000 - 037}{М 307(03) - 96}$ 73—96

ISBN 985-05-0173-1

© Укладанне, пасляслоўе.
С. С. Панізнiк, 1996
© Прадмова. Г. В. Кісялёў, 1996
© Афармленне. Л. І. Мележ, 1996

ЗА ПРАЎДУ І БАЦЬКАЎШЧЫНУ

За сваю вельмі багатую шматвяковую гісторыю Беларусь нарадзіла многа вялікіх людзей — воінаў і песняроў, дзяржаўных мужоў і заканадаўцаў, асветнікаў і духоўных пастыраў, рэфарматараў і рэвалюцыянераў. Адзін з самых любімых нацыянальных герояў беларускага народа — Кастусь Каліноўскі. Ён пражыў усяго 26 гадоў, але зрабіў столькі, што памяць аб ім перажыве вякі. Сваёй творчасцю і дзейнасцю ён найбольш поўна ўвасобіў слаўную эпоху 60-х гадоў мінулага стагоддзя, калі ўсе перадавыя людзі выступілі на штурм прыгонніцтва і самадзяржаўя.

Каліноўскі ўвайшоў у гісторыю як аўтар палымяных «Пісьмаў з-пад шыбеніцы», стваральнік беларускай рэвалюцыйна-дэмакратычнай публіцыстыкі, выдавец першай нашай газеты «Мужыцкая праўда», але, мабыць, галоўным яго творам, пабудаваным па ўсіх высокіх рамантычных канонах, было само яго гераічнае жыццё, да апошняга дыхання — тут няма гіпербалы — аддадзенае народу.

Нагадаем каратка галоўныя этапы, асноўную лінію гэтага яскравага жыцця. Кастусь, або афіцыйна Вікенцій-Канстанцін Сымонавіч Каліноўскі нарадзіўся ў 1838 годзе ў Мастаўлянах Гродзенскага павета ў мнагадзетнай сям'і безземельнага шляхціца, уладальніка невялікай фабрыкі, лепш сказаць, майстэрні ільняных вырабаў. Сапраўдным родным кутом для Каліноўскіх стала неўзабаве Якушоўка пад Свіслаччу, дзе бацька набыў фальварак, і сама Свіслач, дзе Кастусь разам са старэйшым братам Віктарам вучыўся ў знакамітай некалі гімназіі, ператворанай у пяцікласнае павятовае вучылішча. Тут набіраўся ён моцы для вялікай дарогі, тут набіраўся ён нянавісці да прыгнятальнікаў, тут набіраўся ён сакавітых слоў у народа, каб потым адліць з іх магутныя радкі «Мужыцкай праўды».

Мілыя родныя мясціны, Свіслач ды Якушоўка, будуць заўсёды вабіць яго. Але яшчэ больш вабіў шырокі свет. Новыя далягляды адкрывала паездка ў Маскву да брата Віктара, які ўсяляк садзейнічаў хуткаму духоўнаму пасталенню энергічнага і дапытлівага юнака. У 1856 годзе ўсё з тым жа братам Віктарам едзе ён па навуку ў Пецярбург. Пажыткі ў братоў вельмі сціплыя, і рублёў у кішэні няшмат. Сям'я была вельмі вялікая, у бацькі хапала іншых турбот, і ён не мог утрымліваць сыноў у сталіцы. Зрэшты, у гэтых адносінах Каліноўскія не складалі

выключэння. У навуку тады пайшоў разначынец без вялікіх сродкаў.

Гады універсітэцкай вучобы — вельмі важны перыяд для станаўлення дэмакратычнага светапогляду Каліноўскага. Ён знаёміцца з ідэямі рускіх і польскіх рэвалюцыйных дэмакратаў, прагна чытае «Современник», выданні польскай эміграцыі, лісты герцэнаўскага «Колокола», якія прыходзілі з-за мяжы і пашыраліся ўпотаі. Ужо ва універсітэцкія часы Каліноўскі становіцца адным з кіраўнікоў рэвалюцыйнага студэнцтва.

У Пецярбургу Віктар, прыроджаны гісторык-палеограф, а з ім і Кастусь зрабілі адкрыццё: як аказалася, імператарская публічная бібліятэка перахоўвала сапраўдны скарб — унікальныя гістарычныя крыніцы, старадаўнія манускрыпты, надзвычай багатую духоўную спадчыну Літвы-Беларусі мінулых якоўстагоддзяў. Атрыманыя веды напаяўнялі гістарычным аптымізмам, давалі веру, што Беларусь з яе багатай мінуўшчынай будзе мець і цудоўную будучыню, дзеля якой варта жыць і змагацца.

Трэба было на ўсё знайсці час: і на вучобу, і на тайныя сходкі, і на прыватныя ўрокі, якія Каліноўскі даваў, каб здабыць сякія-такія сродкі для жыцця. Нярэдка падводзіла і здароўе, і Кастусь вымушаны быў нават звярнуцца да слыннага сталічнага доктара.

Нягледзячы на ўсе цяжкасці, вучыўся Кастусь добра. У 1860 годзе ён скончыў універсітэт, потым некалькі месяцаў працуе над кандыдацкай дысертацыяй і на пачатку 1861 года атрымае дыплом кандыдата правоў, гэта значыць — юрыдычных навук. Веданне царскіх законаў прыдалося Каліноўскаму для барацьбы з самадзяржаўем. Як дыпламаваны юрыст Каліноўскі, можна сказаць, зусім прафесійна вынес абвінаваўчы вердыкт царызму і ўсяму нялюдскаму ладу эксплуатацыі і прыгнёту.

Працаваць па спецыяльнасці яму не давалася. Калі вясной 1861 года Каліноўскі вярнуўся на радзіму, на Беларусь, як і ва ўсёй Расіі і Польшчы, наспела рэвалюцыйная сітуацыя. Якраз была абвешчана сялянская рэформа, якая выклікала магутны ўздым сялянскіх хваляванняў. Уся Беларусь віравала, як устрыжаны вулей. У розных напрамках па беларускіх дарогах ішлі вайсковыя каманды, каб штыкамі навязаць сялянству падманную свабоду.

Становішча на Беларусі, як і ў суседняй Літве, абвастралася яшчэ тым, што тут неспакойна было таксама ў гарадах. Студэнты, афіцэры, дробная шляхта, рамеснікі выступалі ў падтрымку польскага нацыянальна-вызваленчага руху, які на пачатку 60-х гадоў разгарнуўся з новай сілай.

Беларусь і Літва імкліва ішлі да паўстання. Прыхільнікаў паўстання называлі «чырвонымі». Іх важаком стаў Каліноўскі. Ён ведаў, што трэба рабіць: трэба аб'яднаць сялянскі антыпамешчыцкі рух з нацыянальна-вызваленчым рухам. У адрозненне ад многіх іншых «чырвоных», ён бачыў асноўную сілу паўстання ў сялянстве, у працоўным народзе. У гэтым веліч і дальнабачнасць Каліноўскага. Ён бачыў таксама саюзніка ўсіх прыгнечаных народаў царскай Расіі ў перадавых сілах рускага народа і рашуча выступаў за рэвалюцыйны саюз усіх пакрыўджаных супраць самадзяржаўя. Якраз напярэдадні паўстання

Каліноўскі на поўны голас выказаў у падпольнай газеце «Сцяг свабоды» сваё цвёрдае перакананне: «Народ маскоўскі скаланаецца ад нашай векавой крыўды. Ён свабодным братам нашым, а не прыгнятальнікам быць жадае і адказнасць перад нашчадкамі за нашу жалезную няволю рапуча ўскладае на гатовы пасці царызм». Потым, пад уплывам паражэння, як зразумелая рэакцыя на пачварную дзейнасць Мураўёва-вешальніка і яго памагатых, узнікнуць і больш складаныя пачуцці. Калі за кратамі, за тоўстымі астражнымі сценамі Кастусь будзе пісаць развітальныя «Пісьмы з-пад шыбеніцы», яму здасца, што рускі народ навек змірыўся са сваім ярмом, і Каліноўскі скажа ў яго адрас горкія і не зусім справядлівыя словы.

Але мы забеглі наперад. Паўстанне яшчэ толькі рыхтуецца, яшчэ толькі-толькі збіраюцца, назапашваюцца сілы. Пачаў Кастусь з роднай Гродзеншчыны і паступова аб'яднаў тамашнія асобныя гурткі ў адзіную арганізацыю.

У той жа час Каліноўскі прымае вялікі ўдзел у стварэнні агульнай арганізацыі «чырных» Беларусі і Літвы і для гэтага ўсё часцей выязджае ў Вільню.

Тут утварыўся Камітэт руху, або Літоўскі правінцыяльны камітэт, які ўзначаліў падрыхтоўку паўстання ў Беларусі і Літве. Увосень 1862 года старшынёй камітэта стаў 24-гадовы Кастусь Каліноўскі.

Ён заўсёды з народамі, заўсёды шукае шляхоў да сялянскіх сэрцаў. Адзін з такіх шляхоў — друкаванае слова.

«Дзецюкі!

Мінула ўжо тое, калі здавалася ўсім, што мужыцкая рука здасца толькі да сахі, — цяпер настаў такі час, што мы самі можам пісаць, і то пісаць такую праўду справядлівую, як Бог на небе. О, загрыміць наша праўда і, як маланка, пераляціць па свеце! Няхай пазнаюць, што мы можам не толькі карміць сваім хлебам, но яшчэ і вучыць сваёй мужыцкай праўды».

Такімі велічнымі словамі пачынаецца першы нумар славутай «Мужыцкай праўды» Каліноўскага. Словы гэтыя знаменавалі надыход на Беларусі эпохі сялянскай дэмакратыі, найбольш яркім выразнікам і звестуном якой быў якраз наш Кастусь.

Першая беларуская газета выходзіла нелегальна, прыкладна раз у месяц у выглядзе лісткаў невялікага фармату. Усяго выйшла сем нумароў (апошні сёмы нумар друкаваўся пасля значнага перапынку ўжо ва ўмовах паўстання). Кожны нумар падпісваўся псеўданімам Каліноўскага «Яська-гаспадар з-пад Вільні».

У выданні газеты заўважаецца пэўны план. Кожны нумар прысвечаны якой-небудзь важнай тэме, якому-небудзь актуальнаму пытанню грамадскага жыцця. Праз усе нумары праходзіць важнейшае пытанне эпохі — пытанне зямлі і волі. Газета выкрывала рабаўнічы маніфест 19 лютага, «каторы цар з панамі для нас напісаў», востра крытыкавала палітыку царызму ва ўсіх сферах жыцця. Газета імкнулася пераадолець тагачасную веру сялян у «добрага цара», паказвала механізм дзяржаўнага кіравання, сувязь цара з чыноўнікамі і панамі. «Мужыцкая праўда» гаварыла сялянам, што яны ўласнымі сіламі могуць і павінны дабіцца справядлівага ладу — «вольнасці не такой, якую нам

цар схоча даці, но якую мы самі, мужыкі, паміж сабою зробімо». «Мужык пакуль здужае трымаці касу і сякеру, бараніць свайго патрапіць і ў нікога ласкі прасіць не будзе», — у гэтым асноўны пафас газеты Каліноўскага. У газеце паказвалася агульнасць інтарэсаў беларускіх сялян з «народам у Пецяўбургу, Маскве і па цэлай Расіі», з «мужыкамі каля Варшавы». Зразумела, некаторыя пытанні асвятляліся на яе старонках спрошчана — газета ж адрасавалася малапісьменнаму, а то і зусім непісьменнаму на той час селяніну. Тым не менш «Мужыцкая праўда» з'яўляецца ўзорам агітацыйнай літаратуры для народа, узорам рэвалюцыйна-дэмакратычнай публіцыстыкі. Характэрна, што ў газеце нямала супадзенняў з лепшымі творамі рускай агітацыйнай літаратуры таго часу, напрыклад, з пракламацыйяй Чарнышэўскага «Панскім сялянам ад іх добразычліўцаў паклон». І справа тут не столькі ў прамых запазычаннях (вядома, што пракламацыя Чарнышэўскага так і не выйшла), колькі ў брацтве па духу вялікага беларускага рэвалюцыянера з дзеячамі рускай ды і польскай рэвалюцыйнай дэмакратыі.

Сем несамавітых з выгляду падпольных лісткоў «Мужыцкая праўда», выпушчаных на працягу года, — феноменальная з'ява. Гэта была яго мара, любімае дзецішча, першае перыядычнае выданне, першая газета (сваеасаблівая, вядома) на беларускай мове. Наступныя — «Наша доля» і «Наша ніва» — змаглі з'явіцца толькі праз сорак з нечым гадоў ва ўмовах першай расійскай рэвалюцыі. Каліноўскі апярэджаў час, зазіраў далёка наперад. Ён быў бліскучым публіцыстам, рэвалюцыйным асветнікам свайго часу. Святло навукі і адукацыі ён называў найвялікшым шчасцем, вялікім дарам лічыў друкаванае слова. Яго ўмельства даходліва і пераканаўча гаварыць з народам па самых актуальных праблемах жыцця здзіўляе і захапляе. Для прыкладу прачытаем разам адзін фрагмент: «Няма і куска зямлі на свеце, каб людзі былі адзін у другога ўсё добрыя, не хацелі жыці з крыўдаю свайго бліжняга, — пісаў Каліноўскі. — Для таго каб была справядлівасць і праўда на свеце, а злыя людзі не збыткавалі і крыўды другім не рабілі, е ронд (урад), што бярэ падаткі, робіць школы, наўчае кожнага, каб жыў па праўдзе, становіць суд, а калі гэта не памагае і робіцца несправядлівасць, то наймае войска і так сцеражэ кожнага ад ліха і здзерства. От на што ронд патрэбны. І як добры слуга глядзіць худобы гаспадарскай і слухае свайго гаспадара, так добры ронд глядзец павінен шчасця людзей, слухаць народы і рабіць так, як народаві лепей. І не дзіва, бо не народ зроблены для ронду, а ронд для народу». Так папулярна тлумачыў, раскрываў Каліноўскі дзяржаўны механізм. Ён нібы любавалася ўсімі адценнямі народнага слова, што яшчэ не спазнала пугы граматыкі, шырока выкарыстоўваў трапныя параўнанні, фальклорную сімволіку, не грэбаваў грубаватым народным гумарам. Пільны рэаліст і высокай пробы рамантык, ён разам са сваім сучаснікам Вінцэнтам Дуніным-Марцінкевічам закладваў асновы маладой яшчэ тады беларускай літаратуры, літаратурнай мовы новага часу. Народ ведаў і любіў «Яську-гаспадара». Насенне «Мужыцкай праўды» прарасло ў 1863 годзе стрэльбамі і косамі ў руках народа-змагара.

Улады лютавалі. Паліцы і жандармеры прыйшлося перажыць з-за пякучых лістоў «Мужыцкай праўды» нямала непрыемных хвілін. Папыральных расстральвалі, адпраўлялі на катаргу, а «бунтоўная газета» з'яўлялася зноў і зноў. Але ўладам так і не ўдалося разгадаць таямніцу з'яўлення небяспечных лістоў. Толькі аднойчы ўлады натрапілі на след Каліноўскага, калі ён раскідваў «Мужыцкую праўду» на дарогах Слонімшчыны, едучы на паштовых конях. З гэтага часу Каліноўскі палкам пераходзіць на нелегальнае становішча, хаваецца ў падполлі, выступае пад чужымі імёнамі: Макарэвіч, Чарноцкі, Хамовіч або Хамудіус, Вітажэнец.

У студзені 1863 года выбухнула паўстанне ў Польшчы. Нягледзячы на супярэчнасці паміж віленскімі і варшаўскімі канспіратарамі (апошнія не ў дастатковай ступені паважалі суверэнітэт Літвы-Беларусі), Літоўскі правінцыяльны камітэт на чале з Каліноўскім вырашыў падтрымаць паўстанне польскага народа, абвясціў сябе Часовым рэвалюцыйным урадам Літвы і Беларусі і заклікаў беларускі і літоўскі народы да зброі. Чакалася, што паднімуцца і сяляне Расіі. На месцы рассылаецца інструкцыя аб пакаранні найбольш лютых памешчыкаў, прыгнятальнікаў народа. У гэты момант умеркаваныя элементы — «белыя» нанеслі ўдар у спіну паўстання, зрабілі пераварот і захапілі ўладу ў паўстанцкіх арганізацыях Варшавы і Вільні. Аднак зусім адхіліць Каліноўскага і яго аднадумцаў «белыя» не маглі. Каліноўскі атрымлівае пасаду рэвалюцыйнага камісара Гродзенскай губерні. Пакінуўшы Вільню, ён захаваў сувязь са сваімі аднадумцамі па ўсёй Беларусі і Літве. «Чырвоныя» Беларусі і Літвы па-ранейшаму лічылі яго сваім правадыром.

З усёй страснасцю змагаюцца аддаецца Каліноўскі арганізацыйнай рабоце на роднай Гродзеншчыне, шле надзейных людзей з інструкцыямі і парадамі ў іншыя губерні. Нягледзячы на сабатаж «белых», хутка паўстанне бушавала на ўсёй тэрыторыі Беларусі і Літвы ад Балтыкі да Прыпяці, ад Дняпра і Дзвіны да Буга і Нёмана. «За нашу і вашу свабоду!» — лозунг паўстанцаў.

На падаўленне паўстання царскі ўрад кінуў велізарныя сілы. У Вільню прыязджае з неабмежаванымі паўнамоцтвамі царскі сатрап генерал Мураўёў, празваны ў народзе Вешальнікам. Публічныя пакаранні смерцю сталі звычайнай справай.

Не вытрымаўшы рэпрэсій, «белыя» пачалі адыходзіць ад паўстання. Улетку 1863 года Каліноўскі зноў вяртаецца ў Вільню і становіцца кіраўніком віленскага паўстанцкага цэнтра (так званы «Чырвоны жонд»). Артыстычна мяняючы сваю знешнасць, маючы ўсюды адданыя сяброў, Каліноўскі працягваў кіраваць паўстаннем.

«Не дбаю анічога, то праз акно на дах, то іншымі спосабамі заўсёды шчасліва з іхніх рук выслізгваю. Бог апякуецца нада мной, а калі прыйдзеца павіснуць, то хай гэта будзе на пацеху ўсім літоўскім панам і прасветлай Маскве», — зухавата, з нейкім выклікам лёсу, пісаў ён аднаму з папличнікаў. Пра яго адвагу хадзілі легенды. Казалі, што ён прыходзіў нават на кожнае пакаранне смерцю, каб развітацца з папличнікамі.

Апошняя кватэра Каліноўскага была ў Святаянскіх мурах. Так называўся тады комплекс універсітэцкіх будынкаў у цэнтры

горада. У часы Каліноўскага універсітэта не было, улады закрылі яго яшчэ пасля паўстання 1831 года. У мурах змяшчалася гімназія, у некаторых іншых памяшканнях былі кватэры. Адну з такіх кватэр займаў Каліноўскі пад імем Вітажэнца. Цікава, што Святаянскія муры знаходзіліся якраз насупраць генерал-губернатарскага палаца, дзе жыў Мураўёў.

Адрас і імя, пад якім хаваўся Каліноўскі, выдаў здраднік, арыштаваны (і праз сто трыццаць гадоў адчуваеш ад гэтага калі не сорам, дык нейкую прыкрасць) у Мінску. У Вільню паляцела шыфраваная тэлеграма. Студзенскай ноччу 1864 года ўвесь квартал Святаянскіх муроў быў акружаны паліцыяй і дзвюма ротамі салдат. Група салдат і паліцыянтаў на чале з афіцэрам паднімаліся па лесвіцы будынка, дзе жыў Каліноўскі. Кастусь сустрэў іх на лесвічнай пляцоўцы са свечкай у руках. На пытанне аб імені спакойна адказаў: «Вітажэнец», і ў той жа момант быў арыштаваны. Яго даставілі ў прыстасаваны пад турму будынак былога Дамініканскага кляштара. Тут, у камеры (колішняй манаскай келлі, па самой прыродзе сваёй прызначанай для ціхай малітвы) наш знакаміты бунтар пражыў свае апошнія дні, пакуль вялася яго справа. Гэта быў 41 дзень няспыннага змагання з царскімі следчымі за сваю чалавечую годнасць, за тое, каб не здрадзіць ідэям паўстання, свайму народу. Ён прызнаў, што кіраваў паўстаннем, але адмовіўся адказаваць на пытанні, якія маглі папкодзіць народнай справе, таварышам. «Усведамленне сваёй годнасці і таго становішча, якое я займаў у грамадстве, не дазваляюць мне ісці іншым шляхам», — рашуча заявіў ён следчым.

Каліноўскі знаў, што з яго камеры толькі адна дарога — на эшафот. Ён знайшоў спосаб перадаць на волю развітальныя «Пісьмы з-пад шыбеніцы». Гэта апошні заповіт любімаму народу, твор (або хутчэй нават цыкл твораў — своеасаблівы трыпціх) высокай публіцыстычнай сілы.

«Браты мае, мужыкі родныя! З-пад шыбеніцы маскоўскай прыходзіць мне да вас пісаці, і можа, раз астатні. Горка пакінуць зямельку родную і цябе, дарагі мой народзе! Грудзі застогнуць, забаліць сэрца, но не жаль згінуць за тваю праўду...», — пісаў Каліноўскі. Змагар гаварыў аб вялікім значэнні школ і адукацыі, але лічыў, што святло навукі зазьяе над родным краем толькі пасля заваявання свабоды. «Для таго то, Народзе, ... ідзі ваяваці за сваё чалавечае і народнае права, за сваю зямлю родную». Палымянныя публіцыстычныя радкі арганічна перарасталі ў пісьме Каліноўскага ў верш, звернуты да любімай дзяўчыны (цяпер вядома яе імя — Марыська Ямант, сястра аднаго з папечнікаў) і зноў да народа.

Бывай здаровы, мужыцкі Народзе,

Жыві ў шчасці, жыві ў свабодзе.

І часам памяні пра Яську свайго,

Што згінуў за праўду для добра Твайго.

10 сакавіка 1864 года Кастусь Каліноўскі быў публічна павешаны ў Вільні на гандлёвай плошчы Лукішкі, якая была тады ўскраінай горада. Развітацца з ім прыйшлі тысячы вілен-

цаў. «Каліноўскі ішоў на пакаранне смела», — пісаў сведка. Калі чыталі прысуд і назвалі яго імя «дваранін Каліноўскі», ён усклікнуў: «У нас няма дваран, у нас усе роўныя!» Нават свой эшафот гэты нязломны чалавек здолеў ператварыць у трыбуну для выказвання свайго жыццёвага крэда, сваіх высокіх рэвалюцыйных поглядаў.

Гісторыкі лічаць, што цела Каліноўскага, як і іншых паўстанцаў 1863 года, пакараных смерцю ў Вільні, пахавана на вяршыні гары Гедыміна. Гара знаходзілася ў той час на тэрыторыі Віленскай цытадэлі, і ўлады ўпатай закопвалі там целы паўстанцаў, каб народ не мог аддаць пашану іх магілам. Гісторыя ўсё перайначвае, і заняйдбаная некалі гара з узноўленай вежай стала сімвалам непаўторнага Вільнюса, старажытнай цудоўнай Вільні, сімвалам гераічных традыцый барацьбы і яднання народаў. Разам з тым яна нібы маўзалеі Каліноўскага, Серакоўскага і іншых герояў 1863 года.

Сваёй яркай індывідуальнасцю, адметнымі рысамі Кастусь помніўся ўсім, хто яго ведаў. Яго параўноўвалі з Маратам і Рабесп'ерам, знакамітымі дзеячамі Вялікай французскай рэвалюцыі. «...Гэты чалавек адзін каштаваў сотняў...», «...Чалавека гэтага нельга было ні напалохаць, ні збіць з толку...», — гаварылі пра яго сучаснікі і гісторыкі, нават самыя далёкія ад яго спраў і поглядаў.

Велізарную ролю адыграў Каліноўскі ў гісторыі вызвольнага руху, грамадска-палітычнай і філасофскай думкі, літаратуры і культуры Беларусі. З яго палітычнай і публіцыстычнай дзейнасцю звязана афармленне на Беларусі рэвалюцыйнага дэмакратызму як самастойнай плыні. У аснове яго светапогляду ляжала вера ў магутныя творчыя сілы народа, у магчымасць рэвалюцыйным шляхам разбурыць свет насілля і эксплуатацыі і пабудаваць новае грамадства, заснаванае на прынцыпах справядлівасці. У вельмі складаных падзеях 60-х гадоў на Беларусі і Літве Каліноўскі пастаянна імкнуўся, каб былі не забыты, дастойна прадстаўлены інтарэсы працоўных, сялянства. Менавіта народныя ўяўленні аб справядлівасці былі для яго галоўным крытэрыем у ацэнцы ўсіх сацыяльна-палітычных з'яў. Цар «у паноў сто раз пытаў, якую яны хочучь даці вольнасць мужыкам, у мужыкоў і разу не спытаў, якой яны хочучь вольнасці», — пісаў Каліноўскі ў «Мужыцкай праўдзе». І працягваў: «А для таго, дзецюкі, каб ніхто вас не мог ашукаці, цяпер ужо талкуйце паміж сабою, якой вам вольнасці патрэба і якім адно спосабам мужык яе дастаць можа». Вопыт Каліноўскага вучыць гранічнай павазе да народа, да народнай думкі.

1863 год — неад'емная частка гістарычнай свядомасці беларускага народа. Паўстанне апаліла сваім зыркім полымем біяграфіі пачынальнікаў нашай літаратуры В. Дуніна-Марцінкевіча, А. Вярыгі-Дарэўскага, Ф. Багушэвіча, В. Каратынскага, Я. Вуля, А. Абуховіча, Ф. Тапчэўскага. Маладзейшы за іх Я. Лучына па гарачых слядах напісаў абразок пра мінскіх паўстанцаў. Гэтыя драматычныя падзеі, вобраз Каліноўскага і ў наш час прыцягваюць неаслабную ўвагу пісьменнікаў і дзеячоў мастацтва. Створана нямала цікавых, а то і выключных па сваіх

мастацкіх вартасцях рэчаў. Дастаткова назваць паэму «Каліноўскі» Максіма Танка, драматычную паэму «Хамуціус» Аркадзя Куляшова, памятны ўсім верш Петруся Броўкі часоў Вялікай Айчыннай вайны, раман «Каласы пад сярпом тваім» і іншыя творы Уладзіміра Караткевіча, аповесці А. Мальдзіса, А. Якімовіча, С. Яновіча, оперу Д. Лукаса на лібрэта М. Клімковіча, п'есу і тэатральную пастаноўку Е. Міровіча 20-х гадоў, мастацкі фільм таго ж часу, творы А. Грубэ, З. Азгура, С. Селіханова, Л. Гумілеўскага, С. Гарбуновой, П. Сергіевіча, А. Гугеля і Р. Кудрэвіч, Л. Шчамялёва, П. Дударанкі, М. Купавы і многіх многіх іншых пісьменнікаў, скульптараў, мастакоў. Кожнае пакаленне імкнецца спасцігнуць, адкрыць для сябе гераічную эпоху Каліноўскага, загадкавую і прыцягальную асобу «атамана мужыцкай праўды».

Памяць пра ўпартую барацьбу Каліноўскага супраць расійскага царызму і тых варшаўскіх канспіратараў, якія не бачылі новай раскладкі сіл на гістарычнай арэне, памагае нам сёння ўмацоўваць суверэнітэт Рэспублікі Беларусь.

Гэтая кніга — толькі невялікая даніна нашай бязмежнай пашаны і любові да свайго нацыянальнага героя.

Генадзь Кісялёў

ДА БЕЛАРУСКАГА ЛЮДУ

*Я знала: шчасце наша немагчыма,
Пакуль лютые самаўладства гнусь.
Тваёй любоўю, верай і айчынай
Адна была жанчына — Беларусь.*

*Ніна Мацяш
«Маналог каханай
Кастуся Каліноўскага»*

КАСТУСЬ КАЛІНОЎСКІ

ВЕРШЫ ПУБЛІЦЫСТЫКА

* * *

Марыська чарнаброва, галубка мая!
Дзе ж падзелася шчасце і ясна доля Твая?
Усё прайшло, прайшло — як бы не бывала,
Адна страшэнна горыч ў грудзях застала.
Калі за нашу праўду Бог нас стаў караці
Дый ў Прадвечнага саду вялеў прыпадаці, —
То мы прападзём марна, а праўды не кінем,
Хутчэй Неба і шчасце, як праўду, абмінем.
Не наракай, Марыся, на сваю бяздолю,
А прымі цяжкую кару — Прадвечнага волю.
А калі мяне ўспомніш, шчыра памаліся,
То я з таго свету табе адзавуся.

* * *

Бывай здаровы, мужыцкі Народзе.
Жыві ў шчасці, жыві ў свабодзе
І часам спамяні пра Яську свайго,
Што згінуй за праўду для дабра Твайго.
А калі слова пяройдзе у дзела,
Тады за праўду станавіся смела,
Бо адно з праўдай у грамадзе згодна
Дажджэш, Народзе, старасці свабодна.

«МУЖЫЦКАЯ ПРАЎДА»

№ 1

Дзецюкі!

Мінула ўжо тое, калі здавалася ўсім, што мужыцкая рука здасца толькі да сахі, — цяпер настаў такі час, што мы самі можам пісаці, і то пісаці такую праўду справядліву, як Бог на небе. О, загрыміць наша праўда і, як маланка, пераляціць па свеце! Няхай пазнаюць, што мы можам не толькі карміць сваім хлебам, но яшчэ і вучыць сваёй мужыцкай праўды.

Пыталі і пытаюць усе, што чуваці на свеце, хто нам, бедным мужыкам, дасць вольнасць? Но, праўду сказаўшы, мала хто хоча сказаці так, як сумленне кажа — па справядлівасці. Мы мужыкі, браты вашыя, мы вам будзем гаварыць цэлую праўду, толькі слухайце нас!

Маскалі, чыноўнікі і многа паноў будуць перапыняць пісьмо наша да вас; но найдуцца людзі і з мужыкоў разумнейшыя, і з панскага роду, і з местачковых, што хочуць вашай свабоды, вашага шчасця, — яны то вам самі гэта пісьмо даваці будуць, каб вы зналі, хто ваш прыяцель, а хто ваш вораг.

Шэсць лет ужо мінула, як пачалі гаварыць а свабодзе мужыцкай. Гаварылі, талкавалі і пісалі многа, а нічога не зрабілі. А гэты маніфест, што цар з сенатам і панамі для нас напісаў, то такі дурны, што чорт ведае да чаго ён падобны, — ніякой у ім няма праўды, няма з яго для нас ніякой карысці. Парабілі канцылярыі, зрабілі суд, як бы гэта не ўсё роўна браць у с... з судом ці без суда. Парабілі пісараў, пасрэднікаў, а ўсё за мужыцкія грошы, і вялікія грошы — чорт іх ведае на што; для таго хіба, каб запісывалі ў ксёнжкі, як многа напішуць на с... мужыцкіх. А з гэтага-то і відаць, што нам нічога добрага і не думалі зрабіці.

Праўда, абяшчалі то калісь даць нам вольнасць: но як нам здаецца на наш мужыцкі розум, што хочуць ашукаці, бо калі праз шэсць лет нічога не зрабілі, то цераз рок пэўне не зробраць. Могуць яшчэ напісаці і другі маніфест, яшчэ большы ад гэтага, но і з гэтага другога маніфесту нічога добрага, як і з першага, не будзе.

Ад маскаля і паноў няма чаго спадзявацца, бо яны не вольнасці, а глуму і здзерства нашага хочучь. Но не доўга яны нас будуць абдзіраці, бо мы пазналі, дзе сіла і праўда, і будзем ведаць, як рабіць трэба, каб дастаць зямлю і свабоду. Вазьмемся, дзецюкі, за рукі і дзяржымся разам! А калі паны схочуць трымацца з намі, так няхай жа робяць па святой справядлівасці, бо калі іначай — так чорт іх пабяры! Мужык, пакуль здужае трымаці касу і сякеру, бараніць свайго патрапіць і ў нікога ласкі прасіць не будзе.

Гэту «Мужыцкую праўду» напісаў і зноў пісаці будзе

Яська-гаспадар з-пад Вільні.

№ 2

Дзецюкі!

Калі бог стварыў усіх людзей вольнымі і ўсім даў адзінакую душу, так скуль жа гэта ўзялося, што адзін марнуе да і над людзьмі збыткуе, а другі, бедны, паншчыну служыць альбо аброкі ў казну плаціць?

Кожны па-свойму талкуе, на сваю старану цягне. Цар кажа, што ён добра нам думае, а паны кажуць, што яны добра думаюць нам зрабіці, а мужык бедны ад іх дабросці як прападаў, так і прападае.

Каб расталкаваць людзям, у чым праўда, я пішу пісьмо, а пісаці буду, як бог і сумленне кажа — вы адно мяне, такога самага мужыка, як і вы, паслухайце добра.

Быў то калісьці народ наш вольны і багаты. Не помняць гэтага нашыя бацькі і дзяды, но я вычытаў у старых ксёнжках, што так калісьці бывала. Паншчыны тады ніякой не было. І няма чаго таму дзівавацца, бо было лесу шмат, поля колька хочаш, а людзей то мала, так нашто служыць паншчыну на зямлю, калі кожны мог лесу выцерабіць, хату сабе паставіць і меці сваё поле.

Но ў суседстве з намі жыў немец і маскаль. Аднаму і другому багацтва нашае калола ў вочы — каб іх так колька схапіла, да й хацелі нас сагнаць з нашай бацькаўшчыны. Трэба было бараніцца, так кароль кажа: «Хадзем бараніці». А тут не ўсе ідуць, да і мала нашых пайшло. Выгналі то маскаля і немца — но каб

жонкі да і дзеці гэтых, што хадзілі на вайну, мелі за чым пражыці, так кароль наш і напісаў такое права: «Гэтыя, што не хочуць ісці бараніці сваей зямлі, няхай абрабляюць поле гэтым, што б'юцца за вольнасць і пчасце ўсіх». І гэтак было доўга: адны баранілі край, усё хадзілі па войнах, а другія то аралі, то сеялі, то касілі, то жалі. З гэтуль-то і ўзялася гэта паншчына. Судзіце ж цяпер самі, чы можна было зрабіці справядлівей, як зрабіў калісьці наш кароль польскі да і літоўскі? Но калі маскаль з немцам хітрасцю нас падбілі і пайшоў ронд маскоўскі, так і ўсё зрабілася па-чартоўску. Стаў зараз маскаль свой ронд уводзіць у нашым краі і кажа: «Мужык, давай рэкрута, мужык, давай падаткі да і паншчыну яшчэ службы альбо плаці аброк у казну!» Так якая ж тут ужо справядлівасць, калі ўсенька, што цяжка, звальваюць на мужыка, калі з яго дзяруць астатнюю шкуру, б'юць і плакаць не даюць! Ачунялі то былі мужыкі, угледзелі, што кепска, ды і давай бунтавацца пад Касцюшкаю; а Касцюшка то кажа: «Калі мужыкі хочуць ужо самі бараніці сваю зямлю, так няхай жа не служаць паншчыны ды і не плацяць у казну аброку за зямлю». От гэта так справядлівасць! Но што ж, калі маскаль спыніў маніфест Касцюшкі, каб не пабунтаваў усіх мужыкоў. Для таго-то і пабілі маскалі Касцюшку, бо каб мужыкі ўсе разам былі збунтаваліся і ўхапіліся за сякеры, нажы і косы, так бы маскаль мусіў бы прапасці без паўстання і мы на век векаў ужо былі бы вольныя.

Так з гэтага пісьма і відна: што мужыкі панскія і казённыя не павінны плаціць ані чыншу панам, ані аброку ў казну за зямлю, бо гэта зямля да нас належыць; но калі будзе вайна з маскалём за нашу вольнасць, то той час трэба ўсім ісці на вайну проціў маскаля. А то для таго, каб хутчэй прагнаць маскаля з яго сабачым рондам, і каб ніколі ніякой нікому мужыкі паншчыны не служылі і нікага ў казну аброку не плацілі, і каб на век векаў народ наш быў вольны і пчаслівы. А калі вас хто будзе падмаўляць рабіці іначай: чы то спраўнік, чы то акружны, чы то лапсэсар, чы то пан, — то вы яго не слухайце, бо то пэўна ашуканства, што за царскія альбо панскія грошы вечнай вашай згубы хоча!

Яська-гаспадар з-пад Вільні

Дзецюкі!

Жывучы пад рондам маскоўскім, кожны ведае, што ён нас абдзірае і глуміць; но мала хто добра падумаў, чы можна ад яго спадзявацца чаго для нас альбо для дзяцей нашых. Я, дзецюкі, лепш знаючы ад вас, напісаў пісьмо, каб не маглі туманіць розуму вашага. Для таго чытайце з увагаю, а як перачытаеце, давайце да другой вёскі.

Чалавек то такую мае натуру, што альбо нічога не ведае і нічога меці не хоча, альбо калі даведаецца, то хоча зразумеці добра і дастаці ўсенька, што яму належыць. Гэта вялікая праўда. От яшчэ нядаўна гаварылі нашыя, што яны створаны для таго, каб служылі паншчыну і былі нявольнікамі, а гаварылі для таго, што нічога не ведалі і нічога меці не хацелі. А чы сёння гэтак скажуць, калі ўжо ведаюць многа і многа хочуць? Сёння ўсе ўжо паразумнелі, усе ўжо мужыкі талкуюць, што бог стварыў чалавека, каб ён карыставаў з вольнасці справядлівай, і смяюцца, як гэта маглі інакш думаці. Гэта права, што народ робіцца разумнейшым, выходзіць ад самога бога, а хто яму схоча спраціўляцца, таго альбо сам бог, альбо народ па прыказу боскаму з зямлёю змяшае!

Вы, дзецюкі, пэўна, вельмі цікавыя, скуль жа гэты народ так паразумнеў? Я вам скажу, скуль гэта.

Калі француз пад Севастопалем саўсім пабіў маскала, то для таго, каб маскаль не меў сілы і грошай, прыказаў народу даць вольнасць, не браць рэкрутаў і вялікіх падаткаў. Маскаль згадзіўся на гэта, бо думаў, што народ дурны і патрапіць яго ашукаці. Ён-то хацеў адно: перамяніць няволю, но, бачу, вельмі ашукаўся, бо хаця нам ронд маскоўскі нічога ў шэсць лет не зрабіў, но мы як пачулі, што і мужык можа быць вольны, так пачалі пытацца ў людзей разумнейшых і талкаваці паміж сабою, аж зразумелі, што то вольнасць значыць. От скуль гэта ўзялося, што народ паразумнеў. Мы сёння ўсе ўжо ведаем, што чалавек вольны — гэта калі мае кусок сваей зямлі, за каторую ані чыншу і аброку не плаціць, ані паншчыны не служыць, калі плаціць малыя падаткі, і то не на царскія стайні, псярні і курвы, а на патрэбу цэлага

гічную экспедыцыю ў Бясплодную Зямлю. Гэта быў сабака вельмі ласкавы, але каварны, ён здольны быў лашчыцца і ў той жа час рыхтаваць іншаму якую-небудзь брыдоту, — так, ён пры першай жа агульнай кармёжцы спёр у Бэка частку яго порцыі. Бэк кінуўся на яго, каб пакараць за гэта, але Франсуа апярэдзіў яго: бізун свіснуў у паветры і абрынуўся на злодзея. Бэку заставалася толькі падабраць сваю костку.

Ён убачыў, што Франсуа робіць па справядлівасці, і з гэтай пары пранікся павагай да метыса.

Другі сабака не лашчыўся ні да каго і не выклікаў ні ў каго сімпатыі, але затое і не рабіў спробы красці ежу ў навічкоў. Ён меў суровы, хмуры нораў і ясна даў зразумець Кэрлі, што жадае толькі аднаго — каб яго не чапалі, а хто яго зачэпіць, таму будзе дрэнна. Гэты сабака — яго звалі Дэйв — толькі еў і спаў, а калі не спаў, то ўсё пазяхаў, і нішто абсалютна яго не цікавіла. Нават калі «Нарвал» праходзіў заліў Каралевы Шарлоты і гайдаўся, станавіўся на дыбкі, кідаўся, як шалёны, а Бэк і Кэрлі ледзь не страцілі розум ад страху, Дэйв толькі з сумным выглядам падымаў часам галаву і, акінуўшы іх раўнадушным позіркам, пазяхаў, пасля зноў засынаў.

Дні і ночы параход увесь дрыжаў ад нястомнай і рытмічнай, як пульс, работы вінта. Адзін дзень быў падобны на другі, але Бэку здавалася, што становіцца ўсё халадней. Нарэшце аднойчы раніцай стук вінта заціх, і на «Нарвале» паднялася мітусня. Бэк, як і іншыя сабакі, адчуў хваляванне, што панавала навокал, і зразумеў, што чакаецца нейкая перамена. Франсуа ўзяў іх усіх на павадок і вывеў на палубу. Ступіўшы на яе халодную паверхню, Бэк адчуў, што яго лапы патанулі ў нейкай кашы, надта падобнай на грязь. Ён зачмыхаў і адскочыў назад. Такая ж белая мокрая каша падала зверху. Бэк абтросся, але яна ўсё сыпалася і сыпалася на яго. Ён з цікавасцю панюхаў яе, пасля лізнуў языком. Яна абпальвала, як агонь, і адразу раставала на языку.

Дзецюкі!

Няма і куска зямлі на свеце, каб людзі былі адзін у другога ўсё добрыя, не хацелі жыці з крыўдаю свайго бліжняга. Для таго, каб была справядлівасць і праўда на свеце, а злыя людзі не збыткавалі і крыўду другім не рабілі, ёсць ронд, што бярэ падаткі, робіць школы, наўчае кожнага, каб жыў па праўдзе, становіць суд; а калі гэта не памагае і робіцца несправядлівасць, то наймае войска і так сцеражэ кожнага ад ліха і здзерства. От на што ронд патрэбны. І як добры слуга глядзіць худобы гаспадарскай і слухае свайго гаспадара, так добры ронд глядзець павінен шчасця людзей, слухаць народ у рабіці так, як народ у лепей. І не дзіва, бо не народ зроблены для ронду, а ронд для народу.

Гэтак, дзецюкі, робіцца на цалюскім свеце. А калі за граніцаю, чы то ў француза, чы ў англічаніна, народ спагадае ронду, то для таго, што ронд слухае народ у рабіці так, каб народ быў багаты і шчаслівы.

А ў нас, дзецюкі, чы гэтак? Чы ў нас ёсць справядлівасць у судзе? Чы можа чалавек быць пэўны, што яго ніхто не скрыўдзіць? Чы ронд маскоўскі думае аб людзях, каб яны маглі жыці шчасліва? Самі скажыце.

У нас, дзецюкі, адно вучаць у школах, каб ты знаў чытаці па-маскоўску, а то для таго, каб цябе саўсім перарабіці на маскала. Суды маскоўскія — гэта воўчая яма, гдзе не разбіраюць, чы за табой праўда, чы не, а скубуць адно як могуць. Бяспечнасці пад маскалём ніякай няма, хто дужэйшы, той і глуміць; а войска то не для таго трымаюць, каб аберагаці кожнага ад злых людзей і ад глуму, а для таго, каб не пазволіць народу і застагнаць, калі пазнае сваю няволю, калі згледзіцца, што дзяруць з яго над сілы. Ронд маскоўскі як той ліхі пан, што, пачаўшы ад камісара аж да цівуна, пазваляе кожнаму народ глуміці, каб як найбольш грошай у кішэнь яго дасталася. Ронд маскоўскі, дзецюкі, не так робіць, як рабіці трэба, не думае, каб палепшыць народу, а вымышляе адно спосабы, як абадраці і саўсім людзей зглуміці.

Чаму гэтак робіцца пад рондам маскоўскім, я вам скажу — вы адно мяне паслухайце.

Ронд — гэта саўсім так сама, як чалавек. І як чалавек мае галаву на тое, каб думаў, а рукі і ногі, каб

зробіў так, як задумаў, так ронд мае цара, каб рондзіў, а чыноўнікаў па ўсіх местах і мястэчках, каб рабілі, як цар захоча. Для таго як галава ў чалавека калі задумае кепскае, то ногі і рукі кепскае зрабяць; так у рондзе, калі цар глуму захоча, то чыноўнікі глуму і наробяць. А з гэтага-то і відаць, што здзерства, якое ў нас вычаўпляюць, то не для таго робіцца, што ў нашым краю няма людзей, здатных на чыноўнікаў, гатовых і жыццё сваё аддаць для народу, а для таго, што цар гэтакіх людзей у Сібір высылае, а на нашыя грошы назначае чыноўнікамі гэтых, што адно самі людзей глумяць, другім глуміці пазваляюць і бога не баяцца. Гэтакі чыноўнік не давядзе ўжо да розуму — ён калі і няма прыказу цара, то сам выдумае спосаб, як абадраці бедны народ. І гдзе ж тут шукаці праўду?

Так з гэтага пісьма і відно, што глум, здзерства і несправядлівасць выходзяць ад самога цара — ён-то з нас выбірае войска, ён-то з нас выдзірае грошы нібы на патрэбу народу, а, узяўшыся з усімі гіцлямі за рукі, адно нас цяменжыць, трымае ў няволі. Но прыходзіць яму ўжо канец, бо мужык пачуў вольнасць, а мужыцкая вольнасць — гэта ўсё роўна, што шыбеніца для ўсіх здзерцаў і глуміцеляў народу! Для таго-то цар спыняе вольнасць мужыцкую і спыняці будзе, для таго-то, калі ў паноў сто раз пытаў, якую яны хочуць даць вольнасць мужыкам, у мужыкоў і разу не спытаў, якой яны хочуць вольнасці. Ён знае, якая-то вольнасць мужыцкая, ён ведае, што наш мужык хоча, каб ніхто не смеў драці з нікога, — і для таго як мы яго ронду, так ён нашай вольнасці баіцца.

Дзяры з нас, цар, дзярыце з нас, чыноўнікі яго, хаця да астатняй шкуры; но памятайце, што і на вас прыйдзе пара, памятайце, што калі мужык разгуляецца, то як свет шырокі, кроў ваша палецца!!!

Яська-гаспадар з-пад Вільні

№ 5

Дзецюкі!

Мала таго, што з мужыка дзяруць на ўсякія падаткі астатнюю кашулю, мала таго, што ніколі не можаш дабіцца да куска хлеба, а ўсё, што заробіш, аддаці

мусіш чорт ведае каму і чорт ведае на што, мала таго, кажу, што жыццё нашае горш сабачага, — а скажыце, мае міленькія, чы ёсць паміж намі хто адзін, каб не аплакваў яшчэ альбо свайго сына, альбо свайго брата, альбо свайго мужа, што цар забраў яго ў рэкруты да і загнаў чорт ведае гдзе?

Працуе бацька цяжка на дзецяткі свае, гадуе маці сына, ночанькі не спіць, а цар, сабачая яго вера, як гэты воўк, закраўшыся, вяліць лавіці, у дыбы скаваці і гнаці ад радні далёка. А маскоўскае жыццё — горкая ўжо доля. Забыці там трэба, што ёсць у нас наша бацькаўшчына, што ёсць у нас наша радня, а аддаці жыццё не за дабро і шчасце ўсіх, а за ліха і вечну няволю нашых братоў. Гэтакага ліха, дзецюкі, і скаціна не знае, вы, мае міленькія, пэўне, і не падумалі, скуль яно на нас навязалася, чы гэтак мусіць быці? Усё я вам расталкую, а хто мае праўду ў сэрцы і добра хоча, той мяне паслухае.

Помняць яшчэ нашыя дзяды, паказваюць яны, што за іх часоў мужыкі рэкрута і не зналі. Было войска, то праўда; но войска польскае было ўсё са шляхты, а калі мужыкі часам і захацелі ісці на вайну, так зараз з іх знімалі мужыцтва да і паншчыну: давалі зямлю, а ўсю вёску рабілі шляхтаю. Стуль-то ў нас і парабіліся гэтыя аколiцы шляхецкія. Так за тое, што чалавек ішоў на вайну, бараніў сваю бацькаўшчыну, то ронд польскі даваў зямлю, даваў вольнасць, даваў шляхецтва, а маскаль чы гэтак робіць? За тое, што мы яму 25 лет на войнах служым без людскай стравы і адзежы, мала таго, што не дае шляхецтва, но, сабача юха, не дае нават куска зямлі, каб, хаця цяжка гаруючы, дабіціся да спакойнай смерці. Праслужыўшы 25 лет, да і торбу ўзяўшы ідзі жабраваці! А што грэху набярэшся перад богам, спрыяючы маскалю, таго ніколі бог не даруе. Ідзе француз даваці вольнасць мужыкам, бунтуюцца местачковыя да і маладзёж за сваю і нашу вольнасць і веру, а мы-то даем рэкрута, і нашымі грудзямі цар маскоўскі застаўляецца, і нашымі рукамі ўсмірае бунты і запрагае нас усіх у вечную няволю. Таго, хто нам добра думае, мы выганяем, таму, хто нам ліха робіць, мы памагаем, чы ж не грэшна перад богам, а не стыдна перад цэлым светам? Самі скажыце. Праўда, што мы былі дурныя і, як гэтыя авечкі, нічога не

зналі, но, здаецца, пара ўжо паразумнецъ, угледзецъ праўду.

Вы ведаеце, дзецюкі, добра, што француз прыказаў не даваці ўжо больш маскалю рэкрута, для таго калі цар захоча ўзяці, так, цэлаю грамадою згаварыўшыся, нідзе яму не даці. Ён цяпер хоча ўзяці 5 з тысячы, но як дамо 5, то ён пазней захоча ўзяці 10, і зноў пойдзе па-старому. Цяпер мы яму аддамо гіцляў, но пазней трэба будзе аддаці і сваіх сыноў. Так для таго, дзецюкі, талкуйце добра і не давайцеся ашукваць. За мужыцкую крыўду стойце смела, усе разам, і калі хто захоча крыўдзіць, выцягаці рэкрута, то хто бы ён ні быў, чы то старшына, чы акружны, чы хоць сам губернатар, то вы яго наўчыце мужыцкаю рукою, а будзе вольнасць — і рэкрута не будзе, і бог нам дапаможа!!!

Так, дзецюкі, па дабросці да ладу не дойдзем!

Яська-гаспадар з-пад Вільні

№ 6

Дзецюкі!

Чы мая праўда горка, чы яна салодка, я пісаў заўсёды і пісаці буду — вучу я вас, як рабіці трэба, вучыці буду. Вы адно слухайце мяне, талкуйце добра і рабіце так, як сумленне вам скажа, а бог яшчэ злітуецца над намі і дасць нам шчасце, і дабро ў нас будзе.

Калі бог, стварыўшы, чалавека, даў яму душу, то не на тое, каб ён жыў, як сабака, на гэтым, а на тамтым свеце прападаў на век вякоў у муках пякельных, а для таго, дзецюкі, каб знаў закон божы, знаў свайго бога, знаў сваю веру і заслужыў на шчасце нябеснае. Калі сын боскі, прыйшоўшы на гэты свет, устанавіў праўдзівую веру і за гэту веру цярпеў крыжовыя мукі; то не для таго, каб якіясь там цары маскоўскія, байстручага роду, перамянялі закон божы, а мы, на прыказ гэтых цароў, выракаліся веры сваіх дзядоў і прадзедаў і не хвалілі бога, а радню царскую, но для таго, дзецюкі, бог найвышшы цяпер за нас, каб закон яго быў ужо вечны, ніхто не смеў перамяняці, а мы з цэлай моцы трымаліся яго.

Но чы гэтак, дзецюкі, робіцца ў нас, як сам бог прыказвае, чы дзержымся мы закону боскага? Самі скажыце. Не адзін ужо, можа, забыўся, што бацька яго быў яшчэ справядлівай уніяцкай веры, і ніколі ўжо не ўспомніць на тое, што перавярнулі яго на сызму, на праваслаўе, што ён сягодня, як той сабака, жыве без веры і, як сабака, здохне чартам да пекла!!! О дзецюкі, ліха такому чалавеку! А калі мы будзем гэтак рабіці з богам, так што ж бог найвышшы з намі зробіць? Аддасць у пекла на вечныя мукі, будуць чэрці душу нашу на кускі рваці, а смала ў вантробах кіпеці будзе. Пазнаеш тады сваё ліха — но ў пекле па няўчасе ўжо будзе, не перапросіш тады ўжо справядлівага бога, і мукам тваім ніколі канца не будзе.

Цяпер пытаю вас, дзецюкі, хто ж нам гэта ліха нарабіў і што зрабіці трэба, каб мы былі шчаслівыя і на гэтым, і на тамтым свеце?

Нарабіў нам гэтага ліха, дзецюкі, гэта цар маскоўскі, ён-то, перакупіўшы многа папоў, вялеў нас у сызму загнаці, ён-то плаціў грошы, каб толькі перахадзілі на праваслаўе, і, як гэты антыхрыст, адабраў ад нас нашу справядлівую уніяцкую веру і пагубіў нас перад богам навекі; а зрабіў гэта для таго, каб мог нас без канца драці, а бог справядлівы не меў злітання над намі.

Но, божа звышмоцны, міласэрны ты наш пане, ты аб нас не забывай, злітуйся над намі, памажы нам у нашай нядолі, выжані маскаля з нашага краю, дай нам праўдзівую вольнасць і веру нашых дзядоў і прадзедаў — а касцёлы, што маскаль, нячыстая яго сіла, параскідаў альбо перарабіў на стайні і цэрквы, зноў заяснеюць тваею хвалою, і народ у іх хваліці цябе будзе, як хвалілі нашыя продкі. Заспяваем тады ў адзін голас нашу песню святую: «Святы божа, святы моцны, святы несмяртэльны — змілуйся над намі» — і бог найвышшы змілуецца над намі, дапаможа нам у нашай працы, а на тамтым свеце дасць крулеўства нябеснае — і не будуць ужо дзеткі нашыя сваю матку праклінаці, што на свет радзіла!

Паказваюць людзі, што святы айцец аж з Рыму прыслаў ужо для нас сваё благаслаўенне (но маскаль яго спыняе), гавораць, што прышле і ксяндзоў, што будуць прымаць на уніяцкую веру. Тады, дзецюкі, хто адно верыць у бога, яго сына і духа святога, няхай

зараз пакідае сызму і пераходзіць на праўдзівую веру дзядоў і прадзедаў. Бо хто не пяройдзе на унію, той сызматыкам застанецца, той, як сабака, здохне, той на тамтым свеце пякельныя мукі цярпеці будзе!

Так годзе ж ужо, дзецюкі, жыці без ніякай пацехі на свеце, калі бог міласэрны мае злітаванне над намі, а ты, чалавеча, як перачытаеш альбо пачуеш гэту праўду, згавары пацеры, каб бог усемагутны дапамог людзям, што дабро нам думаюць, што хочуць, каб мы былі вольныя, як шляхта, мелі сваю зямлю, як шляхта, хвалілі бога па праўдзе і заслужылі неба на тамтым свеце.

Гэтага для вас ад душы хоча ваш брат, такі самы з дзедаў-прадзедаў мужык, як і вы, но яшчэ уніяцкай веры — *Яська-гаспадар з-пад Вільні*.

№ 7

Дзецюкі!

Доўга маўчаў я, не казаў вам нічога, бо хацеў разглядзецца добра да разабраць, што гэта дзеецца на свеце, штоб ужо спавясціць вас па справядлівасці да сказаць, як наказуе бог да сумленне, што нам цяпер трэба рабіці. Ждаць моўчкі больш ужо нязмога! Памяркуем толькі, што думаюць цяпер зрабіць з намі. Абяцаў нам цар зямлю. Чыноўнікі, папы да маскалі — усе ў адзін голас дурылі нас, што цар нам шчыра думае да дасць волю, справядлівую волю. І слухалі мы цара. Казаў ён нам яшчэ два гады службыць паншчыну, і паншчыну мы адбывалі. Наказаў цар некрута, далі мы яму і некрута, а самі моўчкі глядзелі, як нашых сынкаў да братоў на край свету пагналі. Накінуў нам падушнага — плацілі мы падушнае за жывых і памёрлых, за дзяцей да за старцаў нядужых, плацілі мы земскую павіннасць да ўсялякія зборы, плацілі на пасрэдняка, на праўленне, старшынам, пісарам, акружным, асэсарам — да бог ведае каму не плацілі — да ўсё не пыталіся, куды йдуць нашы грошы. Усе нас крыўдзілі да ўсе абдзіралі; біў нас сільнейшы, крыўдзіў багатшы — а на тое нідзе не было справядлівасці. Мы ўсё маўчалі да слухалі, усім кланяліся, за ўсё плацілі, усё цярпелі, ждучы канца, бо спадзяваліся справядлівай вольнасці, спадзяваліся, што дадуць

вольную зямельку да ў падушным справядлівы пабор будзе. Замест таго штоб аддаць нашу зямельку, да якую ж зямельку? Гэту, што з дзядоў-прадзедаў кроўнаю працай дзесяць раз ужо на яе зарабілі да заплацілі. За гэту зямлю цар наказуе нам чыншы плаціць у казначэйства. Да якія ж чыншы? Якія ўздумаецца пастанавіць чыноўнікам да судовым крывапіўцам, да яшчэ з кожным годам усё большыя да большыя. Так волі нам ужо і не будзе: век цэлы плаці да на век нясі астаткі, штоб адплаціцца палатам да праўленням. Падмануў жа нас цар, а яго служкі: папы, чыноўнікі да маскалі — падвялі нас, як чорт добрую душу.

Мала таго: беручы некрута навесні, казаў цар, што больш браць не будзе, — мы, як тая дзяціна, і паверылі, што не будзе, а цяпер бач! — ізноў цар наказуе з кажнае воласці пастанавіць па сто хлапцоў, што пойдучь у маскалі па ахвоце, а як ахвотнікаў не будзе, так грамада прысудзіць, каму ісці ў некруты. Скроціўся хіба! — штоб-то хто ішоў у маскалі па ахвоце. Так ось ужо ў другі раз падмануў нас цар з некрутам. Узяў пяцёх з тысячы, а цяпер давай сто з воласці, а ўвосень яшчэ можа дзвесце або трыста захоча, бо цар са сваімі маскалямі не падужае мужыкоў, што падняліся ў Польшчы, і не падолее француза, за Польшчу ўступіўся. У Польшчы мужыкі таксама, як і мы, спадзяваліся на цара да ждалі волі ад яго, да як пабачылі, што цар толькі лёстачкамі душу выймае, а новымі падаткамі, некрутам да чыншамі астатнюю сарочку з іх здзерці хоча, от усе разам з віламі да з косамі пайшлі дабівацца зямлі да праўды, а іншы і святой уніяцкай веры. От і дабіліся. Выйшаў ужо польскі маніфест. Зямля вольна даецца ўсім мужыкам, бо гэта іхняя зямля з дзядоў-прадзедаў, за гэту зямлю ніхто не мае адрабляць паншчыны і чыншаў ніякіх нікому плаціць, падушнага больш не будзе, а толькі падымнае, як колісь плацілі; некрута больш не будзе, а ўсе мужыкі, і паны і мяшчане — усякі адслужыць 3 гады ў сваёй зямлі і зноў сабе вольны. Уніяцкія касцёлы, што маскалі забралі, аддаюцца назад уніатам, і хто хоча, мае права хрысціць дзяцей па-уніяцку да да уніяцкіх ксяндзоў ісці да споведзі і па-старому богу маліцца, як яшчэ бацькі нашы маліліся.

Но цяпер самі разбірайце: дзе больша праўда — чы ў польскім маніфесце, чы ў царскім? Цар абяцаў даць вольнасць — не даў. Абяцаў не браць некрута — а цяпер ужо другога наказывае. Польскі маніфест даў зямлю, не бярэ некрута, скінуў падушнае, павярнуў унію. Но, скажыце ж, браткі, хто нам лепш думае? Памог бы француз і нам, як памагае мужыкам у Польшчы; дык што ж — цар адказвае, што ў нас мужыкі ўсім давольныя, іншай волі не хочуць, што яны любяць цара да душы, што шлюць яму лісты, да зносяць падаткі, да ахвотна плацяць чыншы, а некрута пастановяць колькі цару заўгодна, а уніі ніхто не хоча! І тут нас цар падманвае, скрывіць хоча праўду, штоб нас саўсім пагубіць. А француз на нас толькі ждзе: да каму ж ён памагаць стане, калі ў нас будзе ціха? А мы, хоць нам царскія служкі зняверылісь надта, робім усё, што яны нам накажуць. Такім спосабам не зазнаць нам волі да справядлівасці. Не так думалі мужыкі ў Польшчы. Служылі яны яму верна, як і мы, да пабачыўшы, што не выслужаць нічога, сталі дабівацца і дабіліся волі. А і іх царскія служкі дурылі, як нас цяпер дураць: падмаўлялі, штоб слаць лісты да цара, перапрашаючы, да па-старому несці падаткі, да даваць некрута, учылі і іх, як даносіць адзін на аднаго, як лавіць да маскалям адстанаўляць, да мала знайшлося такіх, што то, не баючыся бога ні сораму людскога, служаць маскалям, бо ўжо спазналі мужыкі царскую думку. А такіх, што за грошы не пабаялісь службыць ворагам нашым, што не хацелі мужыкам зямлі да праўды на свеце да спрэчны былі новай вольнасці да новаму польскаму маніфесту, гэтакіх вешаюць, як подлых сабак, сядзібы іх апусцелі, пайшлі з дымам іх хаты, прапала марна худоба. Падумаіце добра да, памаліўшыся богу, станьма дружна разам за нашую вольнасць! Нас цар ніц не падмане — не падвядуць маскалі: няма для іх у нашых сёлах ні вады, ні хлеба, для іх мы глухія і нямыя — нічога не бачылі і не чулі. А пакуль яшчэ пара, трэба нашым хлопцам спяшыць з віламі да з косамі там, гдзе дабіваюцца волі да праўды, а мы, іх бацькі да жонкі нашы, сцерагчы будзем да ўведамляць, адкуль на іх сягне нячыстая маскоўская сіла, да ад душы памагаць усялякімі спосабамі дзецюкам нашым, што за нас пойдучь біцца. А

будзе ў нас вольнасць, якой не было нашым дзядам да бацькам.

Яська-гаспадар з-пад Вільні

ДА БЕЛАРУСКАГА ЛЮДУ ЛІСТЫ З-ПАД ШЫБЕНІЦЫ

І да нашага кутка даляцела ваша газэтка, і мы яе з увагай прачыталі; вельмі яна ўсім спадабалася, бо праўда напісана. Прыміце для таго нашу падзяку, а пісьмо аддрукуйце, каб знаў свет Божы, як мужыкі Беларусы глядзяць на Маскалёў і паўстанне польскае, чаго яны хочаць, і чаго па сваёй сіле дабіваюцца будуць. Слова наша простае, но зато шчырае; калі яно дойдзе да ронду польскага, адкрые яму нашу грудзь, да і пакажа, што па-нашаму рабіці трэба, каб панаванню маскоўскаму не цяпер, то пазней канец ужэ палажыці.

За ўсіх старон маскалі цяпер талкуюць нам без устанку а сваём брацтве з намі. Праўдзіва дзівота, жывучы пад рондам маскоўскім гэтулькі часу, цяпер ледзь мы аб гэтым пачулі, для таго не без карысці будзе паглянуць як гэта маскоўскія браты самі ў сябе гаспадарылі да і з намі рабілі, каб пазнаць іх шчырасць і права на брацтва нашае. Не будзем гаварыці, з якіх народаў маскалі паўсталі, брацтва там не многа найдем, няволя манголаў да і цароў маскоўскіх заўсім забіла ў гэтым народзе ўсякую памяць а свабодзе, да і зрабіла з яго грамады людзей паганых бяз мыслі, бяз праўды, бяз справядлівасці, бяз сумлення да і бяз баязні Боскай. З гэтакім народам цары маскоўскія, што то жывуць людскою крыўдаю, падбілі зямлю нашу пад сваё панаванне, тут то мы іх і пазналі, гэтых як яны сябе называюць братоў нашых. Ронд польскі, правіўшы намі, не браў з нас рэкрута, не адрываў народу ад дзяцей, ад бацькоў, да і ад зямлі роднай і не гнаў гдзесь у канец света, каб завадзіць няволю, выціскаць слёзы і пракленства на душы нашай. Ронд польскі, калі браў з нас падымное, то не заводзіў гэтакіх стаенных падаткаў на душы нашы, што то да Бога адно належаць. Ронд польскі, маючы Бога ў сэрцу, не ўпісаў нас у сызму, у каторай адно за цара да за цара маліціся трэба, як бы ўжэ цар быў Богам на

свецe, а вера да казны належала. Ронд польскі ўжо таму будзе 70 лет, выперажаючы многа суседскіх народаў, пачаў ужэ талкаваці а свабодзе мужыцкай і роўнасці братняй мужыка з шляхціцам, а енарал Касцюшка, што то кажуць, каля Слоніма радзіўся, і а каторым народ наш спявае, што ён вельмі быў добрым і маскаля крэпка біў, высказаўся ён за вольнасць нашу, но маскаль то перашкодзіў і завёў свае ронды (парадкі). Пагляньма ж цяпер, што ён зараз пачаў рабіці, гэты дабрадзеі мужыцкі, як сам цяпер кажа найперш, каб не магло вырабляціся сумленне народнае, пакасаваў маскаль усе сходкі людзей выбарных, усе школы нашы, а так, абабраўшы з сумлення да і з розуму, а завёўшы ў нас свой парадак маскоўскі, пазволіў кожнаму дужшаму глуміцца над бедным як толькі схоча. Паноў саўсім увольніў ад усякіх ценжараў, даў ім права завадзіць паншчыну маскоўскую, а яна то, ня тры, дай не шэсць дзён з хаты, но 6 дзён з душы рабочай. Мужыку не толькі што не даў ніякага права, но яшчэ адабраў і тое права, якое ён меў ад ронду польскага; многа людзей вольных да і каралеўшчызны вялеў у паншчызну упісаць, кожнаму можна было мужыка крыўдзіць, а чыноўнікі маскоўскія не рабілі яму ніякай справядлівасці, но яшчэ, калі суд на глум не зсылаў мужыка ў Сібір, то аддаваў на вечнасць у салдаты. Калі які пан, паслухаўшы сумлення, ішоў за праўду і справядлівасць і спраціўляўся прыказу царскаму, каторы кажа: «дзяры, бяры да і маўчы», тады яго, калі не ўцёк да пранцуза, у турму бралі да і ў Сібір гналі, а двор з людзьмі у казну забралі, стуль то у нас і мужыкі казённыя. Пярвей яны служылі казне паншчыну, а после ў аброк іх упісалі, дай акром аброку ганялі бяз ніякай падзякі ўсялякаму чорту на работу: то акружнаму, то асэсару дай кожнаму, хто адно перакупіў. Начальства ось то якое маскоўскае для мужыка, а нібы дабрадзеі! Няхай той сам судзіць, хто пісьмо маё чытаці будзе, я адно скажу па шчырай праўдзе: што калі нам пад рондам польскім не саўсім было добра, то як маскаль стаў намі правіць, зрабіў ён для мужыкоў чыстае пекла на свецe. Тут сказаці яшчэ трэба, што ён змусіў нас пакідаці бацькаўшчызну, ісці ў рэкруты, да і ваяваці не за прыказ Боскі, не за праўду і справядлівасць, но за глум, за няволю не раз проціў братоў да бацькоў

нашых. Тут сказаці трэба, што маскаль, дабрадзеі мужыцкі, зняўшы з паноў усялякія падаткі, зваліў іх адно на мужыцкае племя, аблажыў падаткамі і мужыцкую зямлю, і мужыцкія хаты, і мужыцкую душу, і мужыцкія дзеці, і мужыцкую скаціну, жывых і ўмёршых. Но не тут яшчэ канец маскоўскага дабрадзеяства. — З дзядоў і прадзедаў была ў нас уніяцкая вера, гэта значыць, што мы, будучы грэцкай веры, прызнавалі за намеснікаў Боскіх святых айцоў, што ў Рыме. Царам маскоўскім і гэта стала завідна, для таго, скасаваўшы ў Маскве грэцкую веру, а зрабіўшы царскую, што то называецца п р а в а с л а ў е, і нас адарвалі ад праўдзівага Бога і ўпісалі ў сызму пагану. Такім спосабам, абабраўшы з гроша, з рук спасобных, запраглі нас у паншчызну, і каб слёзы мужыцкія не трапілі перад трон праўдзівага Бога, забралі нам і духоўну нашу пацеху, — нашу веру ўніяцкую. Праўда, людцы, ёсць за што падзякаваці!.. А чыноўнікі то маскоўскія — яшчэ адно дабрадзеяства. Чытаў я ў ксёнжках, што ёсць на свеце якась саранча, катора як гдзе пакажацца, усю худобу гаспадарску зглуміць, маем мы, браткі, горшую яшчэ ад той саранчы, а гэта чыноўнікі маскоўскія з сваёю праўдаю і справедлівосцею, яны людзі вельмі здатныя, што то па-маскоўску «праворныя», умеюць так аблізаць чалавека, што з рук іх выйдзеш голенькі як маці радзіла — і жыві пад гэтакім рондам без суду і праўды. Зараз па вайне з пранцузам пад Севастопалем, пачалі меж намі слухі хадзіці, што маюць мужыкам даць вольнасць. Ждалі мы доўга, аж нарэшці тры леты таму, выйшаў указ царскі, — праўда, многа там было напісана, а карысці то для нас мала. Парабілі адно канцэляр'і, пасрэднікаў, старшынаў, пісараў усё за грошы мужыцкія, а паншчызну як хадзілі так і трэба было хадзіці. Дачуўшы мы гэта, сталі праціўны, і тут то і маскалі нашліся, каб прымусіць нас да міласці Царскай, а нагайка казацкая мела скрапіць наш братні вузёл, не ведаю адно з кім: ці з панамі, ці з маскалямі. Няхай за мяне скажуць тыя, што мелі ахвоту скрапляці дабрадзеі нашыя, браты маскоўскія.

Трудна сказаць, як доўга мы бы паншчызну хадзілі, каб не паўстане польскае. Ронд польскі, аб'явіўшы свой маніхвест, зямлю мужыцкую аддаў мужыкам на вечнасць, і мы то перасталі зараз паншчызну хадзіць.

А калі Бог усемагучы навярнуў паноў да праўды і зрабіў іх паслушнымі прыказам ронду польскага, тагды маскалём настаў кепскі час, і ён мусіў па няволі прыпісацца да нашага і жыдоўскага брацтва. Бач, які мудроны брат; аднак крыху і так ашукаўся, бо як той казаў: «І ў брата не свая хата», і брат пайшоў бы ў паўстанне, каб меў якую качаргешку ў рукі ўзяці; а жyd, хаця ж пагаворка і кажа: «што як бяда, то да жyда», не заўсягды голых прымае, тым бардзей такіх, што нажлапталіся нямала і слэз і крыві жыдоўскай. Но каб лепей пазнаць маскоўскую хітрасць, пагляньмы шчырым вокам, што цяпер маскалі выраблялі з намі, у гэту ліхую для сябе гадзіну, калі, пабіўшыся з палякамі, каб удзяржаць сваё панаванне, да нашага брацтва хоча ўпісацца; ронд польскі цяпер аддае нам на вечнасць зямлю нашу за нашу працу, маскаль піша дай устанаўляе якіясь там чыншы, каторым ніколі ніякага канца не будзе, як то меж мужыкамі казённымі. Калі ронд польскі дае нам вольнасць праўдзівую, маскаль, не кажу цэлымі сёламі, а цэлымі грамадамі гоніць людзей, саўсім адняўшы свабоду, у сiбiрскія пустыні. Калі ронд польскі ўсім братнім народам дае самарондства (самакіраванне), маскаль мала таго, што гэтак не робіць, но яшчэ там, гдзе жылі палякі, літоўцы і беларусы, заводзіць маскоўскія школы, а ў гэтых школах вучаць па-маскоўску, гдзе ніколі не пачуеш і слова па-польску, па-літоўску да і па-беларуску, як народ таго хоча, а ў гэтыя школы адно з другога канца света маскалёў насылаюць, што толькі ўмеюць красці, людзей абдзіраці дай службыць за грошы паганаму дзелу на глум народу. Дзікі маскаль думае, што калі можа народ абдзіраці за ўсякага дабытку, то і патрапіць кожнаму ўбіць у галаву свой дурны розум, дурны для таго, што розум маскоўскі; калі не раз харашо кажа, то ніколі па-людзку нічога не робіць, адно людзей абманывае, а перад кнотом царскім гнецца, як астатні валацуга. Трудна ўсё гэта расказаці, што мы ўжэ кроў запісалі, так што слэзы льюцца, чытаючы беспраўе, якое маскалі рабілі дай да гэтай пары яшчэ робяць. Хто хоча дазнаць праўдзiвага смаку, няхай сам пажыве пад рондам маскоўскім, то і паглядзіць, якое дабрадзейства мужыкі мелі; ось то для чаго кажам: што польскае дзело, гэта нашэ дзело, гэта вольнасці дзело.

Но не мала працы трэба, каб здабыць гэту свабоду, каторай жджэ усякі, пачаўшы ад дзіцяці да старога дзеда, бо калі маскаль гэтулькі лет упускаў свае пазуры ў грудзь нашу, так не дзіва, што трэба пацярпець доўга, каб вырвацца з-пад яго братняй апекі, для таго і не бяз карысці будзе, калі цяпер паталкуем, якія мы маем на то спасобы; гаварыць тут будзем мало, кожны ведае для чаго, бо маскаль не павінен ведаць, пераняўшы на прыпадак пісьмо гэта.

Доўга палякі ждалі памоцы з заганіцы, народы чужаземныя крычалі многа, і да гэтай пары нічога для нас не зрабілі; кажуць, што яны не маюць ніякай патрэбы сваей у польскім дзеле, каб на маскаля ісці за нас ваяваці. Двесці лет таму назад, а бацькі нашы лепей ужэ казалі: «Калі маеш Бога ў сэрцу і прыказ Яго, памагай бліжнему» і ішлі бараніць хрысціянства ад татарскай дзічы; да гэткай памоцы, хаця і маем права, но мы не вымагаем, няхай кожан робіць, як яму лепей здаецца. Аднак сказаці тут трэба, што калі ўсе каралі падпісалі нашу няволю маскоўскую, то яны вельмі скрыўдзілі чэсць сваю, што змыць гэтае бязчэсце не толькі патрэба, но кожан мусіць, каб мець сумленне чыстае. Для таго, знаючы як стаіць нашэ дзело за граніцай, не перастаем верыць, што мысль Боска, правёўшы векі, не дасць загінуць праўдзе справядлівасці, калі ўжэ не найдзе для таго спосабу ў цяперашнім парадку, разарве гэты ўзёл дай паверне сілу народу куды схоча. Нам адно сільно з шчырай верай за сваё стаяці трэба, а ронд наш павінен быць на ўсё чуткі, каб мог для добра народнага з усяго карыстаць; сілы нашы яшчэ вялікі, ваяваць з німі можам бог ведае як доўга, но для таго трэба з аднэй стараны іх аберагаць, а з другой вырабляць што раз то новыя. І так калі паўстанне зроблена пад добрую пару, узрастае і ажыўляе народ, — не ў час марнуе сілы кожнага, аслабляе ў прастоце духа, дай разводзіць страх і няверу ў дзела наша, у моц Божу. Ронд польскі і яго чыноўнікі ведаюць гэта і для таго, каб служылі добра перад Богам і сумленнем народным, робяць не штучныя завірухі, но, паняўшы духа народнага, яго патрэбы і волю, падхватываць да й разумна застаўляць полкі народныя, а развіваючы непадатлівасць у народных несканчоных бунтах, ставіць апору (адпор) маскоўскаму ў нас панаванню. Работа тут не хутка, дай непаказна, но за

то пэўна, і яна нас давядзе да канца добрага. Работа тут сярмяжна, для таго каб была скутэчна (паспяхова), павінна быць так шчыра і проста, як тое сэрца, што б'е пад сярмягай, як той розум мужыцкі, што не перабірае, калі рабіць трэба. Тагды слова ронду польскага «вольнасць», «роўнасць» дай «свабода народу», прайдзе ў кроў кожнага і цэла моц маскоўская нас не пераможа, хаця ж бы яму самое пекла памагаці стала.

Рук ахвотных і сягоння ў нас даволі, но з голымі рукамі не ісці на штыкі маскоўскія. Ронд польскі і яго чыноўнікі павінны добра над гэтым падумаць; грошы ў нас будуць, бо мы знаем патрэбу таго, бо мы маем спосабы на тое. Но каб за нашы грошы мы мелі што ў рукі ўзяці. Ронд польскі гэтаму зарадзіць (паспрыяе); а калі натрапіць перашкоды, то пры памоцы Бога і свайго права, упісанага ў нашых грудзях, усё з часам пераможа. Ты, аднак, Народзе, не дажыдайся, да з чым можаш ідзі ваяваці за свайго Бога, за сваё права, за сваю хвалу, за сваю бацькаўшчызну. Для цябе ўсё можна: нож, сякера, атрута; гэта твае спосабы, бо табе, як таму мужыку нявольнаму, бязпрацоўнаму не прызнаюць права самаабароны, бо табе нічога не можна. А калі народы загранічныя, з дзіва разінуўшы рот, скажуць, «шалёныя», ты, народзе вялікі і чэсны, праўдай ім адкажы, што яны таму прычынай, што гэта на іх сумленне цяжкім грэхам ляжа.

* * *

Браты мае, мужыкі родныя. З-пад шыбеніцы маскоўскай прыходзіць мне да вас пісаці, і можа раз астатні. Горка пакінуць зямельку родную і Цябе, дарагі мой народзе. Грудзі застогнуць, забаліць сэрца, — но не жаль згінуць за тваю праўду.

Прымі, народзе, па-шчырасці маё слова прадсмертнае, бо яно як з таго света толькі для добра твайго напісана.

Нямаш, браткі, большага шчасця на гэтым свеце, як калі чалавек у галаве мае розум і навуку. Тагды ён толькі магчыме жыці ў багацтве, па праўдзе, тагды ён толькі, памаліўшысь Богу, заслужыць неба, калі збагаціць навукай розум, разаўе сэрца і радню цэлу сэрцам палюбіць.

Но як дзень з ноччу не ходзіць разам, так не ідзе разам навука праўдзіва з няволяй маскоўскай. Ды пакуль яна ў нас будзе, у нас нічога не будзе, не будзе праўды, багацтва і ніякай навукі, — адно намі як скацінай варочаць будуць не для добра, но на пагібель нашу.

Для таго, Народзе, як толькі калі пачуеш, што браты твае з-пад Варшавы б'юцца, за праўду й свабоду, тагды і ты не аставайся ззаду, но ўхапіўшы за што зможаш, за косу, сякеру, цэлай грамадой ідзі ваяваці за сваё чалавечае і народнае права, за сваю зямлю родную.

Бо я табе з-пад шыбеніцы кажу, Народзе, што тагды толькі зажываеш шчасліва, калі над табою маскаля ўжо не будзе.

*Твой слуга
Яська-гаспадар з-пад Вільні*

ВЯДЗІ НАС НА АХВЯРНУЮ СЯЎБУ

*Адвечныя шляхі маёй Айчыны,
Мячы і кнігі Белае Русі,
І гарады, дзе родзяцца Скарыны,
Сялібы, скуль выходзяць Кастусі.*

*Благаслаўленныя лясы нашы і рэкі,
Наш белы сад, блакітныя ляны.
Благаслаўленныя зайсёды і навікі,
Краіны нашай верныя сыны!*

*Ларыса Геніюш
(«...Благаслаўлены край наш
ад азёраў сіні...»)*

КАЛІНОЎСКИ

Паэма

1

Паўночны вецер

З поўначы вецер зніжаным лётам
Рве хмараў вячэрніх цяжкія платы,
Калышучы п'яных мачтаў готык
І цёмна-імклісты цень густы.
У гэтакі час і пагутарыць не з кім, —
Хоць бы аб дальнім шлолаху ніў...
Вось на шырокім і шумным Неўскім
Яркія вечар агні запаліў.
Горад шуміць, вялікі горад,
Шэры граніт, камяніцы, муры,
І гэты назойлівы звон шпораў,
І эпалеты, лампасы, арлы...
Тронам-астрогам усё прыдавіла,
Моцна калоны палацаў стаяць.
Здаецца, ці можна гэткую сілу
Нат гневам народным калі узарваць.

З поўначы вецер у месяца човен
Плёскае сінія хвалі Нявы...
Пэўна таксама разгневаны Нёман
З пены кудлатую грыву завіў.
І да паўночы ў хатах-зямянках
Цемру калыша лучынны агонь,
Гора складае свае калыханкі —
Сумныя песні пра чорны прыгон.
Толькі ўжо хутка час волі настане,
Многапакутны народзе ты мой,
Хутка убачыш светлае ранне,
Сонца свабоды па-над зямлёй!

Можа, ў глушы за парогам сасновым
Молицца, ночы не спіць жняя...
Можа, ты сённа цень Пугачова
Песняй калышаш, вёска мая?

З поўначы вецер сіберны і быстры
Топіць ў сцюдзёнай імгле Пецярбург...
Паўна над Нёмнам разносіць ён іскры
Стрэх саламяных крыллямі бур.
А за небасхілам, дзе стэпы-раўніны,
Дзе скіфскіх курганаў вяршыні гараць, —
Калыша кавыль і палын Украіны
Прызыўны напеў свайго Кабзара...
Ну што ж,
 не глядзець жа ў даль родную з сумама!

Каб мог стаць на хмараў сінеючы плыт,
Пад парусам ветру паўночнага з шумам
Ў дарогу вялікую дальнюю плыць!

2

У абозе

Гараць агні абозныя.
Снег кружыцца, вірыць.
Пра чуткі — звесткі розныя —
Паўстанец гаварыў:
— Над хатамі бяздольнымі
Ўстае дзень для сялян, —
Казаў, што будзем вольнымі
Сам Світка-атаман...

Другі, пад елкай стоячы,
Пад ветру шум густы
Пярэчыў яму горача,
Апёршыся на штык:
— Эх, штосьці мне не верыцца
У байкі для малых:
Мы б'ёмся за аселіцы,
За нечыя валы!

Зямля — дзе глянеш — панская,
Вада, лес, дол, гара.
Прыелася мне ласка іх
Горш бацюшкі-цара.
Паны сягоння «мілыя»...
Але пільней глядзі,
Каб нас пад плечы віламі
Хто з іх не падсадзіў...

А трэці, шрот сартуючы,
Пытаў раз, можа, сто:
— Але, скажы, гаруючы,
Змагаемся за што?
Даўно ад раны хворы я —
Калі ж прыйду дамоў, —
Зноў крывасмокі-ворагі
Загоняць у ярмо.

Хтось галасы трывожныя,
Прыйшоўшы, абарваў.
Каля агнёў разложаных
Сам атаман стаяў.
— Пільнуйце коней, конніца,
Падсыпце ім аброк,
Глядзіце, ў парахоўніцах
Набой каб не замок!..
Пайшоў, заранкі золатам
Адсвечвалі кастры.
Зноў нехта, чутна, шэпатам
З сябрамі гаварыў:
— Паны сягоння водзяцца
З царом за бараду;
Дасць костку ім — пагодзяцца,
Сялян запрададуць...
Каб атамана нашага
Не даць у рукі ім...

Зноў шэпат змоўк, як згашаны,
Развеяўся, як дым.
Лес акалотам-коласам
Шумеў і снег вірыў,
Знаёмым нехта голасам
Пра порах гаварыў.

Пра світку першы раз чую

Шесть раз его поцеловал — каков, ни слова не сказал!..

Масолаў, «Русская старина», 1883

П а л к о ў н і к Л о с е ў

Сядайце!..

Так... Я не мог вас паклікаць раней.

Гэты мяцеж, бесталковы мяцеж!

Шмат невінаватых людзей

Часам змушана ў путах сядзець,

Пакуль разбяромся...

Як вас зваць?

А р ы ш т а в а н ы

Паўстанец... Пад Няміравам ўзяты...

П а л к о ў н і к Л о с е ў

Шляхціц?

А р ы ш т а в а н ы

Не!..

П а л к о ў н і к Л о с е ў

Усё ж хацеў бы я знаць,

Хто вы? скуль? дзе сям'я ваша, хата?

Хто ўцягнуў вас, за кім вы пайшлі ў гэты бунт?

Колькі лічаць паўстанчыя сілы?..

І ўдалося б ўцячы ад пятлі ці ад пут;

Атрымалі б вы царскую міласць...

Пэўна дома ляжыць сіратой паласа...

Мне шкада цябе, дружа, як брата,

Можа, плача хто над паласою аўса...

Конь і той, пэўна, ржэ за аратым...

А р ы ш т а в а н ы

Кінь, пан, — ведаў, ішоў я куды,

Тапарышча падняўшы рукамі худымі.

Што казаць? — Каб вы потым малых і старых

Маім катаржным мучылі імем!

Людзі памяць у вёску і так занясуць,

Мяне зняўшы з высокай асіны.
Шкада, пан, што ў руках не ўтрымаў я касу
І ў лясках у час бітвы не згінуў.

П а л к о ў н і к Л о с е ў

Ну і ёсць жа чаго шкадаваць!
Можа, гэта ў раз тысячу лепей?
Мне, павер, за вас баліць галава,
Што йдзяце за панамі вы слепа.
Цар даў волю, а яны хочуць зноў
І на вас, і на вашы загоны
Налажыць, як на стада валоў,
Векавую нядолю прыгону.
Слухай...

Будзеш вольным у гэтую ноч,
Расталкуй толькі масе шэрай, —
Увагналі б у плечы паўстання нож,
Бо табе яны будуць верыць...

А р ы ш т а в а н ы

Не, пан, сам я з касці мужыка.
Хай ляціць навальніца па нівах!
Не падымецца гэта рука
Бунт спыніць за агністую грыву.
А што разам — да часу ідзём
А не верым панам і іх радам;
Яны поўзаць гатовы даўно прад царом
І мо заўтра нам здрадзяць.
Важна нам, пакуль з лесу не выйшлі яны,
Пакуль плечы прад вамі не хіляць,
За Дняпро і за сінія хвалі Дзвіны
Перакінуць агонь і лапцюжныя сілы.

П а л к о ў н і к Л о с е ў

Ці не з Світкі абозу ты будзеш такі?

А р ы ш т а в а н ы

Не, не чуў я ніколі аб гэткім...

П а л к о ў н і к Л о с е ў

Дзіўна! Песні аб ім жабракі
Разняслі па дарогах, палетках.
Мяцяжом яго імя гучыць.

Мы вось так — Клім Іваныч і я —
Ходзім разам заўсёды на пляц...

К а л і н о ў с к і

Але школьная праца мая
Не дае нават часу паспаць.
Каго ж сёння вядуць на парад?

П е р ш ы м е ш ч а н і н

Чуў, здаецца, студэнт з іх адзін,
Пецяярбургскі... так... нейкі Ігнат...
З Каліноўскім атрады вадзіў.
Вось ідуць... Барабанная «дроб»
Зараз сысне, мяцелячы снег...
Клім Іваныч, плячмі — праз народ!
Не відаць за галовамі мне.
Выбачайце! — ступіў на нагу?..
Вось жанчынам не варта глядзець.
Слёзы... што ж гэта я не магу
Бачыць, дзе наш стаіць Вітажэнц?..

.....

К а л і н о ў с к і

Вядуць... Нядаўна гутарыў з імі...
Апошнюю ноч сядзелі ў смалярні да дня, —
Раіліся, каб вясной зноў штыкамі стальнымі
Над краем штандары паўстання узняць...

З н а т о ў п у

— Пастараніцеся!
— Дайце глянуць!.. Маладыя,
А, нябось, пасівела, глядзі, галава...
— Эх, пацягнуў іх чорт нейкі за шыю —
Захацелі з царом ваяваць!..
— Цішэй там, — чытаюць!..

К а л і н о ў с к і

Шукае вачыма знаёмых.
Бачу, брат, слаўна ідзеш!
Не зламалі цябе у засценках сцюдзёных,
Не зальюць каты кроўю народнай мяцеж!
Ды ідзеш не на смерць ты, здаецца!
Даўна, помню, калісь ты так бодра хадзіў,

Пецярбург... вечары... а за пазухай Герцэн,
Ў сэрцы «Колокола» калыхаўся прызыў.
Пра Ўладзімірку песню любіў ты
І Някрасава сумны напеў...
Прашумела жыццё прыдарожнай ракітай,
Рана дзень твой зарой адзвінеў...

З н а т о ў п у

Вось паднялі!

М е ш ч а н і н

А мы вас шукалі...

Бачыце, вецер калыша, тварам глядзяць на раку.

А можа, з такой вышыні відаць ім зарэчныя далі.

Выбачайце, я зноў бы у вас папрасіў аганьку.

Бачыце, свет ужо новы, іншыя людзі.

Што такім шыбеніца, катарга, смерць?

Вось ці на добрае толькі народ яны будзяць, —

Як ваша думка, гаспадзін Вітажэнц?..

А мяцель іх калыша... атуліла, бы ў саван сцюдзёны...

Вы ідзяце?

А я пастаю, недалёка мне.

Ці не плачаце вы?

Мо хто родны загінуў, знаёмы?

К а л і н о ў с к і

Што вы?..

Гэта толькі на твары растаяў снег...

5

Дзецюкі

Каб расталкаваць людзям, у чым
праўда, я пішу пісьмо...

Яська Гаспадар, «Мужыцкая праўда».

П а ў с т а н е ц

Лепей ляж; адпачынь.

Ўжо высока выплыла Сітца.

Чуеш, з стрэх ночы капае сіль

І адліга б'е ў аканіцы.

К а л і н о ў с к і

Сон мяне ўжо даўно не хмарыць.
Толькі сплюшчу вочы гарачыя, —
Паплывуць вобразы, як вандроўныя хмары:
Бачыш тое, што хацеў бы не бачыць —
Адных шыбеніц гай.
А загледзішся ў снежна-ўзмяцелены дым, —
Бачыш, катаржнікаў за Уралам сляды
Замятае пурга...
Не хутка мяне зморыць сон
І пяро пакіне рука.
Народ яшчэ дрэмле, маўчыць, быццам звон
Без стальнога свайго языка.
Трэба закінуць пабоцні,
Ударыць гулкую медзь.
Ты не ведаеш, як трывожна і моцна
Патрапіць звон гэты гудзець...
Можа, кончу да дня напісаць.
Трэба шчырае слова народу,
Ды такое, якое б заўсёды
Пад сярмягай магло б запалаць.

П а ў с т а н е ц

Чуў я, грамату цар прыслаў,
Паны сілу разводзяць па хатах.
Ўсюды сельская стража пільнуе дарогі сяла.
Як народ ты разбудзіш, дыктатар?
Чуеш — сёння адліга,
Вясна.
Вецер ў Нёмане зоры купае.
Толькі днямі, начама ад нас
Вырай ў сінюю даль адлятае.
Малахоўскі дзе твой?
Шмат каго страх за межы суседнія гоніць
Горш, як сівер асенняй парой
Залацістае лісце клёнаў.

К а л і н о ў с к і

Хай бягуць баязліўцы ад слоты,
Гром пачуўшы і шолах траў.
Ўсё, хто гэтых барознаў потам
Не паіў і не засяваў.
Вецер іх размяце і раскіне,

Быццам лісце сухое з галля,
Па дарогах чужых і краінах,
І забудзе іх хутка зямля.
Можа, злягуць засевы і дымам
Вораг пусціць стрэхі сёл.
Але што ж — каранямі ўраслі мы
Ў гэту гліну, пясок і падзол.
А мінуць навальніцы і цені
Хмараў шэрых, і ўбачым да дня,
Як на пасеках нашых з карэння
Зашуміць, зацвіце маладняк.
Не заплюшчваюцца мае вочы,
Сам ты мо адпачыў бы лепш.
Трэба заклік да раніцы кончыць, —
Ты па сёлах яго разнясеш.
Апанешся ў торбы, лахмоцце,
Можа, возьмеш цымбалы і кій.
Хутка золак зазьяе на плоце,
Хутка...
Трэба пісаць...
«Дзецюкі!»

6

У карчме

Яркім палаюць агнём смаленыя карчы.
Мокрае сохне адзенне: анучы, сярмягі.
Дрэмле стары карчмар за сталом карчмы.
Згорбіўся стол ад гадоў ці мо пахіліўся ад брагі.
Кураць, на лавах парабкі з канюхамі сядзяць.
Нехта гаворыць пра дзіўныя землі, пра неба.
Звонка на змену ў куратніку пеўні крычаць,
Глушачы снежны за вокнамі шчэбет.

П а д а р о ж н ы

Ходас! Ты гарнец яшчэ мо паставіш адзін,
Трохі закускі? Хутчэй варушыся!
І ты, падарожны, зайграеш нам потым, хадзі!
Здаецца, цябе ужо бачыў, — знаёмыя рысы?
Кажаш — блудзіў па кірмашах.

Лепей было б,

Каб граў ты «Лявоніху» тую, што скачуць у бітвах,

Або вяселле.

А то ў цябе хіба столькі і слоў,
Колькі змясцілася ў торбе тваёй ці ў малітвах.

Д з е д

Прайшоў я ўдоўж, папярок Беларусь і Літву.

Людзей бачыць усякіх прыйшлося.

Адны любяць пад песню схіліць галаву,

Зажурыцца, як неба увосень,

А другія, — дужэй, маладзей, —

Ім дай песню, каб сыпала цветам,

Смехам вуснаў дзявочых —

каб ад сонца было весялей,

Але я заспяваю вам гэту:

«Калісь Кастусём яго звалі ў Мастаўлянах,

У Гарадзеншчыне клікалі Світкай сяляне,

З-пад сіняга Буга па горны Уральскі стром

Цар ахрысціў яго — Бунтаўшчыком.

Галавы яго царскія слугі шукаюць,

Па дарогах хітрыя петлі стаўляюць,

Праклінае кат Мураўёў

І папы медным гулам званоў...»

За акном снежныя ўскліпы сіліцца вецер узняць.

Яснай усмешкай дзяцінства

пад пальцамі дыхаюць струны,

Часам ўздымаючы накіп з песні крыштальнага дна,

Лапшацца яркімі хвалямі шумна.

Недзе дарожныя вербы сівыя шумяць...

Гурбяцца звонка загоны...

Нат чуваць,

як на струнах хвалюецца снежная гладзь.

Як трывожна ў мяцелі званы,

праклінаючы, звоняць.

«А ён полем шырокім на коніку едзе.

Праз лясы прабіраецца шэрым мядзведзем;

Праз азёры і рэкі плыве пчупаком,

А над хмарамі кружыць арлом.

Ходзіць ён па шырокай зямлі і склікае,

Малайцоў і дружыну сабе выбірае;

Усе асілкі — сасонкі ў бары —

Сілы ў кожнага столкі у тры.

Ходзіць ён па дарогах, загонах,

Сілу царскую крышыць і гоніць,
А як царскіх змяце наймітоў, —
Дабярэцца да панскіх двароў».

І здаецца, што у прыдарожнай карчме
Вецер свежы смалісты павеяў;
Пругкіх струн перабор,

песня ў дыме — ў сасновой імгле;

Звоніць крыллямі ў шыбы завая.
Агонь крыецца — белы кажан — ў залатыя карчы,
Раз, другі бліснуў, ціха залопаў.

Цемень павуціннем з выгнутых бэлек карчмы
Звісла нізка на плечы, на струны, на шопат.

«Прыйдуць дні, аб якіх вякі варажылі,

Пра якія у казках адно гаварылі:

Дзе задумаў, — свабодна пайшоў,

Ні равоў, ні гранічных капцоў.

Ці з сахой па бязмежнай старонцы,

Ці з сяўнёй, даганяючы яснае сонца,

Не абойдзеш і песняй ўсяго —

Колькі шчасця,

багацця таго.

Кожны лірнік блізкіх і далёкіх суседзяў

Зможа песняй пачэснай адведаць, —

І народзяцца песні шмат раз

Весялейшыя ў іх і у нас.

Ходзіць Світка і ходзіць па краю.

Дзецюкоў і дружыну склікае

За сталы, на вяселле хутчэй.

Гэй, злятайцеся, сокалы, гэі...»

П а д а р о ж н ы

Слухай, Ходас,

Нехта стукае ў дзверы. Ідзі адчыні...

П е р ш ы г а н д л я р

Снегам дарогі плывуць. Змарыліся коні.

Час і так неспакойны, а тут уночы

Яшчэ сівер у вочы снег гоніць.

Д р у г і г а н д л я р

За дзесятым слупом верставым

Ўсе вазы растраслі нам казакі учора.

Кажуць, арыштавалі караля Літвы,
Пыталіся, ці не вязём з сабой порах.

П а д а р о ж н ы

А куды гэта ты выбіраешся, дзед?
Думаў тут начаваць ці ў дарогу так пільна?

Д з е д

Ужо гадоў маіх даўна асыпаўся цвет,
Дык хацеў бы убачыць канец сваёй песні
і Вільню.

7

Пад зван шыб

...Узышло маё гора густымі кустамі,
Зацвіло маё гора чорнымі цвятамі...

З народнай песні

Звоняць шыбы; зван — ясны, халодны.
Толькі горад стары не пазнаць.
Спіць.

У шлях расквечаны, зорны
Паднялася званіца адна.
Далей стрэхі, пясчаныя дзюны
Каля самай затокі ракі,
І зялёна-цёмнай рунню
Густа дрэмлюць лясы-саснякі.
Дрэмлюць дамініканскія сцены,
Толькі чуецца варты крок...
І згушчаюцца мокрыя цені
У густы алавяны змрок.

К а л і н о ў с к і

І падумаць, каб гэтак рана
Мяне ім удалося звязаць,
Калі дома за нізкім парканам
Толькі што залаціцца лаза;

Быццам сон... Толькі путы цяжкія,
Што ад Нёмна звіяць па Байкал,

Кажуць, буры шумелі якія,
Хваляў грозна ўздымаючы вал
Над прыгонам, няволяй і тронам.
Так нядаўна... прыпомніць каб...
Калісь з камітэта чырвоных
Дзюлерана выводзіў за карк.
Барацьба за зямлю,

за свабоду,

І пуховыя мары паноў,
Каб, здабыўшы рукамі народу,
Ўсе правы загарнуць сабе зноў.
Але страх перад хмарай сялянскай,
Страх за скуру сваю паваліў, —
І пакорна дарогаю гразкай
Ў цень двуглавы арла папаўзлі.
Яны думалі — згасне паўстанне.
Што ён зробіць, пакінуты, сам,
Гэты ў шэрай сярмязе паўстанец —
Яська, Світка, Кастусь, гэты хам?
Але сёння ўжо добра пазналі,
Як не лёгка ў народзе згасіць
Нашу праўду, калі яна пала
Іскрай бунту у стрэх каласы.
Ужо заўтра за віселіц цені
Мы агнём адказаць бы маглі...
І падумаць, падумаць — сцены
Ў гэткі час чалавека ўзялі..

І далей па пясчаных абшарах
Пойдзе скуты народ пад ярмом,
Пакуль гнеў зноў збярэцца у хмару
І не ўдарыць з маланкаю гром.
Край дарогамі рознымі зрэжуць,
Будуць крыжам і мовай дзяліць,
І ўзвядуць палыновыя межы
Папярок здратаванай зямлі.
Нават памяць магіл нашых голых
Гандляры будуць красці не раз.
Напішу... хоць з-пад шыбеніц голас
Да народа мо дойдзе у час...

Звоняць шыбы пчаліным гулам.
Дзень рассыпаў праменняў пясок.
Пакідае апошні прытулак,

З сцен сплываючы кроплямі, змрок.
За дзвярмі атупелыя крокі.
Мы ужо!.. не, мінулі... пайшлі...
Цяпер недзе на плёсах далёкіх
Мыюць пер'е зарой жураўлі...
Можа, я з рыштавання убачу
Блізкіх, родных, сваіх сяброў:
Раз апошні прыйдуць развітацца
З сёл, лясоў, з баявых шляхоў.
Трэба слова бадзёрае кінуць,
Каб паднялі галовы вышэй.
Крокі зноў... Б'е другая гадзіна...

С т р а ж н і к

Каліноўскі! Выходзьце хутчэй!

8

Канец песні

Праз высокія горы з капачамі,
Праз цёмныя бары з агнямі,
Праз вялікія сёлы з скрыпачкамі.

З народнай песні

Гудуць званы над мястэчкам з пахмелля.
Гараць дарогі, — пыл і плач калёс.
Ля царквы народам пеніцца нядзеля,
Пахне сінім небам і ліствой бяроз.
Між радоў палатак — абаранкі, піва;
Ходзіць моладзь — жарты, лаянка і крык.

І ліецца сонца на вазы, на грывы.
Між калёс, ліповых лапцяў, чаравік.
Лазара спяваюць, просяць на ахвяру
Грэшнікі, святыя — жабракі,
А далей частушкі-весьялушкі шпараць
Пад гармонік п'яны дзецюкі.

І працяжна па натоўпе шумным
Чутна песня лірніка плыве;
Задуменна ўтораць перагудам струны,
Песня ўсё мацнее, да сябе заве.

«Калісь Кастусём яго звалі ў Мастаўлянах...»

З залатоў царкоўнай званіцы-цыбулі
Плёснула басам медзь у гарачы шум і пыл,
Шэрая сетка хмар захад імглоў зацягнула.
Кружачы, тонуць ўгары галубы.

«Кажа цар цівунам: «Вы паноў падкупіце,
А мужыцкага мне атамана злавіце!»
І паны за наш пот, мазалі нашых рук
Прадалі Кастуся ў рукі кату-цару...»

Нехта крыкнуў: — Пець не давайце! —
У лёне чубоў бліснуў пагон і брылёк.
Кругом гусцей сталі плечы, ногі, абутыя ў лапці.
Недзе заціснуты стражнік у натоўпе змоўк.

«Прывялі Кастуся. Сядзіць цар з сваёй світай,
Кажа так Кастусю:

«Дзецюкоў ты мне выдай,
З кім чырвонае піва, брагу хмельную піў,
З кім ты лётаў між хмар, з кім зямлю ты будзіў.
Дам бабровую шапку і шубу саболлю,
Колькі вокам акінеш, чарназёмнага поля,
На дадатак — чырвонцаў кісет.
Можа, лепей табе на асіне вісець?...»
Не спужаўся Кастусь, не заплакаў.
Зазвінеў ланцуг, як казаў цару:

«Дзякуй!

Там, дзе слаў вецер ніў залатых абрусы,
За шырокім сталом хмеліў мёд галасы.
Абысці гэткі стол — праляцелі б гады —
Як жа ўспомніць усіх дзецюкоў маладых?
Як успомніць, з кім лётаў свабодны і дужы?
Толькі глянь, колькі кружыцца птушак
Над маёй галавой!
І як злічыш над Нёмнам, над быстрай Дзвіной?
І дароў мне тваіх, цар, не трэба:
Маю шапку я — сіняе неба.
Шубу — лесу зялёнага цень,
А зямлі — сонца нат не абойдзе за дзень.
І нямала чырвонцаў, багацця:
На папялішчах панскіх, магнацкіх палацаў,

Як дыхне толькі вецер — жар, як той самацвет, —
Не адзін бы і сёння насыпаў кісет...»

Бярэма пылу вецер на плечы ўскінуў,
У поле панёс, дзе шумела лаза;
Пасля вярнуўся, пачаў на нітках сінх
Буйныя пацеркі дажджу нізаць.
Піла сухая зямля, фыркалі коні.
Шляхамі, дарогамі гул расплываўся вясёлы.
Па касагорах, авеяных звонам зялёным,
Заскрыпелі калёсы, развозячы песню па сёлах.

1938

ПЯТРУСЬ БРОЎКА

КАСТУСЬ КАЛІНОЎСКИ

На Беларусі
Па вёсках ідуць пагалоскі —
З'явіўся Кастусь Каліноўскі.

Чаму так назвалі хлапца — невядома,
Ці, можа, што ў світцы ён шэрай знаёмай?
Ці, можа, што мае блакітныя вочы?
Ці, можа, што тайна з'яўляецца ўночы,
Што мужны ён з твару,
Што ворагам — кара:
Як прыйдзе, успыхнуць у катаў пажары
І ляжа, пабітая, ўпokat пачвара.

А покуль збяруць акупанты пагоню —
Далёка замчаць Каліноўскага коні...
Хай немцы шукаюць
Ля Гайны ўзбярэжжаў,
А ён каля Нёмна ці дзе ў Белавежы
З хлапцамі-сябрамі
Другую стрэў зграю
Ды меч ад варожай крыві выцірае.

І чуе ён голас народны,
Бацькоўскі:
— Ты, сын мой геройскі,
Кастусь Каліноўскі!
Чаму так назвалі, хто знае прычыну?
Ці, можа, што зваўся ён проста — Каліна?
Ці, можа, што воласам светлаільняны?
Ці, можа, што ў світцы цяпер саматканай?

На гэта мы скажам
Сябрам па-сяброўску —

Ён сэрцам вялікім
Кастусь Каліноўскі.

Калі ён пачуе, як ворагі скачуць,
Калі ён пачуе сірочыя плачы
Ля рэчкі Бярозы, —
Душу яго слёзы
Запаляць.

І будзь ён пад Бугам ці далей дзе, можа,
Ён шабляй дастане да самай Бярозы,
Да сэрцаў варожых,
І коцяцца голавы катаў у лозы.

Калі далятаюць кайданныя званы, —
Ён знае, што родных вядуць да палону,
Дык будзь ён пад Мінскам
Ці ў іншым дзе месцы, —
Ён куляй дагоніць іх варту і ў Брэсце.
Прыходзяць дзяўчаты
Дахаты,
І плачуць яны, і спяваюць.
Той песняй яго праслаўляюць,
Што ёсць Каліноўскі на свеце,
Што ён ратаваў іх ад смерці.
Калі ж ён пабачыць — пугаюць зарніцы, —
Ён знае, што ў вёску прыйшлі чужаніцы,
Дык будзь ён ад вёскі
Далёка, далёка, —
Прымчыцца суровы і смелы, як сокал:
Зазвоніць клінкамі,
Паб'е капытамі, —
І ворагі лягуць на доле касцямі.

А з вёскі да вёскі ідуць пагалоскі:
Жыве ў Беларусі Кастусь Каліноўскі;
Ён сілай магутны, душою агністы,
Нядаўна ў калгасе ён быў трактарыстам,
Вясёлы заўсёды,
Вадзіў карагоды;
Як хмары закрылі і сонца і зоры,
Пайшоў партызаніць да бору...

Няздарма чакае штоночы дзяўчына
Свайго закаханага хлопца Каліну,

Ці чэрвеньскім ранкам,
Ці ночкай ліпнёўскай —
Прыйдзе Каліноўскі.
Дзяўчаты са ўсёй Беларусі пачулі, —
Збіраюць яму васількі на кашулю,
І маці праз доўгія, сумныя вёсны
Ткуць пояс квяцісты герою на кроснах;
Чакаюць крыніцы яго ледзяныя,
Лясы, паўзнімаўшы смыкі смаляныя,
Каб разам з вятрамі наладзіць вяселле,
Ударыць па струнах,
Па хвалях дняпроўскіх, —
Што з вечнаю воляй
Прыйшоў Каліноўскі.

1943

УЛАДЗІМІР КАРАТКЕВІЧ

КАСТУСЬ КАЛІНОЎСКІ СМЕРЦЬ І НЕЎМІРУЧАСЦЬ

*Трагедыя ў трох актах,
трынаццаці карцінах*

ДЗЕЮЧЫЯ АСОБЫ

СЕЙБІТЫ:

Беларусь.
Кастусь Каліноўскі.
Арсень Станевіч — сябра Кастуся.
Караліна Яцына.
Вастравух — камандзір атрада інсургентаў.
Юзэфа Яневіч.
Пан Заруба.
Бронюс Марцявічус — кінжальшчык.

АРАТЫЯ:

Пархвен Бабаед
па мянушцы Чортаў Бацька.
Яўхім Барданос.
Яўхіміха.
Чорная плакальшчыца.
Агей Блажэнны — юрод.
Баба Гарэліха — удава.
Ігнась Шосцік.
Нямы Ян.

КРУМКАЧЫ:

Граф Міхаіл Мікалаевіч Мураўёў.
Імператар Аляксандр П.
Жандарскі палкоўнік Лосеў.
Палкоўнік Цаплін.
Капітан фон Юнген.
Паручнік Гогель — член следчай камісіі.

ІНШЫЯ:

Пасланец белага жонду.
Вітаўт Парафіяновіч.
Марыя Грэгатовіч.
Стоцкі.

Мадам дэ Салье.
Палкоўнік Шалгуноў — старшыня следчай камісіі.
Палкоўнік барон Тызенгаўзен.

Сяляне, прахожыя, салдаты, натоўп, госці на бале,
члены следчай камісіі і трыбунала.

*Дзея пачынаецца ў маі 1863 —
канчаецца ў сакавіку 1864 года.*

АКТ ПЕРШЫ

Карціна першая

Яшчэ перад тым як падымаецца генеральная заслона, чуваць далёкія, жудасныя па сіле і журбе, гукі старадаўняй песні. Гэта «Дарота»... На саматканым чынаватым палатне заслоны скачуць адбіткі далёкага агню. І вось перад заслонай узнікае жанчына ў чорным. У яе журботнае аблічча з прадоннямі чорных вачэй. Вялізны цень жанчыны рухаецца ва ўспышках зарыва, то ападаючы, то вырастаючы амаль да столі.

Жанчына.

Я — Беларусь... Я — чорная зямля...
Я — маці ўсіх дзяцей маіх.
І ўсіх гасцей, што прыйдуць з добрым словам
На берагі маіх празрыстых рэк.
Нямнога, пэўна, знойдзеца такіх,
Што злом мяне успомняць. Толькі тыя,
Што смерць прыносілі ў мае палі
І зараз спяць на дне маіх курганаў.
Я — перад вамі... Паглядзіце... Рукі...
Стагоддзі працы — шрамамі на іх.
Я — ў чорным. Але быць бы мне ў барвяным
Ад рэк крыві, што працяклі па мне...
Якой была я светлаю дзяўчынай!
Ў каралах арабін, ва ўборы ясным
З зялёнага атласу і ў сапфірах
Маіх азёр бязмежных і крыніц.
І цар прыслаў — мяне ў рабыні сватаць —
Сваіх паноў з мячом, свінцом, агнём...
І вось я скінула свае убory
І чорны плашч усклала. Ў соты раз.

Але ў бясконцых, страшных гэтых бедах
 Не апусціла я сваіх вачэй...
 Вы, што глядзіце зараз мне ў зяніцы,
 Вы, светлыя, вы, добрыя, вы, дзеці
 Вялікія мае, павінны ведаць
 Паданні краю.
 Вось, вазьміце крылы,
 Якія Вас туды перанясуць...
 І уявіце, што якраз сягоння
 Рассыпаліся вёскі і палацы
 Чырвоным жарам. Шыбеніцы страшна
 На раздарожжах стогнуць па начах...
 Па жылах рук маіх ідуць салдаты,
 І валяць родны лес наўсцяж дарог,
 І паляць пушчы, каб ніхто не здолеў
 Схавацца там са зброяй і страляць
 Па карніках. Яны ж паўсталі, дзеці,
 Не вытрымалі рабства і цяпер
 Ляжаць, забітыя рукой варожай,
 Між зрынутых калон маіх лясоў.
 Не будзе дрэваў — і мяне не будзе...
 Паслухайце... Вось... Вось яшчэ... Яшчэ.

Здалёк, глухія і нерэальныя, далятаюць, мацнеюць,
 гучаць, гучаць удары сякер.

І уявіце, што сягоння, зараз,
 Выходзяць лепшыя сыны змагацца.
 І рог гучыць. І раўкаюць гарматы.
 І мужыкі, што верылі спачатку
 Ў цара, цяпер за лепшымі ідуць.
 Узняўшы вілы ў зарыва... І гэта
 Зрабіў адзін з сыноў маіх... Кастусь.
 Сын той зямлі, што несла крыж пакуты...

І тут узмывае страшная, на мяжы голасу і адчаю,
 песня-лямант «Дарота».

А Дарота крыж нясе
 Па сцюдзёнай па расе,
 Па папёлах стылых,
 Па пажарах дымных
 Нясе...
 Нясе...
 За ўсіх бедных людзей
 Па палёх яна ідзе...
 Ідзе... ідзе...

Беларусь. Глядзіце! Успомніце! Прыходзіць час!..

Уздымаецца заслона.

Закінуты вадзяны млын пад Бахарэвічамі. Грэбля парасла дрэўцамі, лес прысунуўся амаль да самых сцен... Чортаў Бацька і баба Гарэліха глядзяць у глыбіню сцэны, адкуль чуцен далёкі шум натоўпу.

Гарэліха. Куды гэта народ сыпануў? Га, Чортаў Бацька?

Чортаў Бацька. Паўстанца ловаць... Паньча... Ішоў нібы па дарозе сюды.

Гарэліха. А Яўхім наш... Сокал-мужык!..

Чортаў Бацька. Над пешым арлом і варона з калом... Але нішто — сокал...

З'яўляецца падарожны вандроўнік у лапленай сялянскай світцы, з торбай за плячыма, з трохгранным кіем у руках.
Бахматая галава, густыя бровы, доўгія вусы.

Падарожны. Дзень добры на славу божую.

Чортаў Бацька. Ветлівы... Па-нашаму... Здраоў, вандроўнік.

Падарожны сядзе побач з імі.

Хто будзеш?

Падарожны. Павей-вечер, дзядзька. Хаджу, зямлю нагамі штурхаю.

Чортаў Бацька. Я і гляджу, лёгкі ты на хаду. Як ляціш...

Падарожны. Што, сябры, ці не было тут хлопца, светлавалосага такога, высокага?..

Чортаў Бацька. А табе чаго?

Падарожны. Ды так... Таварыша павінен быў тут сустрэць.

Гарэліха (*бурчыць*). Сустрэнецца ў ката на дыбе... Носіць тут...

Чортаў Бацька. Змоўч ты, Гарэліха... Гэта наш чалавек... Мужык.

Падарожны. Дзякуй, добры чалавек... Ну, як тут у вас жыццё?

Чортаў Бацька. Не жыццё, а выццё...

Падарожны. Паўсюль так. Сам бачыў. А мурай-ёўцаў не чуваць?

Чортаў Бацька. Каго?

Падарожны. Новага намесніка цар прызначыў. Мураўёва. То яго салдаты.

Чортаў Бацька. Не чуваць. А ў наваколлі паляць-такі вёскі.

Падарожны. А што народ?

Чортаў Бацька. А што народ! Народ паноў б'е...

Падарожны. Якіх паноў?

Чортаў Бацька. І вінаватых, што паўсталі, і невінаватых.

Падарожны. Ды нашто?

Чортаў Бацька. Невінаватых пад шумок. Усё лягчэй мужыку. Тым больш — разбірацца не будуць. Унь мужыкі сёння пана Зарубу на хутары вырашылі памацаць. А вінаватых, злачынцаў царскіх, тых, што ў лясках са зброяй, — тых цар загадаў.

Падарожны. Як цар?

Чортаў Бацька. Поп казаў у нядзелю, што, маўляў, гэта паны, што прыгон вярнуць хочуць. Цар вызваліў, дык яны паўставаць. З амбона казаў — не брэша.

Падарожны. Дык гэта ж няпраўда...

Чортаў Бацька. А ты хто такі, што лепей за папа праўду ведаеш?

Падарожны. Поп нават пра дзяцей сваіх усёй праўды не ведае. Пра тую праўду спытай у пападдзі ды ў паповага найміта.

Чортаў Бацька. Гэ... Наконт нашага папа — як у ваду глядзеў...

Падарожны. То што ўсё ж вашы мужыкі рабіць збіраюцца?

Гарэліха. Скора ўбачыш.

Падарожны відавочна непакоіцца.

Падарожны. Чаго-то вы тут седзіце? Як прыклееныя, як госці... «Надвор'е якое цёплае. Каб быў госцем — даўно б дахаты пайшоў».

Чортаў Бацька. Ды тут зараз народу будзе — поўна... О! Спаймалі-такі... Вядуць...

Здалёк чуваць гоман натоўпу.

Падарожны. Хто вядзе? Каго?

Чортаў Бацька. Царскага злачынца. Яўхім, мужык наш, аблаву на яго збіў... Хто за цара і бога — бі паноў.

З-за дрэў сыпануў на прагаліну віруючы сялянскі натоўп: бабы, мужыкі, дзяды. У руках папы, доўбні, сякеры. Вядзе

натоўп Яўхім Барданос, сталы, страшнаватага выгляду мужык. З ім ягоная жонка з аглаблэй. Пярэднія мужыкі цягнуць Вастравуха. Яму, відаць, давялося паспытаць кухталёў. За імі другія цягнуць звязанага Зарубу. Народ кіпіць.

Яўхім. Цягні іх, хлопцы! Бі! Сячы галовы!

Яўхіміха. Бач ты, з іхніх зажывошчаў нам хаты спяляць. Зброю ім! Прыгон!

З Вастравуха зрываюць перавязь.

Галасы. Злодзей нясыты! Чамарка панская! Давай тапор! На пень яго! На пень!

Падарожны, рассоўваючы людзей, ідзе да пня.

Падарожны (*ціха*). Вастравух... Бог ты мой, што з табой зрабілі?!

Вастравух (*спакойна*). Хрыста таксама распялі людзі, для якіх ён жыў.

Перад ім стае Яўхіміха.

Яўхіміха. А ты галодны рот печкі бачыў, Хрыстос?

Вастравух. Баба бедная, гэта ж мы за вас... Супраць бацькоў сваіх... за вас!..

Яўхіміха. Пан мужыку тлумачыў: «Гэта, мужык, атлас». А мужык яму: «Ад нас, паночку, ад нас». (*Са страшнай іроніяй.*) Ты — пан. Ты «за нас», як воўк за авечую шкуру.

Маўчанне.

Вастравух зразумеў. Стае на калені перад пнём.

Вастравух. Што ж, вазьміце жыццё. Яно — ваша.

Яўхім бярэцца за сякеру. Падарожны праціснуўся да яго. Якраз у гэты момант з'явіліся на грэблі Арсень Станевіч і Караліна.

Арсень. Вядзі хутчэй да ваяводы. Тэрміновыя весткі з Вільні, панна Караліна.

Караліна. Ды Вастравух якраз тут, ля млына, павінен быў сустрэцца з кімсьці...

Арсень. З ім якраз...

Караліна (*убачыла людзей*). Божа!.. Арсень, глядзіце!

Уражаныя, яны застылі.

Потым Арсень адштурхнуў Караліну за дрэвы.

Яўхім (*Вастравуху*). Ты хто такі?

Вастравух. Камандзір атрада паўстанцаў.

Яўхім. Маліся... Замольвай апошні грэх.

Падарожны. Які грэх?

Яўхім. А ты хто?

Чортаў Бацька. Ды наш... Мужык ад чобатаў да гаворкі... Вандруе...

Яўхім. Сляпы... Мужык галадае, мужык памірае. Цар мужыку долю даў. І знайшлася сабачая парода, што супраць загаду цара... Каб прыгон вярнуць, стайні, каб маці ад дзяцей асобна прадавалі... (*Узняў сякеру.*)

Падарожны (*з пагрозай*). Стой! Што робіш?! Ты яму жыццё даў, каб адбіраць? Ты, відаць, з дзяцінства такі: тварык бяленькі, ды на вуме мяленька. Яны за цябе воляй, шчасцем, жыццём рызыкуюць... А ты... багаты дужа... Скарбы табе такія кожны дзень пад ногі сыпалі... Зірні яму ў вочы, ты, чакуха драўляная... Могуць быць такія вочы ў гада?..

Паўза.

Арсень. Самасуд. Схопяць.

Караліна. Такого адважнага? Не-е. Хто гэта?

Арсень шэпча ёй на вуха.

Што будзем рабіць?

Арсень. Пачакаем... (*Выцягнуў пісталеты і паклаў іх перад сабой на пень.*)

Яўхім. Ды цябе чаго яшчэ слухаць? Ты хто такі, кіслая шэрсць, каб парады даваць?

Падарожны стаў на пень. Зрывае парык і вусы, адкрываючы вельмі малады твар з гарачымі вачыма. Скідае світку. Пад ёй чамарка, падпяразаная срэбным поясам. За поясам два пісталеты з залатой насечкай, вялізныя, старыя.

Падарожны. Я — вярхоўны ваявода паўстанцаў Гродзенскай губерні, Кастусь Каліноўскі.

Адхіснуўшыся, ахнуў натоўп.

Вастравух. Кастусь... Ты бачыш... Вось як яны... З сякерамі... Доўбнямі... Ловяць паўстанцаў. Аддаюць іх уладам... Нашто мне жыць?.. (*Рыданне раздзерла глотку Вастравуха.*) Нашто-о, калі я за іх?!

Яўхім. Слёзы табе выцерці?

Кастусь. І выцеры. Яны гэтага вартыя, такія слёзы. Табе такімі до-оўга яшчэ не плакаць. Слязьмі крыўды на свой народ... Ах-х, якая ж вы яшчэ цемра, якая слепата, калі — свае! — сваім галовы сячэце!

Гарэліха. Якія яны да халеры свае! Яблыкі з панскага дрэва.

Кастусь. Яны свае, баба. Яны ўпалі са сваёй яблыні і адкаціліся на мужыцкую ніву. Чаму ты пайшоў у лес, Вастравух?

Вастравух. Бацька абразіў маю маці... Ён мяне пракляў, калі я пайшоў у лес. А я не мог не ісці. Бо гэта такія, як мой бацька, запраўляюць у воласці, царкве, судзе, турме. У павеце, губерні, сенаце, на...

Кастусь. Стой, Вастравух, далей не трэба... З часам... *(Да мужыкоў.)* Самі бачыце... Людзей з хворым сумленнем, дзяцей, якія зразумелі падман бацькоў, вы — сякерай. А падман будзе, калі яны не перамогуць. На вас будзе вісець! На дзецях вашых! *(Паказаў на маладзіцу, якая гадуе грудзямі дзіця.)* Ну вось ты... Сын гэта?

Маладзіца. Сын.

Кастусь. Мужык. Падман чыноўнікаў будзе вісець і над ім. Будзе ён расці, твой сын, Яўхімаў, мой, цароў брат. Будзеш ты яго макам паіць, каб не вякаў, не перашкаджаў жаць чужое поле... Стане хлопчыкам, вучыць трэба. А школа ёсць?

Чортаў Бацька. Раней на стайні была. Цяпер — у воласці. Порткі ў руках трымае.

Кастусь. А ўрад адно скубе з вас падаткі. А між тым не вы для ўрада. Урад для вас. Без вас яны, няробы, з голаду здохнуць.

Маладзіца. Што ж з ім далей будзе, дзядзька?

Кастусь. А далей пачне яго ўрад вучыць, як жыць. Затлуміць галаву, навучыць пляваць на розум, на цябе, маці. А захоча праўды — павязуць туды, дзе бабы бялізну мыюць, а пранікі на неба кладуць. Маці прымусяць забыць, сумленне, свой народ.

Сям-там пачынаюць усхліпваць бабы.

А потым за ўсю працу — крыж струхнелы. І канец.

Караліна. Іншыя — гавораць. Гэты — як душу аддае.

Арсень. І якую душу...

Кастусь. Не. Ён, і я, і ўсе іншыя такія пакляліся апошняй клятвай жыццё аддаць, каб твой сын быў пшчаслівы... Ты, Вастравух, жыццё сваё аддаў бы за яго?

Вастравух (*проста*). Я аддаваў.

Кастусь. Мы ўсе аддаём. Мы часам знемагаем. І я прашу вас, мужыкі Бахарэвічаў, калі не хочаце самі паўставаць — хаця не перашкаджайце, не дапамагайце свайму і нашаму ворагу.

Чортаў Бацька. Што ж мы, за чужой спіною сядзець будзем?

Кастусь. Сядзіце, калі хочаце. Чыноўнікі, каб вы нас не падтрымалі, глядзіш, яшчэ і зямлі вам прырэжуць. Узнагародзяць за дурасць... А колькі мужыкоў ідзе з намі! І тут, і на Магілёўшчыне, і паўсюль. І паўсюль, дзе перамагае іхняя сіла, — у мужыкоў зямля, воля, мова, слава. І няма над імі ніякай улады, акрамя іхняй справядлівасці. Няма ўжо ні чыноўніка, ні пана, ні хама. Ёсць — Людзі.

Яўхіміха падыходзіць да Кастуся.

Яўхіміха. Пакажы вочы. Адкуль жа гэта ты такі адчайны? Ты што, бессмяротны? Маці не шкадуеш?

Кастусь. Я не памятаю маці. Рана памёрла. Няма каго шкадаваць. У мяне, жанчына, адна маці.

Яўхіміха. Хто?

Кастусь. Наша зямля.

Паўза. Яўхім раптам з сілаю ўвагнаў лязо ў пень ля ног Кастуся. Кастусь непарушны. І тут завірылі людзі вакол Вастравуха, вызваляючы яго.

Вастравух. Што ты хацеў перадаць маім хлопцам, Кастусь?

Кастусь. Тое і хацеў. Усуперак кіраўніцтву паўстання — трэба абапірацца на мужыка.

Вастравух. Бачыў? Галовы сякуць.

Кастусь. І няхай. І менавіта таму — ідзі на сустрач. Пераконвай. Без іх — канец.

Арсень з Каралінай праціснуліся да Кастуся.

Ты, Арсень?

Арсень. Я. (*Амаль шэпча.*) Слухай мяне, Кастусь. Белы віленскі ўрад распаўся. Спалохаліся мураўёўскіх шыбеніц. Галава ўрада знік з Вільні ў невядомым кірунку.

Кастусь. На рэвалюцыях таксама робяць кар'еру.
Караліна. Я глядзела на вас. Мяркую, вам гэта будзе па плячы... Трэба ехаць туды, ратаваць.

Яны стаяць і глядзяць адно на аднаго.
Потым Кастусь працягвае руку.

Кастусь. Кастусь Каліноўскі.

Караліна. Караліна Яцына...

Кастусь. Даўно з намі?

Караліна. З лютага.

Кастусь (з пляшчотай). Паўстанка.

Караліна. Што вы! Я баюся навальніц.

Арсень. Нічога яна не баіцца. Сувязная — якіх мала.

Кастусь. А чаму мяркуеце, што мне трэба ў Вільню?

Караліна. Вы ж такі, што самі не ўседзіце...

Кастусь. Кінуць нельга. А вы хіба застанецеся?

Караліна. Не... Бадай, таксама пайду.

Арсень. Ты нядрэнна трымаўся, чалавеча.

Кастусь. Вось да чаго дайшло, да чаго давялі, да якой цемры, дзікунства! Якая прорва між намі! Як жа нам не ўмяшацца?

Я ўхім. Бабы нашы тут... разумзаліся... А я табе не да канца паверыў, атаман. Быў тут адзін з вашых, напрудвесні. То ён казаў: «Зямлю — не чапаць! Паноў бессардэчных — не чапаць». Як гэта так?

Кастусь. Паўстанцы таксама розныя. Тыя, што вучылі вас пакоры, раілі вам не чапаць зямлі, — гэта людзі Белага жонду, а па-нашаму — урада. Яны толькі што ўцяклі з Вільні, спалохаліся.

Чортаў Бацька. А вы хто?

Кастусь. А мы не спалохаемся. Мы, чырвоны ўрад, гаворым: зямлю — браць. Паноў лютых — вешаць. І благаслаўляем вас на гэта. Белыя здрадзілі — выспятка ім. Затое мы — за вас. Да канца.

Натоўп між тым выштурхнуў да пня звязанага пана Зарубу.
Заруба стаіць, па-маладзецку выпнуўшы жывот.

Я ўхіміха. А вось яшчэ адзін... З гэтым што рабіць?

Кастусь. Ён хто?

Гарэліха. Ён не з лесу. Ён проста пан.

Кастусь. Вы разбярыцеся справядліва, людзі!
Заруба глядзіць яму ў вочы і з пагардаю варушыць вусамі.

Хадзем, Арсень.

Караліна. Я цяпер не хачу сустрэч са сваімі людзьмі. Таму што за кожнага новага... знаёмага даводзіцца баяцца. Вось цяпер... за вас...

Кастусь. Вы так не хочаце ўраганаў?

Караліна. Я люблю сонца, Кастусь.

За іхняй спіною загуў натоўп.

Што там такое?

Кастусь. Адвядзі яе, Арсень. Баюся, для таго пана справа скончыцца дрэнна.

Караліна. І нічога нельга?.. Ах, гэта... страшна...

Кастусь. Я не ведаю, што гэта за чалавек. Але я пастараюся не даць ім яго. *(Ідзе да натоўпу.)*

Яўхім. Адзін ці два — цару напляваць. А нам лягчэй... Адным над намі — меней!

Зарубу заламілі за спіну рукі.

Чортаў Бацька. Ражна з'ясі. Мне цяжка нават і курку.

Яўхіміха *(вырываючы з рук мужа сякеру.)* Дай мне... Я пакажу гэтаму панку.

Яўхім *(зняў вырываючы сякеру.)* Пабойся бога, баба, як з табою мне пасля такога спаць?

Яўхіміха. Не наспаўся? Васьмёх дзяцей прыжыў, а тут будзе чувырла вараціць. Сякеру давай!

Яўхім. Адкасніся... Што, ніхто не хоча? Відаць, што мне трэба. *(Папляваў на рукі.)* Маліся, пан.

Заруба *(насмешліва.)* На каго маліцца? На цябе, басурман ты мардасты? Бачыце, дарваўся. Хоча звязанага Зарубу зарубіць. Каб з цябе на тым свеце чэрці ўвесь час капусту шаткавалі.

Смяшок у натоўпе.

Каб яны з цябе калоду драбілі дровы секчы, каб з цябе ўжо. Каб твая жонка замест дзевятага вырадка ахапак крапівы нарадзіла.

Чортаў Бацька. Справа не з цяжкіх. Народзіць.

Заруба. Дзевятага дурня... У бацьку пойдзе. Прысніся такі Барданос — памрэш у сне ад жаху.

Рогат.

Гэй, вы мякінныя галовы, гродзенскія гракі, бручкаеды, бульбаглоты, глядзіце, як памірае беларускі дваранін, тысячу д'яблаў і пудовую свечку кожнаму з вас...

Рогат.

Гарэліха. Чаго ж ты лаісці, чаго?!

Заруба. З вамі іначай — як? Вы ж, халеры, і памерці, як я, не сумеце.

Яўхім. Заторкніся!

Заруба. Гэта часам не ты, Яўхім, сваю варону ў Вільні пазнаў?

Яўхіміха. Не руш мужыка!

Заруба. Гэта часам не ты па бабскім сваім разуменні свінню за губернатара палічыла?

Рогат.

І ці не ты гэта, Гарэліха, на ўвесь вялікі пост пеўня ад курэй адсаджвала, каб не грашыў, а потым здзіўлялася, чаго гэта пад квактухай адны баўтуны?

Гарэліха. Цьху!

Яўхім. Досыць.

Зарубу цягнуць да пня.

Заруба. І ці не вы гэта ўсе, скупеча ненажэрная, тэльбушына прагна, караля не еўшы спаць паклалі?.. *(Перад плахай.)* Стой. Пусціце рукі. Глядзі, Беларусь, як паміраюць твае фанфароны-рыцары! Пляваць ім на гэтыя пасконныя пузы. Не баяліся каралёў — не збаімося кароў... Гэй, божа ласкавы, падрыхтуй там для свайго Зарубы кварту мёду ды пару грэшніц з пекла выпусці... Га? Як для пакутніка...

Сеў, абхапіў пень нагамі. Мужыкі з нейкім нават спачуваннем ляпаюць яго па спіне. Чуваць выгукі: «Нічога, хлопча»; «Не палохайся»; «Гэта ў нас хутка». Паспрабавалі нахіліць яму галаву.

Прэч! Я на калені не стаў. То і пню сам пакланюся. Лепей дубоваму пню, чым вам, пням стаяросавым.

Кастусь. Чакайце, мужыкі... Чортаў Бацька, я вам гэтага чалавека не дам...

Чортаў Бацька. Гэ-эх... *(Голасна.)* Гэй, Гарэліха!

Гарэліха. Чаго ты яшчэ, чаго ты лапаісці, п'янюга?

Чортаў Бацька. Можа б, і ты з ім?

Гарэліха. Чаго гэта?

Чортаў Бацька. Хоць з панам разам паляжыш.
Унукі ганарыцца будуць.

Рогат.

Во, маўляў, у нас бабця была.

Галасы. Давай, Гарэліха! Карыстайся! А можа, даць ім часу да раніцы?

Заруба (*узняў галаву.*) З гэтай? Свят-свят-свят!
(*Паклаў галаву.*) Сячыце лепей адразу, чым такую пакуту мець.

Дабрадушны рогат.

Рагочуць. У дурня і песня дурная.

Яўхім. Чаго гэта мы — дурні?

Заруба. А то разумныя?.. Сядзеў я на вас задам, а сячэце вы мне чамусьці галаву.

Галасы. Га-га-га, го-го-го, гык-гык-гык!

І тут разрагатаўся ўжо і Яўхім. Рагоча, ківуўшы сякеру.

Чортаў Бацька. Кастусь, га Кастусь! Ну што з ім, чортам, рабіць?

Кастусь. Ды ён жа, па ўсім відаць, не можа быць жорсткі...

Яўхім. Не.

Кастусь. Астатніх як хочаце. А гэтага... гэтага я ў атрад узяў бы. Ма-лай-чы-на! Нашага духу чалавек! Смехам віруе, як кацёл... Ну што, громакіпячая бочка, пайшоў бы з намі?

Заруба. Ты — смелы. Сабой прыемны. Але якога гэта я д'ябла бяспятага з вамі пайду?

Кастусь. А таму, што ты смяешся. Нават сярод пакут... Ты — месца апошняга ўспакаення курэй, гарэлкі і бульбы. Таму што любіш Беларусь.

Заруба. А вы за што?

Кастусь. За тое, каб паўсюль смяяліся і жартавалі.

Заруба. Недзе хіба не жартуюць?

Кастусь. На троне не жартуюць. Трон, ці ведаеш, неяк не хіліць да нястрымнай весялосці.

Заруба. Дык вы вось куды?.. Ф'ю-ю...

Кастусь. Што, страшна?

Заруба. Ды не... (Паважна.) Што ж... (Падае Кастусю руку.) Дав-вай пасмяёмся.

Рогат.

Чортаў Бацька. Што, брат Заруба, трошачкі... таго... перапалохаўся?

Арсень. А тут яшчэ той Яўхім... Злез з печкі. Узрадаваўся.

Чортаў Бацька. Ён у нас такі. З'есць бульбы такую патэльную, што сучка мая не пераскочыць, а потым... сядзіць на печы, а б'е, як з горада.

Магутны рогат пакаціўся натоўпам.

Яўхім. Ото ж бо лэйбус.

Гарэліха. От дзе ж бо ўжо-ткі хіба такі!

Гоман. Цяпер убаку Арсень, Караліна, Кастусь.

Кастусь. Збірайцеся. І ты, Арсень?.. Не хапае там людзей.

Арсень. І я.

Чортаў Бацька (зусім нечакана.) І я.

Кастусь. Чаго?

Чортаў Бацька. Мне губляць няма чаго... Ані вобразы памаліцца, ані вяроўкі задушыцца.

Кастусь. З намі пойдзеш, то што ўжо што, а вяроўку дадуць.

Чортаў Бацька. І тое набытак... Дыхаць, праўда, нельга, але затое відаць далёка...

Кастусь абняў старога.

І тут на грэблю вырываецца мужык.

Мужык. Яў-хі-ім!.. Тры роты салдат ідуць... Толькі што Вавёрыцы і Пнюхі спалілі... На нас ідуць. Пустыню робяць... Палкоўнік Цаплін ідзе...

Страшная паўза. Потым Кастусь узнімае рукі.

Кастусь. Карнікі ідуць. Без вашай віны — проста страшаць народ. І справа зараз не ў спрэчках. Зараз справа ідзе аб тым, што ў вас хаты спяляць... (Вельмі ціха.) Мы не спяшаліся. Не дапамагаеце цяпер — потым зразумеете, дапаможаце. Але тут... Але сёння... Драпежны звер ідзе... Без сэрца, без розуму, без сумлення. Ён разбірацца не будзе... Не нас шкадуйце.

Пашкадуйце свае хаты, пашкадуйце дзяцей... Спрэчкі потым дагаворым.

Мужыкі стаяць, не рухаючыся з месца.

Д-добра... Вастравух — за сваімі людзьмі!

Караліна. Іх добра ля Сцюдзёнага Яра абкласці...
Вастравух — коннікаў ля выхаду з яго. У гаі...

Кастусь. Паляўнічых — на хвоі. Са штуцэрамі...
Да вёсак — не дапусціць... Хадзем.

Ідуць. У маўчанні, у цішыні — тупат ног.

Яўхім. Хлопцы, у вілы!!!

Карціна другая

Залпы. Далёкія залпы. Бязладнае з аднаго боку і магутнае з другога гучыць «Ура!». Поле бітвы, над якім пасмамі плыве паравы дым. Ляжаць трупы паўстанцаў, мужыкоў, салдат. Далёкае гігантае параненага каня. Кінутая зброя. Дым... Праз сцэну, ратуючыся, прабягаюць некалькі салдат. За імі Заруба з двума пісталетамі ў руках.

Заруба. Святы Юры і Белая Русь!.. Стой, кажу, званіцу святога Яна вам у пашчы! Стой!

Страляе. Знікае следам за салдатамі... Дым, дым над полем. Здалёк гучыць «Ура!». Між трупамі, напалову сагнуўшыся, прабіраецца палкоўнік Цяплін.

Цяплін. Чорт... Чорт... Ах, чорт бы іх падраў... Чорт... Апамятацца не паспелі... Чорт.

Ён сядзе і пачынае ліхаманкава сцягваць з сябе палявую афіцэрскую кашулю. Ціхі жаласны стогн. Цяплін насцеражыўся. Адна з нерукомых фігур прыўзнялася на рукі і, бяссіла перакаціўшыся, упала на спіну.

Салдат (*стогне.*) Брат! Брат! Дапамажы!

І, нібы ў адказ яму, аднекуль чуваць: «Братка! Братка! Ратуй!» Некаторы час, з інтэрваламі, ідзе нібы пераклічка стогнаў: «Брат! — Братка!» «Брат! — Братка!» Цяплін, нібы падумаўшы нешта, ідзе да салдата.

Пан палкоўнік?.. вы?

Цяплін. Я... я... Дай здыму кашулю. Пагляджу, што і як.

Салдат. О-о, смертухна... Ратуй... Ты веў — ты ратуй цяпер, калі ласка.

Цяплін здымае з салдата кашулю. На сарочцы кроў.

О-о... Дзякуйце за дабрыню, ваша...

Цаплін. Кажы «ты»... Мы — салдаты... Адкуль?

Салдат. Казанскія мы... Мыжыкі...

Цаплін. І я казанскі...

Салдат (*задыхаючыся*). Ваша высакароддзе...

Няправедная гэта справа... Няправедная... Мужыкі, як нашы... Піць-есць хочучь... Гадаваць бы галодных, а мы страляем...

Цаплін, не звяртаючы ўвагі, нацягвае на сябе салдацкую кашулю. Сваю кідае побач з паміраючым. Салдат заўважае гэта.

Брат! Брат!

Цаплін ударае салдата нагой.

Цаплін. Маўчы, чарналапатны.

Салдат траціць прытомнасць. Цаплін зусім быў сабраўся бегчы, але тут на поле рынуў узброены натоўп мужыкоў і інсургентаў. Сярод іх усе людзі з мінулай карціны.

Заруба. Стой! Стой, салдат, зарад карцечы і палікандзіла табе...

Цаплін падымае рукі.

Мужыкі заўважаюць ля параненага палкоўніцкую кашулю.

Галасы. Палкоўнік! Падмануць, пераапануцца хацеў! Кат! Віламі яго!

Кастусь. Не смець параненых! Стой! (*Да Цапліна.*) Хто такі?

Цаплін. Салдат... Крутаў Сідар... Цвярскія мы...

Кастусь. Што ж ты, салдат? Хіба гэта салдацкая слава, хаты паліць?..

Цаплін. З-загадана нам... Шпіцрутэны зноў жа... Дахаты б... Конь зноў жа...

Арсень. Пусціце яго, мужыкі...

Вастравух. Каго? Яго? А можа, гэта ён паходню пад страху першы ткнуў?

Яўхім (*змрочна*). Мужык ён. Няма чаго нам з ім дзяліць.

Яўхіміха. Простыя людзі... Томна і ім...

Арсень. Няхай гэты ідзе. Досыць крыві. Няхай раскажа, што робім з тымі, хто прыносіць вялікі агонь.

Паранены захрыпеў і падняў галаву.

З хвіліну глядзіць Цапліну ў вочы.

Цаплін. Палкоўнік! Бачыш, супраць каго вёў? Пускаюць мяне. Высакароднасць якая! А ты, сволач! (*Ударыў параненага*). Ты... На каго вёў? На братоў?!

Салдат. Браты!

Траціць прытомнасць. Цапліна закалаціла.

Яўхім. Бачыце? Хай ідзе... Ідзі...

Цаплін пайшоў. Наўздагон яму — вясёлы свіст. Пабег.

Баяцца нас, хлопцы.

У гэты момант з'яўляецца Чортаў Бацька, літаральна згінаючыся пад цяжарам ахапка кайданоў.

Караліна. Што гэта ён?

Чортаў Бацька. Гатовенькія везлі, паненачка... Каб на цёпленькіх надзяваць. Ці не возьмеце часам, пан Кастусь? Ці не возьмеце, пан Яўхім?

Людзі разбіраюць кайданы. Яўхім бярэ адны, як змяю, кладзе на рукі, важыць. На яго твары грымаса страшнай гідлівасці.

Яўхім. Гэта як жа... Мне?

Гарэліха. Што? Не хочаш?

Яўхім. Вось як... (*Кідае кайданы ўбок.*) Вось яно як...

Кастусь. Вось так... І штамп... «Імператарскі Пятроўскі завод»... В-вось так.

Кідае кайданы. Кідаюць яшчэ. Ляск... Ляск...

Вось так, людзі... Вось так, браты-мужыкі... Вось так, народ...

Гарэліха (*бярэ адну «змяю»*). Ланцуг зрабіць для калодзежа, ці што?

Чортаў Бацька. Л-ланцуг? Баба ты, курыныя твае мазгі, дурацкія, пакуль з лавы ляціш — сем дум перадумаюць... Досыць ланцугоў! У Нёман іх, хай глытае!.. Досыць...

Топча звінячую кучу. У гэты момант з крыкам «Ура!» увальваецца натоўп.

Мужык. Яў-хі-ім! Вастравух! Гарматы ў палон узялі! Аж чатыры!

Кастусь ідзе да Караліны, якая схілілася над параненым.

Кастусь. Што ты?

Караліна. Ранены — гэта проста ранены. Яго трэба лячыць.

Кастусь. І тут твая праўда... Як у вас рукі лётаюць... Як стрыжы над ракой...

Караліна. А вашы грубаватыя, гошья, яны надейна кладуць бінт.

Яўхім (*да Вастравуха*). Даруй... І ведай: цяжка нам дасталіся нашы хаты. Мужык дарэмна ніколі не бунтуе. Але вашых больш хапаць не будзем... братка.

Кастусь. Я раней не разумеў, чаго гэта хворыя, ачуняўшы, часта жэняцца з сядзелкамі.

Караліна. А цяпер?

Кастусь. Пачынаю разумець... Бо гэта — як добры лёс над табой... Часам, відаць, прыемна адчуваць сябе слабым.

Салдат падымае галаву.

Салдат. Каго адпусцілі, браты, каго?

Кастусь. Салдата.

Салдат. Цаплін гэта... Капулю зняў... Палкоўнік... Апошні паход з намі быў... На Магілёўшчыну потым яго... пераводзіць... хацелі... Дзе пажар найбольш зыркi... Вешальнік... Вешаюць жа вас у Вільні... Вешаюць... Шкада...

Памірае. Кастусь і Караліна, разгубленыя, стаяць над ім, узяўшыся за рукі. А над імі зноў узлятае «Ура!».

Галасы. Ура ваяводзе! Ура атаману! Ура! Ура-а-а!!!

Карціна трэцяя

Пакоі ў кватэры Юзэфы Яневіч. Куток прыхожай, у якой сядзіць Чортаў Бацька, і гасціная. У гасцінай Кастусь, Караліна, Арсень, Пасланец Беллага жонду. Гаспадыня кватэры сядзіць у крэсле, такая ўладная, што здаецца — пад ёю не крэсла, трон. Кульмінацыя спрэчкі.

Кастусь. Мы з вамі не будзем, панове белыя. Не! Пасланец. Як хочаце. Але варшаўскі Белы жонд забараняе вам рабіць стаўку на хамаў...

Арсень. Вашай забаронай мы...

Яневіч. Арсень, ты што, дзетухна, у карчме?

Арсень. Прабачце, цётка Юзэфа... Але яны — лішнія. Стаўленікі іхнія кінулі нас, а яны цяпер «забараняюць».

Я невіч. А яны, дзетухна, не кінулі. Яны проста ў разгар бунту ўспомнілі, што ў Парыжы не бывалі. Дай, думаюць, з'ездзім.

Пасланец. Ваш мужык — хам, здраднік. Яго радзіма там, дзе ён кучу гною растрасе. Пляваць ён на астатняе хацеў.

Кастусь. Гэта стагоддзі вашага панавання зрабілі яго такім.

Я невіч. Адсталыя, любчык, людзі. Немудрагелістыя, як барана. Пытаюся я нядаўна ў вясковага хлопчыка, чым яны пысы выціраюць, як памыюцца. А ён мне: «Татка рукавом, мамка — падалом, а я — сам сохну». Вось і растлумач ім, што ўсе яны цяпер вольныя, як старапольская шляхта.

Кастусь. Але ён устае, мужык радзімы. І калі вы не будзеце з ім — ён вас выкіне.

Пасланец. Такое паўстанне нам непатрэбна. Мужык лезе ў яго бруднымі лапамі, а не лезе, дык прадае.

Я невіч. Дзіўна. Тысячу год камандавалі — і не абрыдла ім!

Пасланец. Дваране ўмеюць ваяваць.

Чортаў Бацька (*голасна*). Яшчэ б, усе прадкі разбойнічалі.

Пасланец. Яны ваююць лепш за мужыкоў.

Кастусь. Правільна. Сядзяць у лесе чалавек сорак. Хваляцца: «Я, бывала, як налячу на сотню казакоў з шабляй, дык усё палавінкі-палавінкі-палавінкі». Аж тут прыбягае вартавы: «Панове, казакі!» — «Колькі?» — «Пяць». — «Уця-кай-ма!»

Пасланец. Дваране! Чуеце, што ён кажа, гэты пёс? Героі, пакутнікі, чуеце? Дзе ваша мужная безнадзейнасць?!

Я невіч. Прыгожа як! Маткам іхнім радасць якая!

Арсень. Досыць істэрык.

Пасланец (*амаль суха*). Мы не дазволім вам ставіць вашы беларускія інтарэсы вышэй інтарэсаў вялікай Польшчы: да Смаленска і Кіева... Толькі з намі — іначай мы вам...

Чортаў Бацька. З кулька ў дзяружку.

Пасланец. І не смейце нават заікацца аб нейкай аўтаноміі.

Кастусь. Мы не заікаемся. Мы крычым аб правах і можам нават ударыць за іх. Бо абуджаецца свабодны народ.

Пасланец. Замест радзімы — трыумфуючы хам.
Кастусь. У нас свая радзіма.

Пасланец. Замест легенды — валока зямлі, замест рыцара — беларускі смерд, замест залатога сцяга нашага — ануча.

Кастусь. Гэта што, вельмі жахліва?

Пасланец. Нездарма, відаць, адзін з бясконцых
вапных псеўданімаў — Хамовіч.

І тут раптам устае Караліна.

Караліна (*ціха*). А які псеўданім прыдумаць вам? Бізуновіч? Цемрашал? Посцілка-Зрадовіч?... Не смейце нават глядзець на гэтых людзей, бо за іх любіш зямлю. А зямлю любіш за тое, што яны ёсць на ёй...

Яневіч глядзіць на яе.

Пасланец. Ах, якія крылатыя!

Караліна. І ў вас крылы. Толькі вы імі савіху ў цёплым гняздзе прыкрываеце. А ім яны — для палёту. Яны — суровыя. Што ім пяшчота і ўсмешкі, калі яны ўсё аддалі другой?

Арсень. І досыць жартаў! Малахоўскі меў рацыю. Няхай такія, як вы, хрыпяць на шыбеніцы перад ранейшымі сваімі неграмі.

Яневіч (*устае, ціха*). Вы тут крычалі аб Польшчы. Я — полька. І я ганаруся гэтым. (*На Кастуся.*) А ён тутэйшы. (*На Караліну.*) І яна. І яны, разам з палякам Серакоўскім, бліжэй мне, чым вы. (*Цяпер яна велічная, амаль страшная.*) Польшча павінна быць вялікай. Але яна такой не будзе, пакуль вы не зразумеце, што яны не смерды, не рабы, а сябры, суседзі, якія маюць права на шчасце. Не зразумеце — будучь вас нішчыць, як нішчылі сто разоў. Не захочаце зразумець... Пархвен!

Чортаў Бацька (*з'яўляючыся*). Га!

Яневіч. Не захочаце зразумець — загадаю Бабаеду выкінуць вас у акно. Ідзі, Пархвен... Ён не будзе.

Пасланец (*цішэй*). Вас будучь біць.

Кастусь. Пакуль — мы б'ём.

У прыхожай званок. Чортаў Бацька прапускае дваіх людзей, захутаных у плашчы.

Чортаў Бацька. Каго любіш?

Марцявічус. Люблю Беларусь.

Чортаў Бацька. То ўзаемна. Што перадаць?

Марцявічус шэпча яму нешта на вука. Чортаў Бацька ідзе ў гасціную.

Чортаў Бацька. Пані Яневіч... Кастусь... Там нейкі Парафіяновіч.

Пасланец. Хто?

Арсень (*ціха*). Вітаўт Парафіяновіч.

Чортаў Бацька. І з ім яшчэ чалавек. Амаль за рукаў яго цягне... Кажуць, «над-звычайныя» весткі. Яневіч. Вядзі.

Чортаў Бацька выходзіць у прыхожую.

Чортаў Бацька (*Вітаўту*). Здымі плашч.

Вітаўт. Ты мне не загадвай — здымаць ці не здымаць.

Марцявічус (*глуха з-пад капюшона*). Пакінь яго. Там, відаць, паненкі, а ён ведае, што ў плашчы ён больш эфектны... Крылаты серафім...

Вітаўт. Памаўчаў бы. (*Глядзіць на Чортавага Бацьку*.) Мужык. Людзьмі аскудзелі, ці што?

Чортаў Бацька. Ты, здаецца, казаў, што Беларусь любіш?

Вітаўт. Ну...

Чортаў Бацька (*амаль сурова*). То і я... паныч... яе люблю. Давеку.

Заводзіць абодвух у пакой.

Кастусь. Вітаўт, ты? Здрава які!

Вітаўт. Вечар добры, Кастусь... Да ручак, пані Яневіч... Шчасліва, Арсень... Добрага сонца... дзяўчынка...

Паўза.

Кастусь. Вітаўт, што здарылася?.. Адкажвай...

Вітаўт. Даношу аб разгроме. Паўстання на Магілёўшчыне больш не існуе.

Караліна. Што?.. Як?..

Вітаўт. Не ведаю. Пярэдняму краю цяжка...

Караліна. Цяпер паўсюль пярэдні край.

Кастусь. А дзе атрады Раўбіча, Грынкевіча, Загорскага?

Вітаўт. Бадзяюцца недзе, але арміі няма.

Паўза.

Вы, спадзяюся, не сумняваецеся ў маёй смеласці?

Арсень. Хлапецтва! Пры чым твая смеласць?..
Разгро-ом.

Пасланец. Нясцерпна. Але што я вам казаў?

Арсень. Знойдзеш сілу хвіліну памаўчаць?

Пасланец. Непрыемна? Закруціліся?

І тут нечакана аддзяляецца ад сцяны Марцявічус.

Марцявічус. Хлюсты паўстаннем кіруюць. Белая
сволач. Вы ад іх чаго, перамог хацелі?

Караліна (*амаль з жахам, бо чалавек — страшны*). Хто гэта?

Марцявічус. Я Бронюс Марцявічус, жмудзін.
Сын... аднаго чалавека з горада Сухадола... Люблю
Беларусь!

Кастусь. Люблю Жмудзы!

Марцявічус. Я прыйшоў з ім, каб паслухаць, як
ён раскажа аб усім.

Кастусь. Кажы, Вітаўт.

Вітаўт. Мы гналі іх тры тыдні. І вось, калі мы ўсёй
сілай ішлі з Сухадола на Гадарочы... Тысяча дваран...
Дзве тысячы мужыкоў... На ўз'яднанне з атрадамі
Загорскага і Грынкевіча — гэта яшчэ чатыры тыся-
чы...

Кастусь. Ведаем...

Вітаўт. Нас спыніла войска...

Марцявічус. Мы гэтаму войску маглі б духам
вяза скруціць.

Вітаўт. Я не спадзяваўся на мужыкоў. Як часта
яны кідалі косы.

Пасланец. Я казаў.

Марцявічус. Ні пікні... Супраць гарматы — кі-
неш.

Вітаўт. І тут нас прыціснулі да Дняпра. Пачалося
знішчэнне... Гэта было страшна! Людзі з кручы па-
далі... Коні... Гігталі так жахліва, як людзі. Мясан-
ка... Агонь...

Марцявічус. Ты скажы, чаму так атрымалася...

Вітаўт. Не папракай! Я сабраў кучку людзей. Мы
па іх ударылі, прарваліся! І я не апошні, я першы з
пісталетам ішоў... На конных!

Марцявічус (*горка*). Што мне ў тваёй мужнасці?
Ты пагубіў людзей. А мужнасць — твая асабістая
справа... Шчанюк ты... Шляхта, вось хто...

Вітаўт. Я табе зараз язык твой заб'ю ў тваю паганую глотку разам з зубамі.

Марцявічус. Ану!!!

Кастусь. Ціха! Кажы далей, Вітаўт.

Вітаўт. Мы беглі. Падалі людзі. Ад'ютанты ўвесь час, на хаду, зараджалі, падавалі мне пісталеты... Я смерці прасіў... А падалі яны. Пяць ад'ютантаў...

З грудзей Кастуся вырваўся цяжкі, страшны ўздых.

Марцявічус. Ён сказаў... Цяпер я. Пра тое ж... Адзін... чалавек з Сухадола (*голас жмудзіна сарвайся*) благаславіў на паўстанне мужыкоў. Тыя прыйшлі вось да яго. І ён... ён не даў ім зброі. Мужыкі ўсё ж пайшлі, з віламі, без зброі. А ён іхнюю зброю — шляхцюкам Хаданскага.

Пасланец. Правільна, сыноч.

Марцявічус. І тыя памірыліся з палкоўнікам, што вёў салдат. У баі пад Доўгай Кручай — кінулі нас, адышлі... Мужыкі біліся тым, што пад руку трапіла. Цяпер яны ляжаць на дне Дняпра.

Кастусь. Гэта так?

Марцявічус (*за Вітаўта, глуха*). Так. Што мне ў яго мужнасці, калі ён сам аддаў край ворагу? Вешалі на ўсіх варотах.

Кастусь. Гэта праўда, Вітаўт?

Вітаўт. Так. Яны неабвучаныя.

Арсень. А людзі Хаданскага абвучаныя... Чаму? Здрадзе?

Вітаўт. Я не мог ім верыць. Мужыкі дапамагалі карнікам знішчаць батальёны Серакоўскага пад Дынабургам.

Марцявічус. Мужыкі дапамагалі Каліноўскаму знішчыць карнікаў пад Бахарэвічамі.

Вітаўт. Мужыкі — здраднікі.

Марцявічус. Мужыкі — героі.

Яневіч. Гэй, пане пасланец, ану глянь на мяне...

Паўза.

Кастусь. Не верыў народу...

Караліна. Сябры... браты... таварышы...

Кастусь. Гэта страшна. Але яшчэ страшней, што не верыў... Будзеш плаціць, Вітаўт... Жыццём...

Вітаўт. Я гатовы.

Кастусь. Не нам... Бацькаўшчыне... *(Да пасланца.)* Так. Вось вам і канец нашай спрэчкі. Перадайце Беламу жонду, што мы забараняем ім нават нос торкаць у справы паўстання. А торкнуць — будзем расстрэльваць... як здраднікаў.

Паўза.

Пасланец. Я маўчу. Але вы забіваеце веліч нашу. Горка заплача над гэтым радзіма.

Кастусь. Добра... Ведаючы вашу схільнасць да няправільнага вырашэння практычных пытанняў, я прапаную вам прыемную прагулку... Пархвен!

Чортаў Бацька. Га!

Кастусь. Калі ласка, Пархвен, вось тут пан хоча прагуляцца. То ты ж месяц у горадзе. Ведаеш яго... Будзь другам, пакажы пану Ніжні замак, дзе Беларусь з Літваю магнатам прадалі... Пакажы месца, дзе па віне магнатаў у мінулае паўстанне суайчынніка ягонага, святога паляка Канарскага, расстралялі...

Пасланец. Хама мне ў гіды?

Кастусь. А калі не хоча, то пакажы яму, Пархвен, недалёкае месца... Наш задні двор. Дзе выграбныя ямы.

Чортаў Бацька. З асаблівым задавальненнем.

Пасланец. Што ж... Пашкадуеце... *(Пайшоў.)*

Кастусь. Духам не трэба падаць, браты... Не трэба. Мы жывыя. І пакуль мы жывыя — агонь не згасне.

Марцявічус. Гэта не ўсё. У мяне просьба, Кастусь.

Кастусь. Чаго просіш?

Марцявічус. Права на стрэл.

Кастусь. У каго?

Марцявічус. Я прыехаў за гэтым чалавекам з Магілёўшчыны. Гэта той, хто задушыў там паўстанне. Цяпер ён будзе правай рукой Мураўёва тут, у Вільні. Але няхай ён не думае, што мінулае забудуць.

Кастусь. У чым абвінавачваеш?

Марцявічус. Абвінавачваю ў здзеках, катаваннях, расстрэлах. Абвінавачваю ў сотнях шыбеніц.

Кастусь. Ты нешта скрываеш, брат.

Марцявічус. Той... чалавек з Сухадола, які благаславіў мужыкоў на паўстанне, быў ксёндз Малявічус... Галава карнікаў павесіў яго.

Караліна. Ты раней казаў, што ты... сын аднаго чалавека з Сухадола... брат.

Яневіч. Караліна... Як можна?! Ксёндз...

Караліна. Што ж з таго? (Яна ласкава дакранаецца да скроні Марцявічуса.) Хіба перад сапраўдным пачуццём бываюць перашкоды? Ды яшчэ і такія дурныя... нявартыя.

Марцявічус (на яго страшна глядзець). Дзякуй, сястрычка... Добрая мая... (Нячутна прыклаў вусны да яе рукі.) Праўда. Я тое, што людзі завуць «байструком». Ксёндз Малявічус — мой бацька.

Яневіч. Ну і дзякуй богу. Падумаеш, бяда вялікая!

Марцявічус. «У бога быў сын, а чаму мне нельга?» — казаў бацька. Ён любіў мяне. І вось ён вісіць.

Кастусь. Хто гэты чалавек?

Марцявічус. Палкоўнік Цаплін...

Кастусь. Ах, бестыя!

Паўза.

(Караліне ціха). Памятаеш?

Караліна (вельмі ціха). Памятаю.

Паўза.

Кастусь. Чаго патрабуеш?

Марцявічус. Жыцця Цапліна... Прашу помсты.

Кастусь. Права на суд маеш не ты адзін.

Паўза.

І таму мы заўтра будзем сачыць за ім. І мы выкрадзем яго на вуліцы ці яшчэ дзе. І павязём у адно месца, дзе ён таксама нарабіў гора. І будзем там судзіць яго мужыцкім судом. І за ксяндза Малявічуса таксама.

Арсень. Ты атрымаеш сваё... друг.

Кастусь. А я табе дапамагу... Бывайце, сябры, да заўтра.

Усе выходзяць.

Арсень. Ай-я-яй. Які ж вы дрэнны патрыёт, пані Юзэфа. Як жа вы абыдзецца без Кіева?

Яневіч. Змоўч, шалапут. Я каталічка. Я на багамолле і ў Чэнстахову магу паехаць.

Усе пайшлі. Засталіся Яневіч, Караліна, Кастусь. Яневіч глядзіць на маладых людзей. Доўгая цяжкая паўза. Потым пані Юзэфа здымае невялікі партрэт.

Вось... Жаніх мой.

Караліна. Якое гордае аблічча!

Яневіч. Ох, ён быў горды! Ён быў тутэйшы. Любіў радзіму.

Кастусь. І што?

Яневіч. Мы лічылі — няўчасна. У трыццаць першым было паўстанне. Ён пайшоў і не вярнуўся... І ўсё... І вось баба-сухадрэвіна, а вакол ані парастка... акрамя вас... Якое можа быць сущышэнне? Памерці? Сустрэцца там? Растаць у ім, як зорка ў ранішнім усходзе? А што, калі няма ўсходу, што, калі там нічога няма?

Паўза.

Ой, што гэта я. Трэба ж хаця кавай вас напаіць... Пачакайце, я зараз. (*Пайшла.*)

Паўза.

Кастусь (*глуха*). Страшны яго лёс.

Караліна. Страшны яе лёс.

Кастусь. І вырастала ў іх садзе дрэва. Вялікае-вялікае дрэва каханья. І дарасло аж да сонца.

Караліна. Пакуль вырастала — жах. І як вырасла — жах. Хіба можна глядзець на сонца? Аслепнеш.

Кастусь. І якая гэта была пакута... Як насланне.

Караліна (*нібы спалохана*). Нам жа не так, праўда?

Кастусь. Канечне. Ты — нейкі вялікі-вялікі, магутны, добры дух. Ты сама яшчэ не ведаеш, хто ты.

Глядзяць у вочы адно аднаму.

Як дзіўна. У цябе задрыжэлі веі. Якія доўгія, чорныя! Апусціліся... «як ворана пярэ на снег».

Караліна. І над хлопцамі вораны...

Кастусь. Толькі не над табой... Толькі, калі ласка, не над табой.

Караліна. Не ідзі заўтра... Не ідзі...

Кастусь. Ты бывай... Бывай... Іначай — не пайду. (*Амаль у адчай працягвае руку.*) Каго любіш?

Караліна. Люблю... Беларусь.

Кастусь. То ўзаемна... Навекі... Навекі...

Карціна чацвёртая

Вуліца. Краты саду. Слуп ліхтара. Конус святла гойдаецца над
маленькай фігуркай. Гэта Чортаў Бацька.

Чортаў Бацька. Горад... Вялікі... Касцёлы гу-
дуць. А паноў! А екіпажаў!

1-шы праходы. Каго любіш?

Чортаў Бацька. Люблю Беларусь.

1-шы праходы. Цаплін прыехаў у тэатр к па-
чатку трэцяга акта. (*Ідзе далей.*)

Чортаў Бацька. Перадам... Тут ужо на вуліцы
п'яны не паспіш, як у нас у вёсцы.

2-гі праходы. Каго любіш?

Чортаў Бацька. Люблю Беларусь.

2-гі праходы. Ландо не падалі. Значыць, з тэатра
пойдзе пешы... Значыць, на вуліцы.

Чортаў Бацька. Паглядзім.

Прайшоў 2-гі праходы.

На вуліцы тую чаплю лавіць, вядо-ома, куды б лепей
было.

Падыходзіць Караліна.

Караліна. Што чуваць, Чортаў Бацька?

Чортаў Бацька. Загадана, каб перадала, што
палкоўнік той у тэатр спазніўся — грошай яму, відаць,
не шкада, што пад канец прыязджае. Але прыехаў-
такі: уганорыў той тэатр сваёй прысутнасцю... А на
баль пойдзе пехатою — для мацыёну і яшчэ таму, што
гэтую... ну... ланду яму не падалі.

Караліна. Добра... Зараз пайду перадам.

Набліжаецца Вітаўт Парафіяновіч.

Чортаў Бацька. Паненачка, шляхцюк той ідзе...

Караліна. Бог ты мой. Вось яшчэ.

Вітаўт. Караліна... Пастой...

Караліна. Я спяшаюся, Вітаўт, слова гонару,
вельмі спяшаюся.

Вітаўт. Два дні ты... спяшаешся. А ты ж ведаеш,
што ўжо год...

Караліна. Я сапраўды спяшаюся.

Вітаўт (*з глыбокай узрушанасцю, амаль груба*).
Гэтыя твае крокі... могуць каштаваць жыцця. Чуеш?
Адай мне пяць хвілін. Нічога, пачакаюць.

Караліна. Я слухаю цябе, Вітаўт.

Вітаўт. Слухай, дзяўчынка. Я стаяў на фарпосце, і зямля мая была за мной. Ты была за мной. І калі я хаця трохкі хацеў жыць у тыя страшныя часы — я хацеў гэтага таму, што была ты.

Караліна. Вітаўт, мілы, ты ведаеш: гэта ўсё дарэмна.

Вітаўт. Я ведаю. Але пасля майго вяртання ты горшая са мной.

Караліна. Не. Мне шкада цябе, Вітаўт.

Вітаўт. Сябры сталі горшыя са мной. І ты... Я разумею вас.

Караліна. Не.

Вітаўт. Але я ішоў бараніць цябе. І не мая віна, што яны задушылі нас сілай.

Караліна (*ціха*). Ты не ведаў, што яны мацнейшыя? Нашто тады ішоў у паўстанне?

Паўза.

Падыходзіць Каліноўскі ў чорным плашчы.

Вітаўт. Ты не спяшаешся?

Караліна. Мне цяпер няма куды спяшацца.

Крутнуўся, усё хутчэй і хутчэй пайшоў у цэму Вітаўт.

Кастусь...

Кастусь. Што чуваць?

Караліна. Ён у тэатры. Да губернатарскага палаца пойдзе пешшу.

Кастусь. Значыць — па дарозе будзем браць. Пархвен, папярэдзь Марцявічуса.

Пархвен зусім быў сабраўся ісці, але тут з'яўляецца 1-шы прахожы.

1-шы прахожы. Люблю Беларусь...

Кастусь. Узаемна...

1-шы прахожы. Выйшлі з тэатра. Ён ідзе не адзін. З ім Мураўёў, дэ Салье, яшчэ людзі. Яны ідуць пад аховай салдат...

Чортаў Бацька. Гэ-эх... Сарвалася.

Паўза.

Кастусь. Не... На вуліцы яго вартуюць салдаты...

Чортаў Бацька. Ну.

Кастусь. Але ж на бале яны, пэўна, не будуць яго вартаваць... Уявіце сабе, кружыцца ў вальсе Цаплін, а вакол вальсуюць шэсць салдат... З прымкнёнымі шттыкамі...

Караліна (*у нейкім дзіўным, пакутным лікаванні*). І гэта азначае?..

Кастусь. І гэта азначае, што мы выкрадзем яго на балі. (*Ляпнуў Чортавага Бацьку на плячы.*) Бяжы да Марцявічуса. Хай ідзе туды. Скажы — баль... (*Да прахожага.*) Ты — апрануты. Бяры другога і ідзі на дапамогу жмудзіну... Караліна...

Караліна. Але...

Кастусь. Ідзі дадому, сланечнік... Ідзі да Яневіч... Вазьмі там найлепшы бальны ўбор... І адразу, на рамізініку, да палаца... У мяне будзе на гэтым балі дама... Найлепшая прыгажуня зямлі... На цэлы вечар... (*Вочы ў яго гарэзлівыя і адначасова страшныя.*) Скажы, ты ніколі не бачыш у сне, што танцуеш?

Караліна. Часта... Кастусь. І гэта такое шчасце!

Кастусь. І мы будзем танцаваць. Мы натанцуемся на сто год наперад, сланечнік... Мы будзем танцаваць... Ідзі.

Караліна. Ах-х... Кастусь.

Пайшла. Кастусь глядзіць ёй услед.

Кастусь

Натоўп кіпіць. Гудзе, віруе горад,
А ты, прыкуты да яго цяснін,
З трывогаю няўлоўнай адчуваеш
Няўмольны лёс, што абступіў цябе.
І побач светлая мая, святая,
Якой не смерць — сусвет бы падарыў...
Прыслухайся да шуму: горад спіць.
Прыслухайся да шуму: спіць Зямля.
Спіць воля ў турмах, праўда — ў катавальнях,
І людзі спяць, абпіўшыся хлуснёй...
Нічога... Ёсць такія, што не дрэмлюць.
Такія не даюць сабе дазволу
Любіць што-небудзь, акрамя свабоды.
Няшчасна закаханыя ў яе.
Адрынутыя ёю ў смерць і ў турмы,
Яны пажнуць найлепшых закаханых
Праз трыста год. У новы вольны час,

Калі прамовіць нейкая дзяўчына:
«Чаму я не жыла тады, матуля?
Чаму не йшла на бітву сярод іх?»
Ты будзеш жыць і танцаваць, дзяўчына,
Кахаць... А ў нас крык гневу рвецца з вуснаў...
Сланечнік мой, прамень мой светлы, добры...
Гляджу услед, і ад пяшчоты сэрца
Спыняецца. А ты, мая зямля,
Глядзіш мне ў вочы змрочнымі вачыма,
І нема замірае мой язык.

Паўза.

Ідзе... З Дамініканскага завулка,
Дзе мураўёўскі, чорны той засценак,
Святло касое падае пяшчотна
На плечы, твар і золата касы...
О, як ты будзеш танцаваць сягоння,
Якім жывым і цёплым захапленнем
Заззяюць вочы мілыя. І руку
Адчую я ў сваёй руцэ. І вочы
Ніжэй сваіх вачэй убачу я.
І вусны мне раскрыюцца насустрач,
Як кветка цёплая насустрач сонцу...
А потым... Што казаць аб тым, што потым...
Дадому з балю разам не паедзеш...
І я ў святле бягучых ліхтароў
Не буду цалаваць тваіх вачэй...
Ідзі далей, маленькая вясёлка,
Свяці над добрай, змучанай зямлёй,
Што ў нетрах цёпрых парасткі раджае.
Жывую рунь апошніх нашых дум.

Паўза.

Ідзі далей, маленькая вясёлка,
Гары над светам. Я не пазаву.

Большае людзей на вуліцы. Паўз Кастуся прабегае, звонячы вярыгамі, гарадскі юрод Агей Блажэнны.

Агей (*Кастусю*). Дай што-небудзь Блажэннаму Агею... Не... Не грошы... Душу дай...

Кастусь (*сумна*). Адам, Агей.

Юрод. Дай каму трэба. (*Робіць пальцамі вілы.*)
У-у... Ані дня, ані часу... Ястрабы над табой. Крылатыя.

Кастусь. Бог з табою, Агей.

Юрод. З табою, з табою... (*Адбег убок і сеў на кукішкі, як ідал.*)

Вось. Лятуць.

Выходзіць варта. За ёю Мураўёў, Цаплін, дэ Салье, Тызенгаўзен.

Кастусь. Дык вось ён, Цаплін... З Мурашом побач.

Дэ Салье. Б'яніні проста выключны Атэла. Такі раўнівы! Як гляне на мяне — сэрца падае... Як гэта можна так душыць?!

Мураўёў (*змрачнавата*). Калі патрэбна, дык усё можна.

Цаплін. Гэта не так складана, як мадам думае.

Дэ Салье. Уявіце, які жах! Чытаю сёння раніцай французскі часопіс — і там пра вас, граф, такія словы... «Рыцар пяньковай вяроўкі...»

Усім няёмка.

Мураўёў (*з усмешкай*). Нядрэнна! Яна абдымае моцна... І рэзультаты някепскія. Лепш, чым у Атэла. Юрод. Міхал! Міхал! Мі-ха-ха-хал!

Спыніліся.

Мураўёў. Чаго табе?

У руцэ юрода вялізны кавалак сырога мяса.

Юрод. На. З'еш. На.

Паўза.

На вуснах Мураўёва з'яўляецца нацягнутая ўсмешка.

Мураўёў. Сёння пост. Серада. Я мяса не ем.

Юрод амаль пяшчотна ўсміхаецца.

Юрод. А кроў п'еш? Не, ты вазьмі... Вазьмі...

Цаплін. М-гух!

Ён кінуўся быў на юрода з палашом. Мураўёў спыняе яго. Юрод, усміхаючыся, трымае звісаючае мяса. Доўгая страшная паўза.

Мураўёў. Улада з вар'ятамі не ваюе.

Карціна пятая

Задні фасад мураўёўскага палаца. Святло падае з дзвярэй і люстраных акон на балюстраду, на шырокія белыя сходы, што спускаюцца ў парк. На адзін бок сходаў, злева, агароджа з лаўкай. Правей фасада — арка, частка аркадаў, што акружаюць

парк. За ёю зорнае неба... Урачыстыя гукі паланеза. За цэльным шклом акон плывуць пары. Па сходах ідзе Каліноўскі, апра- нуты ў бездакорны фрак. Насустрэч яму Арсень.

Кастусь (*ціха*). Ну што?

Арсень. Марцявічус п'е з ім.

Кастусь. Бедны... І лёгка ідзе?

Арсень. Цаплін пасля сустрэчы з намі шмат п'е... Можаш ісці спакойна.

Кастусь ідзе далей. У гэты момант з'явілася ля балюстрады Ма- рыя Грэгатовіч. Сустрэліся позіркамі.

Марыя. Пан Макарэвіч, добры вечар.

Кастусь аглянуўся, і на хвіліну нешта дрогнула ў яго вачах.

Кастусь. Прабачце, не маю гонару.

Марыя. Вы жылі ў флігелі дома маёй маці, у Зарэччы. Я — Марыя Грэгатовіч.

Кастусь. Запэўніваю вас, вы памыляецеся. Я — князь Мсціслаўскі. Але я хацеў бы быць гэтым невя- домым Макарэвічам, каб мець шчасце хаця зрэдку бачыць вас...

Марыя. І Вітаўта Парафіяновіча не памятаеце? І як мы ўтраіх сядзелі ў нашым садзе... Вы... так нечакана з'ехалі ад нас у сакавіку.

Кастусь. Вы абазналіся... Прабачце.

Ідзе далей. Насустрэч яму ідзе Караліна.

Караліна. Ідуць. Заўважыў мяне і захапіўся. Та- кая брыда!

Кастусь. Стой непадалёку, калі... ласка...

Змрочны, маўклівы і доўгі, як Мефістофель, Марцявічус вя- дзе Цапліна. Цаплін не хістаецца, але ён цяжка, трагічна п'яны.

Цаплін (*жмудзіну*). Сядзіш тут сярод дам і кветак... як самая непатрэбная радзіме кветка. А ці быў ты на полі, дзе дабіваюць... Я таго мужыка з віламі... не забуду... Аблічча бледнае... як пры ўсплёску бліскавіцы... Хочаш, падару на шчасце вяроўку павешанага?

Марцявічус. Не.

Цаплін. Тады — мармуровы бюст імператара. Я люблю бюсты імператара.

Да Каліноўскага падыходзіць дэ Салье.

Дэ Салье. Вымушана была пакінуць вас, князь.
(*Угледзеўшыся.*) З вамі нешта здарылася?

Каліноўскі. Пачаў губляць галаву, мадам. (*На Караліну.*) Мая стрыечная сястра, княжна Надзея Загорская... Я прашу вашай апекі над ёй.

Дэ Салье. Якая мілая... На выданні?

Кастусь. Самая багатая нявеста Прыдняпроўя.

Караліна (*з дакорам*). Юры...

Дэ Салье. Пры такіх вачах пасаг — зусім лішняя справа. Мяркую, часам вы шкадуеце, што яна — сястра вам.

Кастусь. Часам... вельмі шкадую.

Караліна. Юры...

Кастусь. Вядома, калі вас няма побач.

Дэ Салье. Я схільна палюбіць вашу кузіну... Дарэчы, вось князь Стоцкі... Мілы...

Кастусь. Паляк? Яны так сур'ёзна паўстаюць, палякі...

Дэ Салье. Сто-оцкі...

Кастусь. Ф-фу... Мне здалося — Друцкі... Гэта яшчэ горш, чым палякі... Гэта нашы радзінныя ворагі... Забабоны мацней за нас. Мне давялося б, не адчуваючы ніякай варожасці да беднага маладога чалавека, справацыраваць яго на сварку... Так неда-рэчна!..

Мураўёў падышоў да балюстрады. Пакуль дэ Салье знаёміць Караліну са Стоцкім, змрочны, як Мефістофель, Марцявічус торгае Цапліна.

Марцявічус. Хадзем.

Цаплін. Не, я да графа. Я люблю графа. Мы з графам — два чаравікі — пара. Мы з графам і з табой — тры чаравікі пара. (*Ідзе да графа.*)

Дэ Салье зноў з Кастусём, які відавочна кампліментуе з ёю. Караліна кідае на Кастуся ўмольны позірк. Кастусь непрыкметна паказвае ёй язык. Караліна ўсміхаецца. Стоцкі відавочна ў захапленні.

Дэ Салье (*Кастусю, нібы вядучы далей размову*).
І вам не шкада райскіх птушак?

Кастусь. Ім мяне не шкада.

Дэ Салье. Бедны. Няўжо зусім?

Кастусь. Адной.

Цаплін. Ваша сіяцельства. Тут адзін сказаў, што вы сякі і такі. Я не веру. Мы з вамі — тры

чаравікі пара. Я вам падару гіпсавы бюст Каліноўскага.

Кастусь (*да Салье*). І, з-за адсутнасці мадэлі, закажа бюст з мяне.

Дэ Салье смяецца.

Цаплін. І вы будзеце ўспамінаць нябожчыкаў Каліноўскага і Цапліна.

Мураўёў. Калі вы будзеце так піць, вы станеце нябожчыкам хутчэй, чым трэба... Ідзіце дамоў...

Змрочны жмудзін вядзе Цапліна па сходах паўз Каліноўскага.
Цаплін спыніўся.

Цаплін. А я вас... пазнаю.

Кастусь. Мне прыемна, што вы ў такім стане яшчэ здольны пазнаць кагосьці.

Цаплін. Дык ты... у модных панталонах?

Збіраюцца да іх людзі.

Кастусь (*Стоцкаму*). Малады чалавек, адвядзіце яе. Яна... спалохаецца...

Караліна. Не!

Кастусь (*да Цапліна*). Я не нашу спадніцы. Я не шатландзец. Хаця з ахвотаю стаў бы ім на хвіліну, каб вы з задавальненнем канстатавалі гэта і пайшлі дамоў.

Цаплін. Дзе твае пісталеты?

Кастусь. Яны дома. Па іх лёгка паслаць.

Марыя глядзіць на сварку папыгранымі вачыма. Цаплін хапае Каліноўскага за плечы.

Цаплін. Мяцежнік!

Кастусь. Працягнуце ўздоўж тулава вашы рукі, калі не хочаце працягнуць ногі.

Арсень. Па-мойму, яму зараз стане дрэнна.

Цаплін (*да Арсеня*). І ты мяцежнік... (*Да Караліны*.) І вы. Уся зала ў мяцежніках, як пры ўсплёску бліскавіцы.

Махнуў рукою, пайшоў да садовай лаўкі Мураўёў.

Кастусь. Не навучыліся суразмерваць сілы з колькасцю віна на стале... Мяркую, і не паспеце.

Дэ Салье. Выдаліце яго хто-небудзь!

Ля Цапліна выраслі 1-шы і 2-гі прахожыя.

Марцявічус. Хадзем, галубчык. Дапамажыце мне, панове.

Цаплін. Выдаляюць цвярозага!

Кастусь. Цвярозыя маюць дастаткова здаровага розуму, каб разумець, што ва ўсякім іншым месцы ім будзе зручней.

Павялі Цапліна.

Цаплін. Панове, мяне выносяць!

Голас. Бачым.

Цаплін. Мы яшчэ сустрэнемся... пры святле маланкі!

Кастусь. І пры секундантах... (*Падае картку Марцявічусу.*) Перадайце яму маю візітную картку... калі ён, вядома, мае звычай хоць калі-небудзь выходзіць з такога вось стану.

Вывелі Цапліна.

Марыя (*ціха*). Князь Мсціслаўскі?

Кастусь. Уф-ф! (*Да Караліны.*) Раю вам, сястрычка, запасціся верай, што не ўсе мужчыны падобныя да палкоўніка. Зрэдку трапляюцца і іншыя.

Караліна. Веру.

Смяшок. Людзі разыходзяцца.

Дэ Салье. Мілы князь, граф хоча пазнаёміцца з вамі... Вас я вазьму з сабой, дарагая княжна. Вы ўбачыце графа, а тады я аддам яе вам, князь Стоцкі.

Падыходзяць да Мураўёва. Дэ Салье рэкамендуе Кастуса і Караліну.

Мураўёў (*Караліне*). У вас адухоўленыя вочы, княжна. Вы непадобная на большасць свецкіх паненак.

Караліна. Мне прыемна чуць гэта, граф.

Дэ Салье. Хадземце, дарагая... (*Мураўёву.*) Спадзяюся, вы будзеце ў захапленні ад князя... Як я...

Мураўёў. Мне часта даводзіцца захапляцца вась так... Аддаюць перавагу маладому Нуліну, які толькі што прыехаў з Парыжа, а не мне, які «в сраженьях изувечен».

Кастусь. «И вас за то ласкает двор».

Караліна і дэ Салье пайшлі.

Мураўёў. Ласкі двара не ласкі жанчын... Мсці-слаўскі... Я ведаў аднаго па Магілёўшчыне.

Кастусь. Наш радзінны край, граф.

Мураўёў. Н-нулін... *Непрыемны* выпадак, га?

Кастусь. Відаць, вам дрэнна, калі сярод гэтых жырандоляў і калон людзям блюзняцца цені паўстанцаў.

Паўза. І раптам Каліноўскі рассмяяўся.

Цікавая ідэя. Уявіце сабе, што я сапраўды паўстанец. І сустракаюся з чалавекам, які мяне ведае... Бр-р...

Мураўёў. А вы пайшлі б у паўстанцы, князь?

Кастусь. Пайшоў бы. Каб імператару прыйшла ў галаву ідэя адмяніць гасудараў радасловец.

Мураўёў. Дзікая ідэя. Хіба ён можа?

Кастусь. Радасловец — небяспечная кніга.

Мураўёў. Чаму?

Кастусь. З яго вынікае, што першыя — мы, а Раманавы — мелката.

Мураўёў. Сказалі б гэта ў вочы?

Кастусь. Прывілей арыстакратаў — праўда.

Мураўёў. Нават на эшафоце?

Кастусь. Э-э! Столькі сапраўдных дваран за апошнія гады мужа стаялі на ім. Я не горшы. Толькі мне хацелася б ведаць... навошта вам усе гэтыя страты, граф? Якая *вам* патрэба знішчаць?

Мураўёў. Таму што толькі на імперыю, на ўцёс у збаламучаным моры спадзяюцца сёння высакародныя людзі ўсёй зямлі.

Кастусь. А нашто нам апраўдваць іх спадзяванні, ратаваць іх?

Мураўёў. Для сябе. Бунт мужыка — заканамерны. Ён воўк і глядзіць у лес. Калі ж дваранін стае на бок мужыка, здраджвае саслоўю, хоча ў свінапасы — такога нельга літаваць.

Кастусь. А такія ёсць?

Мураўёў. Ёсць.

Кастусь. Хто яны?

Мураўёў. Ну вось напрыклад, Каліноўскі...

Кастусь. Хто ён?

Мураўёў. Самы небяспечны і самы дастойны мой вораг.

Кастусь. Тады гэта, відаць, фігура. Хацелася б мне ўбачыць яго. Я з цікавасцю паціснуў бы

яму руку. Гэта, ці ведаеце, сустрача не з тых, якія забываюць.

Мураўёў. Я не магу забыць аб ім ужо некалькі месяцаў.

Кастусь. Цікава, які ён?

Мураўёў. Кажуць, русыя, вельмі пышныя, хвалістыя валасы.

Кастусь. Гэта не прыкмета. На жаль, мода псуе валасы мужчын памадай.

Мураўёў. І вялікія выразныя вочы.

Кастусь. У беларусаў наогул выразныя вочы. Нямнога... Чакайце, чакайце, як, вы казалі, прозвішча?

Мураўёў. Каліноўскі.

Кастусь. Я ведаў аднаго па Пецярбургу. Як яго зваць?

Мураўёў. Канстанцін.

Кастусь. Н-не. Таго звалі Віктар... Сядзеў у Публічнай бібліятэцы днямі і начамі.

Мураўёў. Гэта яго старэйшы брат. Ідэйны выхваўца. Кажуць, быў яшчэ горшы якабінец. На шчасце, не дачакаўся перамогі ўлюбёнага браціка. Здох ад сухотаў.

Паўза. Кастусь устае.

Кастусь. Я вымушаны адвітацца, граф.

Мураўёў. У чым справа?

Кастусь. Мне няма аб чым размаўляць з вамі. І не хочацца.

Мураўёў. Князь, вы няветлівы!

Кастусь. Магчыма. Але затое — прамы. І выхаваны ў правілах дваранскага ганаровага кодэкса. А ў прыдняпроўцаў, у мяне... ёсць цвёрдае перакананне ў тым, што павінен і чаго не павінен рабіць дваранін... Чалавек. Што ён павінен мець.

Мураўёў (*з жудаснай іроніяй*). Прасвятціце старога. Што?

Кастусь. Толькі душу для праўды, жыццё — для сапраўдных людзей, сэрца — для жанчыны... І яшчэ гонар. Чуеце? Гонар... для самога сябе і ні для каго на свеце больш.

Мураўёў. У чым жа ён, калі не сакрэт?

Кастусь. У тым, каб быць незалежным з моцнымі, роўным з роўнымі, памяркоўным для ніжэйшых.

У тым, каб быць добрым для жанчын, дзяцей, слабых, пераможаных. У тым, каб быць літасцівым да звяроў... І яшчэ ў тым, каб ніколі не ляць мёртвых, якія не могуць адказваць: ні дрэнныя, ні высакародныя.

Паўза.

Калі мой субяседнік не трымаецца такога — я ў праве пайсці ад яго. Калі так робяць многія — тады няхай хутчэй ставяць гільяціны на ўсіх плошчах... Такому панству — туды і дарога.

Мураўёў. Сядайце, князь... *Сур'ёзна*... Я не думаў, што ў свеце ёсць хаця адзін чалавек з іншымі паняццямі. Цікава. Небяспечна.

Кастусь. Чаму небяспечна?

Мураўёў. Таму што такія людзі — дзейныя людзі. А свет непадобны на космас іхняй душы. І яны ў гардыні пачынаюць думаць, што пераробяць вялікі свет па вобразу і падабенству свайго... малага. А адсюль — адзін крок да фронды... Бунту... эшафота.

Кастусь. Вы мяркуеце?

Мураўёў. Я ведаю... Я ведаў у маладосці шмат такіх... У-у, якая ў іх была сатанінская гардыня! І смеласць пры няправільным шляху.

Кастусь. Хто яны былі?

Мураўёў. Ну хаця б... Сяргей Мураўёў-Апостал.

Кастусь. Той, каго павесілі?

Мураўёў. Ну вядома ж не той, хто вешаў... А пайшлі б да нас?

Кастусь. Не.

Падыходзіць дэ Салье.

Мураўёў. Чаму?

Кастусь. Вешаць дваран, як піратаў! Фу!

Мураўёў. З усіх людзей — *вы* першы, хто сказаў мне аб гэтым у вочы. І вы не думалі, што дзяржава — вышэйшая праўда і таму несправядліва знішчаных няма?

Кастусь. Ваша сіяцельства, вы маеце на ўвазе Хрыста?

Мураўёў. Дайце мне зірнуць у вашы вочы.

Ён кладзе руку на плячо Кастуса. Рука ўспаўзае на шыю. Гэта так страшна, што дэ Салье ўскрыквае.

Дэ Салье. Граф!

Кастусь (*з адценнем насмешкі*). Супакойцеся, гэта інтымны жэст. Граф прыдатны мне ў бацькі.

І тут у голасе Мураўёва загучала незвычайная, страшная, вострая пяшчота.

Мураўёў. Сыноч... Смелы... Не любіш старога... Не баішся... Першы з усіх.

Дэ Салье. Не выключаючы гасудара?

Мураўёў. Не выключаючы і яго... Смела... Люблю... Не хацеў бы я сустрэчы з табой на страшнай сцежцы.

Бярэ Кастуся за скроні і цалуе ў лоб. Пайшоў з дэ Салье. Хвіліну Кастусь стаіць моўчкі. Потым Стоцкі падводзіць да яго Караліну.

Стоцкі. На жаль, мяне патрабуе служба, князь... Вось... Я прывёў... Нешта здарылася... Шукаюць некалькіх афіцэраў. І Цапліна шукаюць. Я спадзяюся, я вельмі спадзяюся.

Адкланяўся. Пайшоў. Караліна ўздыхнула.

Караліна. Вызвалі майго князіньку...

Кастусь. Сумуеш, бедная сястрычка. Пойдзеш, можа, у княгіні?

Караліна. Бог з ім, з княствам і з князем. Фігурай — нажніцы, розумам — сушаная траска.

Да Каліноўскага падыходзіць афіцэр.

Афіцэр. Цапліна не бачылі? Тэрмінова выклікае камендант.

Кастусь. Яго адправілі дамоў.

Госць. Ён набадаўся, як сорак тысяч пустэльнікаў.

Афіцэр. Ды няма яго дома.

Арсень. Значыць, не давезлі.

Збіраецца натоўп. Непаразумелыя выгукі.

Афіцэр. І дома няма.

Кастусь. І дома няма? Ну, панове, тады застаецца выказаць адно меркаванне.

Госць. Якое?

Кастусь. Яго ўкралі. Ён выкрадзены.

Госць. Кім?

Кастусь. А вось тут самае шырокае поле для
вапых меркаванняў, ад паўстанцаў і нячыстай сілы да
спакусніц нізкага гатунку і тайнай паліцыі.

Смех.

Асабіста я схільны падазраваць цыганоў.

Арсень. Хіба ён дзіця ў пяшчотным узросце?

Кастусь. У самым пяшчотным, панове. Настолькі
пяшчотным, што я не ведаю, ці можа ён сказаць слова
«мама».

Зайграла музыка.

(Гучна.) Вось мы і танцуем свой танец, сланечнік...
Гэты вальс — наш.

АКТ ДРУГІ

Карціна шостая

Заслона з чынаватага палатна. Перад ёй булькоча крынічка.
Спачатку здалёк, а потым усё мацней і мацней чуюцца гукі ліры:
струны гудуць, як чмялі. Гучыць «Дарота».

А Дарота крыж нясе
Па сцюдзёнай па расе,
Па папёлах стылых,
Па пажарах дымных
Нясе...
Нясе...

З'яўляецца жабрачка-плакальшчыца ў распатланай чорнай
вопратцы. З ёй нямы Ян, хлопчык год чатырнаццаці, ва ўсім
белым. У яго дзіўнай тонкасці прыгажосць... Ён торгае жанчыну
за прыпол.

Плакальшчыца. Скора, дзетка, скоро нашы Ба-
харэвічы. Горачка маё нямое. Ніхто цябе не разумее.
Адна я.

Булькоча, звiніць з перападамі крынічка.

Блякочаш нешта, як тая крынічка, а людзі сабе
ідуць...

Ян. Мм-м...

Плакальшчыца. Ну, прысядзем.

Сядаюць.

Я з-за цябе на ўсіх, хто адвеку маўчыць, як на знямелых, глядзець стала. Нібы ўсё ведаюць, а не могуць сказаць. Камень. А раптам і ён? Сабака пярхае «пхла, пхла» — ясна, на блох скардзіцца.

Ян дзікавата засмяяўся.

Другі раз ты смяешся з таго самага часу.

Зазвінела крынічка.

Што табе, маленькая крынічка?

Звон.

Ведаць хочаш? Пра хлопчыка? І ведаць няма чаго. Жабравалі. Залез дурнічка ў магнацкі сад. Залатога яблычка захацелася. А там на яго хортых спусцілі: цюга яго! Цю-га! І хто з іх за гэта спытае?

Мыкае Ян.

Правільна. Сабакі. Страшныя сабакі. З перапуду завязала яму язык. Так шэсць год ходзім. Цяпер вось дамоў.

Мяккі звон. Жабрачка ўстае.

Ну добра, добра, крынічка. Ты заставайся, мы пойдзем.

Ідуць. Жужжаць струны ліры.

За ўсіх бедных людзей

Па палёх яна ідзе...

Ідзе...

Ідзе...

Знікаюць.

Уздымаецца заслона.

Бахарэвічы. Густы сад пры хаце Яўхіма. Апошнія дні жніўня. Пад дрэвамі, на лавах, проста на зямлі сядзяць людзі. Тут Кастусь, які гладзіць па галаве нямога Яна, Яўхім з жонкай, Гарэліха, Марцявічус, Чортаў Бацька, Арсень, Вастравух, Заруба, Караліна ў сялянскім адзенні. Трохі ўбаку — Чорная плакальшчыца. Вочы людзей глядзяць на адну постаць, наводшыбе ад усіх. Гэта Цаплін.

А р с е н ь. Імем нашага народа я, старшынствуючы Арсень Станевіч, абвінавачваю палкоўніка царскай арміі Цапліна ў незлічоных ліхадзействах, якія ён чыніў тут і на магілёўскай зямлі, як супраць мірнага народа, так і супраць людзей, якія законна паўсталі за сваю волю, веру, бацькаўшчыну.

Вастравух. То праўда.

Арсень. Мы выкралі яго і прывезлі сюды, каб людзі наваколя ўбачылі самі, хто ім вораг... Цаплін, устань, адказвай.

Цаплін (*з гонарам*). Не ваша справа мяне судзіць, бандыты. Я сумленна выконваў загады майго цара.

Яўхім (*уздымаецца*). Ца-ра?!

Яўхіміха. Нясе немаведама што.

Гарэліха. Цыганская твая праўда, пане. Мілуе цар, ды не мілуе псар.

Цаплін (*Арсеню*). Мне здаецца, вы адукаваны чалавек. Скажыце гэтым тубыльцам, што калі рука ўздымае палаш, то абавязкова павінна быць галава, якая загадала ёй зрабіць гэта.

Заруба. Ясна. А мы ж вам казалі...

Крык. Арсень ударае малатком па стале. Цішыня.

Арсень. Яны паўсколь такія. Слугі аднаго пана... У чым вінаваціць гэтых слуг тваё наваколле, Яўхім?

Яўхім. Яны не далі нам зямлю. Калі народ пачаў шумець — чатыры вёскі выселілі ў Сібір ды ў Туркестан, у пустэчу. З немаўлятамі. Сэрца наша ад крыўды запяклося крывёй.

Яўхіміха. Вінавачу ў пажары Ганова.

Гарэліха. Дзетачак шкада. На гнаішчы ляжалі...

Арсень. Ты, Вастравух.

Вастравух. Тапілі паўстанцаў у балотах. Вешалі за ногі.

Плакальшчыца. Грушы бачыла... Грушы на вербах... Доўгія... На вяроўках... Гайдаюцца...

Арсень. Ты, Заруба.

Заруба. Ды халера на іх. Усё б нічога, але нашто яны нас абылгалі перад народамі. Мы, бачыце, прыгон вярнуць хацелі.

Арсень. Ты, Пархвен Бабаед па мянушцы Чортаў Бацька.

Чортаў Бацька. Язык яшчэ мазаліць аб падла тое... Спытайце замест мяне лукішскія шыбеніцы. Колькі сочень людзей яны зжэрлі.

Арсень. Ты, Караліна.

Караліна. Што я магу сказаць? Зямля плача.

Плакальшчыца.

Нівы патаптанья,

Дрэвы пассяканья.

Гнёзды раскатаныя,
Свінец...
Свінец...
А дзеці без хлеба,
А пажары — у неба,
Шыбеніцы ў неба.
Канец...
Канец...

Арсень. Ты слухаеш, Цаплін?
Цаплін (з гонарам). Я паўтараю. Ваша быдла
яшчэ мала вучылі.

Паўза.

Арсень. Устань... Кажы...

Устае Марцявічус, на якога страшна глядзець.

Марцявічус. Я вінавачу яго ад імя магілёўскай
зямлі. На ёй цяпер сапраўды адны магілы. На дне
Дняпра, безыменныя, ляжаць браты... Усё...

Кастусь. Ён вам, палкоўнік, нічога не сказаў пра
свайго бацьку, якога вы павесілі...

Арсень (да нямога Яна). Гавары.

Кастусь. Я скажу... За яго...

Паўза.

(Устае і кладзе руку на галаву Яна.) Я нямы, як мая
зямля і як народ яе... Як кожны, народжаны ў свет, я
хацеў шчасця. Я хацеў плесці вянкi, біць нагамі ваду
на мелкаводдзі, вучыць літары ў школе, спяваць песні,
араць нівы, пакрыкваць на коней. Хацеў абгаворваць
з жонкай, ці не пара касіць. Хацеў благаславіць перад
канчынай дзяцей на сваёй мове.

Ян хоча сказаць нешта.

Адна раніца адняла ў мяне ўсё гэта. Яблык свяціўся
над агароджай, як маленькае сонца. Я пацягнуўся за
ім, забыўшыся, што сонца таксама не для мяне...
Я ўцякаў, адчуваючы спіною гарачае дыханне сабак.
Я хацеў крыкнуць — крыку не было...

Ян мыкае, хітаючы галавой.

Я нямы, як мая зямля і як народ яе... І калі за мяне
хацелі ўступіцца — з'явіліся людзі ў мундзірах і
пачалі страляць...

Цаплін. Досыць! Даволі ўжо! Даволі!

Нямы цалуе руку Кастуся. Кастусь адказвае пацалункам у галаву.

Кастусь. Ты як мой сын. І для цябе я клянуся: ніколі ў жыцці ў мяне не будзе іншых сыноў, акрамя такіх, як ты. Я чалавек, я люблю, але пакуль я за адзін твой язык не вырву языкоў ва ўсіх тых, што цкуюць людзей сабакамі, — да таго часу я не буду ведаць ні сну, ні спакою, ні любові.

Уздымае нямога. Паўза.

Арсень. Што хочаце сказаць?

Цаплін (*глуха*). Я нічога не хачу сказаць.

У цшыні Арсень кладзе на стол пісталет. Марцявічус бярэ яго.

Марцявічус. Ідзі.

Выходзіць следам за палкоўнікам. Паўза. І тут з-за хаты выбягае задыханы хлопчык.

Хлопчык. Дзядзька Яўхім! Салдаты з Ганова! Абходам!

Яўхім. Дзе?

Хлопчык. У вёску заходзяць! З капітанам.

Яўхім. У яшчुरа загуляліся, вартаўнікі!

Паўза.

А збірацца больш трох... цар забараніў.

Паўза. І тут раптам Яўхім махнуў рукою.

Жаніцца і быдлу можна... Хлопцы, борзда!

Натоўп завіраваў. Людзі ўскочылі з месца, кінуліся ў розныя бакі. Нехта ўзмахнуў у паветры абрусам, і вось, нібы гэты абрус — абрус-самабранка, на сталах пачалі з'яўляцца ежа і «пітво». Бразгаюць боханы хлеба, цвёрдыя тараны, коцяцца яблыкі, нехта высыпае рэшата вогненных ракаў. Людзі цягнуць пустыя сулей, і Заруба, хэхэкаючы, налівае іх вадою з цэбра ля студні.

Заруба. А вось крынічнай... каб ад п'янства аж вочы вылезлі!

Сталы нагадваюць ужо галандскі нацюрморт, а людзі цягнуць і цягнуць «пітво» і ежу. Здалёк далятаюць крокі і песня.

Вастравух. Сто-ой! Што ж гэта за стол, каб вы спруцянелі! (*Бярэ ракаў і растрасае іх на стале*,

ламаючы. Бярэ суляю з вадой і кропіць стол.) Дзе п'юць, там і льюць...

Крокі зусім блізка. І тут Яўхім ляпае далонню па лбе.

Яўхім. А жаніх?

Заруба. На вяселле паехалі, а жаніха ў гумне забылі. Малоціцы!

Вастравух. Людцы! Абы выпіць!

Яўхім (*глядзіць на Пархвена*). Вось яно... Знайшліся... (*Хапае за рукі Пархвена і Гарэліху*.) Марш у галаву стала!

Чортаў Бацька. Што ты!.. Што ты!.. Ды я? Ды з ёю? То Зарубу, то мяне! Жар-тач-кі?!

Арсень. Трэ было не висоўвацца!

Вастравух. Пацягнулі бычка.

Гарэліха. Каб я, сумленняя ўдава?! Ды з гэтым эфіёпам?!

Крокі ўжо зусім блізка. Пархвена і Гарэліху пасадзілі сілком, змайстравалі вэлом, вянок з галінкі. Пархвену паклалі за вуха кветку. Выгляд у «пары» надта смешны.

Заруба. Семярых прыжыла, а ўсё дзеўкай была.

Людзі размясціліся ў маляўнічых паставах. І вась ужо гэта сапраўды вяселле. Яўхіміха падае Кастусю кол.

Яўхіміха (*Кастусю*). А ты вастры кол!

Кастусь вострыць. І тут з-за хаты з'яўляецца капітан фон Юнген з салдатамі. Натоп за сталом прыйшоў у рух. Людзі п'юць і відавочна «п'янеюць».

Яўхім. Бяседа ніш-то сабе!

Арсень. Ты цешчу на другі дзень набі, чым пад руку трапіць.

Чортаў Бацька. Дзеля чаго?

Арсень. Так... Каб ведала.

Яўхіміха (*да Гарэліхі*). Плач, кажу табе. Плач.

Гарэліха (*галосіць*). А-а родная ж мая матачка! А-а сама ж ты йшла за роднага татачку! А-а мяне ж ты аддаеш за чужога мужыка!

Гамонка робіцца бязладнай, твары — чырвонымі. Ідзе геніяльная містыфікацыя. Гульны, п'яны, шалёны натоп не звяртае аніякай увагі на афіцэра і салдат.

Яўхіміха. Горка!

«Маладыя», вагаючыся, цалуюцца. Гарэліха непрыкметна сплёўвае. Шум спіхае.

Арсень. Пі, кажу, пі, каб ты дзэгцю ўжо дзе была напілася!

Яўхіміха. Вой, упілася!

Вастравух. Пі!

Заруба. Білі мяне... малацілі... Вось вам і свята.

Арсень (*суцяшае*). Ну і чорт з ім, што набілі. Свята без мучаніка не бывае.

Юнген. Ці-ха!

Шум спіхае.

Чаму зборышча? Якая прычына? Чаму з сякерай?

Чортаў Бацька. Жанюся, паночак, выпі, не пагрэбуй. (*Падносіць Юнгену чарку.*)

Вастравух (*шэптам*). Здурэў, ёмашнік стары... Вада ж...

Юнген (*жорстка ўсміхаецца*). Каму прапануеш, хам? Стайню забыў? П'яныя напіліся, халеры.

Чортаў Бацька далікатна дыхае ўбок.

Хто чалавек з сякерай? Што робіць?

Гарэліха (*падкаціўшыся да яго*). Госць... Аднадворац! Калок вострыцы!

Юнген. Нашто?

Гарэліха. А л-любенькі. Вядома нашто... (*І засармелася.*)

Яўхіміха. Забіваць ля хаты жаніха будзем. Каб трымаўся моцна, як кол, — усё жыццё, аж пакуль не спарэхнее.

Юнген. Дзікуны.

І тут успыхвае сумная, прыгожая песня.

Яўхіміха. Прывяжу я свайго каня
Да ліповага кола,

Яўхім. А сам пайду да каханай
У вясёлае кола.

Яўхіміха. Прывяжу я свайго коня
Да адрыннай плятушкі,

Вастравух. А сам пайду да каханай
На белы падушкі.

Юнген. Ціха! Што за тлум? Які кол, мужыцкія морды? Як забіваць?

Каліноўскі падносіць кол блізка да салдат, торкае ў зямлю — у вачах ягоных небяспечная гарэзліваць — і абухам пачынае загаяць яго глыбей.

Кастусь. Вось як!

У вачах у Яўхіма злосьць змянілася чымсьці чартоўскім, помсліва-вясёлым. Ён падыходзіць, нахіляе кол.

Яўхім. Не лезе! Вады падліць.

Яўхім хапае цэбар і вылівае пад кол. Цяпер яны б'юць з Кастусём у дзве сякеры. Пасля першага ж удару пырскае гразь. Удары мацнеюць. І раптам страшэнны струмень гразі ляціць на салдат і афіцэра.

Юнген. Но!

Толькі хвіліну людзі стаяць страшна і сурова. Потым натоўп завіруў. А гразь пырскае і пырскае.

Чортаў Бацька. Жыве-е! Каб вам, бабачкі, Барданос сасніўся.

Закруцілася кола. Вяршыцца язычаскі страсны абрад «калка». Урэшце ўсё змяшалася. Хто скача, хто коціцца па зямлі. Вось ужо ўтварылася «куча малая». І грукаюць, грукаюць сякеры, пырскае гразь. І староняцца, староняцца салдаты і Юнген. І раптам, у той момант, калі салдаты ўжо зусім збіраліся пайсці, — глухі далёкі стрэл перарваў і вяселле, і музыку, і ўсё. Людзі застылі хто як быў.

Юнген. Што гэта?

Паўза.

Салдаты, у ружжо!

Салдаты выбеглі.

Яўхім. Ну, хлопцы, іншай дарогі нам цяпер няма... У ружжо!!!

Карціна сёмая

Кабінет Аляксандра ў Зімінім палацы. За вокнамі пахмурая асенняя Нява. Гарыць камін. Мякка прабіў недзе англійскі гадзіннік. У кабінете граф Мураўёў і жандарскі палкоўнік Лосеў... І раптам варухнуўся, зрабіў крок наперад чалавек на партрэце цара. Толькі тады, толькі ў гэты момант мы разумеем, што перад намі не партрэт, а дзверы і жывы імператар, які заходзіць у пакой.

Аляксандр. Сядайце, панове. (У яго завучаны ветліва-абыякавы тон і сляпуча халодная ўсмешка.) Я задаволены разведкай і не задаволены ўладай. Я задаволены вамі, пакоўнік Лосеў, і не задаволены вамі, граф.

Лосеў. Я раблю сваю справу для вас, ваша вялікасць.

Мураўёў (*паморшчыўся*). А я раблю сваю справу не для вас, ваша вялікасць. Я раблю яе для ідэі імператарскай улады, якая — увесь ваш род і, адначасова, ніхто з вас... Магчыма, палкоўніку будзе няёмка чуць такое, але яна вышэй, бо яна — сімвал, ідэя.

Лосеў пачаў пакручвацца на месцы.

І таму я, напэўна, дрэнна раблю сваю справу для вас, але для яе — добра.

Аляксандр. Ідэйны чалавек... Прадстаўнік дзяржаўнай ідэі ў Заходнім краі... І ён кажа: «Хацелі неба на зямлі. Цяпер палова з іх у зямлі, а палова — паміж небам і зямлёй».

Мураўёў. Кажыце далей, ваша вялікасць. Скажаў жа Пётр Валугеў, што бедным беларускім балотам дастаўся ва ўладары не бусел і не цурбан, а помесь таго і другога.

Аляксандр. Што гэта?

Мураўёў (*пакасіўся на Лосева*). Па-мойму, гэта дыскрэдытацыя той улады, якая прызначае намеснікам такую помесь... Па-мойму, гэта распушта...

Паўза. Лосеў глядзіць на Мураўёва з жахам і здзіўленнем.

Аляксандр. Міністр Валугеў сваё атрымае. Але караць можна і без вашых цынчных выхадак. Я зрабіўся прытчай ва языцах усёй Еўропы... Дзякуючы вам... Я, цараванне якога называюць добрым, які вызваліў народ... І вы... вы шуміце пра шыбеніцы ва ўсіх газетах... Я, урэшце, за-ба-ра-няю вам гэта.

Мураўёў. Шыбеніцы? Тады заадно забараніце паўстанцаў.

Лосеў шумна пацягнуў ротам паветра.

Ваша вялікасць, вы, за якога я сто разоў рызыкаваў жыццём, зганьбіў сваё імя, зразумейце, мы на краі прорвы. Папярэдняе жорсткае цараванне павесіла пяць чалавек. Наша, добрае, распачало трэцюю тысяччу... І правільна робіць... Таму што паўстанне на Беларусі і Літве робіцца *мужыцкім* паўстаннем. Каб не я, каб не памылкі іхняга ранейшага камітэта — сёння існавала б ужо літоўска-беларуская *рэспубліка*.

Аляксандр. Я не дзіця, якое палохаюць букай.

Мураўёў. Гэта не бука... Гэта пажар...

Аляксандр (*тонам загаду*). І мне хацелася б, каб мае слугі усё ж не злоўжывалі пятлёй. Існуе Сібір.

Мураўёў. Я выселіў туды трыццаць тысяч чалавек, я сяку лясы, я выпальваю заразу. Але гэтага цяпер ма-ла. Бо гэта ўжо не дваране, а народ! І калі Валугу, Пятру-малому, малому нават у жорсткасці, не хочацца помесі бусла і цурбана — хай ведае: гаспадаром у гэтых балотах стане *леў*... Імя яго — Кастусь Каліноўскі...

Аляксандр. Мяне не абыходзяць вашы папяровыя львы... Мяне засмучае ваша палітыка. Разгул катаў! Даносяць! Падкідаюць зброю з мэтай правакацыі!

Лосеў устае і на дыбачках адыходзіць трохі далей.

Мураўёў (*сумна*). Куды вы? Мяркую, вы, Лосеў, не будзеце падобныя да тых, што перанеслі мой жарт гасудару?

Лосеў. Пастараюся...

Мураўёў. Пастарайцеся. Тым больш, што гэта не зусім смешны жарт.

Аляксандр. Гуляць маім імем сапраўды не зусім смешны жарт...

Мураўёў. Я прывык за доўгае жыццё разграбаць гразь, каб рукі іншых былі чыстыя. Я нічога не саромлюся. Сілу апраўдваюць. Вучоныя, паэты — уся гэтая сволач. Вас — абеляць. Мяне — ніхто. Я не баяўся гэтага. Але цяпер мне кажуць, каб пальчаткі для гразі былі белыя. Я стары чалавек, і мне позна перавучвацца... Я патрабую адстаўкі.

Паўза.

Аляксандр. Вы не смееце нічога патрабаваць. Гэта я патрабаваў у вас. Аднаго. Менш публічнасці.

Мураўёў. Тады не трэба вешаць. Усе пяць з паловай мільёнаў павінны ведаць: вось што чакае таго, хто паўстае... Перадайце гэта, калі ласка, майму намесніку...

Аляксандр (*менш рашуча*). Гэта кажа хрысціянін.

Мураўёў. Хрысціянін не той, хто плача, чытаючы евангелле. Хрысціянін — гэта воін той армады, што завецца *ваяўнічай царквой*... Ён павінен сячы гало-

вы, іначай — беларусы пачалі ўжо клапаціцца аб гэтым — не будзе ні хрысціян, ні вас, гасудар.

Паўза. У голасе графа іронія.

Цяпер я стану хрысціянінам у *вашым* разуменні. Усе стануць мяне хваліць. Нехта мяне заменіць. А можа, самі згодзіцеся зацэкаць рукі ў крыві?

Лосеў. Граф!..

Мураўёў. Што, Лосеў... Я не саромлюся маіх слоў. І запамятайце іх... для сябе... Я нічога не баюся, гасудар, акрамя бога і сустрэчы з *вашым* святым бацькам на тым свеце. Ён з мяне спагоніць. Ён спагоніць і з вас. За *вашы* ўчынкi. За царства... Дагаворым там, гасудар.

Паўза.

Аляксандр. Як, вы казалі, прозвішча таго чалавека?

Мураўёў. Кастусь Каліноўскі.

Аляксандр. Паляк?

Мураўёў. Беларус, ваша вялікасць. Ён паставіў пад ружжо сто тысяч мяцежнікаў. Хай мой намеснік помніць, што дзяржава, вы — нічога не можаце яму зрабіць, а ён хістае імперыю, як хоча.

Аляксандр. Хто ён... Лосеў?

Лосеў. Амаль нічога не ведаем. Але ў кожным стрэле — яго рука.

Мураўёў. Гэта ўтрапёны фанатык, чалавек каменнай волі, вялікага розуму, таленту...

Аляксандр. Розум, талент... Колькі іх было?!

Мураўёў. Былі і да яго, але гэта асоба нечалавечай нянавісці да вас...

Аляксандр. І што?

Мураўёў. Ён таленавіты арганізатар, ваявода, публіцыст. Ён любіць сваю ідэю... Перадайце гэта майму намесніку, прызначце пенсію яго дзецям і развітайцеся з ім. Бо, калі так пойдзе, намеснік праз месяц будзе вісець пад Вострай Брамай.

Аляксандр. Ён хто?

Мураўёў. Мой намеснік? Не магу ведаць.

Аляксандр (*глуха*). Не жартуйце... Я пытаю пра Каліноўскага.

Лосеў. Выхаванец Пецярбургскага універсітэта... Дваранін... Паэт...

Аляксандр. І Пушкін пісаў вершы. Гэта — як хвароба.

Лосеў. Ён піша, вядома, куды горш.

Мураўёў. Але кожны нумар яго газеты — выбух. Перадайце гэта...

Аляксандр (*ціха*). Вы амаль давяршылі свой подзвіг... Што б вы ні рабілі — вы павялічваеце гэтым маю нязменную прыхільнасць да вас.

Мураўёў. Дзякуй вам... гасудар!

Аляксандр. І злавіце, злавіце гэтага чалавека... Знішчыце гэты зброд... Павялічце ўдвая штат Лосева.

Мураўёў. Я — зраблю.

Лосеў. Вы зробіце, ваша сіяцельства.

Мураўёў. Іх мала знішчыць. Іх трэба яшчэ і прынізіць. Мёртвыя — жывуць.

Лосеў. Віленскі камендант скардзіўся: на полі, дзе хаваюць пакараных смерцю, — маўклівыя маніфестацыі... Магілы мы раўняем. І ўсё адно, кожны дзень стаяць людзі ў чорным. Моўчкі стаяць. Не плачуць... Страляць?

Мураўёў. Нашто? Проста зрабіце ім фізічна немагчымымі гэтыя наведванні.

Лосеў. Як?

Мураўёў. Ну... хаця б ачысціце за ноч усе прыбіральні Вільні і заліце гэтыя магілы слоем... Дастаткова чвэрць сажня... Прабачце, ваша вялікасць.

Лосеў. Ваша вялікасць...

Мураўёў. Нявіннасць не дазваляе? А гэта лепш чым кулі. Статак не хоча быць смешным.

Аляксандр. Ён ведае людзей, Лосеў. Трэба ўгноіць Заходні край для будучага пасеву.

Паўза.

Задайце... задайце ім.

Карціна восьмая

Яшчэ да падняцця заслоны чуваць гарматныя стрэлы, залпы, воклічы. Калі заслона паднялася — мы бачым скарэжаную зямлю, на ёй сям-там трупы, кінутыя косы, апракінутыя гарматы і — далёка! — вёску ў агні. Гараць Бахарэвічы. На першым плане абгаралы шкілет дрэва, на другім — некалькі салдат капаюць чарговую яму. Пад дрэвам сядзіць капітан фон Юнген, піша.

Салдат. Дзевятую капаем.

Юнген. Пэўна, досыць, па дваццаць шэсць на яму.
Капец. (*Апусціў Note bene ў скураной вокладцы.*) Ну што данясеш? Разбілі пераможна палком — пагана ўзброены атрад.

Салдат. Вядуць.

З левага боку салдаты выганяюць на сцэну невялікі натоўп жыхароў спаленай вёскі. Пераважна і старыя і жанчыны. Сярод апошніх — Яўхіміха, баба Гарэліха.

Юнген. Ну што, мужыкі. Дастукаліся... Давядзецца замест сваіх бяроз чужыя піхты пілаваць... А замест торфу — біць кіркой у рудніках руду чужому дзядзьку.

Натоўп маўчыць. І раптам вокліч. З правага боку канвой выводзіць пана Зарубу, Вастравуха і Яўхіма Барданоса. Вастравух паранены ў галаву: праз павязку выступае кроў. Заруба і Барданос вядуць яго. Палонных паставілі перад Юнгенам. Левая рука Яўхіма бязвольна звісае.

Юнген. Ну?.. Што?..

Яўхім. Нічога, пагулялі ладна.

Юнген. А як наконт расплаты?

Яўхім. Мы людзі з гонарам. Карчму разнеслі, то неяк і за чарапкі заплодім.

Злавесная цішыня.

Парушае яе салдат, звяртаючыся да фон Юнгена.

Салдат. Мы зносім трупы.

Юнген.

Паглыбей

Забітых закапайце, каб ваўкі

Касцей не расцягнулі.

Вастравух (*злосна*).

Воўк нічога.

Прынамсі, ён хлуслівым чорным словам

Не пэцкае імён герояў.

Ўсё гэта людзі зрабцяць... Зробіш ты,

Халуй.

Юнген (*іранічна*).

Зараз упадзе,

А брэша, недабіты, гнойны пёс.

Вастравух адштурхоўвае сяброў.

Вастравух. Пусціце!.. Сам...

(*Пахіснуўшыся трохі, ён умацаваўся і стаў цвёрда.*)

А то яшчэ ён збрэша,
Што я, калі мяне на смерць вялі,
Пручаўся і нагамі дзве дарожкі
Да месца праараў.

Юнген.

Ты, Вастравух,
Падумай: варта заплаціць жыццём
За слова вострае, за жарт дурны?

Вастравух.

Хай будзе слова, як няма кінжала.

Юнген.

Мне ад цябе не вельмі многа трэба.
Скажы адно: хто вамі кіраваў,
Хто прысылаў для вас наказы з Вільні,
Хто ўгаварыў вас падтрымаць мяцеж?

Яўхім.

Да сэрца дабіраюцца — маўчы.

Юнген.

Адно імя... І я тады палонных
І ўсіх сялян адразу адпушчу.

Яўхім.

Да сэрца дабіраюцца — маўчы!

Яўхіміха.

Угаварыла беднасць. А наказы
Нам голад прысылаў.

Вастравух.

А кіравала
Усімі намі ярасць. Вось і ўсё.

Юнген (да Яўхіміхі).

У беднасці вы самі вінаваты.
Народзіце дзяцей — а потым лямант:
«Зямлі няма!», «Галеча!», «Усё пані!»
Як быццам вам пані дапамагалі
У гэтай справе.

Яўхіміха.

Гэ-эй, панок... панок...
Бог любіць нас і дорыць нашы хаты
Дзіцячым крыкам і дзіцячым смехам.
І ганарыцца вам прычын няма.
Усё жыццё вы плавалі ў крыві,
А бог вас пакараў за грэх ваш цяжкі.
Таму яны й пустыя, вашы хаты,
І рэдка ў іх гучыць дзіцячы смех.

Салдат (Юнгену). Ваша высакароддзе казалі па дваццаць шэсць...

Юнген. Ну.

Салдат. Памылачка атрымалася. Выкапалі лішнюю магілу.

Юнген. Чакай, колькі забітых?

Салдат. Іхніх — восемдзесят. Нашых — сто дваццаць восем.

Заруба. Дрэнная прапорцыя.

Юнген. Што?

Заруба. Ваюем дрэнна. Шэлег нам цана. Нас на Гродзеншчыне не больш дзвюх тысяч са зброяй. Вас — дзесяць.

Юнген. Апошні раз пытаю: хто?

Вастравух. Голад! Рабства!

Паўза.

Юнген. Салдаты, слухай маю каманду!

Паўза.

Магіла пустой не застаецца. Гэтых трох — туды.

Агульны ўздых.

Салдат. Ваша высакароддзе...

Юнген. Шпіцрутэнаў захацелі... Вядзіце.

Заруба. Нашто весці? Мы — самі. Мы скакаць будзем, туды ідучы.

З асуджанай рашучасцю ўзяліся за плечы. Павольна закруцілася, пачало рухацца да ямы страшнае кола. Ногі намацаваюць такт. Знайшлі. І толькі тады прыходзіць музыка, хуткая, але грозная, падобная і не падобная на звычайныя гукі «Мяцеліцы».

Курыць, вее мяцеліца,

Чаму стары не жэніцца.

— Як жа яму жаніціся?

Усе будуць дзівіціся.

Ух, ух, уха-ху!

Янкi галава ў снягу.

— А як гэта дый не снег,

Тады людзям будзе смех!

Яны на краі ямы. Яўхім скокнуў у яе сам. Цяпер відаць толькі іхнія плечы. Ім цесна, але яны рухаюцца, але галасы спяваюць.

Ух, ух, уха-ху!

Гэта ж быў я на таку.

— А як гэта дый не пыл,
Дык ад дзеўкі будзе тыл.
— А хоць стары — не паганы,
Яшчэ дужы і румяны.
А што каму да таго?
Можа, я пайду ды за яго.

Голас з натоўпу. Даволі!

Спыніўся танец.

Яўхім.

Сапраўды даволі, браце...
Занадта... Не павераць... Стой, Заруба.
Мапуйся, любы браце Вастравух.

Яўхіміха.

Трымайцеся спакойна, мужыкі!
Хрыстос над вамі. Ён, пакутных, вас
Каля сябе пасадзіць.

Яўхім.

Ціху табе
З тваім Хрыстом. Не мог падмогі даць
На памагатых д'ябла.

Яўхіміха.

Не блюзнер!

Яўхім.

Чаго блюзнерыць? Я яшчэ не знаю.
Ці ёсць ён, бог?

Юнген.

А што ты, хаме, звездаў?

Яўхім.

А тое! Краем правіць Сатана.
Ты, капітан, і твой Мураш паскудны,
І ваша банда, і царок ваш снулы.
Ты пачакай, яму яшчэ за нас
Павытаргаюць ногі са... спіны.

Вастравух. То спраўдзіцца.

Юнген. Салдаты! Закапаць!

Паступова сыплецца з-пад рыдлёўкі зямля. Загаласілі бабы.

Яўхім.

Цыц, бабы, не рвіце наша сэрца.
Спакойна дайце нам сустрэць канец
І весела...

Гарэліха. Змоўч, людзі... з імі бог...

Яўхіміха.

А гэтым — гонару занадта многа,
Каб перад імі плакаць... Змоўч, народ.

Цяпер цішыня вісіць над галовамі людзей. Зямля дастае смяротнікам амаль да плячэй.

Вастравух (*Яўхіму*). Бачыш, а ты мяне засячы хацеў... «Пан, пан...» У адной зямлі... стаяць будзем. Яўхім. А можа, табе і лягчэй было б?

Вастравух. Ну не. Памерці растаптаным, як я тады? Так я хаця чосу ім даў...

Заруба вышэй за ўсіх, астатнім зямля дастае да рота.

Яўхім. Гэй, Заруба, ты й тут выгадаў... каб я табе прысніўся.

Заруба. Прысніся, брат, я тады адразу ўваскрэсну. Ад жаху.

Зямля падае Зарубу на галаву. Ён адшлёўваецца.

Гэй, афіцэр, каўбаса гароховая... Можа быць ў смяротніка апошняе жаданне?

Юнген. Ну?

Заруба. Я службыў паручнікам. Ты — капітан. Ці нельга саступіць сваё месца старэйшаму па чыну?

І ўсё. Замест людзей — капец зямлі.

Юнген (*да натоўпу*). Ну як?

Маўчанне.

Карціна дзевятая

Задні пакой за модным магазінам, які належыць Юзэфе Яневіч. Пад манекенамі доўгія рагожныя цюкі са зброяй. Тут жа сядзіць Арсень, узброены лупай; рэжа на гуме штамп, робячы пробныя водціскі. Кастусь сядзіць за сталом, гамонячы з Каралінай, Чортавым Бацькам, Марцявічусам. Кастусь скандуе.

Кастусь. Сачыніцель папулярных баек, з камітэта адказны таварыш, паважаны Арсенька Станевіч.

Арсень. Чаго табе?

Кастусь. Маніфест аб зямлі, які вы адрэдагавалі, на-дру-ка-ва-ны... вось... Трыста экзэмпляраў на Міншчыну.

Чортаў Бацька (*уздыхае*). Зямля-зямля...

Арсень. Добра.

Кастусь. Як пячаць?

Арсень. Зараз скажу. Будзе — хоць падарожныя фельд'егерам адмячай.

Кастусь (*скандуе*). Паважаны фальшываманетчык і падробнік дзяржаўных пячацяў. Да чаго ж ты, браток, дакаціўся?

Арсень. Змоўч, чапяла.

Чортаў Бацька. Сапраўды, як дзіця малое.

Караліна (*з дакорам*). Хлопцы... Вы ж ведаеце, калі ён вершы піша, вершамі гамоніць...

Яневіч. Вершамі жартуе.

Арсень. Знайшоў час жартаваць...

Кастусь. Лягчэй вам стане, калі я плакаць буду? Жартуйце, хлопцы, жартуйце... Каб не вершы, не жарты — ета ж проста нам усім перавешацца трэба было б... самім... не чакаючы мураўёўскай ласкі... От, пэўна, узрадаваўся б! (*Цытуе.*) «З-за адсутнасці здаровага смеху ўрад паўстання перавешаўся ў поўным складзе».

Караліна. Каліна, не трэба...

Кастусь. Сонца з месяцам зые на небе. На зямлі — адно толькі сонца. Каралінай яно завецца... Подлых змоўшчыкаў святлом сагравае.

Яневіч (*ціха*). Сэрца збалелася, на цябе гледзячы... Не забыў жа... Не...

Паўза.

Кастусь. Я, матулечка, усё помню... Я — не з тых, што забываюць...

Паўза.

Рыгнецца ім яшчэ за жыўцом закапаных, за дзярмо на святых магілах... Адальюцца кошцы мышчыны слёзкі... І не дзярмом — крывёю. Вось яно як.

Паўза.

І таму працаваць, хлопцы, працаваць.

Званочак. Яневіч выйшла. Кастусь выняў з цюка штуцэр, прыцэліўся.

Дзіва штуцэры. Адвязём на Слонімшчыну.

Марцявічус. Згода.

Кастусь. А ты няхай зэльвенцы возьмуць.

Заходзіць Яневіч.

Яневіч. Ф-фу-у. Удружыў ты мне, Кастусь, дружок, гэтым магазінам... Бабы прыходзяць дурныя, як курыцы.

Кастусь. Гаспадыня моднага салона, найяснейшая пані Яневіч, пацярпіце дзянёк, калі ласка, накіруем мы вас у Варшаву: аднаўляць з «чырвонымі» сувязь.

Яневіч. Праўда?

Кастусь. І «чырвоныя» ў Варшаве — праўда. І паездка — праўда... Караліна!

Караліна. Што?

Кастусь. Добра ты гукі вымаўляеш. (*Хітнуў галавою.*) Справа для цябе.

Караліна. Ну...

Кастусь. Імператар Аляксандр Другі, вялікі князь Самагіцкі, гасудар і вялікі князь Абдорскі і Кандзійскі, наследнік Нарвежскі, Дзітмарсенскі і прочая і прочая зволілі прыняць катэгарычны імператыву графа Мураўёва, вялікага князя Самаедскага, гасудара Шыбеніцкай зямлі, Лобных месцаў і прочая — аб разгроме і рэпрэсіях. (*Ідзе да непрыкметных дзверцаў і дастае адтуль два чамаданы.*) У адказ на гэта найбольш небяспечная з калматых нігілістак беларускіх, Караліна, па мянушцы Крывавы Кінжал, павязе ў горад Мінск гэтыя шрыфты.

Караліна. На што?

Кастусь. Каб падкласці іх пад трон начальніка мінскага акцыза.

Чортаў Бацька. Хай узрываецца.

Марцявічус. О, выбуховая моц беларускага вольнага слова!.. Гекзаметрам загаварыў.

Караліна. Сур'эзна.

Кастусь. Дрэнна... (*Голас ягоны сеў.*) Рэпрэсіі. Сярод калег — слабіна... Трэба зноў звязваць людзей... як сноп... дарагое маё перавясла...

Званок ля дзвярэй магазіна.

Яневіч. Зноў... Адны гускі ды аслы ходзяць... (*Выйшла.*)

Караліна. Я зраблю.

Кастусь. Ведаю... (*Да Арсеня.*) Падрыхтуй, Арсень, загад. На кожнага павешанага паўстанца пад-

польны ўрад адкажа ударам кінжала... Няўхільна...
Няўмольна... Адразу...

Марцявічус. Даўно пара...

Я невіч (*у дзвях*). Кажу, нельга.

У дзвях Вітаўт і Марыя Грэгатовіч.

Вітаўт. Свае. Трэба.

Зайшлі. Паўза.

Кастусь. Ах-ха, вось яшчэ не было... Вітаўт!..
(*Ціха.*) Нашто прывёў старонняга?

Вітаўт. Ну-у!.. В-ведаеш! Табе ўнаравіць... як графскаму сабаку... Табе што, жыццё сваё — капейка?.. Я прый-шоў, каб вы-ра-та-ваць яго... Мала гэта-га?.. Зразумеў? І ўсё! І досыць!

Кастусь. Зразумеў... Але гэта канспіратыўная кватэра. Я магу памерці — камітэт павінен жыць...

Вітаўт. То і памрэш...

Марыя. Пан Макарэвіч... Не трэба яго... Я ў адчай прыйшла, пакуль яго адшукала... Горад аббегала...

Кастусь. Спакойна, Марыя. Што такое?

Марыя. Надвячоркам зайшла суседка... Прасіла не выдаваць... Па сакрэту сказала, што ўжо ва ўсіх на тым баку вуліцы правяралі дамавыя кнігі, што заўтра будуць у астатніх... У нас... Я пайшла да мадам Салье... (*У адчай.*) Выявілася, што ўлады шукаюць слядоў Макарэвіча... Яны ведаюць, што ён і Каліноўскі — адно...

Чортаў Бацька. М-маем.

Арсень. Значыць, табе нельга вяртацца на Антокаль, Кастусь.

Паўза.

Марыя (*зусім ціха*). Вы на Антокалі? І не маглі знайсці... Што ж, я зрабіла ўсё, што магла: заліла чарнілам ліст у дамавой кнізе маці.

Арсень. Чортаў Бацька, давай бланк.

Чортаў Бацька дастае з-пад масвічыны нейкія паперы.

Чортаў Бацька. На.

Караліна падышла яшчэ бліжэй да Кастуся і Марыі.

Марыя. Я ненавіджу гэтую вашу... справу. Але я зрабіла гэта.

Кастусь. За што ненавідзіце?

Марыя. Яна адбірае вас ад мяне. Якраз у той дзень, калі я зразумела, што... кахаю вас... — вы зніклі з флігеля на Антокалі: пайшлі, відаць, у гэтую сваю... справу... Яна і цяпер адбірае вас, дае мне замест шчасця штодзённае гора.

Кастусь. Марыя...

Марыя. Бо я кахаю вас. І я слабейшая за яе, праклятую. Што яна зрабіла з горадам, з краінай, са шчасцем, ваша справа?! А я — слабейшая. Я не магу змагацца супраць яе... Гора маё! Бяда мая! *(Плача.)*

Караліна. Сочаць... Падбіраюцца. Як пальцы да горла.

Марцявічус *(змрочна)*. Не лезь, Мураш, да горла мяцязу, бо атрымаеш ты... па пысе... Не, я не Пушкін... Але па пысе ён атрымае.

Вітаўт. Не ўсё ж каб шанцавала ды шанцавала. Паўсюль. Ва ўсім. У вайне, выкраданнях, каханні... у картах... чорце, д'ябле.

Арсень са здзіўленнем азірнуўся.

Арсень. У якіх картах?

Вітаўт. Скажам, «у стратэгічных картах».

Марцявічус. З імі некаторым, прама скажам, не шанцуе...

Арсень *(нудна)*. Ты, Вітаўт, нуда японская... Астабрыдзіў мне. *(Думае над бланкам пашпарта.)* Якое б табе прозвішча, Кастусь?

Вітаўт *(сам сабе, вельмі змрочна)*. Банапарт нядрэннае прозвішча... Пугачоў.

Чортаў Бацька. Відны...

Арсень. Нешчаслівае для нашага брата прозвішча... Гм... Не, там людзі дрэнныя, паскудзь дробная, а не людзі... Спасаяіконапрэабражэнскі? Пузам для такога прозвішча не выйшаў... А што, калі тваё, Пархвен, прозвішча? Ды не, які ён Бабаед... Унь бабы яго, гаротнага, поедам ядуць... Ага, ад лацінскага «віта» — жыццё... Шчаслівае прозвішча — Ві-та-жэ-нец.

Яневіч. А жыць яму, святому дурню, у святым месцы. У Свентаянскіх мурах.

Чортаў Бацька. Праўдачка. Да Мурашоўскага палаца адтуль — д-даплюнуць можна. Хто стане шукаць?

Кастусь (да Марыі). Але я не ўводзіў вас у зман.
Марыя. Але я кахаю.

Кастусь (мякка). Мне шкада, Марыя. Вельмі
шкада.

Паўза.

Але я не магу быць побач. Не думайце, што прычына
таму — вы. Проста мы ўсе тут — жаніхі радзімы,
свабоды... Калі гэта цябе супакоіць — супакойся.

Караліна апускае галаву.

Калі можаш дараваць — даруй.

Караліна. Досыць... Не трэба слоў... Яна ж — ну
проста... (Робіць жэст адчаю.) Маўчы. (Бярэ Марыю
за плечы, адводзіць.)

Марыя. Ты таксама кахаеш... (Даньтліва гля-
дзіць на Караліну.) Нічога. Я цябе не баюся. Я баю-
ся — той... Бывай, Кастусь.

Кастусь. Бывай.

Марыя (ціха). Да сустрэчы... як прыйдзе «свабо-
да». (Горка.) Не думала, што буду яе чакаць.

Чортаў Бацька. Чакай, дзетухна, чакай светлую
нашу.

Пайшла Марыя.

Караліна (ціха). Няцверпна ёй.

Яневіч. Ты ўжо маўчы!.. Ты ўжо маўчы!.. Як
аперазаю, не глядзячы.

Арсень бярэ стары пашпарт Кастуся, паліць на запалках. Падае
яму новы.

Арсень. Усё. Вітаю з хрышчэннем, пан Вітажэнец,
прыватны настаўнік.

Марцявічус. Пан настаўнік, пан настаўнік, у вас
бяда!

Кастусь (змрочна). Што?! Кабан здох?

Марцявічус. Горш... інспектар прыехаў.

Усе засмяяліся, не вельмі весела.

Вітаўт (голасна). Жарцікі... А ты на полі стра-
чаных быў, а-та-ман?

Арсень. А ты лічыў, гінуць са сцягам? Так і
гінуць.

Вітаўт. Ты быў, што жартуеш?

Яневіч. Змоўч, псіх... Выгляд твой пахмуры — святая светлае побач з ягонымі... жартамі, імяніны сэрца...

Кастусь. Не трэба яго крыўдзіць... Вітаўт, я ж не таму сказаў табе папрок, што ў мяне дрэнны характар, што я дрэнна стаўлюся да цябе. Проста, нават калі справа ідзе аб жыцці аднаго з нас — на канспіратыўную кватэру нельга весці старонніх. Ты гэта — запомні.

Вітаўт. Яна ж твая кватэрная гаспадыня. Ты ж з ёю ды са мною аб зорах гаварыў.

Кастусь. Зоры — справа іншая. На іх яшчэ мураў-ёўскія сышчыкі не паспелі залезці.

Вітаўт. Я ж думаў, у яе толькі справа. Я ж не ведаў, што яна яшчэ і куры з табой строіць.

Кастусь. Не буду я з табой біцца, Вітаўт мілы.

Вітаўт (*непрытомна*). Ух-х, да чаго ж цябе шанцаванне любіць!

Кастусь. Скончу, значыць, дрэнна.

Чортаў Бацька. Тых бунтаўшчыкоў, якім шанце, улады асабліва не любяць.

Вітаўт (*у ціхай раз'юшанасці*). І ваявода ты, і трасца, і хвароба... і паэт... «І акадэмік, і герой...»

Кастусь. Разнастайны чалавек... І песьля... Калок аднойчы зачасаў. І скончылася — страшна. Хіба што не мараплаўца... Вітаўт, што з табой?

Вітаўт. Мараплаўца... І каламутнае яно, тое мора, у якім плаваеш. Плывец ты — нічога. Толькі замест залатога ветразя ў цябе — ануча. Чужым зрабіў нам мора. Не ведаю, з якой прычыны. Са славалюбства?

Кастусь. Я не адмірал. Я грабу дзень і ноч, ратуючы карабель. У мяне ад напругі — кроў з-пад пазногцяў. Ты гэтага хочаш?

Вітаўт. Адмірал... хамаў...

Кастусь. За сябе я не крыўдую... хаця я любіў цябе... (*Грозна*). Але гэтага, але людзей, братоў маіх — ты не чапай... Мы за гэта за-ка-панымі заплацілі... Іх... жывымі... а ты мне тут... тэарэтычныя антраша вырабляеш, зміеў шып папалам з істэрыкай.

Доўгая паўза.

Досыць аб гэтым.

Вітаўт. Не, не досыць... Ты чаму мяне да вялікай справы не дапускаеш?! Чаму?

Кастусь. Ты ўдзельнічаў. У многіх.

Вітаўт. Ах, справы... Тэарыст, экспрапрыятар, трасца, хвароба... А мне змыць, змыць з сябе трэба...

Кастусь (пасля паўзы). Добра... Караліна не падзе на Міншчыну...

Караліна. А хто?

Кастусь. Ён...

Вітаўт. Туды? Дзе развал?

Кастусь. Больш цяжкай працы няма... Не ўпэўнены — не едзь.

Вітаўт. Вось... Вось яе... толькі яе...

Кастусь. І ўлічы, там сапраўды цяжка.

Вітаўт. Зробім... Не ўсё ж ты ды другія... Мы таксама не шапкай боршч ямо, не ў нерат узімку хутаемся, не нагою нос выбіваем...

Паўза.

Кастусь. Едзь. Марыш аб славе? Законна для тваіх год. Хочаш небяспекі? Таксама. Працаваць хочаш? Працуй. Вось табе Міншчына. Рабі там што хочаш. Але каб праз месяц быў стальны парадак. Не зробіш — адкажаш. Будзем ведаць: крыкі твае — шчанюкоў віск. Зробіш — вось табе твая слава і памяць у пакаленнях.

І тут раптам устае пані Юзэфа.

Яневіч. Не! Агойтайся, Кастусь! Нельга!

Кастусь. Чаму?

Яневіч. Панства яго! Сённяяшня яго выхадка...

Кастусь. Ён заўсёды быў смелы... І ён зразумее сваю няслушнасьць. Усім нам іншай дарогі няма: або перамога, або пятля... Мяне ён не абразіць, Юзэфа. І потым, ён хлопец з хворым сумленнем, яму сапраўды трэба верыць у сябе...

Яневіч. Нішто сабе гусь! Ну і ну! Яму дзевятнаццаць, табе — дваццаць пяць, а ты за яго не разумнейшы...

Кастусь. Чаго гэта я гусь, цётка Юзэфа?

Яневіч. А тое... Не любоў галоўнае ў ім. Зайздрасць!

Кастусь. Рэўнасць, цётка... Рэўнасць да катаржнай працы... Хай працуе.

Яневіч. Не вер!

Кастусь. Ён — чалавек. Я не магу не верыць чалавеку.

Паўза.

(Кастусь паказвае на чамаданы.) Бяры. Чакай на кватэры інструкцый.

Вітаўт. Дзякуй... Кастусь.

Пайшоў Вітаўт.

Арсень. Позна ўжо. Нам — час.
Я невіч. Ідзіце... Я вас — выведу.

Усе пайшлі. Толькі Караліна трохі затрымалася.

Караліна. Ты добра падумаў?

Кастусь. Трэба ратаваць чалавека... Як яно радзее, кола сяброў... Але гэтага я адчаю і злосці — не дам.

Караліна збіраецца ісці.

Скажы мне, сланечнік... Ты мне з самага таго дня не гаварыла.

Караліна. Што?

Кастусь. Ты ведаеш, што...

І тады Караліна традыцыйным жэстам прыкладае кулачок сагнутай левай рукі да сэрца.

Караліна. Люблю... Беларусь...

Кастусь. То ўзаемна... узаемна...

Карціна дзесятая

Канцылярыя ў мінскай жандармерыі. Ноч. Гарыць толькі адна свечка. Стол падзяляе дзве фігуры. Гэта Лосеў і Парафіяновіч. Ідзе допыт.

Вітаўт. Вы нічога ў мяне не знайшлі... Я пра-тэстую супраць арышту!

Лосеў. Усе гэта патроху робяць.

Вітаўт. Я — гэта не ўсе.

Лосеў. У вас — як ва ўсіх — дзве нагі... Цалкам прыдатныя, каб мераць камеру... Усе — мераюць. То чым гэта вы такі адметны перад дзяржавай?

Вітаўт. Без здэкаў!.. Я вам — не хлоп-чык!

Паўза. Лосеў раптам усміхаецца... Усмешка страшнаватая.

Лосеў. Гм... Магчыма... А я вось здзіўляўся, на што арыштавалі такое дзіця?.. Дурасцы!.. Што яно магло неяспечнага нарабіць у сваім узросце?

Вітаўт *(з гневам)*. То чаму арыштавалі?

Лосеў. Таму што, калі ідзе звычайная праверка, невінаваты не шукае чорнага ходу з кафэ. Чаму б гэта?

Вітаўт. У вас жа прынцып: вінаватага і дурань пакарае. Ты невінаватага пакарай — вось у чым сапраўдная дзяржаўная веліч.

Лосеў. І тое праўда... Прымітыўна — па ўзрос-ту, — але ўмееце думаць. Глядзіце вы! Можна, вы сапраўды большая асоба, чыя я меркаваў?

Вітаўт. І што?

Лосеў. А тут яшчэ пашпарт на ваша імя знайшлі сярод папер забітага паўстанца Далеўскага. Чаму б гэта?

Вітаўт. Адзін Гаўрыла ў Полацку... Аднафамілец.

Лосеў. І тое... Другі аднафамілец, па чутках, Магілёўшчынай кіраваў.

Вітаўт. Парафіяновіч — распаўсюджанае прозвішча.

Лосеў. Канечне. Хіба мог юнец кіраваць такой махінай? Вам колькі?

Вітаўт *(праз зубы)*. Дзевятнаццаць.

Лосеў. Неяспечныя бываюць цэзкі... хлопчык... Вы — не з тых. Вам, дзіця маё, трэба славу любіць... жанчын... Карыстацца іх узаемнасцю. Вы — прыгожы... хлопчык.

Вітаўт. Я магу вас папрасіць адмовіцца ад гэтага ідыёцкага звароту?

Лосеў. Так... Канешне... мой юны друг...

Паўза.

Дык вось, я наконт пашпарта магу вам паверыць... Але сістэма — не. Трэба зрабіць лянівай яе бязлітасную памяць. Можна, ведаеце хаця што-небудзь?

Вітаўт. Адкуль?

Лосеў. Ну, не ведаеце — не трэба... Я гэта пра дробязь... Каб улады маглі праявіць звычайную мяккую паблажлівасць і аддаць вас на парукі бацькам... малады чалавек.

Вітаўт. Лічыце, што маладосць перашкаджае рабіць вялікія... *(Асекся.)*

Лосеў глядзіць на яго.

Лосеў. *Т-так...* То бок — не... Я проста лічу, што вашаму ўзросту не вялікія справы, а каханне... Жанчыны, што праўда, любяць моцных, нязломных мужчын, але і ваша тонкая... тандэтная прыгажосць павінна ім падабацца...

Вітаўт (*гледзячы ва ўпор*). Гэта да чаго?

Лосеў (*усміхаючыся*). Ні да чаго. (*Канфідэнцыяльна.*) Шукайце жанчыну — кажа мая сістэма. І вось я, стары сыскны сабака, не ведаю, як гэта даставаць да вас... Якія вакол вас могуць быць жанчыны? Так, паненкі. Яны пішуць у альбомах, мараць аб прынцах і таму... павінны любіць вас.

Вітаўт. Канечне. Што я, пачвара?

Лосеў. *Та-ак...* Вельмі павінны. (*Скоса глядзіць на Вітаўта, які нервуецца.*) Шкада мне! Хаця б тропачкі ведалі... Хаця глупства... Ад сістэмы адчапіцца.

Вітаўт. Я нікога не ведаю.

Лосеў. Шкада... Таму што гульня скончана, хлопчык... А ўлады ў такіх выпадках не жартуюць. На Магілёўшчыне — правал, пад Бахарэвічамі — правал, Белы жонд ад... вас адхіснуўся. Разумныя... Не з хамамі ж ім блакіравацца?.. Хаця б нехта... Сказаць аб ім — і ўсё...

Вітаўт. Я нікога не выдам.

Лосеў. Стоп! Як так не выдам? Вы ж толькі што казалі, што нікога не ведаеце... Га?

Паўза.

Вітаўт. Я гэта... у тым сэнсе, што... не ведаю.

Лосеў (*са знішчальнай пагардай*). Фінціць пачынаеце... шчанюк? Выкручваецца, баязлівец... Трус! Насцеражылі свае маленькія, мякенькія вупкі... мужчына, які так і не адбыўся? Лічылі, пэўна, што велічыны. А вам сапраўды паненкам у альбомы пісаць.

Паўза.

Вітаўт (*з гонарам*). Досыць, вы!.. Даўно мне хочацца кінуць у вашу... пысу пару сапраўдных слоў. Але зарубіце на сваім фіскальным носе, што я... я адзін буду адказваць... Што я ні-ко-га не прадам, бо я не з бітых кантаністаў, як вы, і не з хамскіх падпывал, як іншыя...

Лосеў (*ціха*). Хм...

Вітаўт. Я дваранін, я рыцар, і ў мяне свой саслоўны гонар... Так што можаце не нюхаць далей мяне. Дарэмна стараецца.

Паўза.

«Мой юны друг...» «Хлопчык». Вас у мае дзевятнаццаць год розгамі хвасталі... Вы тады для фельдфебеляў па піва бегалі... хам... А я батальёны, палкі вашы, як трусікаў, ганяў... Я... Трус... Я — Парафіяновіч, камісар Магілёўскай губерні.

Лосеў (*з удаванай уражанасцю*). То гэта — вы? Вітаўт. Я!

Паўза.

Лосеў. Каледа старая... То гэ-та, значыць, вы?.. Сапраўды рыцар. Муж... І гэта пры такой маладосці.

За тонам бязмернай павагі ў яго словах гучыць страшны, бадай непрыкметны здзек, але Вітаўт яго не заўважае. Вочы яго гараць, твар амаль прыўкрасны.

Я памыліўся з альбомнымі паненкамі. *Такога вас і Жанна д'Арк пакахала б...*

Паўза.

Чым жа вы маглі стаць, калі ўжо зараз!

Вітаўт (*глуха, горда і спакойна*). Цяпер ужо нічым.

Лосеў. Талент дзяржаўнага мужа. У яго дзевятнаццаць год?

Вітаўт. Мы — усе маладыя.

Лосеў. *Т-так...* І пры такіх здольнасцях увогуле — другарадная роля. Інспектар малаважнай губерні. Нейчы папіхайла... Паштальён чужых загадаў.

Вітаўт. Я паштальён, і я... ганаруся гэтым.

Лосеў (*пільна глядзячы на яго*). *Т-так...* Другі раз у самыя небяспечныя месцы. Фарпост Магілёўшчыны. Асуджаны на смерць Мінск... Як знарок...

Вітаўт. Значыць, вераць: магу.

Лосеў (*узважаючы словы*). Ой не-е... Нешта не тое. Вы што, не ведалі, едучы, што тут — усё... што ехаць сюды можа толькі смяротнік?

Вітаўт. Не.

Лосеў. Скажыце, а ў кіраўніцтве — я не пытаюся пра імёны — не было нікога, з кім у вас былі старыя звады?

Вітаўт. У мяне няма ворагаў.

Лосеў. У кожнага ёсць ворагі... Толькі высакародны іх не заўважае. Няўжо вы думаеце, што я, напрыклад, аддаў бы заваяванае мною месца без барацьбы?.. Нават больш вартаму яго...

Вітаўт. То — вы...

Лосеў. О-ой, друг... Па-адумаіце над прычынай, чаму вас піхаюць у небяспечныя месцы, як цар Давід — Урыю... Ну, там зразумела, жонка Урыі спадабалася цару... А вы?

Вітаўт здрыгануўся, і Лосеў заўважыў гэта.

А можа, і сапраўды жанчына. Вы ж малады, прыгожы, адважны... словам, небяспечны.

Вітаўт (з ноткай хістання). Не.

Лосеў. *Т-та-а-к...* Жанчын вы не дзя-лі-лі... А як наконт славы?

Вітаўт. Мы не кар'ерысты.

Лосеў. Рэвалюцыя — адна з самых хуткіх кар'ер. Няхай за кошт рызыкі... І раптам — побач мацнейшая фігура...

Вітаўт. Н-не...

Лосеў (з узростаючай упэўненасцю). Ён мог заўважыць, што пешка стала прахадною і можа зрабіцца ферзём паўстання.

Вітаўт. Не хлусіце на высакародных людзей.

Лосеў. Крыў божа. Я ж і не пытаюся імён... Не скажаце. Не з тых... Скончым допыт... Толькі ў пракол запішу. (*Піша.*)

На Вітаўта з кожнай хвілінай страшней глядзець.

(*Разважліва.*) Подла... Адкупіліся вашай галавой... Прахадная пешка. Ведалі, што не прадасце, загінеце адзін... І загінеце адзін... І загінеце... Слаўны, мужны вы чалавек. (*Піша.*) Стары метады гнюсных палітыкаў. Урыю — пад стрэлы, лаўры ягоныя — на чало, жанчыну — да сябе ў ложка... (*Амаль пад нос.*) Магчыма, якраз цяпер... Такія гэта ўмеюць...

Вітаўт. Не! Не! Не!

І тут Лосеў устае, нагінаецца, у вачніцах яго цені.

Лосеў. І-мя?!

Вітаўт. Я ненавіджу! Я заўсёды ненавідзеў яго!

Лосеў. І-мя-а!

Вітаўт. Жыў пад прозвішчам Макарэвіча. Цяпер?
Здаецца... Ві-та-жэ-нец.

Лосеў. Імя!

Вітаўт. Жыве ў Свентаянскіх мурах.

Лосеў. Імя.

Вітаўт. Кастусь Каліноўскі.

АКТ ТРЭЦІ

Карціна адзінаццатая

Абсерваторыя ў Свентаянскіх мурах. Старадаўнія зорныя сферы, бронзавы секстант, тэлескопы. У цёмных кутах таямніча пабліскваюць сімвалы знакаў задзяка. На ўсім пячаць занядбанасці. За вокнамі начны заснежаны дворык Пачобута. Сходы вядуць на падмосткі да двух тэлескопаў у невялічкіх вежах з купаламі. Створкі аднаго купала трохкі рассунутыя, і ў шчыліну відаць зімовае зорнае неба. Вызарыла буйна. На мароз... У абсерваторыі Каліноўскі, Чортаў Бацька і Марцявічус.
Пархвен гадуе жмудзіна.

Кастусь. Ціха ў цябе. А я за два крокі, а шум.

Марцявічус. Чаму сапраўды ціха?

Кастусь. Былы універсітэт. Мікалай яго закрыў.
І абсерваторыя пасля пажару не працуе.

Марцявічус. Такая безліч залаў — і на замку...

Кастусь. То і добра. Табе тут бяспечна, хоць «Вітву» танцуй.

Марцявічус. Не кажы... Быццам людзі вымерлі на зямлі... Нават зоры — непатрэбны... Нібы паўсюль пустыня, адзін я жывы.

Кастусь. Яны гэтага і хочуць, пустыні... Дай ім волю — яны нас назаўжды ад зор адвадзяць.

Паўза.

Маеш рацыю: пустыня... Адвучылі на зоры глядзець... Час такі...

Чортаў Бацька. А будзе іншы час?

Кастусь. Павінен быць.

Марцявічус (*лёг на спіну*). А я ўсімі начамі гляджу на зоры... Тысячы светаў... Часам гляджу ў тую трубу: Стажары, Батыеў Шлях... А месяц такі васпаваты.

Чортаў Бацька. Ёсць там людзі?

Кастусь. Ніхто не ведае. Можа, і ёсць.

Марцявічус. Цікава, ці так дрэнна яны жывуць, як мы тут, на зямлі.

Кастусь. Напэўна, не. Так дрэнна, як мы, людзі жыць не павінны... Караліна нешта спазняецца...

Аднекуль знадворку, як воўчае выццё, чуюцца галасы. Першы да спуду блізка, іншыя — далей і далей. «Слухай! Слу-хай! Слу-ха-а-й!» Вакол палаца пераклічка.

Вось пачнеш ты храпці, а Мураш пачуе. Ты, Бронюс, не храпі... Баюся за яе...

Марцявічус. Вакол яны, сволачы. Абклялі.

Кастусь. Нічога. Будзе час: яны будуць усярэдзіне, а мы — вакол.

Марцявічус. А пакуль нам як выйсця няма.

Кастусь. Ёсць. (Паказвае на неба.) Гэтага яны ў нас не адбяруць.

Марцявічус. А калі ў падвал?

Кастусь. І над падвалам — неба...

Марцявічус. Чорт ведае чым людзі займаюцца: стрэлы, шыбеніцы, подласць. А тут... такое дзіва... І ці думаў я, што мой апошні дом будзе такі прыўкрасны, што апынуся сам-насам з небам.

Кастусь. Як то там Вітаўт?

Марцявічус. У такую хвіліну ўсе павінны глядзець на зоры. Пархвен! А ты глядзіш?

Чортаў Бацька. Гляджу. Унь Зорны Воз. Сем зорак — сем кабылак. Адна ажарабілася. Унь ля яе мале-нечкая зорка. І ўсе кабылкі спакойна стаяць, толькі ўздрыгваюць часамі ад зайздрасці да той... (Глуха.) Як ты, Кастусёк, калі часам на скверы дзяцей бачыш.

Кастусь (амаль груба). Ты змоўч... паэт.

Чортаў Бацька. Гэта вы.. паэты... Са зброяй спіце... Без жонак, без дзяцей, без грошай. Так, за народнае дзякуй.

Марцявічус. Вось прыйдзе светлае заўтра — яно цябе здзівіць.

Чортаў Бацька. Чым?

Марцявічус. А тым, што грошай зусім не будзе.

Чортаў Бацька. І там не будзе? Варта было паўставаць.

Паўза.

А я, каб мне плацілі, усякую работу рабіў бы. Сказаў бы мне той... «Работа твая, Чортаў Бацька, будзе брахаць. За кожнага абрэханага прахожага — рубель». Калі ласачка... Сеў бы сабе, як пан, з газеткай ля варот, на траўку, і як толькі нехта пройдзе, то я на яго: «Гаў... Гаў» — і ні разу больш.

Кастусь. Чаму?

Чортаў Бацька. Голас бярог бы. «Гаў» — і рубель. «Гаў» — і рубель.

Кастусь. Гэта, брат, за цябе журналісты робяць. З таго часу, як газеты з'явіліся. Не адбівай чужога хлеба.

Паўза.

Чортаў Бацька (*раптам*). Не хачу я гаўкаць. Сорамна нібы тут... перад нечым.

Кастусь. Правільна.

Чортаў Бацька. Во каб у кожнай хаце такія дахі.

Марцявічус. Нашто?

Чортаў Бацька. Нельга сварыцца, калі над табой такое. Не можа быць забойстваў, злосці, несправядлівасці... Ледзь нехта закіпае няправедна — расунь дах.

Паўза.

Кастусь. Пераможам — узбагацеем — зробім.

Стрэл пракаціўся рэхам у далёкіх завулках.

Чортаў Бацька. Што такое?

Кастусь. Пэўна, вартавому здалося... І чаму не ідзе?

Паўза.

Чортаў Бацька. Кажуць, зорка падае — душа падае.

Кастусь. То што?

Чортаў Бацька. У-у, які гэтай восенню быў зарапад... Падалі, падалі, канца не відно.

Марцявічус. З людзьмі пра такое нельга... Пархвен.

Чортаў Бацька. Ведаю. Гэта я — з вамі.

Паўза.

Марцявічус. І вось я ляжаў і думаў. А зоры кружыліся ў вечным абегу. І праходзілі перада мной пакаленні. У-у, якая далячынь... Што людзі будучага перад намі? Нікога не здзівіць чалавек сярод людзей. А вось чалавек сярод ваўкоў, свіней, гіен — вось што варта здзіўлення. А нараджаецца, жыве чалавекам сярод поскудзі. Значыць, ад прыроды — харошы... А я раней не бачыў неба... як многія...

Уваходзіць Караліна ў футравай шапачцы з валюмам.

Караліна. Кастусь.

Кастусь. Нарэшце... Божа мой... У-ух...

Караліна. Вось. Трыццаць два пашпарты для ўцекачоў... У Лібаву іх адразу, на караблі і — шукай іх за мяжой.

Кастусь. Нарэшце.

Караліна. Кастусь, мне трэба пагаварыць сам-на-сам.

Марцявічус. То я ў дворык выйду... Пад зоры...
(Выйшаў.)

Чортаў Бацька адышоў у далёкі кут, за вялізны зорны глобус.
Сеў там.

Караліна. Ішла сюды паўз губернатарскі палац... Там некалькі рот пад ружжом. Такія сілы яны выводзяць толькі супраць небяспечных атрадаў.

Кастусь. Даведаемся. Што яшчэ?

Караліна. Трывожна мне. Ты жывеш тут так доўга... Пакінь Вільню... Прашу.

Кастусь. Вільня — сэрца. Мне нельга ад яго.

Караліна. Вазьмі пашпарт.

Кастусь. Не.

Караліна. Чаму?

Кастусь. У мяне — надзейны. Я вазьму, а ў другога не будзе.

Караліна. Цяжка мне... Як душыць мяне ўсе гэты... Вежкі... Знакі...

Кастусь. Супакойся. Я змяню кватэру, хаця гэта — надзейная. Хочаш зараз? Ты не думай, мне трэба берагчы сябе. Дзесятага сакавіка зноў пачнём.

Караліна. То я — па рамізніка.

Кастусь. Пачакай... Не ідзі... Тут пераклікаліся... Стрэл быў... За гэты час нібы крывёй сэрца сплыло.

Караліна. І ў мяне за цябе.

Кастусь. Жывём, як на вастрыі маланкі. Вось блісне аб скалу...

Караліна. Цемра для цябе.

Кастусь. Што я? Я і жыву толькі таму, што для іншых.

Караліна. Толькі?

Кастусь. А для каго яшчэ?

Караліна. Для Яневіч... мяне...

Кастусь. Было б у мяне сто жыццяў — усе аддаў бы вам. Ты дзяўчынкай хадзіла босая?

Караліна. І цяпер хацела б.

Кастусь. То я іх аддаў бы... каб пылок ад кветак асядаў на твае ногі...

Караліна. Сто? Хаця адно жыццё сабе пакінь.

Кастусь. Хіба гэта здрада, калі я ведаю на другім канцы горада, што табе дрэнна? Калі я падумаю — і ты побач? І сілы мае так узрастаюць, што я магу ўсё. І ты ж таксама?

Караліна. Але.

Кастусь. І няхай нехта палічыць здрадай... І чорт з імі.

Крок. Яшчэ крок у глухой цішыні. Засталося чатыры... тры...
два...

Караліна! *(Голас яго гучыць так, быццам ён заклінае.)* Не думай ні аб чым... Кінь усё... Толькі не адштурхні дзеля нейкіх там меркаванняў, бо я ўжо больш — не ма-гу... *(І тут ён кінуўся да яе, абняў і, як непрытомны, як смяртэльна паранены, споўз да яе ног, абняў іх, прынік галавою. Глыбокі, вызвалены, страшны ўздых вырваўся з яго грудзей.)*

Ты мне — дождж яснавокі над полем і борам,

Без цябе я ні дыхаць, ні жыць не магу.

Ты мне сонца і зоры,

Ты мне — цёплае мора,

Ты мне ветрык, што з майскай лістотай гаворыць,

Ты мне — зорныя іскры на мурагу.

Караліна. Устань, хлопчык мой. Устань, яркае сонца маё. *(Заплюшчыўшы вочы, яна гладзіць яго валасы.)* Залатая павуціна. Веі апушчаны... *(Глуха.)* Слёзы? Ты?!

Кастусь. Стрымаць... не магу... Я пятнаццаць год не плакаў...

Караліна. Рвуцца, як дождж вясной? Бедны...

Кастусь. Буду з табой вельмі верны, вельмі пяшчотны.

Караліна. Ведаю... На што ты так мучыўся?.. На што, калі няма нічога на свеце, чаго б я не зрабіла, каб табе было светла жыць? Калі ўся твая пакута — вось яна. Знішчы. Адкінь з дарогі... Застанься... Спі ціха...

Паўза.

На што, калі ўсё адно ахвяраваць? Учора. Сёння. Заўтра. Заўсёды.

Паўза.

(Глуха.) Ты мне скажы, як ты мяне любіш... Скажы нарэшце.

Кастусь. Паўсюль — ты. Спявае жаўрук — і гэта твой смех... Стронг б'е ў патоку — і гэта твой гнеў. Вясёлка гарыць у расе — і гэта калі ты смяешся праз слёзы. Уся ты, з усім, стала нада мной — яе святло нябёс... як радзіма.

Караліна. Кажы.

Кастусь. Я блытаю вапшы імёны. Успомню — радзіма — і прад вачыма ты на квітнеючым поплаве, ты спіш у пушчы на сонечнай заечай капусце, ты пад ліпай у мокрай сукенцы, а вакол залатыя завесы дажджу... Ты... ты... ты...

Караліна. Вельмі буду цябе кахаць.

Кастусь. Усё жыццё... як рака, над якой ніколі не бывае сонца. І вось... Мне здаецца, я ўліваюся ў цябе. З усіх пустынь, праз якія я працякаў... Нарэшце... Як рака ў акіян... (Прыціснуў яе да сябе. Вусны сустрэліся ў не вельмі ўмелым, але моцным-моцным, нібы ад адчаю, пацалунку.) Няма дарогі.

Караліна. Не хачу...

Заплюшчыўшы вочы, прыпаўшы адно да аднаго, яны стаяць. Неразлітна. Вызвалена. Адно... Увайшла Яневіч. Спынілася.

Да Пархвена, які пахмура круціць пальцам зорны глобус.

Яневіч. Яны?

Чортаў Бацька. Але...

Яневіч. Матка боска... Дзякуй табе, божа... Ёсць ты на зямлі.

Кастусь. Хто там?

Яневіч. Я... я рада за вас... за сябе...

Кастусь. Калі думаеш, што больш узрадавана, чым я, то памыляешся. *(Абхапіў за плечы Яневіч і Караліну, закружыў па пакоі.)*

Чортаў Бацька. То, можа, ужо разам і мяне?

Кастусь. Давай і ты... Дав-вай, стары, любы...

Яневіч. Хлапчына...

Кастусь. А што, грэх? Мне на дзесяць год менш. Мне шаснаццаць. Я кахаю!

Караліна *(мякка)*. Кастусь, любы... Ты не адмовіўся ад думкі пайсці адсюль?

Кастусь. Ты кажаш. То як я магу?

Яневіч. Кватэра ёсць. На Георгіеўскім. Хадзем па рамізнiка, Караліна.

Кастусь. Стой... Ты не знікнеш?

Караліна. Я вярнуся праз гадзіну. І нікуды, ніколі больш не пайду.

Кастусь. І тады я скажу... Я тады ўсё, усё табе скажу. *Як я люблю.*

Караліна. І я... я табе скажу потым.

Пайшлі разам з Чортавым Бацькам. Кастусь агледзеўся вакол, глыбока ўздыхнуў і раптам пайшоў па абсерваторыі, вырабляючы нейкія прыгожыя, надзвычай пластычныя рухі.

Дарогаю накіраваў секстант у другі бок.

Кастусь. Ты, брат, у той бок глядзець не смей. *(Раскруціў глобус.)* Круціся, пузан, круціся, як загадана, хутчэй, хутчэй. *(Шчасна засмяяўся, кінуўся на рыштаванні і з грукатам шырока рассунуў створкі абодвух купалоў. Бязмежнае неба ўварвалася ў запалены пакой. І чалавек стаў на фоне зор і ўзняў рукі, як крылы.)*

Пусціце зоры ў мой пакой шырокі!

Пусці ў пакой сузор'і, чалавек!

Нічога не палохайся. Пад сонцам

Ёсць толькі ты і светлыя сузор'і.

Нічога, акрамя цябе і іх.

Каханне, зорка чыстая, ў глыбінях

Бязмежнага сусвету ты гарыш

Святлом далёкім, цёплым, нездрадлівым.

О колькі год я да цябе ляцеў,

Раскрыліўшы свае слабыя рукі,

І сек сваім мячом мячы камет!

Я знемагаў, я паміраў у муках,

І ты пачула мой апошні крык.
 Сама прыйшла, наблізілася, ўпала
 Ў маю далонь. І стала ўсім на свеце.
 Ўсё — ты. Маё чаканне — гэта ты,
 Маё змаганне, і душа, і вочы,
 Любоў, нянавіць, вера і сумненне —
 Ўсё гэта ты. І праўда, і дыханне,
 І... нават смерць. Нічога не баюся.
 Бо космас неўміручы ў гэтым сэрцы,
 Бо космас не заб'еш. І я лячу,
 Лячу ў сусвет.

Зоры паплылі назад, і чалавечая фігура нібы сапраўды ляціць між іх.

Мінаюць ночы, дні.
 Гады мінаюць. Дзе зямное гора?
 Дзе кроў, пажары, смерць? Адна свабода
 Пануе на зямлі, пабраўшы ў жонкі
 Багіню шчасця. І зямныя людзі
 Звярнулі вочы да далёкіх зор.
 Я вас люблю, браты! Люблю! Люблю!
 Лячу ў сусвет. І сотні мангальф'ераў,
 І караваны зорных караблёў,
 Пад ветразямі сінімі, ў сусвет
 Лятуць за мною. Гэта ты, планета
 Любові заповітнай? Божа! Божа!
 Якое шчасце ўсім, якая мара,
 Які гарачы, радасны, вясёлы,
 І залацісты, і бязмежны свет!!!

Цяпер у цемры толькі дзве плямы святла: чалавек на фоне зор і скупа асветлены пераход да адной з лесвіц, што вядзе на падмошкі. У ніжняй пляме з'яўляюцца постаці. Гэта капітан і салдатамі. Глухія, неразборлівыя, бы ў студні, гучаць галасы.

Капітан. Акружылі квартал?
 Салдат. Але.

Цемра і крокі. Кастусь на пляцоўцы чуе іх.

Кастусь. Яна... Вяртаецца. Трэба сустрэць са святлом. (*Запальвае свечку.*) Якая шчаслівая ноч!

Цемра і крокі. Маленькі, як іскрынка, агеньчык: чалавек ідзе са свечкай. Ціхі голас спявае, вядзе без слоў нейкую ясную і радасную мелодыю. Спускаецца ўніз, робіцца ўсё больш яркім агеньчык свечкі. Цемра маўчыць.

Капітан. Гэй, хто са святлом?

У цемры асвятляецца твар Кастуся.

Кастусь. Я са святлом.

Блік ад ягонай свечкі ўпаў на твар капітана.

Капітан. Ваша прозвішча?

Кастусь (*проста*). Вітажэнец.

У той жа момант яго скапілі за рукі. Свечка ўпала на прыступкі і пакацілася па іх. Меркне агеньчык. Коціцца свечка. Прыступка... другая... трэцяя... Згасла. Насунуўся змрок.

Карціна дванаццатая

Пакой, у якім засядае асобая следчая камісія. Цяпер яна ў поўным складзе: шэсць чалавек. Старшыня, палкоўнік Шалгуноў, гартае справы. Астатнія моўчкі глядзяць у акно, за якім падае снег. Сядзяць па старшыніству: штабс-капітан, два паручнікі, обер-аўдытар. Адзін з паручнікаў, у артылерыйскай форме, Гогель.

Гогель. Я часам шкадую, пан палкоўнік, што катаванні выйшлі з моды.

Шалгуноў. А тое, што мы робім, — не катаванне? Ён не спіць ужо некалькі начэй.

Гогель. І ён не будзе спаць столькі, колькі спатрэбіцца.

Шалгуноў. Пры такіх метадах людзі гавораць на сябе невядома што.

Гогель. Гэты? З ягонай закарanelасцю?

Шалгуноў. Добра. Прывядзіце арыштаванага... Было б значна прасцей, каб Парафіяновіч апазнаў, ён ці не ён.

Гогель. Парафіяновіч заявіў, што на вочных стаўках *нікога* апазнаваць у твар не будзе.

Шалгуноў. Баіцца сустрэчы, заяц.

Гогель. У нас фактычна нічога няма ў руках.LOSEY — спрытняга, але на яго месцы я жыва выбіў бы з Парафіяновіча ўсё, што трэба.

Шалгуноў. На яго месцы вы і ў сто год не дабіліся б прызнання. Маўчыце ўжо...

Салдаты прыводзяць Кастуся. Ён змарнеў, але вочы ўсё яшчэ свецяцца ранейшым цёплым агнём.

Вы не надумалі?

Паўза.

Хто вы?

Гогель. Камісар Літвы...

Кастусь. Я Вітажэнец, настаўнік. Займаўся распрацоўкай матэрыялаў гістарычнага характару. Гэта ўсё.

Гогель. І гэта ўсё?

Кастусь. Усё.

Шалгуноў. Шоціка сюды.

Салдаты прыводзяць Ігнася Шоціка.

Ігнась Шоцік, сорак год, католік, з казённых сялян Віленскага павета, пяць год як дворнік пры гімназіі. Так?

Шоцік. Какурат так.

Шалгуноў. Ведаеце гэтага чалавека?

Шоцік. Ды я яму... сумяшчальна, значыцца, прыслугоўваў, кватэру прыбіраў. За два рублі штomesяц. Гро-ошы!

Гогель. Што падазронага заўважылі?

Шоцік (*хітруе*). Ды яно, як жа ж бо яно і сказаць... Калі б нешта такое, то яно, можа б, і так, а каб гэткае нешта, то яно і, дальбог, нічога. (*Падумаў.*) Пан харошы. Добры. Грошы заўсёды наперад плаціў. Я ж кажу, каб нешта тут такое, то, дальбог, не тое, што паны думаюць.

Вочы Кастуся смяюцца.

Гогель. Не паяснічай!

Шоцік. Ды ў мяне, пане, паяса і няма. Людзі простыя, матузком абыходзімся.

Гогель. Што рабіў арыштаваны, мужыцкая морда? Ён што, купіў цябе?

Шоцік. Не. Ён мэблю купляў. У гандляроў-яўрэяў. Ніштаватая мэбля. Купляў вось чалавек, спадзяваўся. А яго замест канапы на турэмны тапчан. Так вось і не ведаеш, дзе цябе па кабаку грукне.

Гогель. Што рабіў?

Шоцік. Уставалі яны каля дзевяцёх, кушалі чаю ў ахвотку, у сваю насалоду, ды ішлі сабе ў горад. У дванаццаць прыходзілі ды абедалі. Любілі строганага быка. (*Хітруе і выкручваецца як можа.*)

Шалгуноў. Якога строганага быка?

Шоцік. Ну, мяса такое настраганае. З бульбай. Каровіна мяса. Словам, хаця строганы, але ўсё адно бык.

Гогель (*здагадаўся*). Беф-строганаў.

Шоцік. Потым зноў гулялі. У шэсць амаль заўсёды дома. Зноў чай пілі... Дасхочу.

Гогель. У сваю насалоду?

Шоцік. У сваю, паночак, насалоду. Чай — справа сур'ёзная. Потым зноў ішоў. А ключоў ён мне, галубочкі вы мае, ніколі не пакідаў.

Гогель (*прагна*). Чаму?

Шоцік. Мы ж людзі не высакародныя. Ці мала гэта выпадкаў, што дворнікі рабуюць? Унь у нас нават будачнік адзін, проша пана, праходжага абдзёр. Зняў паліто і гадзіннік. Дык нам і бог загадаў.

Гогель. Або ты здзекуешся са следства, або ты дурань.

Шоцік. А нашто нам разумнымі быць? Мы не паны. Хамуйлы, проша, вароны.

Паўза. Шалгуноў схіліўся да суседа. Шэпча.

Шалгуноў. Нічога, відаць, не зробім.

Гогель. Т-так...

Паўза.

Я думаю, трэба вочную стаўку з тымі... домаўласнікамі. Памятаеце, затрымалі ўсіх тых, у каго папсуцці ў кнігах домаўласнікаў за сакавік мінулага года?.. Калі Макарэвіч жыў у Вільні.

Шалгуноў. Лухта. Я яшчэ тады казаў — гэта незаконна... І тут будзе — без-за-конна.

Гогель. Але зразумейце, гэта адзін... бадай што адзін шанс... Дазвольце мне.

Шалгуноў. Гм... Колькі затрыманых домаўласнікаў?

Гогель. Тры... І яшчэ дачка адной домаўласніцы... Бо тая — хвора... Яны — тут.

Гогель. Ну хаця б тую. Усё ж жанчына.

Шалгуноў. Каб вы былі ў маім узросце — вы б ведалі, што з жанчынамі цяжэй... Нязмерна... Вядзіце...

Гогель ідзе да дзвярэй, шэпча нешта салдату і вяртаецца на сваё месца.

Гогель. Слухай, Шоцік. Слухай і паспрабуй толькі падманваць. Гаспадар кватэры Жэброўскі казаў, што бачыў аднойчы, як у кватэру пана прыходзіла дзяўчына.

Шоцік (*няўпэўнена*). Ды яно... было...

Салдаты прыводзяць Марыю. І тады Гогель рэзка нахіляецца да Шоціка і амаль крычыць.

Гогель. Гэтая?!

Шоцік. Што?

Гогель. Яна?! Яна, я пытаю, ці не яна? Яна наведвала падследнага?!

Шоцік (*заўважае позірк, якім абмяняліся Марыя і Кастусь, і зноў пачынае круціць*). Крыў божа, пане. Гэтая не хадзіла. Другая хадзіла. Ну, можа, больш, чым некалькі разоў.

Гогель (*да Марыі*). Вы ведаеце гэтага чалавека? Вітажэнца?

Марыя. Не.

Гогель. Ну не Вітажэнца, дык Макарэвіча?

Марыя. Не.

Гогель. Глядзіце на яе, Шоцік! Яшчэ раз: яна?!

Шоцік. Не, тая была іншая.

Гогель. Якая?

Шоцік. Светлая такая. Ці Янінай яе зваць, ці, можа, Марынай... ці... Нешта так.

Марыя (*сама сабе*). Караліна...

Гогель. Нашто гэтая ваша... «Іна» хадзіла да падследнага?

Шоціку пакутліва шкада пана. Ён муляецца, думаючы, як лепей яго выгарадзіць. Знайшоў, як яму здаецца, выйсце.

Шоцік. справы.

Гогель. Па мяцяжу?

Шоцік. Што вы? Якая мяцежніца? Светлая такая дзяўчынка? Дваранка.

Гогель. То якія справы?

Шоцік (*вочы яго неспакойныя*). М-м... справы... маладыя. Маладая, значыцца, справа, вось што. (*І натхнёна брэша.*) Каханне ў іх было.

Рукі Марыі ўчапіліся ў стол. З гэтага моманту глядач павінен глядзець толькі на яе і Кастуса, на маўклівую дуэль іхніх вачэй.

Гогель. Вы гэта ведаеце ці толькі мяркуеце?

Шоцік. Хто гэта можа ведаць?.. Але ён вельмі ласкавы быў да яе. Мяккі. Мяркую так... Канечне, каханне...

Паўза. І тут Марыя ўстае, занадта прама трымаючыся на нагах.

Марыя. Я ведаю гэтага чалавека. Ён жыў у доме маёй маці пад прозвішчам Макарэвіча. Яго імя — Кастусь Каліноўскі... Ён...

Гогель. ...вяхроўны ваявода Беларусі і Літвы.

Страшная паўза. Потым Шалгуноў гаворыць ціха.

Шалгуноў. Вы не шкадуеце маці?

Марыя. Я не шкадую сябе.

Шалгуноў. Ён — мой вораг. Вораг маёй вялікай імперыі, цара, маёй радзімы. Я шчаслівы, што ён тут. Але ці ведаеце вы, што падпісалі яму і вашай маці смяротны прысуд?.. Мая справа падрыхтаваць для яго шыбеніцу. Але як вы маглі дапамагчы мне ў гэтым, нізкая вы жанчына? (*Салдатам.*) Адвядзіце яе. Такія вартыя толькі нашай святой мужчынскай пагарды... Гадзіна! (*Гогелю.*) І такія сцэрвы дастаюцца большасці сапраўдных, чыстых мужчын.

Салдаты вядуць Марыю. Ля дзвярэй яна спынілася.

Марыя. Кастусь...

Кастусь. Што табе, жанчына?

Марыя. Кастусь... Кастусь. (*Нечакана яна падае на калені.*) Даруй мне, Кастусь!

Кастусь. Ідзі з богам.

Шоцік (*у ярасці*). Пабойся бога! Такую гадаўку?!

Шалгуноў. Святы ідыёт.

Кастусь. Ідзі з богам. Каб табе было лягчэй — ведай: я сапраўды любіў, люблю і буду любіць яе да канца. Недалёкага канца. Але я не казаў ёй аб гэтым... Да мінулай ночы... Магчыма, гэта для цябе занадта жорсткая аплявуха. Але з ёю табе будзе лягчэй.

Гэтыя словы як надламлілі нешта ў жанчыне. Яна паўзе да яго на каленях.

Марыя. Даруй мне, даруй!

Салдаты выводзяць яе. За дзвярыма чупен немы крык: «Кастусь!» І цішыня.

Шалгуноў. Адвядзіце і гэтага.

Шоціка цягнуць.

Шоцік. Даруйце, пан... Каліноўскі. Я не хацеў. Кастусь. Жыві шчасліва, Ігнась.

Паўза.

Гогель (*амаль крычыць*). Цяпер вы будзеце гаварыць. Іначай я не дам і шэлага за вашу шкуру. Дзэтая дзяўчына?

Кастусь. Як вам не сорамна, паручнік?

Гогель. Ці не хочаце вы сказаць, што дзейнічалі адзін?

Кастусь. Чаму адзін? У мяне былі сябры. Лянгевіч, Тышка, Стасякевіч, Далёўскі, Серакоўскі... і іншыя.

Гогель. Менавіта «былі». Ніводнага з гэтых людзей не засталася ў жывых.

Кастусь (*з усмешкай*). Для вас у мяне няма жывых сяброў. Я ж сам мёртвы... Ужо дзэсяць хвілін. Аб мёртвых я магу напісаць вам усё.

Шалгуноў. Жадаеце пакінуць след? Не дапаможа. Архіў — гэта магіла. Шмат вы ведаеце пра Пугачова?

Кастусь. Скора адкрыюцца ўсе магілы. Нават магілы папер.

Шалгуноў. Я... загадаю даць вам паперу.

Кастусь. Вось і ўсё. Мёртвы аб мёртвых — не больш.

Шалгуноў. Паспрабуйце ўсё ж не стаць мёртвым. Гэта лёгка.

Кастусь. Мяне выходзілі ў тых правілах, што грамадзянская адкрытасць з'яўляецца дабрачыннасцю, а шпіёнства апаганьвае чалавека.

Шалгуноў. Я вас... паважаю. Пашкадуйце сябе.

Гогель. Вы тупы, вузкі артадокс. Фанатык, які лічыць, што ягоныя мужыкі дараслі да парламента са сваімі мазніцамі, нераспрацаванай гаворкай і бруднымі, як каровы, бабамі. Сярод усіх колераў вы адрозніваеце толькі чорны і белы. Пакінь вам зямлю — вы заб'яце і блакітны, і аранжавы...

Кастусь. Вы дрэнна ведаеце фізіку, паручнік. Каб вы скончылі... хаця чатыры класы гімназіі — вы б ведалі, што ўсю радасць, усю шматкаляровасць свету складае адзін колер, белы. І гэта мы. А вы, чорны колер, вы нават не колер. Вы — проста адсутнасць святла, смярдзучая чорная яма і грязь.

Паўза.

Шалгуноў (*ціха*). Вы ўяўляеце, чым усё гэта вам пагражае?

Кастусь. Уяўляю.

Шалгуноў (*зусім ціха*). Трыбуналам.

Кастусь. Ведаю. І мне страшна. Але пачуццё ўласнай годнасці і месца, якое я займаў, не дазваляюць мне рабіць іначай.

Карціна трынаццатая

Цемра. Асветлены толькі невялічкі кавалак сцэны. Гэта камера ў «Дамініканах». За вокнамі ноч. Куты камеры хаваюцца ў цемры... На ложку сядзіць Кастусь. Ля стала з аркушам паперы ў руцэ стаіць Тызенгаўзен.

Тызенгаўзен. Вы мяне слухаць?

Кастусь. На што? Я і так усё ведаю... Барабаньце хутчэй вашу экценню, калі без гэтага нельга, пан загадчык над катамі, і пасля пльвіце адсюль. Дальбог, у мяне ёсць больш важныя заняткі, чым сузіраць вашу остзейскую парсуну.

Тызенгаўзен (*чытае далей*). ...прыгаворвае двараніна Канстанціна Каліноўскага... дваццаці шасці год, за здраду дзяржаве на падставе ваенна-крымінальнага ўстава...

У цемры, у куде, нешта варухнулася. Прамень святла ўпаў на мёртвыя, нібы ў медузы, вочы. Граф Мураўёў выступіў з цемры і нячутна прысеў на табурэт ля сценкі.

пакараць смяротнай карай — расстралянем... (Склаў паперу.) Гэта было другога сакавіка падпісана. Дзевятага сёння. Вы словы аб магчымасць абскарджання не схапіць?

Кастусь. Гэта дарэмна. І не мне прасіць даравання ў рознай сволачы.

Мураўёў робіць знак выйсці. Тызенгаўзен паціснуў плячыма, выйшаў. Бразнуў замок. Кастусь не бачыць Мураўёва. Задумаўся. Цішыня. За акном густым вэлюмам пачаў падаць снег.

Мураўёў (*ціха*). Падымі свае вочы і слухай мяне.

Кастусь здрыгануўся ад нечаканасці, павярнуўся на голас. Глядзіць.

Кастусь. А-а, вось хто. Другі раз спадобіўся ліцэ-зрэць.

Мураўёў. Другі... Князь Мсціслаўскі.

Уся размова, да самага канца, ідзе ціха і спакойна.

Я прыйшоў пагаварыць... Дзіўна, але так.

Кастусь (*міжвольна адкінуў прастату і гаворыць цяпер сапраўды як князь*). Я слухаю вас, граф.

Мураўёў. Ці думалі вы, супраць чаго паўстаяце? Ці думалі, што тысячу год кожны разбіваў аб нас галаву? Былі бунты, рэвалюцыі — а мы заставаліся, і зноў аб нас разбівалі галаву. Таму што мы — парадак, дзяржава, таму што за нас вера, забабоны, філасофія, культура. Таму, што за нас — жах. Людзі не могуць жыць свабоднымі сярод руін. Яны ўзрываюць дом, кідаюцца трохкі сярод камення са сваімі добрымі намерамі, а потым будуюць новы, яшчэ горшы. І кожны раз льецца кроў. І гінуць лепшыя, а не горшыя. І пасля кожнага такога эксперымента сярод жывых застаецца больш і больш мярзотнікаў.

Кастусь. Я думаў над гэтым. Чаго вы хочаце?

Мураўёў. Бачыш муры? Ты можаш з іх выйсці. Зараз. Я хачу гэтага. Ведаеш, каб людзі жылі — трэба, каб лепшыя з лепшых не бунтавалі, а ішлі да паборнікаў парадку і магутнасці айчыны... Я абяцаю вам словам двараніна волю і месца пры мне... Я вам абяцаю. Не Аляксандр — я.

Кастусь. Гэта важыць больш. Ведаю... Чаму прапаноўваеце?

Мураўёў. Хачу, каб вы сталі членам дзяржаўнага савета ў пяцьдзесят год.

Кастусь. У дваццаць пяць я быў вярхоўны ваявода Беларусі і Літвы.

Мураўёў. А ў дваццаць шэсць можаш не быць нікім.

Кастусь. Ведаю.

Мураўёў. А паслухаеш — можаш жыць, кахаць...

Аблічча Каліноўскага нібы засвяцілася ў змроку.

Кастусь. Кахаць...

Мураўёў. Так... Бачыш?

За акном густым вэलोмам падае снег.

Гэта падае апошні снег у тваім жыцці. Я памятаю адзін такі, калі я кахаў...

Кастусь (*спяхмурнейшы*). Гэта забаронены ўдар, граф. Я адкажу такім самым: невядома яшчэ, колькі снегападаў засталася ўбачыць вам.

Мураўёў. Я пажыў...

Кастусь. Як пажылі?.. І чаму прапаноўваеце гэта мне?

Мураўёў. Сыноч... Ты не ведаеш. Вакол мяне адны нягоднікі і дурні...

Кастусь. Сімптаматычна.

Мураўёў. У вас блакітная сонечная кроў. Вы — сапраўдны дваранін, рыцар — не тое што гэтыя вырадкі. І вы са сволаччу.

Кастусь. Калі за вас парадак, то чаму сярод вас столькі нягоднікаў? Чаму з пакалення ў пакаленне лепшае — гіне, а ўсё адно ідзе да нас, да «сволачы»?

Паўза.

Я вам скажу, чаму. Кожны раз чалавецтва бліжэй да шчасця... на вышыню нашых магіл. З крывёю, са зрывамі на дно прорвы, яно, здыхаючы, паўзе да праўды.

Мураўёў. Гэта фатальная, жахлівая памылка маладосці. А маладосць праходзіць. Я ведаю гэта... сыноч. Ты, магчыма, не ведаеш, які быў я, пакуль не зразумеў.

Кастусь. Вы заўсёды былі такі.

Мураўёў. А я быў такі, як ты.

Паўза.

Такі, а магчыма, і горшы бунтар. Я быў адзін з самых першых дэкабрыстаў. Нас было чацвёра.

Маўчанне.

Гэта я прыняў у тайнае таварыства Івана Пупчына... Так, таго самага, лепшага сябра забітага паэта.

Маўчанне.

Потым я зразумеў — у гэтым няма праўды. Праўда не там. Я выпадкова не трапіў на шыбеніцу, хаця не скардзіўся б, нават трапіўшы. І вось я служу айчыне. І хачу зрабіць для маладога, чыстага, бліскуча таленавітага чалавека тое, што калісь зрабіў для мяне выпадковы лёс.

І раптам Кастусь засмяўся ціхім, горкім смехам.

Кастусь. Вы? Мой лёс? Жывы, з крыві і плоці, з дзвесце сарака васьмю касцямі і некалькімі аршынамі кішак... Ох, як доўга гэта яшчэ будзе!.. Любіць гэта

чалавек: захапіць уладу над жыццём і смерцю, назваць сябе лёсам, богам, з усёй сваёй вузасцю, тупасцю, капрызамі.

Мураўёў. Не смейся з мудрасці... сыне.

Кастусь устае і адыходзіць ад Мураўёва.

Кастусь (*ціха*). Я зразумеў вас. У вас дагэтуль смыліць і пячэ ў сэрцы, калі вы параўноўваеце сваё жыццё з чужой чыстай смерцю... Вы... нібы хочаце перавешаць пакаленне, што бачыла ўсю вашу непрыглядную галізму... Бачыла пяць пакутнікаў на верках Петрапаўлаўкі і вас... вось такога... жывога... Праўда?.. Праўда.

Мураўёў устае і ўдарае ў дзверы. На яго страшна глядзець.

Я думаў, вы больш мужны... Я разумею, я проста першы, хто зразумеў вас да самага нутра. Да таго, у чым вы самі, можа, толькі аднойчы, у дрымоце, калі воля ўжо спіць, прызналіся сабе.

Паўза.

Рэнегат. Вам трэба для заспакаення рабіць другіх падобнымі да сябе... Але я гэтага... апошняга... вам не падару... *граф-вешальнік*.

У камеру заходзіць Тызенгаўзен.

Мураўёў. Скажыце членам часовага палявога аўдытарыята, што я прапаную ім *замяніць расстрэл — павешаннем*.

Згасае святло. Калі яно загараецца зноў — Кастусь адзін.
Сядзіць за сталом. Піша.

Кастусь. «Браты мае родныя, мужыкі! З-пад... шыбеніцы прыходзіцца мне вам пісаць. І, можа, у апошні раз. Горка пакінуць родную зямельку і цябе, дарагі мой народзе. Застогнуць грудзі, забаліць сэрца, але не шкада загінуць за тваю праўду.

Бывай здаровы, мужыцкі народзе!

Жыві ў шчасці, жыві ў свабодзе

І часам спамяні пра Яську свайго,

Што згінуў за праўду для добра твайго.

І калі слова пяройдзе ў дзела,

Тагды за праўду станавіся смела...

Ты, аднак, народзе, не чакай і з чым можаш ідзі ваяваць за свайго бога, за сваё права, за сваю славу, за

сваю бацькаўшчыну». Усё... Усё?... Так, усё... (*Устае і ідзе да акна, за якім няспынна варушыцца снег і бязвольна схіляецца заснежаная галіна яблыні.*) У мяне былі тры каханья ў адной: ты, Караліна... Ты, радзіма... Ты, воля... Я амаль нічога не паспеў...

Падае, падае снег. Ніжэй згінаецца галіна.

Снег... Снег... Варушыцца. Падае. Апошні снег гэтай зімы.

Апускаяецца на ложка. Засынае. Цьмянее над ім святло. І ў змроку з шолахам, адчаем і маленнем пралятаюць галасы: «Воля... Во-о-о-ля!.. Радзіма!.. Караліна!.. Вас клічуць! Мы клічам! Клічам!» Паступова святлее. Ля ложка Кастусь стаіць жанчына ў чорным. Толькі цень, які паступова набірае рэальнасць.

Цень. Уставай, Кастусь. Уставай, сыноч. Пагаворым. У нас мала часу.

Кастусь. Гэта ты... маці? Чаму я пазнаю твае вочы? Ты так рана памерла. Я ж ніколі ў жыцці не бачыў цябе.

Жанчына скідае з галавы шаль. Гэта Беларусь.

Ніколі не бачыў, а пазнаю... адразу. Ты ж мая маці? Беларусь. Але.

Кастусь. Якое шчасце, што ты прайшла.

Беларусь. Я не магла не прыйсці.

Кастусь. Чаму ж ты раней ні разу не прыходзіла? За ўсе дваццаць шэсць... год... і два месяцы?!

Яна маўчыць. І ён зразумеў маўчанне. На імгненне ў яго перахапіла дыханне, ён правёў тылам далоні па вачах.

Так... Разумею... Не кажы нічога. Якое шчасце, што ты ўсё ж прайшла, мама.

Беларусь. Ты маўчы. Ты не кажы нічога, не думай ні аб чым. Ты проста пакладзі мне галаву на калені і паплач... Ну. (*Бярэ яго галаву і кладзе на калені, гладзіць валасы.*) Супакойся... супакойся... Пакуль ты жывы — я з табою. З усімі лясамі, рэкамі, людзьмі. З небам і вясёлкамі, з начнымі зарніцамі. Спі.

Голас заводзіць калыханку.

Люлі-люлі-люленькі,
Зашумелі лазнякі,
Гнуткія трысцінкі,
Тонкія націнкі.
Спі-і, спі.

Кастусь спіць. Яна гладзіць яго валасы. І раптам, праз калыханку, з вуснаў яе прарываюцца гнеўныя, смутныя, жалобныя словы.

Зямля маўчыць. Яна ў пажары ўся.
Парваліся на ліры сонца струны,
Застратлівай не даспяваўшы руны
Пра смерць і неўміручасць Кастуса...
*(Яна не можа стрымаць сябе. Яна тужыць,
яна вэшчае.)*

О, мой народ, зачаты для бяссмерця
Так, як і ўсе народы на зямлі.
Мужайся, ў кулаку зацісні сэрца
І рабства ў ім навекі спапялі.

Варухнуўся Кастусь. І тады яна, глушачы словы і рыданні, вядзе калыханку далей.

Над зямлёй-балесніцай
Тонкі чоўнік месяца.
Ў хвалях месячык скакаў,
З плаўняў чоўнік выплываў,
З плаўняў чоўнік выплываў,
Князя ціха калыхаў...
Натаміўся жывучы,
Нахадзіўся уначы,
Столькі стрэл параскідаў,
Столькі нівак заараў.
(І зноў вырваліся глухія словы.)
Бо сонца шчасця немінуча ўстане,
Калі яго чакаць і зваць, як мы,
Сярод цямноцця і сярод рыданняў,
Сярод бязлітаснай, як смерць, зімы.

Заснежаная галіна яблыні, вырастаючы, пранікла ў камеру, працягнулася над ложкам, сіняя, зорная ад іскраў. Кастусь застагнаў у сне.

Люлі-люлі-люленькі,
Не шуміце лазнякі,
Божыя націнкі,
Моцныя трыцінкі...

Яна ўстае і цалуе яго ў лоб. Ён усміхаецца ў сне. Святло цьмянее паўсюль, акрамя сіняга-сіняга ззяння на заснежанай галіне.

Спі... Сярод бязлітаснай, як смерць, зімы...

Спіць Кастусь. Постаць знікла, але недзе вядуць і вядуць напеў калыханкі скрыпкі. Цяпер ужо не змрочна, а з праніклівым, палкім сумам... І вось на галіне ўжо не снег, вось ужо ўся яна

ўсыпана, заліта не снім снегам, а ружова-белай, магутнай квеценню. І над ёю, у празрыстым сцябе, па чарзе з'яўляюцца постаці людзей... Кастусь прыўстае, глядзячы на іх.

Караліна. Бачыш, яблыні цвітуць... Я ніколі не думала, што я так не магу без цябе... Уначы блішчыць раса на пялёстках, як зоры.

Кастусь. То хадзем туды...

Караліна. Я ніяк не магу дацягнуцца, падаць табе руку.

Кастусь. Нічога... Усё адно дзякуй. Бо я блытаю імя тваё і радзімы. Бо я працякаў праз пустыні. Бо толькі з табой я паверыў у вясну.

Караліна. Сэрца згарае ад любові... Я не магу без цябе... Каб ты толькі ведаў, як я не магу без цябе.

Кастусь. Яблыня, яблыня... Абсып яе пялёсткамі... Бяжым, сланечнік... Глядзі, якая цвецень.

Знікае Караліна. З'яўляецца Яневіч.

Яневіч. Я дапамагу вам. Вось месяц-чоўнік дрыжыць ля берага. За ракой зорны сад. Ён чакае. Плывіце. А тых, хто асуджае такіх, як ты, — заўсёды будуць глытаць чорныя воды... Бывай, сыноч... А рукі мае сумавалі-такі па тваім сыне... Бывай... Плыві.

На месцы яе Чортаў Бацька.

Чортаў Бацька (*на твары ягоным слёзы*). Я табе такое вясельца выстругаю... хаця... каркадзілаў ганяй. Я, сыноч, для цябе — усё. Толькі і святла, разумееш, убачыў, што з табою... Бывай...

Устаў Марцявічус.

Марцявічус. Трымайся, светлы мой... Было б магчыма — я б за цябе... Тым, хто катуе такіх, як ты, ніколі ў вяках не зазьяе сонца. Ну вось... Бывай...

Узнік Арсень.

Арсень. Мужчыны маўклівы народ. Але я... вельмі люблю цябе... Сёння дзесьтае сакавіка. Пачнём... Бывай... І няхай для ворагаў волі не існуе вялікага жыцця.

Знік. І тут, трохі наводдаль, устала постаць Вітаўта.

Вітаўт. А для... такіх... як я, не існуе вялікай смерці...

Кастусь. І ты тут?

Вітаўт. І я... Хаця мне гэта ўжо непатрэбна.

Кастусь. Ты памёр?

Вітаўт. Я ўсё адно што памёр. Я горш чым памёр... Я не прашу «даруй», не зайздросчу табе... Я зайздросчу забітым. Тут над табой стаяў мужык. Яны засталіся вернымі. Яны. Хто б падумаў?.. Калі ты хацеў гэтага — ты перамог...

Кастусь. Як было б добра, каб ты раней гэта зразумеў.

Вітаўт. Позна... Бывай...

Знік. Караліна ўстае.

Караліна. Вось... Я зноў... Цяпер толькі два словы... Мала часу... Разумееш, гэта для мяне мала часу... Бо ты — вечны. Такіх, як ты, нельга не любіць... Я спяшаюся сказаць. Што сказаць? Ага... Для ўсіх тых жанчын, што калі-небудзь, аж да канца дзён людскіх, будуць з нейкіх там меркаванняў... кроіць сэрца такім, як ты... не жадаць іх адпусціць і баяцца забыць дзеля іх усё... з-за спакою, з-за вартых жалю даброт... — для ўсіх тых жанчын ніколі не будуць цвісці яблыні... Гэта мой праклён. Праклён сапраўднай жанчыны, якая... стала ўдавою, не пабачыўшы жаніха...

Кастусь. Ты — бессмяротная... Лепшая... Сапраўдная... Ты — зямля мая...

Караліна. Што яшчэ? Ага. Ва ўсіх найлепшых мужчынах, аж пакуль не згасне сонца, будзе частка цябе. Гэта — заповіт жанчыны. Яны будуць... вось такія. Як прамень. Хто не разумее — тым горш для іх. Я шчаслівая, што ты быў у маім жыцці... Бывай... цвецень мая!..

Знікае. Сінеюць кветкі яблыні. І вось гэта ўжо снег. І цьмянее святло... Потым яно ўспыхвае, нібы ад таго, што недзе — вельмі далёка — пачалі ракатаць барабаны. Успыхвае, асвятляючы пустую, бязплодную камеру, чатыры сценкі і пусты ложак... І — цемра. Цьмяныя сілуэты дрэў. Гола, страшна, трывожна шумяць дрэвы, і ў пошум уплятаюцца жудасны матыў «Дароты» і далёкі барабанны пошчак... Слаба асветленыя толькі некалькі постацей: юрод, плакальшчыца, нямы Ян.

Голас з цемры. Прыгавор! Па ўказу яго Імператарскай Вялікасці ваенны суд, заснаваны пры Віленскім ардананс-гаўзе... прыгаворвае двараніна Каліноўскага...

Голас Кастуся. У нас няма дваран. У нас усе роўныя.

Цемра. Пошчак. Шум дрэў.

Плакальшчыца. Зямля наша, беспрытульная наша... Рукі нашы, як зямля, у вачах змрок... Не хацеў ты гэтага, белы наш коннік, Юры наш, пераможны наш... Вось яны цябе і скруцілі падманам... Глядзіце ж толькі, каты, глядзіце... Лятуць між хмар рыцары... Мячы іхнія — маланкі, вочы іх — стрэлы смертаносныя... Белыя коні... Залатыя коні... Гоняцца за ноччу.

Голас з цемры. А маёмасць яго — канфіскаваць.

Юрод. Был-ла хата ў арла... Был-ла шата ў арла... Галгофа! Адзенне дзеляць!..

Расце барабаны пошчак. Плакальшчыца заламіла над галавой рукі.

Плакальшчыца. А і гало-о-вачка наша... Па-сівела ж яна за нас, бедных... Ра-а-са на ве-ечкі пала, як слёзы... Яне, Яне мой... Скардзіся... Цяпер няма каму за цябе... Скардзіся.

Нямы крычыць. Лямант страшэннага абурэння і злосці ляціць над людзьмі. Аблічча Яна — нібы аблічча анёла гневу. Крычыць нямы. І раптам з рота яго...

Нямы. Не-е-е... усё яшчэ... Не-е ўсё! Не-е ўсё!!!

Гукі «Дароты» цяпер пагрозлівыя і магутныя. Ракочуць барабаны. Мацней. Мацней. Нясцерпна. І на самай вышэйшай мяжы пошчаку з яго вырываецца, адсекшы ўсё астатняе, — страшны жаночы лямант...

Голас. А-а-а!

Змрок. У цемры гола і трывожна шумяць дрэвы.

Голас Беларусі (ясны і нечакана спакойны). Не!.. Не!.. Не!.. Вы — гэта я. Хіба я магу памерці? Устаньце з зямлі. Той, хто памёр, як вы, — не памірае.

Яснее святло. Некалькі вялізных, на ўсю сцэну, кратаў. За апошнімі ўсё яснее постаць. Гэта Кастусь. Яснее срэбнае святло, і ўрэшце ўся фігура Каліноўскага прамяніцца срэбрам — нібы знутры. Ён ідзе проста на кратаы, і кратаы бяссіла падымаюцца перад ім...

Адны... другія... трэція. Паступова мацнеюць барвяныя адбіткі зарыва на постаці Кастуся.

Кастусь

Вялікі мой народ, зямля мая.
Гняздо пакут, змагання і свабоды,
Зямля маіх нябёс, маёй каханай,
Маіх сяброў, маёй спявучай мовы...
Я толькі што памёр. І ў гэты час
Аддаў табе, зямля, сябе самога,
Каб ведала, як я цябе люблю.
Аддаў азёрам — вочы, чуб — ільнам,
Смех — ручаінам, песні — цёмным пушчам,
Закатам — кроў, мужыцкім бунтам — гнеў.
А душу — кожнаму з братоў сапраўдных,
Каб кожны меў хоць трохі ад мяне.
Што бачу я ўдалечыні? Пажары,
Паўстанні, сечы, зарыва, нашэсці.
Меч ворага амаль ля сэрца пройдзе,
Ты будзеш паміраць. Ды толькі ведай,
Бясмертны ты, як фенікс, мой народ...

Кратаў няма. І, нібы ў адказ на словы, вырастаюць з зямлі, побач з постаццю Каліноўскага, іншыя постаці. Стаяць, абняўшыся, як стаялі ў яме, Заруба, Яўхім, Вастравух. Барвяны пажар залівае іх абліччы. Яшчэ, і яшчэ, і яшчэ постаці. Арсень, Яневіч, Марцявічус з кінжалам. Побач з Кастусём вырасла постаць Караліны. Устаюць нямы Ян, плакальшчыца, Гарэліха, Яўхіміха, Агей... Народ! Яны збліжаюцца моўчкі, суро́ва. І вось яны — адно. Адна маса, адлітая з расплаўленай медзі... Яны вырастаюць, яны высацца над зямлёй...

Чырвонае зарыва скача па іх абліччах.

Заслона

1963 г.

АРКАДЗЬ КУЛЯШОЎ

ХАМУЦІУС

Паэма

Ствараючы аблічча свету новага,
Ствараем мы і новае аблічча
Тым, хто загінуў.

М. Бануш

*«Мой родны брат! Я пакідаю свет.
Пішу табе не ліст, а заповіт...
Узняўшы бунт, народу-жабраку
Мы камень падалі, а не руку.
Мы гінем ад таго, што абяцалі
Зямлю яму, а не далі ні цалі.
Калі затрубіць новай бітвы рог,
Паўстанец пакладзе на твой парог
Мой заповіт, а ў ім — зямлю магната:
Тваю, маю... Раздай жа долю брата
Тым, хто яе арэ. На гэта права
Не я табе даю, а наша справа».*

З ліста Юрася Старжыцкага

ПАД ВЯЧЫСТАЙ ХВОЯЙ

Год 1862. Гасціная ў заспянковым доме.
Летняя раніца. Хвоя за акном.
Гаспадыня Гелена Ямант у слухоўваецца
ў яе вячысты пошум.
Уваходзіць сястра Гелены — Рагнеда Старжыцкая,
маладая, зграбная жанчына.

Г е л е н а

Рагнеда, ты? Ні свет і ні зара...

Р а г н е д а

Навіны ёсць... Геленачка, сястра,
Як маешся?

Г е л е н а

Як верны пёс руіны,
Вартую дом, дзе мы з табой раслі,
Крыжы бацькоў ды ўласныя ўспаміны.

Р а г н е д а

Здароўе як?

Г е л е н а

Тапчуся па зямлі.
А дзе ж твой муж?

Р а г н е д а

Пацеха! Пан маршалак
Не страціў спырт да выразання палак,
Прабач яго за гэтыя дзівосы —
З карэты злез і паімчаўся, босы,
У твой ляшчыннік. Я трымаць не стала.

Г е л е н а

А што, яму сваіх лясоў замала? —
Не выхадзіш за тыдзень.

Р а г н е д а

Гэты кут
Ён любіць. А яшчэ — сцяжынікі тыя,
Што некалі таптаў са мною тут.

Г е л е н а

Разбяр па дрэву... Забаўкі пустыя,
Магната дурасць.

Р а г н е д а

Бога не гняві.
У графа дурасць гэтая ў крыві.
Хіба, скажы, не стаў бы мастаком
Ягоны брат, каб не паўстання гром?
Ты пазмрачнела. Можа, нам не рада?

Г е л е н а

Не ўспамінай, Рагнеда, чорных дзён,
Боль непазбыты.

Рагнеда

Нас трывожыць ён.
Нядаўна муж ліст атрымаў ад брата.

Гелена

Ад Юрася? Як гэта так? Дальбог,
Не разумею... Што за ліст?

Рагнеда

Мы самі
Здзіўляемся. Не ўласнымі ж рукамі
Паклаў нябожчык графу на парог
Ліст, што гучыць сягоння як паданне...
Граф быў малы, калі мяцежны рог
Паклікаў Юрася...

Гелена

Правоў і звання
Пазбавілі няшчаснага бацькі
За гэта.

Рагнеда

А яшчэ... тваёй рукі.

Гелена

Юрась мяне з сабою на паўстанне
Зваў... Не пайшла.

Рагнеда

Не варта шкадаваць.

Гелена

Шкадуе памяць.

Рагнеда

Муж хацеў бы знаць,
Як жыў Юрась пасля?

Гелена

Аб тым, відаць,
Вядома толькі кірмашам і пушчам,
Дзе ён старцом відушчым, невідущым
Хадзіў, быў ганчаром, быў багамазам,
Быў цыганом, — жыў з цыганамі разам.

Р а г н е д а

Ах, бедны! Лепей катарга, палон,
Чым лёс такі. Сюды приходзіў ён?

Г е л е н а

Жыў... У сялян. Хаваўся ў іх зімой
З Анэляй — спадарожніцай сваёй.
Вясной ён маляваў з яе партрэт,
Сам, як вясна, шчаслівы, закаханы,
Не багамаз, а бог, мастак, паэт.

Р а г н е д а

Але! Так пачынаюцца раманы.

Г е л е н а

Трагедыі, старыя, быццам свет:
Пралог лірычны, дзеі нечаканы
Канец, а там — і змрочны эпілог
Паўстання і блукання па народзе.

Р а г н е д а

З табою толькі ў сорок трэцім годзе
Ён бачыўся?

Г е л е н а

Дзіця на мой парог
Прынёс Юрась, як бог забраў Анэлю
З пасцелі парадзіхі ды ў пасцелю
Бязведамную.

Р а г н е д а

Пухам ёй зямля!

Г е л е н а

Жыццё было ўжо Юрасю няміла.
У лес сышоў і там прапаў пасля.

Р а г н е д а

Пад прозвішчам сваім удачарыла
Малую ты... Марыська праўду знае?

Г е л е н а

Я ёй сказала, што яна дачка
Старжыцкага. Паўстанца. Мастака.

Рагнеда

А больш... А пра Анэлю?

Гелена

Не пытае,

А можа, і сама не хоча знаць.

Яна — дзіця бяслюбнае, я — маці

Яе, пасмешышча мясцовай знаці,

Што трэба больш? Аб чым яшчэ пытаць?

Яна маўчала, я не гаварыла,

Язык — замок, калі душа — магіла.

Рагнеда

Даруй, сястра, яшчэ не ўсё спытала:

Як быць з Марыскай? Пра яе так мала

Я думала. Ёй колькі год? Відаць,

Вясельны ўзрост? Ёсць на прыкмеце зяць?

Гелена

Не смейся. Хто палічыць за выгоду

Ісці за Нёман, не спытаўшы броду.

Рагнеда

Марыська не без племені і роду.

Старжыцкі дзядзька ёй, а не вараг.

Я гаварыла з ім. Ён дасць пасаг.

Мы так рашылі. Што Гелена скажа?

Ці, можа быць, не верыць?

Гелена

Воля ваша,

А толькі...

Рагнеда

Што?

Гелена

Пранёсся слых такі,

Што хоча граф раздаць зямлю сялянам.

Рагнеда

Той слых, сястра, і нас трывожыць з панам.

Хлусня!

Г е л е н а

А ўжо на графа мужыкі,
Як на святога, моляцца ў касцэле,
Ды і ў царкве.

Р а г н е д а

Пустое нехта меле.
Няпэўны час! Турбацыя адна.
(Падыходзіць да акна.)
А вунь і муж ідзе. Шчаслівы, босы,
І не адзін... З Марыськаю?

Г е л е н а

Яна.

Р а г н е д а

Вянок на галаве. А што за косы,
Як вырасла! Якія ножкі, стан!
Пры кавалеры... Гэта што за пан?
Прыемны з выгляду...

Г е л е н а

Адукаваны.
Зваць Кастусём.

Р а г н е д а

Хто пазнаёміў іх?

Г е л е н а

Вядома хто — выпадак нечаканы,
Спрадвечны спадарожнік маладых,
Стрэч і разлук нязведаная сіла.

Р а г н е д а

Гасцюе ў вас?

Г е л е н а

Марыська запрасіла.

Р а г н е д а

Даўно ён тут?

Г е л е н а

Ды ўжо чатыры дні.

Р а г н е д а

А ён ёй падабаецца. Зірні:
Між ім і ёй ідзе вачэй размова,
Пан русы, а дзяўчына чарнаброва...

Уваходзіць граф Віктор Старжыцкі.
Босы, кашуля на ім расхрыстана,
у руках кіёк з ляшчыніны.
Ён шчаслівы, вясёлы.
Следам ідуць Марыська і Кастусь Каліноўскі.

С т а р ж ы ц к і

Гелена, добры дзень!
(Цалуе руку, звяртаецца да ўсіх.)

Хачу я ўсім
Прысутным абвясціць, у добрым часе,
Аб змене той, якая адбылася
У лёсе брата, вашым і маім.
Дык слухайце, што я скажу вам... Згодна
Хадайніцтва майго, маіх сяброў,
Самім царом, за даўнасю гадоў,
Грэх брату дараваны пасмяротна.
Яго імя не пахаваў гушчар,
Ягоны род не згінуў... Не загіне.
Марыся — больш не Ямант, а графіня
Старжыцкая. А я — не гаспадар
Таго маёнтку, што мяжуе з вамі.
Не я, а лёс яго вяртае вам.
Гелена, плачаш ты? Не плач. Слязамі
Не вернеш Юрася. Хай лепей нам
Накрые стол доўгацярплівы дом!
Наш дом!.. З вячыстай хвоей за акном.

ЗНАЁМСТВА

Жанчыны, а следам за імі Марыська,
праходзяць у суседні пакой.
Там яны займаюцца гаспадарчай справай —
накрываюць стол.
Мы бачым іх, але не чуем,
бо ўвагай скіраваны на гасціную,
дзе ў гэты час размаўляюць Віктор Старжыцкі
і Кастусь Каліноўскі.

К а л і н о ў с к і

Нябожчыкам не трэба даравання
Былых грахоў. Калі ім сніцца сон,
То сніцца ім не тытул, а паўстанне
Наступнае. Яго набатны звон.
З марудных дылжансаў на чыгунку
Час перасеў і ў тым імчыць кірунку,
Якога час мінулы не дасяг.
Паўстанне ўжо не за гарамі, вашаць...
А выбухне — што тытул будзе важыць,
Пазбаўлены мінулых пераваг?
Што граф? Што князь?

С т а р ж ы ц к і

Прашу вас, дзеля бога,
Цара хоць не чапайце.

К а л і н о ў с к і

Засцярога?

С т а р ж ы ц к і

Так. Я ж — маршалак.

К а л і н о ў с к і

Вас мы не чапаем.
Але ж і вы і я, хіба не знаем,
Што ўвесь наш бедны край прыйшоў у рух.
Цара і канцылярыю ўсім краем
Клянучь... А мы тут баімося ўдвух.

С т а р ж ы ц к і

Вам лёгка. Вы ад царскіх слуг далёка.
А я? Я — знатны лёкай для паслуг,
Нядрэмнае за каркам чую вока.
Дзе не ступлю, хлусню на слых лаўлю,
Ліхія чуткі, быццам я зямлю
Хачу раздаць...

К а л і н о ў с к і

Я чуў. Але не верыў.
Не веру ў філантропію намераў.
Калі б намер сур'ёзны быў у пана,
То здзейсніў бы яго ён нечакана

У зручны момант, улічыўшы ўмовы,
А не для слоў пустых.

С т а р ж ы ц к і

Святыя словы!

Ніхто не стане жартаваць з пятлёю
Намыленай.

К а л і н о ў с к і

Аднак, я чуў другое...

Не знаю, ці казаць?

С т а р ж ы ц к і

Чаму б і не?

К а л і н о ў с к і

Пра нейкую наяўнасць запавету...
Нібы яго пакінуў брат ваш.

С т а р ж ы ц к і

Мне?

К а л і н о ў с к і

Хто кажа — вам, хто кажа — камітэту
Паўстанцкаму.

С т а р ж ы ц к і

А хіба ёсць такі?

К а л і н о ў с к і

Ды рознае гавораць дзецюкі
Пра камітэт той самы і пра справу.
Нібыта граф Старжыцкі ў пэўны час,
Паўстанца-брата помнячы наказ,
Не стане спадзявацца на Варшаву
З няпэўнасцю яе, ні на Парыж,
Сам панясе пачэснай справы крыж.
Яму, — гавораць, наш давер і зброя.
Ён — сам герой, не толькі брат героя!

Словы Каліноўскага ўразлілі графа.
Страх маршалка і адвага паўстанца адбіваюцца на
ягоным твары.
Што пераважыць — адвага ці страх — невядома.

С т а р ж ы ц к і

Як бачыце, зусім нядобры слых.

К а л і н о ў с к і

На рэха слых падобны: быў і сціх.

С т а р ж ы ц к і

Вось брата ліст! Пасланне дзён былых,

Паслухайце... «Я пакідаю свет.

Пішу табе не ліст, а запавет...

Узняўшы бунт, народу-жабраку

Мы камень падалі, а не руку,

Мы гінем ад таго, што абяцалі

Зямлю яму, а не далі ні цалі».

Так напісаў Юрась!

К а л і н о ў с к і

Тут праўда ўся.

С т а р ж ы ц к і

Яна і вас, як бачу, ўсхвалявала.

Яна яму магiлы каштавала,

А нам — заўчаснай смерці Юрася.

Фінал трагічны!

К а л і н о ў с к і

Не!.. Хутчэй завязка

Для новых дзей.

М а р ы с ь к а

(уваходзячы).

Прашу вас. Калі ласка!

Заклапочаны граф ідзе следам за Марыскай і
Каліноўскім.

Паступова настрой ягоны ўраўнаважваецца.

І вось ужо Старжыцкі — ранейшы маршалак,
задаволены госць і гаспадар.

Ён падыходзіць да стала і налівае па поўнай чарцы
спачатку дамам і пляменніцы Марысі,
а потым — Каліноўскаму і сабе.

С т а р ж ы ц к і

Я ўсцешаны за ціхі дом, які

Сабраў нас тут, між сцен сваіх утульных.

Мы ўсе з яго гасціннае рукі, —

Хто выказаў кійкі, хто плёў вянкi, —
Адна сям'я... Па родзічах агульных
А з Кастусём — па думках сваякі.

Рагнеда

Чаму па думках толькі? Ён жа госць
Марыські.

Старжыцкі

Знаю. Густ у пана ёсць!
Да гэтага ж і хіліцца гаворка,
Каб тут жаданы госць не быў гасцём.
За шчасце!

Рагнеда

За Марыську з Кастусём.
(Усе выпіваюць.)

Старжыцкі

Ну, што ж вы, маладыя... Горка!

Рагнеда

Горка!
Рашайцеся. Смялей, такой бяды!

Каліноўскі

Не згодны мы.

Старжыцкі

Між вамі nelaды?

Каліноўскі

Казаць, Марыська?

Марыська

Так.

Каліноўскі

Раскрываем карты.
Мы гэты тост, які не жартаў варты,
Адтэрміноўваем на два гады.

Рагнеда

Вар'яты вы!

К а л і н о ў с к і

Для тых, хто сэрцу люб,
Не тэрмін, нават вечнасць.

Р а г н е д а

Глупства — вечнасць!
Для шчасця асцярожнасць — недарэчнасць.

К а л і н о ў с к і

А можа, шлюб?

Р а г н е д а

Хто зганіць шчыры шлюб? —
Яе пасаг — зямля, а ваш — асвета.

К а л і н о ў с к і

У нашы дні так мала значыць гэта!

Р а г н е д а

Дзе пан Кастусь вучыўся, не сакрэт?

К а л і н о ў с к і

У Пецябургскім універсітэце.

С т а р ж ы ц к і

Пан скончыў юрыдычны факультэт.

Р а г н е д а

Ёсць служба?

К а л і н о ў с к і

Ёсць — бадзяюся па свеце.

Р а г н е д а

Ну як-то можна жыць без пэўных спраў?
Ах, дарагі, бацькі вас білі мала.
Як можна так?

К а л і н о ў с к і

Спытайце генерала
Назімава. Прашэнне падаваў.
Адмовілі.

Г е л е н а

Без жоднае прычыны?

К а л і н о ў с к і

Адна прычына — патрыёт айчыны,
Якіх цяпер — лічыць і не злічыць
У Вільні, Гродні, тут.

С т а р ж ы ц к і

Ах, паважаны,
Я разумею вас. Нялёгка жыць,
Калі і чалавек адукаваны
Не мае дзе свой талент прылажыць...
За жарт прабачце, маладыя, нас.
Забаве час, але і справе — час.
Чакаюць коні, гасне ў небе дзень,
Чырвоны сонца кідае прамень,
Даўжэе цень, глыбее ў лесе рэха,
Пара і нам. Дык вып'ем стшэменнэго!

Усе выпіваюць. Першай пакідае пакой Рагнеда,
за ёю, пабраўшыся за рукі — Марыська і Каліноўскі.
Затрымліваецца толькі Гелена і граф.

Г е л е н а

Я слухаю. Вы нешта мне сказаць
Хацелі?

С т а р ж ы ц к і

Каліноўскі — вам не зяць.

Г е л е н а

Як можна, граф? Адзін другому слова
Яны далі.

С т а р ж ы ц к і

Ён меціць у царкі
Мужыцкія, на месца Пугачова,
Крывавай пласе просіцца ў зяцькі.
Юрась — мой брат. Аб шлюбе сам падбаю.
Яшчэ адно сказаць Гелене маю
Для пільнасці... Даходзяць да мяне
У Гродню чуткі, пэўныя даволі,
Што нехта тут адозвы сее ў полі,
Мужык знаходзіць іх у збажыне.
І нехта ўжо чытаў іх на млыне.
Гасця свайго, Марыську папярэдзь:
Чытаць іх нельга, можна загрымець,

Ды як яшчэ!.. Мне дораг ваш спакой.
(*Выходзіць.*)

Г е л е н а

Граф помніць нас! Паводзіўся, як свой.

ДОПЫТ

Дом Гелены Ямант. Пакой, дзе жыве Каліноўскі.
Вокны ў сад. За сталом жандарскі афіцэр.
Ён вядзе допыт. Каля дзвярэй узброены салдат.
Капітан удакладняе пратакол.

К а п і т а н

Завуць вас Каліноўскі Канстанцін,
З дваран.

К а л і н о ў с к і

Дробнапамесны дваранін.

К а п і т а н

Сюды вы з Ваўкавыскага павету
Прыехалі... Якую мае мэту
Прыезд?

К а л і н о ў с к і

Не разумею капітана:

Спачатку арышт, потым пратакол,
Хоць для каго — такое нечакана.
Між тым, мне не належыць тут ні стол,
Ні гвалтам растрывушаная шафа.

К а п і т а н

Што гэта дом сваячаніцы графа
Я ведаю, аднак...

К а л і н о ў с к і

Вы ні ў стале

Нічога не знайшлі, ні пад падлогай.
Прыстойны дом такою мерай строгай
Вы крыўдзіце.

К а п і т а н

Не крыўдзіў бы... Але,

На жаль, мы маем факт найдакладнейшы,
Што чалавек прыезжы, не тутэйшы,
Чытаў лісток крамольны на млыне.
Па справе следства строгае вядзецца.
Ёсць сведкі адпаведныя ў мяне.

К а л і н о ў с к і

Пры чым тут я?

К а п і т а н

Лісток, які завецца
«Мужыцкай праўдай», кліча дзецюкоў
Ісці з касой, з сякерай на паноў.
Не ўсё так нечакана, як здаецца.
Вы ў ролі бунтара, а я — судзі.

К а л і н о ў с к і

Дзе ж сведкі?

К а п і т а н

Тут. Гаўрылаў, прывядзі.
Ды не марудзь!

С а л д а т

Ёсць, ваша блугароддзе!
(Салдат казырае і выходзіць з пакоя.)

К а п і т а н

Не апазнаюць вас, вы на свабодзе.
Хаджу пад богам, пад царом жыву.
Нікому не раблю я выключэння.
Не вінаваты — дом без прабачэння
Я не пакіну. Пратакол парву.

Уваходзяць салдат і сяляне.
Тут і маладыя дзецюкі і сталейшага веку людзі.

Хто тут старэйшы?

А р ц ё м

Я. Арцём Яцына.

К а п і т а н

Уважліва глядзі на гаспадзіна.
З-пад Вільні Яська? Той?

Арцём

Не той.

Дзяцюк

Не той.

Другі дзяцюк

Чарнейшы той, з калматай барадой,
У світцы быў.

Капітан

А што чытаў з лістка
Вам Яська-гаспадар?

Арцём

Пра мужыка.

Дзяцюк

Аб вольнай волі.

Другі дзяцюк

Аб сярмяжнай долі.

Капітан

І не змаглі звязаць бунтаўшчыка?

Арцём

Збаяліся.

Дзяцюк

А раптам пры пістолі.
Яшчэ нам пра цара казаў...

Капітан

Даволі!

Вы вольныя.

Салдат адпускае сялян
і ўслед за імі выходзіць сам.
Капітан ірве пратакол на дробныя шматкі
і кідае іх у кошык.

Раблю, як абяцаў.

Жадаю вам прыемных сноў і спраў.
Даруйце... Ёсць яшчэ адно пытанне:
Марыся Ямант запрасіла вас
У госці?

К а л і н о ў с к і

Так.

К а п і т а н

Знаёмства ці каханне?

Маўчыце. Красамоўней за адказ
Мужчынскае маўчанне.

К а л і н о ў с к і

Новы допыт?

К а п і т а н

Паверце, не. Хутчэй — службовы клопат,
Міжвольная даніна пекнаце
Марысі Ямант... Круглай сіраце...
Вы адзіўлены? Так, так, не ў гэтай хаце
Яе, а ў лесе, нарадзіла маці,
Сама ж памерла. Круглай сіратой
Расло дзяўчо.

К а л і н о ў с к і

Гелена Ямант ёй

Не маці?.. Глупства нейкае.

К а п і т а н

Ну што вы!

Не мог архіў сакрэтны спудлаваць.
З прычыны гэтай — клопат мой службовы:
Я вам не раю масла падліваць
У той агонь, што выбухнуць гатовы.
Палітыка, дальбог, не для кахання,
Яна — цяжкі ланцуг для светлых мар.
Ёсць прыклады... Трагедыі паўстання...

К а л і н о ў с к і

Пры гэтым вы так мнагазначна ў твар
Зірнулі мне.

К а п і т а н

Што зробіш, я — жандар.

К а л і н о ў с к і

Не... Гэтак на нябожчыка трунар
Глядзіць, калі з яго здымае мерку
Для справы: на чарзе — труна і дол.

Капітан

Шкадую я.

Каліноўскі

Каго?

Капітан

Не вас. Паперку,
Што ў кошыку... Парваны пратакол.
Шкадую я, што выканаў фармальна
Свой доўг. Усіх не вычарпаў да дна
Магчымасцяў. А следчага віна,
Як правіла, канчаецца фатальна.
Баюся я, што і для вас яна
Так скончыцца... Прызнайцеся мне шчыра,
Прадухіліце горшую бяду.

Каліноўскі

І што далей?

Капітан

Паклічу канваіра,
На год, на два за краты адвяду.
Год альбо два і нават тры — не кара,
Грашок юнацтва спішаце ў архіў.
Дзеля Марысі, не дзеля жандара,
Вы вернецеся зноў да гэтых ніў.
Вам не зашкодзяць строгія парадкі:
Лепш змрок турмы, чым чорны гвалт пятлі.
Хіба не так?.. А горкія выпадкі
У практыцы маёй, на жаль, былі.
Пад шыбеніцай, як ратунку, моляць
У суддзяў — пажыццёвых ланцугоў...

Каліноўскі

Я б не прасіў.

Капітан

Ну, што ж... Ах, моладзь, моладзь,
Шкадую вас! Бывайце. Я пайшоў.

Капітан пакідае пакой.
Праз некалькі хвілін уваходзіць
устрыожаная Гелена Ямант.

Г е л е н а

Што адбылося?

К а л і н о ў с к і

Непаразуменне.

Жандар прасіў у пані прабачэння?

Г е л е н а

Але, прасіў... Нішто сабе манера,
Пад выглядам гасця і кавалера,
Ашукваць дом. Не сорам, ягамосць?
Я так мяркую: вы для нас — не госць,
А мы для вас — не тайная кватэра.

К а л і н о ў с к і

Прабачце.

Г е л е н а

Прабачэння не прымаю.

Былі вы на млыне?

К а л і н о ў с к і

Не адмаўляю.

Не ашуканец я. Не вораг вам.
Дазвольце мне, я тлумачэнне дам
Марысі, як не вам.

Г е л е н а

Забараняю.

К а л і н о ў с к і

Як можна?

Г е л е н а

Каліноўскі Канстанцін,

Не я вас разлучаю з ёй, а — млын!

Абураная Гелена выходзіць.

Каліноўскі паволі асоўваецца на канапу.

Да яго паціху падыходзіць Арцём Яцына.

Зазірнуў у твар.

Падобна на тое, што Кастусь прыдрамнуў.

Арцём здзіўлена паківаў галавой, пасля аспярожна
вынес з-за стала крэсла.

Так яны і сядзяць:

Кастусь, а насупраць яго ў крэсле — Яцына.

Але вось Каліноўскі ачнуўся.

К а л і н о ў с к і

Хто гэта тут?

А р ц ё м

Пан не пазнаў Арцёма?

Яцыну?

К а л і н о ў с к і

Ты?.. Пазнаў, пазнаў, вядома.

Яшчэ тут нехта быў...

А р ц ё м

Хто ж быў?.. Сяляне,
Жандарскі афіцэр. Ён вёў дазнанне,
Пасля яго была Гелена ў вас.

К а л і н о ў с к і

Я не пра іх... Мне гэта сном якраз
Здаецца ўжо... А іншае яскравай,
Хоць і далёкай, падаецца явай.
Тут лес шумеў... Тут чалавек між дрэў
Стаяў. Ды на мяне ён не глядзеў,
А на магілу свежую, і слёзы
Яго цяклі на крыж, на ліст бярозы,
Што ўжо жаўцеў на тым лясным грудку.
Дзіце грудное, стоячы ўбаку,
Трымала бабка... Пэўна павітуха.
А лес шумеў так безнадзейна глуха...
Ты пабляднеў, Арцём? Цябе здзіўляе
Мой прывід?.. То не прывід, а такая
Хвароба... Нервы... Нечаканы ўдар.

А р ц ё м

Ах, Яська, Яська! Яська-гаспадар
З-пад Вільні! Хіба жартаваць так можна
З жыццём... Лісткі чытаць неасцярожна.
Каб мы не згаварыліся гуртом,
Гарэў бы, Яська!

К а л і н о ў с к і

Ведаю, Арцём.

А р ц ё м

Хадзем са мной. Жаню я заўтра сына.
Пасля хаўтур, што стацца тут маглі,
Вяселле Яську памагчы павінна.

К а л і н о ў с к і
А л е ж, збірацца трэба.
А р ц ё м
Дык пайшлі.

ДАЖДЖАВІК

Ганак хаты Арцёма Яцны. Падворак.
З трох бакоў яго абступілі хвоі, якія далей
пераходзяць у бор.
Праз расчыненыя вокны далятае людская гамана,
песні, музыка. Вяселле. З хаты выходзяць, а пасля
ідуць падворкам Марыська і Каліноўскі.

К а л і н о ў с к і

Прыйшла!

М а р ы с ь к а

Ад нас да гэтай хаты блізка,
Вярста, не больш, калі ісці напрост.

К а л і н о ў с к і

Адна вярста? Не! Тысячаю вёрст
Учора мне мой кожны крок, Марыська,
Здаваўся, калі я пакінуў дом
З тваім акном, што над маім акном.
Не думаў я, хоць мне сказаў Арцём,
Што ты таксама прыйдзеш на вяселле.
А ты прыйшла. Якраз насупраць села.
Не верыў я... Не ведаў, што скажу,
Пакуль сляза твая не паглядзела
Праз дым застолля на маю слязу.
Я ўдзячны ёй.

М а р ы с ь к а

За што?

К а л і н о ў с к і

Слязе маёй
Твая сляза сказала без вагання,
Што, варты ганьбавання і выгнання,
Я ўсё ж не вінаваты перад ёй.

М а р ы с ь к а

Я ведаю, што не ліхі намер
Цябе ў наш дом прывёў, куды цяпер
Табе навек заказана дарога.
А ўсё ж, Кастусь, чаму ты мне нічога
Не гаварыў?

К а л і н о ў с к і

Для рызыкаўных спраў
Разумная не шкодзіць засцярога.

М а р ы с ь к а

Пра млын маўчаў.

К а л і н о ў с к і

Я хіба не казаў
Табе аб грознай навальнічнай хвалі,
Якая можа знішчыць караблі,
Не толькі човен той, што мы абралі?
А слова, а зарок, што мы далі
На два гады з табой адзін другому,
Хіба яны — не прадчуванне грому
Таго, які над намі прагрымеў?
Дык радуйся. Яшчэ маланка дрэў
Не спапяліла! Нельга вінаваціць
За гэта лёс.

М а р ы с ь к а

Ты не баяўся страціць
Мяне.

К а л і н о ў с к і

Прабач. Я сам таму не рад.

М а р ы с ь к а

То як нам быць? Як мне пазбыцца страт
Невідавочных... тых, якіх нямала
Вакол мяне? Хіба не бачыш ты,
Не заўважаеш — я ўжо іншай стала.
Душу рассеклі мне на два пласты.
На зоркі дзве. Адна з іх счэзне знічкай...
Але якая?.. Я табе мілей
Графіняю, Кастусь, альбо мужычкай?

К а л і н о ў с к і

Ты для мяне адна, як і раней.
Як і раней, ты для мяне — дзяўчына,
Якую навучаў Арцём Яцына
Зямлю араць і слаць у лузе лён.
З якой гуляў ягоны сын Лявон
У хованкі на бацькавым гарышчы
Тады, як быў, як ты, яшчэ малым,
З якім ты бульбу ў вогнішчы лясным
Пякла і танцавала на ігрышчы.

М а р ы с ь к а

Я так і знала. Сядзем.

К а л і н о ў с к і

Пасядзім.

Яны садзяцца на паграбню.
Земляны верх яе зарос густой,
наўмысля не пакошанай травой.
Зацішна тут і ўтульна пад зялёным крылом бярозы.

М а р ы с ь к а

Нам не зашкодзіць даўняе суседства
Ляснога дрэва, цёплай паграбні.
Я тут сядзець любіла з малалецтва,
З бярозкай размаўляць у цішыні.
З ёй уяўлялі мы гупшчар глыбокі
І племя невядомых нам бяроз,
Дзе, можа быць, і мой пачаўся лёс,
Для сэрца блізкі, для вачэй далёкі,
І таямнічы — для міжвольных слёз.
Да дрэў, як да калысак, цягне, браце,
Народжаных у лесе, а не ў хаце.

К а л і н о ў с к і

Ты пра сябе гаворыш?

М а р ы с ь к а

Не. То — сон,
А можа, летуценне даўніх дзён.
Мне плакаць бы цяпер, ды я не плачу,
Хоць і выразна ў цёмных хмарах бачу
Наступны дзень... Ужо ахутаў змрок
Сланечнікі... Хадзем туды, мой любы,
Каб іх пялёсткі апалілі губы,

А іх пылок мне вочы завалок,
Марыся Ямант не баіцца згубы.

К а л і н о ў с к і

Ты не павінна гэтак гаварыць.
Пылок... пялёсткі... Што яшчэ за спевы?
Адкуль такія?

М а р ы с ь к а

Ад прабабкі Евы
Хутчэй за ўсё. Адкуль яшчэ ім быць?

К а л і н о ў с к і

Забудзь іх. Супакойся. Прытуліся
Да сэрца, як да цёплай паграбні.
Пабудзь са мной, як у былыя дні.
Ты для мяне адна... адна... Марыся,
Дагарала ў небе зара. Праспявалі пеўні.
Змаўкае вясельная музыка, і ў вокнах гасне святло.
Ноч ахутала падворак, але ненадоўга.
Пачынае світаць.
Першыя промні сонца застаюць Марыську і
Каліноўскага на тым жа месцы. Яны цалуюцца.

М а р ы с ь к а

Нас бачыць сонца — сорам! Час дадому.

К а л і н о ў с к і

Пара і мне.

М а р ы с ь к а

А можа б, пачакаў?..

К а л і н о ў с к і

Не зручна мне.

М а р ы с ь к а

Чаму?

К а л і н о ў с к і

Казаў Арцёму

Я, што пайду.

М а р ы с ь к а

Аднекуль, з-пад Пастаў,
Вандроўныя прыехалі музыкі.

У іх, я чула, танцаў кошт вялікі
Застанься! Не адзін гуляюць дзень
Вяселле ў нас.

К а л і н о ў с к і

Я на яго наклікаць
Магу бяду, як з'явіцца мой цень —
Нядрэмны капітан, яго Вялікасць
Жандар... (Цалуе Марыську.) Пайду!

М а р ы с ь к а

А сонечны прамень
Так і цікуе нас праз радкалесе.
Ах, бедны, бедны! — я яму скажу...
Сачы за намі, сонца, колькі ўлезе,
Не бойся, я прыстойнасці мяжу
Не перайшла! Ад сораму ніколі,
Як не згарэла ўжо, то не згару.

К а л і н о ў с к і

Няўжо?

М а р ы с ь к а

Маўчы. Я з сонцам гавару!

К а л і н о ў с к і

Пагавары са мной. А з ім — даволі.

М а р ы с ь к а

Ты ж ведаеш і сам, які цяжар
На плечы мне ўзвалілі. Я — тавар,
А мой пасаг — разменная манета.
Мне ўжо сватоў падшуквае Рагнеда.

К а л і н о ў с к і

Раздай зямлю сялянам. Жаніхі
Адваляцца, як п'яўкі... У спакоі
Пакінуць кут, што пад аховай хвоі.

М а р ы с ь к а

Зямля, зямля... Як гром на лес сухі,
Як костка ў горле! Я лічыцца мушу
Са згодай маці, будучага мужа...
Абмежавалі круг маіх правоў
Казённыя паперы і атрамант.

Лягчэй было нашмат Марысі Ямант
Не мець зямлі, не думаць пра сватоў.
Паны не для давання, а для брання...

К а л і н о ў с к і

Нічога, пачакай... І наш ланцуг
Не вечны, рассячэ яго паўстанне,
Мяжу пераарэ мяцежны плуг.

М а р ы с ь к а

Ці ж будзе так?

К а л і н о ў с к і

А іншага ў нас выйсця
Няма. Надзей на іншае няма.

М а р ы с ь к а

А раптам... Раптам катарга, турма —
Яны часцей здараліся калісьці.
Зрабі прасцей. Забудзь няпэўны шлях
Дзеля мяне, калі я сэрцу міла.
Пажэнімся, я б маці ўгаварыла.

К а л і н о ў с к і

Мне трэба ты, а не чужы пасаг.
Мне без Марысі Ямант свет — магіла.

М а р ы с ь к а

Маўчы. Яе ты ўчора пахаваў,
Як пачуццю адкрытаму не даў
Быць не цнатлівым, грэшным і шчаслівым.
Яе ты зблытаў з полем неўрадлівым,
Яна ж магла б раджаць на зайздрасць нівам,
Калыскі калыхаць, як каласкі.
Чым лепш ты за цара таго, які
Даў ёй зямлю, але пазбавіў долі,
Сялянам волю даў — зямлі не даў
Ты не яе, сябе пашкадаваў,
Збаяўся, што апынешся ў няволі
Сланечнікаў яе. Не ганарыся
Бязгрэшнасцю, ты не Хрыстос.

К а л і н о ў с к і

Марыся!

За што мяне ты крыўдзіш? Сэрца стыне
Ад слоў такіх.

М а р ы с ь к а

Яны мае аднак.

К а л і н о ў с к і

Не веру я. Гаворыць іх графіня
Старжыцкая.

М а р ы с ь к а

Няхай сабе і так!

Ты ўлады прагнеш. Не баішся кары.
Што ж мне рабіць?.. Чуваць грымот удары,
За хмары сонца свой хавае твар.
Мне час дамоў! Там ходзіць адзінота
З кута ў куток, чарнейшая ад хмар.
Ну што ж, праводзь мяне, калі ахвота.
Не, лепш не трэба... Лепей пустата
У вокнах засцяпковых, як і ў лёсе.
Сама дайду! Тут усяго вярста,
Не тысяча — як некаму здалося.

К а л і н о ў с к і

Я правяду!

М а р ы с ь к а

Праз два гады прыходзь.

К а л і н о ў с к і

Прыйду раней, насуперак парогу...

М а р ы с ь к а

Бывай, Кастусь!

Марыська пакідае падворак.
Да Каліноўскага падышоў Арцём Яцына.

А р ц ё м

Куды так рана госць
Сабраўся ўжо?

К а л і н о ў с к і

Куды ж, як не ў дарогу.

А р ц ё м

Чаму так хутка? Бражка ёсць яшчэ...

К а л і н о ў с к і

Вы ж знаеце прычыну.

А р ц ё м

Глупства, Яська!

Прычына ўбачыць гурт, сама ўцячэ.

Грымяць гримоты... Недзе дождж сячэ...

К а л і н о ў с к і

Зайду пасля вяселля.

А р ц ё м

Калі ласка!

К а л і н о ў с к і

Я не адзін прыйду. Мы цішыню

Парушыць можам.

А р ц ё м

Я не праганю.

Каліноўскі падаўся на лясную дарогу.

З супрацьлеглага боку спяшаецца Марыська.

У руках дажджавік. Задыхалася.

Убачыла Арцёма.

М а р ы с ь к а

Пайшоў?

А р ц ё м

Пайшоў.

М а р ы с ь к а

А я вось дажджавік

Нясу... Даўно пайшоў?

А р ц ё м

Нядаўна.

М а р ы с ь к а

Знік!..

О дзядзечка, як можаш, дагані!

А р ц ё м

Не даганю ўжо.

Марыська

Дзядзечка мой шчыры!
Не ён пайшоў — майго юнацтва дні.
Іх менш, чым пальчыкаў на пяцярні
Было... Чатыры дні... ўсяго чатыры...
Калі не іх, дык хоць яго вярні.
Я, дзядзечка, люблю яго, дурная.
Не вернецца... Яму я брыдкіх слоў
Нагаварыла.

*(Марыська прыпадае да грудзей Арцёма.
Плача.)*

Арцём

Сціхні. Раз такая
Бяда... То, можа, лепш, каб не прыйшоў.

З хаты на ганак выйшлі музыкі.
Зайгралі запрашальны марш.
Немаведама адкуль пачалі збягацца хлапчукі
і падлеткі, сыходзяцца хлопцы і дзяўчаты.
Паважна ўзышоў на падворак жандарскі афіцэр
і салдат Гаўрылаў.
На нейкі момант музыкі пакінулі іграць.
Але тут жа, нібы не заўважыўшы няпрошаных
гасцей, хвацка ўрэзалі танец-песню «Каробушку».
Пад гэтую музыку, якая прыйшла здалёк
і, пэўна, не так даўно бытуе тут,
пайшлі танцаваць людзі.
Капітан заўважыў Марыську, што самотна стаіць
каля прасла.
Падышоў, запрасіў.
Усё гучней і гучней чуваць удары грому,
бліжэй і бліжэй насоўваецца хмара.
Вяселле танцуе «Каробушку».

АРЦЁМ ЯЦЫНА

У хаце Яцыны. Гаспадар сядзіць на ўслоне,
побач з ім салдат Гаўрылаў.
За сталом жандарскі афіцэр.

Капітан

Ты не марудзь лепш, падпішы паперу,
Праўдзівым патрабуе быць закон.

Арцём

Не згодны я... «Мужыцкай праўды» ён
Нам не чытаў.

К а п і т а н

Чытаў. Я вам не веру.
Не забывайся, я не на гулянку
Сюды з'явіўся.

А р ц ё м

Знаю, не п'яны.

К а п і т а н

Гаўрылаў, выйдзі! Пасядзі на ганку!
(Салдат выходзіць.)
Не хочаш сведак? Мы цяпер адны.
Падпісвайся.

А р ц ё м

Не ўмею я.

К а п і т а н

Здарэнні
Былі й такія... Закапчу пятак
Над свечкаю... Пакінеш пальцаў знак
Пад дакументам.

А р ц ё м

Плямы на сумленні
Поп не даруе.

К а п і т а н

Крыжычак пастаў.
Царква даруе богаўгодны вышук.
Бяры пяро...

А р ц ё м

Баюся, каб той крыжык
Вялікім крыжам нада мной не стаў.

К а п і т а н

Хітруеш... На свае не хочаш плечы
Адказнасць браць. Ну што ж, ты не адзін
Быў на млыне... Былі браты... Дарэчы,
Вы прышлыя? Адкуль, з якіх мясцін
Вы збеглі? Ад каго?

А р ц ё м

Уласнай воляй

Мне і братам маім даў волю князь.
Ёсць грамата.

К а п і т а н

А часам не Юрась

Старжыцкі прыгразіў яму пістоляй?
Ці не былі і вы ў яго атрадзе?
Мне хтось казаў...

А р ц ё м

А пан і веры даў?

К а п і т а н

Падпісвай лепш, пакуль мінулых спраў
Не варухнуў я. То ў маёй уладзе.
Я ўжо дазнаўся: трыццаць год назад,
Тады, як быў разбіты ўшчэнт атрад
Старжыцкага, з'явіўся тут Яцына
Арцём з братамі...

А р ц ё м

Для таго прычына

Была ў нас.

К а п і т а н

Так. Я ж і кажу — была.

Гелена Ямант лесу вам дала
На хаты.

А р ц ё м

Мы за лес сплацілі працай.

К а п і т а н

Зямлю ў арэнду... Без рэкамендацый
Хіба? Адкуль такая дабрата?
Тут нешта ёсць... Я чуў, былі сябрамі
Гелена і Юрась.

А р ц ё м

Як у Хрыста

За пазухай, яна жыла за намі.
Мужык апошні хлеб свой аддае
За дабрату.

Капітан

Шануючы яе,
Паверыў я. Не даў падзеям ходу,
Бунтаўшчыка не затрымаў дарма.
Зрабіў не на карысьць вам, а на шкоду...
Памылка... Каліноўскага сама
Прагнала Ямант. Ты аб гэтым знаеш?
Горш, калі госць зноў прынясе лісткі...

Арцём

Не прынясе. Мы з ім не сваякі.
Адчыняюцца дзверы. На парозе — Каліноўскі.

Капітан

А!.. Вось і той, каго ты не чакаеш.

Каліноўскі

Не да яго, да вас я, капітан.
Я аб візіце вашым да сялян
Даведаўся нядаўна выпадкова.

Капітан

Прыемна ведаць — на лаўца і звер...

Каліноўскі

Не, капітан. Вы не лавец цяпер,
На гэты раз са мной мая ахова.

Узброеныя людзі вядуць у хату салдата.
Рукі ў Гаўрылава звязаны.
Капітан скапіўся за зброю,
але пісталет у яго адабралі.
Каліноўскі бярэ са стала пратакол допыту.

Каліноўскі

Зноў пратакол. Знаёмая размова,
Запозненыя пошукі ахвяр.

Праатакол перадаецца з рук у рукі.
Людзі чытаюць, абураюцца.

Малоды паўстанец
Чаго тут думаць. Гада на асіну!

Пажылы

Спакою людзям не дае жандар.
Звязаць яго!

К а л і н о ў с к і

Чакайце. Я Яцыну

Хачу спытаць.

А р ц ё м

Ён — чалавек службовы,

Па справе тут.

М а л а д ы п а ў с т а н е ц

У багну і — канец!

Шкадуеш маскаля?

А р ц ё м

Пустыя словы.

Ёсць жонка, дзеці ў пана...

К а п і т а н

Я ўдавец.

Дзяцей не маю. Смерць прыняць гатовы.

К а л і н о ў с к і

Не, капітан... Я не магу пятлёй
Вам пагражаць. Гуляць у жмуркі годзе:
Я з вашай ласкі сёння на свабодзе.
Салдат Гаўрылаў помніць арышт мой.

С а л д а т

Так точна. Помню, ваша блagarоддзе!

К а л і н о ў с к і

Мяне з-пад варты вызвалілі вы.
За дабрату плачу я дабратаю.

(Да людзей)

Частуйце іх віном! Вярніце зброю!
Глядзіце, каб не ўпала з галавы
Ні валаска, ні гузіка — з мундзіра.
Мы не забойцы.

Людзі Каліноўскага развязалі рукі салдату.

С а л д а т

Дзякую вам шчыра.

К а л і н о ў с к і

(да капітана)

Разыдземся, як даўнія сябры.
А хто рашыў, што — вось яно! — паўстанне,

Той памыліўся... Мы на паляванне
Ішлі, ды заблудзіліся ў бары.
(Дружны смех)

Вядзіце іх, частуйце на двары!

Хата апусцела. Засталіся толькі Каліноўскі
і Валеры Урублеўскі.

У р у б л е ў с к і

Дакладваю: ўсе сотнікі са мною,
Паўстанцы ў пушчы.

К а л і н о ў с к і

Вольна, генерал.

Каліноўскі і Урублеўскі абдымаюцца, смяюцца.

У р у б л е ў с к і

Ты з Гродні?

К а л і н о ў с к і

Так.

У р у б л е ў с к і

Які даваць сігнал?

Трубіць у рог?

К а л і н о ў с к і

Іграць сігнал адбою.

У р у б л е ў с к і

Хто так распарадзіўся? Не сакрэт?

К а л і н о ў с к і

Цэнтральны Нарадовы Камітэт.

Ганец з Варшавы зразумець мне даў,

Што план, які Дамброўскі Яраслаў

Распрацаваў, быў ЦНК сарваны...

Змяніўся склад яго, а з ім — і планы.

Рух, скіраваны на сумесны рух

Сіл вызваленчых Польшчы і Расіі,

Ярмо царызму меўся скінуць з шыі.

Мяцеж у войску, поціск братніх рук —

Такі быў план.

У р у б л е ў с к і

Дамброўскага ідэя?

К а л і н о ў с к і
Дамброўскага і Патабні Андрэя.

У р у б л е ў с к і
Наш аднадумец?

К а л і н о ў с к і

Рускі афіцэр.
Прыхільнік Герцэна, «Зямлі і Волі».
Я сустракаўся з ім.

У р у б л е ў с к і

Дзе ён цяпер?

К а л і н о ў с к і

Ад арышту хаваецца ў падполлі...
План гэты скасаваны.

У р у б л е ў с к і

Недаверам,
Адрасаваным рускім афіцэрам?..

К а л і н о ў с к і

Але.

У р у б л е ў с к і

Хіба, паўстанню на бяду,
Заняўся хтось гульнёй у чахарду
Амбіцый, намінацый, дэкларацый?
Няўжо не зразумеў бяспечны пан
Пасля мінулагодніх дэманстрацый,
Што Польшча — не курган, а ўжо — вулкан?
Так, так, вулкан, які дыміцца зноў
Над кратамі польскіх гарадоў!
Вулкан, які рукамі дэманстрантаў
Шпурляў каменне ў твар паліцыянтаў.

К а л і н о ў с к і

Уздым патрыятычны, то — не рэч
Для забавак.

У р у б л е ў с к і

Вулкан дыміць пагрозна,
А выбухне не ў час, то будзе позна

Накіраваць Агонь яго і Меч
У рэчышча Свабоды.

К а л і н о ў с к і

Так, Валеры,
Стыхійны рух, які не знае меры,
Служыць і праўдзе можа і мане.
Што станецца, калі ён захлісне
Сваім атрутным старапольскім чадам
Славянскае яднанне брата з братам?
Калі да ўлады той жа ЦНК
Запросіць графа, а не мужыка?

У р у б л е ў с к і

Братэрства, роўнасць і свабода нам
Дэклараваны.

К а л і н о ў с к і

Кім дэклараваны?

У р у б л е ў с к і

Варшаваю.

К а л і н о ў с к і

Што парушае планы?
Дзеля чаго?.. Каб дагадзіць панам, —
З іх марамі аб адраджэнні славы,
Што некалі грымела на ўвесь свет, —
Альбо народу?.. Мне ганец з Варшавы
Прагаварыўся, што прывёз пакет
Ад князя Н... Старжыцкаму Віктору.
Я думаў, граф староніцца падзей,
А ён, хутчэй, за спінамі людзей
Хаваецца, падобна рэжысёру.
Рыхтуюць бой... Рыхтуйся да адпору...
У Вільню еду я.

У р у б л е ў с к і

Які загад
Мне пакідаеш?

К а л і н о ў с к і

Распускай атрад.
Без шуму толькі.

У р у б л е ў с к і

Што сказаць, не знаю,
Мне людзям тым, якіх пазваў я ў бор?

К а л і н о ў с к і

Скажы, была праверка баявая,
Агляд наяўных сіл... Ваенны збор...
Падзякуй за парадак, дысцыпліну...

У р у б л е ў с к і

Да хуткіх стрэч!

К а л і н о ў с к і

У лепшую гадзіну!

Яны развітваюцца.
Каліноўскі зморана апускаецца на ўслон.
На сэрцы блага... Нудны боль, тупы...

А р ц ё м
(уваходзячы)

Па хатах раз'язджаюцца паўстанцы.

К а л і н о ў с к і

Адкуль вядома?

А р ц ё м

Бачу, не сляпы.

К а л і н о ў с к і

Дзе капітан?.. Салдат?

А р ц ё м

Іх на фурманцы

Павезлі п'яных. Недзе на палянцы
Пакінуць спаць, як на мяжы снапы.

К а л і н о ў с к і

Прачнецца капітан, то на дазнанне
Не прыйдзе ўжо... Ад сораму згарыць.

А р ц ё м

Перахітрылі, што і гаварыць.
А толькі зноў няпэўнасць. Зноў чаканне.

К а л і н о ў с к і

Хіба Арцём чакае на паўстанне?

А р ц ё м

Каб хто сказаў: твая зямля... бяры,
Не ўседзеў бы і я, хоць і стары.

ПАРТРЭТ АНЭЛІ

Хата Яцны.

Гаспадар і Каліноўскі працягваюць размову.

А р ц ё м

Хто я? Адкуль? — цікавіўся жандар.
То я рашыў, хай лепей спавядае
Арцёма Яська...

К а л і н о ў с к і

Дзякуй, гаспадар.

А граф, як ён?..

А р ц ё м

Вяльможны пан не знае,
Што ліст ад брата на яго парог
Я палажыў... Я ўсё зрабіў, што мог
Вось ліст яшчэ...
(*Перадае Каліноўскаму ліст.*)

К а л і н о ў с к і

«Народ абрабаваны!
Мой ліст да брата, гербам змацаваны, —
Той запавет, які ты знойдзеш тут, —
Перадае на твой вышэйшы суд
Паўстанец мой...» Хіба Арцём не рады,
Што граф Марысі даў пасаг?

А р ц ё м

Мана

Яго пасаг. Пазбавіў ён улады
Марысю над маёнткам і зямлёй.
Я ўсё скажу... Гелена Ямант ёй
Не маці. Граф забыўся аб Анэлі.

К а л і н о ў с к і

Ты знаў яе?

А р ц ё м

Яна мая сястра!

Не для Гелены Ямант мы гібелі...

Ды што тлумачыць, волю даць пара

Нявольніцы, замкнёнай у куфэрку.

Арцём дастае з куфэрка партрэт Аналі.

Гэта карціна, маляваная масленымі фарбамі.

На ёй можна пазнаць двор Яцны,

паграбню і — яшчэ малую — бярозку,

каля якой стаіць сястра Арцёма.

А р ц ё м

Сястра!.. Хто на партрэт зірне хоць раз,

Марыську ўбачыць быццам у люстэрку.

К а л і н о ў с к і

Якая пекната!

А р ц ё м

Чым не абраз?

Пісаў Юрась.

К а л і н о ў с к і

Мастак, не багамаз!

А р ц ё м

Так, так...

К а л і н о ў с к і

(гледзячы на карціну)

Заходзяць і ўзыходзяць дні

Над паграбнёй... Бярозка карані

Пускае ў грунт. У зрэбнай дамаатканцы

Стаіць каханне! За яго спіной

Вясна-красуня крочыць па палянцы,

Зграбаючы зіму пад засень хвой.

Прабач мне, гаспадар... Хоць пяць хвілін

Хачу пры ім я пасядзець адзін.

Арцём на дыбачках выходзіць з хаты.

Каліноўскі абалёраў рукой на стол, глядзіць на карціну.

Але нечакана ён задрамаў. Заходзіць сонца.

Промні яго падаюць праз расчыненае акно

на падлогу, дзелячы хату на дзве палавіны:
светлую і цямнейшую.

У зацемненай паласе вырысоўваецца лясная палянка.
Відаць засыпаны снегам магільны грудок
з крыжам і бярозамі над ім.

А побач, стоячы ў яме, чалавек сячэ рыдлёўкай
мёрзлы грунт. На снезе ляжыць ягоны кажух
і пісталет...

Гэта ўсё прымроілася Кастусю Каліноўскаму.

К а л і н о ў с к і

Цяпер я знаю, хто ты. Ты — Юрась,
Каму каля Анэлінай магілы
Капаеш дол?

Ю р а с ь

Сабе на гэты раз.

Капаю дол, бо жыць не маю сілы.

К а л і н о ў с к і

Я б не рабіў так. Шкода белы свет,
Зямлю, людзей з іх доляю жабрачай.
На снезе твой кажух і пісталет...
Страляцца будзеш?

Ю р а с ь

Я рашыў іначай.

У ямку лягу. Зверху кажухом
Накрыюся. Засну пад спеў мяцелі,
І думаць буду — гэта спеў Анэлі.

К а л і н о ў с к і

Хто ж пахавае?

Ю р а с ь

Можа быць, Арцём.

К а л і н о ў с к і

А як не знойдзе?

Ю р а с ь

То бяда малая...—

Засыпле снег, а цёплы дождж вясной
Абмые, грунт размые, пахавае
І прашуміць травой над галавой.
Хто субяседнік мой? Чаго жадае?

К а л і н о ў с к і

Ты — час былы, я — час наступны твой,
Нас падзяліў рубаж святла і ценю.
Ты не пакінуў мне і зерня жменю...

Ю р а с ь

Пакінуў я...

К а л і н о ў с к і

Не шмат. Адзін партрэт

Анэлі.

Ю р а с ь

Я пакінуў заповіт.

К а л і н о ў с к і

Ты заповіт не мне пісаў, а брату.

Ю р а с ь

Як брат адмовіцца, то на расплату
З адступнікам я даў табе дазвол.
Са зброяй разам пакладзі на стол,
Адхілены, аддадзены знявазе,
Мой ліст!

К а л і н о ў с к і

Твой заповіт — адчаю крык.

Ю р а с ь

Я знаю: брат мой — пан, а ты — мужык.
Варожасць паміж вамі пачалася
Не сёння і заціхне не цяпер,
І, можа быць, перажыве цябе.
Хто ведае? А можа, ёй і ў часе
Канца няма?... Маўчыш? Не забывай:
Калі адчай, то ў гэтым — мой адчай.

Каліноўскі ачнуўся.

Побач з ім на ўслоне сядзіць гаспадар.

К а л і н о ў с к і

Яцына?

А р ц ё м

Я.

К а л і н о ў с к і
Нядаўна тут са мной
Хтось размаўляў?

А р ц ё м

Не. Яська сам з сабой
Тут гаварыў. Так, як у сне гавораць.
Стаміўся... Сном кароткім не агораць
Дарог, трывог з відна і да цямна.

К а л і н о ў с к і
Марыська дома?..

А р ц ё м

Тут яшчэ яна.
З маёнтку наязджае рэпецітар,
Што граф наняў. Цалюткі дзень амаль
Чытае кніжкі... Так... З-за чорных літар
Не бачыць свету белага, на жаль.

К а л і н о ў с к і
Выходзіць, не ў настроі.

А р ц ё м

Не ў настроі.
Сланыецца змрачнейшая ад хмар.
Перасялілася, жыве ў пакоі
Тым самым, дзе дазнанне вёў жандар.

К а л і н о ў с к і
Як нам сустрэцца з ёй?.. Хоць на паўслова.

А р ц ё м

Крый божа! Не карай яе сурова!
Яна, як пакахае, то ні вір
Не страшны ёй, ні жвір, ні манастыр.
Яна, як маці... Свет забыць гатова.
Ты пашкадуў яе, мой камандзір!
Я ўжо на ты, як свой... і прабачэння
Не папрасіў...

К а л і н о ў с к і

Кажы, Арцём, кажы...

Арцём

Я ведаю, у Яські ёсць сумленне.
Не пераходзьце страшнае мяжы...
Перачакай, яна перачакае,
А можа, і забудзецца.

Каліноўскі

Наўрад.

Арцём

Не кліч.

Каліноўскі

Хай так!.. А пра мяне спытае,
Скажы — я слова не бяру назад!

*«Ледзь толькі мы склікаць на бой атрады,
Варшаву падтрымаўшы, пачалі,
Інтрыгамі і коштам чорнай здрады
Да ўлады ў Вільні белыя прыйшлі.
Яны застацца прагнуць на чале
Пайстання, намі ўзнятага... Але
Хамуціус, хоць змушаны панамі
Пакінуць Вільню, праз сваіх людзей
Падтрымлівае з Гродні сувязь з намі,
Мы — з вамі. Так і будзе надалей.
Не трацім мы надзей у абцугі
Дваранства ўзяць. Хамуціус Другі».*

З ліста Малахоўскага ў атрад Віславуха

ЗМОВА

Канец лютага, год 1863. Вільня. Касцёл.
У захрысным пакоі сабраліся на нелегальную сустрэчу
прадстаўнікі камітэта «белых» — Гейштар, Аскерка,
Яленскі, і камітэта «чырвоных» — Каліноўскі,
Малахоўскі, Чаховіч.
Сход вядзе камісар з Варшавы — Дзюлеран.

Дзюлеран

Цішэй, сябры! Адну мы варым кашу.

М а л а х о ў с к і

Але ядзім з катла не аднаго.

Д з ю л е р а н

Пан Малахоўскі, на сустрэчу нашу
Я вас паклікаў не дзеля таго,
Каб зноў распачынаць старыя спрэчкі.

Час, ведаеце самі, не такі...

Пан Гейштар, пан Яленскі не ваўкі,
А вы і Каліноўскі не авечкі.

Паўстанне ўзняўшы, вы не свой урад
У Вільні абвясцілі, а — разлад!
Я вас пазваў... Чаму не ў поўным складзе
Ваш камітэт? Дзе Длускі Баляслаў?

К а л і н о ў с к і

У Ковенскіх атрадах. На пасадзе
Начальніка.

Д з ю л е р а н

Дзе Козел?

К а л і н о ў с к і

Я паслаў

У Пецярбург яго па ваяводу.

Г е й ш т а р

(да Дзюлерана)

Хто ж гэта?

Д з ю л е р а н

Серакоўскі. Даў ён згоду

Заняць у нас пачэсны свой пасад.

Г е й ш т а р

Дзяржаўны муж.

А с к е р к а

Герой!

Я л е н с к і

Я вельмі рад.

Д з ю л е р а н

Дзе ксёндз Мацкявічус?

К а л і н о ў с к і

У Панявежы.

М а л а х о ў с к і

Адтуль чакаем мы на вецер свежы...
Пазваў да лесу шляхту і сялян
Карэва ў Троках. Круціць завіруха
Пад Лідаю. Паўстанцы Віславуха
Сутычку з войскам мелі ля Свенцян.

Д з ю л е р а н

Дык вось... Я склікаў вас не для нарады.

М а л а х о ў с к і

А для чаго?

Д з ю л е р а н

Для перадачы ўлады.

К а л і н о ў с к і

Вам?

Д з ю л е р а н

Гейштару. Чытайце, ёсць загад
З Варшавы — распусціць Часовы ўрад,
Стварыць «Аддзел».

К а л і н о ў с к і

(*Бярэ загад.*)

А кіраваць «Аддзелам»

Не нам прапанавана тут, а белым.

Д з ю л е р а н

Іначай, Каліноўскі, не магло
І быць. І вам лічыцца трэба з фактам.

А с к е р к а

«Чырвонае» ці левае, ці, як там
Яшчэ, — рэвалюцыйнае крыло
Для справы адраджэння — костка ў горле.

Я л е н с к і

Традыцыі шляхецкія не ўмёрлі,
Зноў будзе так, як некалі было.

К а л і н о ў с к і

Не прызнаём!

А с к е р к а

Як так? То воля ўрада
Цэнтральнага.

К а л і н о ў с к і

То ганьба!

М а л а х о ў с к і

Здрада!

Ч а х о в і ч

Здрада!

То гвалт!

Г е й ш т а р

Прашу зважаць на цішыню.
Мне загадана — быць за старшыню!

К а л і н о ў с к і

А пану Дзюлерану пры «Адзеле»
За камісара. Ён і тут, як свой:
«Чырвоныя» раптоўна «пабялелі».
Ці не за вашай, старшыня, спіной
Адбыўся цуд свяцейшы ў афарбоўцы?

М а л а х о ў с к і

Пан Дзюлеран прыслугачам у іх!

К а л і н о ў с к і

Але, як гаварылі ў Якушоўцы,
Няма дурных, пань!.. Няма дурных!
Заместа Малахоўскага — Аскерка...
Вось ваш загад! Бярыце, Дзюлеран!
Я чуў, што не здароў на шлунак пан,
Яму згадзіцца тонкая паперка.

Д з ю л е р а н

Ну, гэта ўжо — нахабства!

А с к е р к а

Крымінал!

Я л е н с к і

Як слушаць можна, я не разумею!
Адступніка аддаць пад трыбунал!

Д з ю л е р а н

Аддаць!

К а л і н о ў с к і

Судзіць сабраліся ідэю
Братэрства, роўнасці... Чаму б і не?
Любы прысуд ваш — гонар для мяне.
Судзіце. За братэрства я гатовы
На той памост, дзе кат сячэ галовы.

Г е й ш т а р

Вы супраць нас?

М а л а х о ў с к і

Мы супраць чорнай змовы.

Г е й ш т а р

Адступніцтва не сыдзе гладка з рук
Адступнікам. Ёсць жорсткія законы
На гэты конт. Пра вашыя імёны
Мы знаць дадзім праз наш, замежны друк.
Каліноўскі, які нешта піша, седзячы за столікам
наспярожваецца.

К а л і н о ў с к і

Выходзіць, нас — жандарам на расправу,
А нашыя імёны — на няславу?

Г е й ш т а р

Выходзіць, так! На гэта ёсць правы.
Мы з вамі памяняліся на ролі:
Мы — штаб паўстання, радавыя — вы.
Закон ваенны парушаць даволі!
Што скажа Каліноўскі?

К а л і н о ў с к і

Я не стану
Адказваць пану. Я на гэты раз
Варшаве, не яму, даю адказ.
І трапіць ён не вам, а Дзюлерану
У рукі, Гейштар!

Гейштар

Красамоўны жэст!

Каліноўскі

Вазьміце, Дзюлеран. Тут наш пратэст!

З ім разам выпраўляецца ў дарогу

Паўстання лёс. (Да Гейштара.)

А вас прашу к парогу,

Шаноўныя.

Яленскі

Вы чулі?

Аскерка

Што за тон!

Каліноўскі

Так, так, паны... Я застаюся богу

Маліцца тут. Я дзіўны бачыў сон...

Хто разгадаць яго мне дапаможа,

Ды так, каб сон нядобры — не ў руку?

Па Вільні ехаў на чацверыку,

Хто б думалі? — вядомы ўсім вяльможа.

Сядзеў на козлах знакаміты пан...

Яленскі з Гейштарама караннікамі

Былі ў яго, і, стрыгучы вушамі,

Аскерка — справа, злева — Дзюлеран.

А ззаду воз жандар штурхаў рукамі.

На возе — дамавіна. У труне

Ляжаў мужык, даўно знаёмы мне.

Ён, бедны, век галеў, зямлі чакаў,

А дабрадзея, што коней паганяў,

Рашыў яму адмераць тры аршыны.

О, божа літасцівы мой, адзіны,

Перакулі на брук жалобны воз,

Зрабі, каб крэўны брат мой уваскрос!

Абураныя Гейштар, Яленскі,

Аскерка і Дзюлеран пакідаюць касцёл.

З бакавых дзвярэй уваходзяць

ксяндз і Антанас Мацкявічус,

таксама ў адзенні ксяндза.

Яны спыніліся, слухаюць Каліноўскага.

Уваскрасай, народзе мой сярмяжны,

З маўклівых курганоў і дамавін.

Паўстань для новай бітвы, дух адважны,
Як з каменю агонь, як дым з агню.

Мацкявічус

Амін!

Каліноўскі

Мацкявічус? Адкуль ты?

Мацкявічус

Костас, браце,

Што за скандал у богаўгоднай хаце?

Выходзячы, паны крычалі: — Хам!

Хто іх пакрыўдзіў?

Каліноўскі

Негасцінны храм.

Малахоўскі

Не так было. Тут хам самога бога,
Каб выгнаць іх, хаўруснікам зрабіў.

Мацкявічус

Хамуціусам грэшніка такога

Я б за кашчунны ўчынак ахрысціў.

Хамуціус і Хам — не проста цёзкі.

Хамуціус! Хіба не выклік дзёрзкі!

У гэтым імені?

Каліноўскі

Яно нашмат

Гучнейшае.

Мацкявічус

Ну так! *(Да ксяндза.)* Ідзі, мой брат,

У спіс касцёльнай кнігі спавядальнай

Хамуціуса прозвішча ўпішы.

Ён грэх прызнаў. Здымі з душы апальнай

Той грэх. Дай супакой яго душы!

Ксёндз

Іду!..

Ксёндз выходзіць.

Каліноўскі

Ты з Панявежу? З поля бітвы?

Мацкявічус

Яшчэ ў нас ціха. Я для пільных спраў
Сюды прыехаў... Бог, відаць, малітвы
Твае пачуў і вось мяне прыслаў.
Я з весткай, што замежныя дзяржавы
Рапылі падтрымаць нас і дэмарш
Цару рыхтуюць.

Каліноўскі

Гэта слых?

Мацкявічус

З Варшавы

Прывёз такую вестку біскуп наш,
Што ў Ворні.

Каліноўскі

Што ж, цяпер мне зразумела,

Чаму паны спяшаліся ў касцёл,
А Дзюлеран паводзіўся так смела.
З замежнымі дзяржавамі за стол
Ждаюць сесці! Не благія планы!

Малахоўскі

Стаць на чале паўстання, то — разлік!..

Каліноўскі

Яны не спадзяюцца, што мужык
Для іх пачне цягаць з агню каштаны.
Дык вось адкуль — высакародны гнеў,
Паток патрыятычных слоў узнёслых!

Малахоўскі

А ты, Кастусь, як у ваду глядзеў...

Каліноўскі

Так... Так... Іх падганяючы, сядзеў
Сам граф Старжыцкі на высокіх козлах!

ГРАФ

Апошнія дні красавіка.
Дом Старжыцкага ў Гродні.
Кабінет на першым паверсе з выходам на тэрасу.
За столікам каля каміна сядзяць

граф Старжыцкі і Аскерка.
Старжыцкі дачытвае ліст,
які толькі што прынёс яму слуга.

Старжыцкі
Хто ліст прынёс?

Слуга

Чарноцкі.

Старжыцкі
Я такога
Не знаю.

Аскерка

Знаеце.

Аскерка нахіляецца да графа
і нешта шэпча яму на вуха.

Старжыцкі

Не можа быць!

Аскерка

Я запэўняю... Горай чорт нічога
Не мог прыдумаць.

Слуга

Што сказаць?

Старжыцкі

Прасіць.

Слуга

Цяпер прасіць?

Старжыцкі

Пасля таго, як дам

На тое знаць.

Слуга выходзіць.

Аскерка

Шаноўны граф, не раю
Прымаць яго. Ён несусветны хам!..
Фанатык!

С т а р ж ы ц к і

Фанатычных паважаю.

А с к е р к а

Што ён для вас?.. Звычайны камісар,
Што скача ў брычцы з гушчару ў гушчар.
Мы ў Вільні ўсе яго апале рады.
Паабаўлены былой сваёй улады,
Ён нам намнога карысней, дальбог,
На Гродзеншчыне... Тут... На полі бою.

С т а р ж ы ц к і

Ён думаў, што за вашаю спіною
Я вёў з ім несумленны дыялог.
Ён кінуў выклік. Выклік я прымаю.

А с к е р к а

Адкіньце гонар. Ваша хата — з краю.
Я хама не пусціў бы на парог.

С т а р ж ы ц к і

Я змушаны. Не будзем траціць часу.

А с к е р к а

То лепей мне прайсціся на тэрасу.

С т а р ж ы ц к і

Як хочаце.

А с к е р к а

(Адчыняе дзверы на тэрасу.)

На Гродзеншчыне ў вас
Ужо сады цвітуць... Цудоўны час!
Цвітуць, цвітуць — на ўдачу ці няўдачу?
Я пагуляю, граф. Прайдуся ў сад.

Аскерка прычыніў за сабою дзверы.
Старжыцкі падышоў да каміна, пачакаў,
пасля падняў над сталом званок і пазваніў.
У кабінет заходзіць Каліноўскі.

С т а р ж ы ц к і

(ідучы насустрач)

Прызнацца, не чакаў! Каго тут бачу,
Вось дык сустрача! Вельмі, вельмі рад.

Сам-насам з панам мы не размаўлялі
Даўно.

К а л і н о ў с к і

Даўно.

С т а р ж ы ц к і

Амаль што год назад.

Дзе ж пан цяпер?

К а л і н о ў с к і

Хіба вы не чыталі

Ліст Юрася, што я падаў?

С т а р ж ы ц к і

Чытаў.

Я, помніцца, калісьці цытаваў

Па памяці яго.

К а л і н о ў с к і

Так. Цытавалі,

Але не ўвесь.

С т а р ж ы ц к і

Бываюць дні, што век

Нам помняцца... Хадзілі мы па жыце,

Марыся, вы і я... На глум, на здзек

Усё пайшло. Дзе дзелася, скажыце?

Марысю заручае лёс з другім,

А вам — усватаў прозвішча другое.

Але, калі не думаць пра благое,

Той дзень, напэўна, дораг нам усім.

К а л і н о ў с к і

Не знаю, граф. Сюды я не за тым

Наведаўся, каб варушыць старое.

Той дзень асобна ад мяне жыве,

Як сонца ў хмарах, як рака ў тумане.

Я сёння — там, дзе па былой траве

Свой след крываваы валачэ паўстанне,

А месяца танюцькі веташок

Знікае з неба ў непраглядны змрок.

Адтуль — і ліст...

Старжыцкі

(Чытае ўслых.)

«Народ абрабаваны!

Мой ліст да брата, гербам змацаваны, —
Той заповіт, які ты знойдзеш тут, —
Перадае на твой вышэйшы суд...»
То пан Чарноцкі, можа быць, мяне
Судзіць сабраўся?

Каліноўскі

Не.

Старжыцкі

Няславіць?

Каліноўскі

Не...

Хоць гэты ліст, калі б надрукаваны
Ён быў, здзівіў бы Лондан і Парыж
І пэўны ўплыў зрабіў бы на прэстыж...

Старжыцкі

Дазвол на ганьбаванне, паважаны,
Патрэбна мець.

Каліноўскі

Юрась нам даў дазвол,

Са зброяй разам палажыць на стол
Свой заповіт. А друг сягоння — зброя.
Граф знае гэта. І не горш, чым я.
Хіба не так?

Старжыцкі

Я памяці героя

Не зганьбаваў: пляменніца мая
У спадчыну маёнтак атрымала
Я над яе зямлёй не гаспадар.

Каліноўскі

Не аб героі ваша светласць дбала,
Аб іншым... Турбаваўся граф, што цар
За дзейнасць недазволеную можа
Аздаць пад суд Старжыцкага — крыў божа! —
Тады — ланцуг, тады — сям'я ў бядзе,

Тады зямля ўся — невядома дзе,
Тады Марысі спадчына — дарэчы...
Я разумею ўчынак чалавечы:
Граф год назад радню застрахаваў
Ад грозных дзён.

Старжыцкі

У вас няма падстаў

Так разважаць.

Каліноўскі

Няўжо князь Ч. з Парыжа
Ужо лістоў Старжыцкаму не піша?
Няўжо князь Н. таксама перастаў
Яму з ганцом навіны слаць з Варшавы?

Старжыцкі

Цішэй... Цішэй...

Размову перапыняе слуга.
Ён ставіць на столік перад камінам каву
і каньяк і выходзіць з кабінета.

Старжыцкі

Прашу гасця да кавы.

Каліноўскі

Не той настрой.

Старжыцкі

То зараз будзе той.

(Налівае ў чаркі каньяк.)
Давайце... Каб палепшала ў настроі,
Як некалі, пад шум вячystай хвоі,
За Кастуся!

Каліноўскі

Хіба што па адной.

(Выпіваюць.)

Старжыцкі

Хто ўласнай ахвяруе галавой,
Той аб сям'і падумаць права мае.
Я рад, што пан Чарноцкі гэта знае.

Каліноўскі

Ён знае больш.

С т а р ж ы ц к і

Дык, пэўна, скажа мне?

К а л і н о ў с к і

Хаўтурны звон у гэтай навіне...
Разбіты Серакоўскага паўстанцы,
Не ўзята імі крэпасць Дынабург,
Французскі корпус не прыйшоў на Буг,
Не высадзілі свой дэсант брытанцы.

С т а р ж ы ц к і

Дзе Серакоўскі, ваявода наш?

К а л і н о ў с к і

Цяпер ужо не наш ён і не ваш.
Ён у цяжкім палоне... А ў ахвяры
Двайны палон: турмы і дум аб кары.

С т а р ж ы ц к і

Бяда ўслед за бядой! За звонам звон
Хаўтурны!...

К а л і н о ў с к і

Там, дзе мяцяжу пажары
Шугаюць, ліхаманкава закон
Касуе паншчыну. Цар думае, што ён
Тым самым пераб'е паўстанню ногі.

С т а р ж ы ц к і

Ход змушаны.

К а л і н о ў с к і

Але разумны ход.
Граф, калі вы сапраўдны патрыёт,
Не з-за мяжы чакайце дапамогі.

С т а р ж ы ц к і

Хто ж гэты край пазбавіць змрочных крат?

К а л і н о ў с к і

Ліст Юрася — у ім адказ. Ваш брат
Сваю руку падаў вам для ратунку,
Не адхіляйце верную руку.
Век перасеў даўно ўжо на чыгунку,
Яго не абагнаць чацверыку.

Ад зрэбнай світкі бітвы лёс залежа.
Тых, што хітруюць з ёй, народ кляне,
Асудзіць час — аддасць зямлю казне,
А ім ланцуг — казённае жалеза.
Падумаць раю!

С т а р ж ы ц к і

Як звязацца з вамі?

К а л і н о ў с к і

У графа ёсць падручны — Дзюлеран.
Ён звязацца, як не са мной, з сябрамі
Маімі ў Вільні.

Каліноўскі выходзіць з кабінета. Праз тэрасу.

С т а р ж ы ц к і

Моц адчуў! Мужлан.

Ён знае: мужыкі панам на слова
Не вераць больш. Надзелы наразаць
Ён хоча іх дварам, адначасова
З паўстаннем. Хоча ім зямлю раздаць
Без выкупу, без чыншаў, без аброкаў.
Галетнікаў склікае, абібокаў!
Мы вастраўкі ў іх цёмным акіяне,
Аазісы ў халодных іх пясках.
Нас хваля змые, смерч засыпле прах.
Што станецца на свеце, як паўстане
Нястрымная стыхія ў поўны рост?
Не, лепш зямлю — казне, чарцям пад хвост
Маёнткі ўсе, чым злыбяды ліхая!
Я напішу ў Варшаву... Князю Н.

(Садзіцца за стол. Піша.)

«Шаноўны князь! Для адбудовы сцен
Прышліце мне — была такая ўмова! —
Шэсць дужых дзецюкоў з-пад Аўгустова,
Дасведчаных умельцаў і майстроў,
Такіх, каб тысячы адзін быў варты.
Дом старажытны рушыцца. Не жарты...
Выдаткі ўзяць я на сябе гатоў».
Князь зразумее, ратнікаў прышле —
Шэсць тысяч! А не знойдзе ваяводу
Для іх, то сам я стаю на чале
Змагання!

Адчыняюцца дзверы, што вядуць на тэрасу.
Уваходзіць разгублены Аскерка.

Аскерка

Граф, я трапіў у прыгоду
Найпрыкую. Мяне заўважыў ён
Ды так зірнуў, што горшага нічога...

Старжыцкі

Пан Аляксандр! Бывае горш намнога
Тады, калі трапляюць у палон.
Вы гаварылі — едзеце ў Варшаву...
Нялёгкаю вам даручаю справу.
Ліст тэрміновы князю Н...

Аскерка

Сакрэт?

Старжыцкі

Пан будзе заўтра знаць яго з газет.

Аскерка

Няшчасце?

Старжыцкі

Так. Пан вернецца — адразу
Хай знаць дае... Выходзьце праз тэрасу,
Пасля — праз сад. Там ёсць патайны лаз.

Аскерка
(выходзячы)

Я ведаю.

Старжыцкі

Чакаю на адказ!
Няпраўда, Каліноўскі! Мы яшчэ
Жывём!.. З Парыжа мне той самы Ч.,
Шаноўны, урачыста пацвярджае,
Што ў чэрвені — праз месяц! — наш Арол,
Як роўны, сядзе за агульны стол
З брытанскім Львом, з аўстрыйскаю каронай,
А над былой дзяржаваю ягонай
Не будзе больш ні бур, ні чорных хмар.
Так, так, шаноўны!

С л у г а
(уваходзячы)

Граф, да вас жандар!
І не адзін...

Слуга прыбірае на паднос чаркі, каньяк,
накрывае іх сурвэткай.
У дзвярах ён сутыкаецца з жандарскім афіцэрам.
Гэта той самы капітан,
які некалі дапытваў Каліноўскага.

К а п і т а н

Дзень добры, паважаны
Віктор Старжыцкі! Вы арыштаваны.
Вышэйшай канцылярыяй была
На гэты конт інструкцыя даслана:
Трымаць пад хатнім арыштам васпана.
І дапытаць. Прашу вас да стала!
Што гэта за пісьмо?

Капітан заўважыў на стале ліст,
які не паспеў прыбраць слуга.

С т а р ж ы ц к і

Слугу спытайце.

К а п і т а н

Чыё пісьмо?

С л у г а

Не знаю. Праз акно,
Я думаю, падкінута яно.

К а п і т а н

Пісьмо ад Юрася... Так, так... Ступайце!

Слуга выходзіць.

Пакуль гарыць камін, я знішчыць вам,
Граф, дазваляю падазроны хлам.

С т а р ж ы ц к і

Нішто сабе дазвол. Нязграбна сеці
Пляце павук.

К а п і т а н

Шаноўны, мы не дзеці.
Я следчы ваш, а вы, я чуў, мастак,
Разбяр па дрэву.

Старжыцкі

Дылетант. Амаатар.

Капітан

Кіёчкі выразаеце?

Старжыцкі

Ну так.

Які ж тут грэх?

Капітан

Не грэх. Сам губернатар
Назімаў іх прымаў не раз, як дар...

Старжыцкі

Сардэчны дар, па зручнаму выпадку...
То ў чым бяда?

Капітан

З кійкамі ўсё ў парадку.
Яны сяброўскі дар, пакуль разбяр
Пад арыштам. Пакуль не на вяроўцы!
А трапіць на вяроўку — па галоўцы
Жазлом сваім паглядзіць гасудар
Назімава за слабасць да кійкоў.
У тайніках уласнымі рукамі
Зрабіце вобыск, граф.

Старжыцкі

Я тайнікоў
Для выпадку такога не завёў.

Капітан

Тым лепш, тым лепш... А пісьмяцо часамі
Прынёс не Каліноўскі Канстанцін?
Ён і Марыся некалі сябрамі
Лічыліся.

Старжыцкі

Пакуль гарыць камін,
Ліст, што турбуе вас, спаліце самі.

Капітан

Наадварот! Пісьмо, то — козыр наш!
Падкінулі паўстанцы... Вымаганне

Ад графа — далучыцца да паўстання.
Кваліфікую гэта, як шантаж...
У следчага ў руках закон, як дышла...
Марыся замужам?

С т а р ж ы ц к і

Яшчэ не выйшла.
Вы з ёй хіба знаёмы?

К а п і т а н

Вельмі рад
Быў пазнаёміцца... Выпадак мелі
Шчаслівы... Танцавалі на вяселлі.

С т а р ж ы ц к і

Вось як! Пан не жанаты?

К а п і т а н

Быў жанат,
Ды аўдавеў... Так, так... Не галадранцам,
Марысі Ямант граф аддаў зямлю.
Факт гэты ў следстве будзе новым шанцам
Для вас. Марысі зла я не зраблю!

ДУМКІ

Дом Гелены Ямант. Сад глядзіць у вокны таго пакоя,
дзе некалі жыў Каліноўскі. Ён і цяпер тут:
нешта піша за сталом.
На канапе сядзіць Арцём Яцына.

К а л і н о ў с к і

Зямлю!.. Людзей спакою пазбаўляе
Яна на гэтым свеце і на тым.
Зямлёю стаўшы, на зямлю жывым
Свае правы нябожчык прад'яўляе.
Вядуць за ўласнасць цёмную вайну
Нашчадкі між сабой на свеце гэтым,
Сумленне, што пярэчыць прагным мэтам,
Шляхетны гонар кладучы ў труну.
Паны зямлю сваім прыгонным хлудам, —
Ад мора і да мора даўжынёй, —
Зрабілі, падзялілі між сабой.

Зямля!.. Адным хіба цыганскім будам
Яна япчэ здаецца нічыёй —
Гвалтоўным межам непадлеглым цудам.

Арцём

Здарожыўся?.. Змарыўся?..

Каліноўскі

Не, Арцём,
Мне шлях — не страх. Стамляюць думкі толькі.
Іх больш, чым вёрст, пад коламі двухколкі
Намерана за тыя дні, што сном
Здаюцца неадчэпным... Ноччу, днём
Крывёй сцякалі думкі, як атрады,
Што даць бядзе сваёй не могуць рады.
Не спыніш думак, не пераімчыш...

Арцём

Дзе Яська быў?

Каліноўскі

Гуляў са смерцю ў жмуркі,
На рызманах паўстання латаў дзюрокі
То там, то тут... За ўсім не даглядзіш...
Наведаў бацьку, родныя мясціны,
Магілу маці, брата свежы крыж.
Адтуль сюды прыехаў. Да Яцыны.
Ці не пара братам яго пачаць
Дзяліць на трох зямлю Гелены Ямант?
Маўчыш? Не хочаш, каб пачаўся лямант
І гвалт?.. Вось акт. Пад ім стаіць пячаць
Паўстанцкая.

Арцём

Без гвалту дамагліся
Мы праўды.

Каліноўскі

Як?

Арцём

Гелена і Марыся
Братам паабяцалі, што зямлёй
Надзеляць іх... Жадаюць за сабой

Пакінуць толькі хвою векавую
Ды старажытны дом, што я вартую.

К а л і н о ў с к і

Вартуеш дом... А можа быць, Арцём
У ім захоча жыць?

А р ц ё м

Я мужыком
Радзіўся і памру.

К а л і н о ў с к і

А сын, Лявон?

А р ц ё м

Пакуль жыву, таго не зробіць ён.
І ўнук мой не зняважыць памяць дзеда
Мянушкай графа альбо міраеда.
На звод пайшлі паны!

К а л і н о ў с к і

О не, Арцём!

Магната ўнук, зямлю прадаўшы, стане,
Як не ранейшым панам, то купцом.
Махлярскае адродзіць панаванне
Над мужыком яго гандлярскі дом.
Мужык і пан. Пан і мужык. Не ў слове
Хаваецца іх сутнасць, а ў аснове,
З якой яны, як з плесені грыбы,
Растуць... Дзе ўладары, там — і рабы.
О не, Арцём! Зямля яшчэ не ваша.
З Геленай Ямант я пагавару.
А раптам перадумае, дакажа
Жандарам дабрадзейка, не ў пару, —
Хто вы такія тут? Скуль узяліся?

А р ц ё м

Не зробіць так!

К а л і н о ў с к і

Глядзі не пралічыся.

Ёсць пэўнасць?

А р ц ё м

Поўнай пэўнасці няма.
Хіба што проста так, для інтарэсу,
Пастраш, пакуль паны баяцца лесу...

Пагавары, каб знаць, што недарма
Гнаў Яська брычку да майго парога.

К а л і н о ў с к і

Пагавару. Пабачыш веставаго
Майго, то загадай, каб запрасіў
Гелену да мяне.

А р ц ё м

Ледзь не забыў,
Дэпешу ён мне даў... Прабач старога...

Арцём дастае з кішэні пакет
і, аддаўшы яго, выходзіць.

К а л і н о ў с к і

Зямля, зямля!.. Хвалюецца стары.
Зямля — непрачытаная дэпеша.
(Распячатай пакет. Прачытай ліст.)
У Вільню зноў завуць мяне сябры!
Так! Лёс змагання болей не залежа
Ад тых, хто чорнай змоваю сваёй
Прыйшлі да ўлады. Толькі я не рады
Няшчасцю іх... Цяпер за іх спіной
Не графа цень, а Мураўёва краты.
Стараліся, каб не аддаць зямлі
Аратаму. А што ўзамен знайшлі?
Здань шыбеніцы ў іх над галавою,
А пад нагамі бездань. За сабою
Яны астатніх цягнуць... Памагчы
Паўстанню цяжка. Кружаць крумкачы
Над полем бою. Яська, нам з табою
Вядома тое!.. У глухой начы
То здрада нас пільнуе, то няўдача.
А час — шалёны конь — нястрымна скача...

Каліноўскі расчыніў наспеж акно
і зняможана сеў на каналу.
Падобна на тое, што яму не хапае паветра...
У пакоі паступова цямнее.
З паўзмроку вырысоўваюцца галіны саду.
Расхінуўшы іх, да акна набліжаецца цыганка.
Села на падаконнік і не зводзіць вачэй
з Каліноўскага... Але гэта ўжо не ява, а сон.

К а л і н о ў с к і

Цыганка Стэфа?... Зноў паваражыць
Прыйшла? На жаль, я звонкае манеты

Не маю, каб руку пазалаціць.
Як і раней, не скажаш праўды мне ты.

С т э ф а

Не Стэфа я. Мяне дарэмна з ёй
Ты блытаеш. Я з табару другога.
Вандроўніца. Я — неадчэпны рой
Тых дум, што растрывожыла дарога.

К а л і н о ў с к і

Ты прывід... Да мяне з імглы зімы
Юрась прыходзіў так.

С т э ф а

Мы не хімеры,
Не прывіды, а думкі. Ты за дзверы
Нас гоніш, праз акно заходзім мы.
Юрась і я, мы — з аднае кібіткі,
Якой кіруе час.

К а л і н о ў с к і

Чаму ж тады,
Зацьміўшы дзень, з'явілася сюды
Ты ў вобразе знаёмай варажбіткі?

С т э ф а

Дзівак. А сам ты пад мянушкай Світкі
Не вандраваў? А Яська-гаспадар,
Хамовіч, Макарэвіч, камісар
Чарноцкі — хто?

К а л і н о ў с к і

То прозвішчы мае.

С т э ф а

Пяць прозвішчаў, як пяць падсудных лёсаў...

К а л і н о ў с к і

Ты чуеш, недзе жаўранак пяе,
Раллю ўслаўляе пад страхой нябёсаў?
Пяць прозвішчаў — пяць жаўранкаў, іх ніць
Не рвецца і ўначы.

С т э ф а

То запрашэнне
У вечны змрок.

К а л і н о ў с к і

О не! На ўваскрашэнне
Жыцця. Хоць ноч, а жаўранак звініць,
Світальнай песняй славячы зямлю!
Пакінь мяне. Пад спеў яго пасплю
Перад дарогай.

С т э ф а

Засынай шчасліва
З надзеяю. Няхай і ў змрочны час
Той жаўранак не пакідае нас.

Каліноўскі ачнуўся. Летні дзень за акном.
Побач з Кастусём на канапе сядзіць Марыська.

К а л і н о ў с к і

Марыська!

М а р ы с ь к а

Я.

К а л і н о ў с к і

Адкуль ты?.. Вось дык дзіва!
Няўжо са мной нядаўна ты вяла
Размову тут, як не было святла?

М а р ы с ь к а

Ты сам сабе тут задаваў пытанні.

К а л і н о ў с к і

Якія?

М а р ы с ь к а

Разабраць я не магла.

К а л і н о ў с к і

І жаўранак спяваў, як на світанні?

М а р ы с ь к а

Спяваў, я чула, за акном тваім.

К а л і н о ў с к і

А можа, ты — не ты, а прывід з пушчы?

М а р ы с ь к а

Заплюшчы вочы! Так. Цяпер расплюшчы.
Пазнаў Марысю Ямант?

К а л і н о ў с к і

Не зусім.

Яна, са мной заручаная ўчора,
Сягоння заручаецца з другім.

М а р ы с ь к а

Адкуль такія чуткі?

К а л і н о ў с к і

Ад Віктора

Старжыцкага. Ад графа. Так ці не?..

М а р ы с ь к а

Граф пад замком. Пасаг мой не ў пане.
Зноў я з табой. Зноў сэрцы нашы з намі.
Маё — за год адбіла пяць атак
Рагнеды на чале з яе сватамі.
Ты да мяне, Кастусь? Ці проста так,
Каб глянуць на забыты дом дзявочы,
Наведаць той пакой, дзе жыў раней,
І пакаціць далей?

К а л і н о ў с к і

Заплюшчы вочы.

Ну, а цяпер расплюшчы іх хутчэй.
Пазнала?

М а р ы с ь к а

Не.

(Каліноўскі цалуе Марыську.)
О, родны мой! Той самы...

К а л і н о ў с к і

Хто?

М а р ы с ь к а

Пацалунак. Паліць, як агонь...

Ад хмелю галава ў Марысі Ямант
Зноў кружыцца і кроў штурхае ў скронь.
Цвіце сланечнік... Помніш?

К а л і н о ў с к і

Я нічога

Не забываў. Той самы я, што быў...

Ты толькі прозвішча майго былога
Не ўспамінай. Забудзь. Як я забыў!

М а р ы с ь к а

Забыць яго? Навекі?

К а л і н о ў с к і

Мне паўстанне

Вярнуць яго павінна.

М а р ы с ь к а

Альбо суд

Ваенна-палявы праз пакаранне?

Застанься тут. Сібіры ржавых пут

Ты не парвеш.

К а л і н о ў с к і

Бяры вышэй!.. Збаіцца

Пад свой нагляд прыняць мяне Сібір.

(Падыходзіць да шафы.)

Пакойчык ціхі... Кніжная паліца...

Твая?

М а р ы с ь к а

Мая. Тут Гётэ і Шэкспір.

К а л і н о ў с к і

Тут лёсы нашы... Каб маглі праліцца

Слязьмі, то затапілі б паўзямлі.

Хто мы з табой? Бед непазбытых дзеці.

Мантэкі гнеў, нянавісьць Капулеці

Вякі з парогаў нашых не змялі.

М а р ы с ь к а

Няшчасці пагражаюць нам расправай...

За грэх які? За шчасце спаць на правай

Тваёй рука. Спаць бесклапотным сном.

Мой лубы! Я сама прыйшла ў твой дом,

На двор шырокі — лёгкаю хмарынкай,

На ціхі ганак — дробненькім дажджом,

У ложка твой — маленькаю дзяўчынкай.

Цяпер ты гаспадар мой, а не госць.

Пакойчык наш утульны прыбірала

Не я, а служба верная — мілосць.

Цябе чакала я... і прычакала,
Кастусь!

К а л і н о ў с к і

Я за Геленай пасылаў
Ганца, не за табой.

М а р ы с ь к а

Мне ўсё вядома.
Ганец твой запрашэнне перадаў
Мне, а не ёй... Не асуджай Арцёма...

К а л і н о ў с к і

Арцём асудзіць нас.

М а р ы с ь к а

Няхай. Маўчы.
Лёс не для слоў прызначыў нам спатканне.
Я дзверы ўсе замкнула, а ключы
Каханню аддала на захаванне.

К а л і н о ў с к і

Ты плачаш?

М а р ы с ь к а

Глупства. То замілаванне,
Мой любы, а не горыч льецца з воч.
Каб ты не бачыў слёз, мы зробім ноч:
Акно зачынім і апусцім штору,
Насуперак Старжыцкаму Віктору.

СВАТАННЕ

Той жа пакой. Акно расчынена.
Марыська і Кастусь сядзяць на падаконніку.
Яны развітваюцца.

К а л і н о ў с к і

Звініць паветра ад чмялёў і пчол!

М а р ы с ь к а

Спакой.

К а л і н о ў с к і

Лясная ціхая старонка...

У Вільні будзеш, з'явішся ў касцёл,
І скажаш: — Я Хамуціуса жонка.

М а р ы с ь к а

Хамуціус! Хто ён такі — латыш?
Ці, можа, грэк?

К а л і н о ў с к і

Пад гэтай клічкай знае
Ксёндз Кастуся. Табе ён, дарагая,
Дасць адрас мой. Прыедзеш?.. Што ж маўчыш?

М а р ы с ь к а

Кастусь!.. Ты чуеш, пошчак барабанны?
Салдаты.

К а л і н о ў с к і

Так.

М а р ы с ь к а

Спяшайся, мой каханы!

К а л і н о ў с к і

Я не паспею. Брычка на двары.

М а р ы с ь к а

Бяжы праз сад! Майго каня бяры,
За брамкаю стаіць ён, асядланы.

Кастусь падалаваў Марыську.
Саскочыў з падаконніка ў сад.

Ідзе спакойна. Куляй пагарджае.
За брамку выйшаў. Конь яго вітае
Іржаннем ціхім, тыцкае ў далонь
Вільготнай пысай. Пэўна, чуе конь,
Што ўжо — сваім жыццём і новай доляй —
Тутэйшым нівам не належыць болей.

Уваходзіць Арцём. У руках ягоных куфэрак,
які ён аспярожна ставіць на стол.

А р ц ё м

Пакінуў нас Кастусь. Марыська, з ім
Так гаварыла?

М а р ы с ь к а

Дзядзечка, аб чым?

А р ц ё м

Няўжо ты выйдзеш замуж за другога?

М а р ы с ь к а

То клопат мой... Граф піша, што ў пятлю
Сваёй нязгодай я яго пашлю.
Рагнеда, як жабрачка ля парога,
Ратунку просіць... Сёння сам жаніх
З Геленай будзе тут. Я мушу іх
Прыняць.

А р ц ё м

Не схіб. Яны жадаюць долю
Тваю распяць на графавым крыжы.

М а р ы с ь к а

Свой крыж нясу. Цягнуць на крыж чужы,
Хаця б і залаты, я не дазволю
Сябе, Арцём.
(*Заўважыла куфэрак.*)

Прынёс кафэрак ты?

А р ц ё м

Як абяцаў... Дар Юрася святы...
Жадаў ён, каб вісеў партрэт Анэлі
Залогам шчасця на тваім вяселлі.
У горкі час такі даваў наказ
Мне бацька твай.

М а р ы с ь к а

Арцём, здымі абраз,
Павесь партрэт. Бог крыўды на мужычку
Не будзе мець.

Арцём здымае абраз і на яго месцы
вешае партрэт Анэлі.
Адыходзіць. Хрысціцца.

А р ц ё м

Абраз!

М а р ы с ь к а

Цяпер, Арцём,
Пакуль няма Гелены з жаніхом,

Паўстанца Кастуся каця і брычку
Ад іх вачэй дапытлівых схавай.

Арцём выходзіць.
Марыська глядзіць на карціну.

Пад засень дрэў зіму зганяе май...
Стаіць каханне ў зрэбнай даматканцы!
Жыццё мне даўшы, на лясной палянцы,
Анэля, ты бязведамнай зямлёй
Не стала. Ты жывеш!.. Нібы паўстанцы,
На варце хвоі за тваёй спіной
Стаяць.

Уваходзяць Гелена і жандарскі афіцэр.
Капітан вітаецца, цалуючы руку Марыські.

К а п і т а н

Марыі Юр'еўне сардэчны
Праз следчага прывет перадае
Віктор Старжыцкі, апякун яе!

М а р ы с ь к а

Як граф?

К а п і т а н

Нішто... Перыяд небяспечны
Не скончыўся. Але міне, дасць бог.
Віктор, нарэшце, трапіў у астрог.

Г е л е н а

Ён вінаваты?

К а п і т а н

Доказаў няма
У следчага.

Г е л е н а

Чаму ж тады турма?

К а п і т а н

Граф сувязь меў, гаворачы між намі,
З даволі падазронымі сябрамі,
Так, так... Быў пад наглядам асабняк...
А хатні арышт, то не ўвагі знак
Да графа, а капкан, падрыхтаваны
Для доказаў магчымых, ад якіх

Своечасова граф ізаляваны
Законнай мерай, што ў руках маіх.
Цяпер, калі Назімаў Мураўёву
Здаў справы, нам — не да сяброў былых.

Г е л е н а

Пайду. А вы працягвайце размову.

Гелена выходзіць.

К а п і т а н

Марысі дваццаць. Мне ўжо трыццаць пяць.
Ёсць розніца ва ўзросце. Разумею.
Але прашу, пакіньце мне надзею.
Хоць год, хоць два гатовы я чакаць...

М а р ы с ь к а

Пытанне можна, капітан, задаць?

К а п і т а н

Прашу.

М а р ы с ь к а

Кар'ера следчага ў зеніце...

Навошта рызыкуеце?

К а п і т а н

Лічыце,

Што я люблю вас болей, чым цара.

М а р ы с ь к а

Даўно?

К а п і т а н

З тых пор, як пасярод двара
Сялянскага ў шалёнай каруселі
З Марысяй мы кружылі на вяселлі.
Ні дождж спыніць не мог нас, ні віхор.
Калі маланка асвятляла двор,
Я вочы бачыў, што з тугой глядзелі
У змрок... Не кропелькі дажджу на іх
Былі, а слёзы.

М а р ы с ь к а

Той віхор не спіх

Дагэтуль.

Капітан

Знаю, знаю... Ах, Марыя
Свет Юр'еўна, абранцу вашых мар
Зайздросціў я тады, хоць і жандар.
Але, паверце, грозных дзён стыхія
Усё змяце. Яму не абмінуць
Дарог, дзе косіць дрэвы навальніца.
Магчыма, потым будзе ганарыцца.
Ім свет, аднак не зможа свет вярнуць
Таго, што пад сабою пахавае
Дрыгва, дзірван, бур'ян, халодны жвір.
Няўжо Марыся спадзяванне мае
На нейкі цуд?

Марыська

О не! На манастыр.

Капітан

Прашу вас: маладосці не губіце!
Як любіце другога, то любіце.
Я не рашэнне выслухаць прыйшоў,
Пабачыцца... Як раб, чакаць гатоў
Я волі неба, што кіруе намі.

Марыська

Надзей няма ў вас, ведаеце самі.
Другому слова я дала даўно
На ўсё жыццё. Не зменіцца яно.
Бывайце, капітан!

Капітан

Ну, што ж, прызнанне
Чыстасардэчнае перад судом
Суровае змяншае пакаранне.
Як і раней, пакорлівым рабом
Я застаюся.

Капітан казырае і выходзіць. З'яўляецца Гелена.

Гелена

Што ты нарабіла!

Марыська

Адмовіла.

Г е л е н а

Ён змрочны, як магіла,
Быў з выгляду. Віктора пагубіла
Твая нязгода, жорсткі твой адказ.
Граф наш сваяк. Мы хлеб ягоны елі,
Так, так... Ты не дачка мне!

М а р ы с ь к а

На абраз

Зірніце.

Г е л е н а

Божа мой! Партрэт Анэлі...

М а р ы с ь к а

Купляюць, прадаюць маю душу.
Я чалавек? О не! Я — горш, чым быдла.
Не плачце, маці. Вам самой абрыдла
Глядзець на гнюсны торг. Я адпішу
Маёнтак вам. За гэта папрашу,
Не крыўдзячы крыжы сваіх бацькоў,
Пакіньце ім для вечнага спакою
Язьмін і бэз, і гучных салаўёў,
А жаўранкаў над даллю палявою —
Маім дзядзькам: Арцёму і братам...

Г е л е н а

А ты?

М а р ы с ь к а

Бог знае, ды не скажа нам.

СУСТРЭЧА З ГЕНЕРАЛАМ

Куча хворасту на краі ляснога балота.
З супрацьлеглага берага далятае страляніна.
Пасецца ў бары конь. Хвоя.
Да яе прывязаны Каліноўскі.
На паляну выходзяць рускія салдаты і афіцэр.

П е р ш ы с а л д а т

Балота непралазнае...

Д р у г і с а л д а т

Чароту,

Дрыгве — канца і краю не відаць.

П а р у ч н і к

Ад хвоі чалавека адвязаць!

П е р ш ы с а л д а т

Ёсць адвязаць!

Салдаты выконваюць загад.

П а р у ч н і к

Цяпер ідзіце ў роту!

Салдаты выходзяць.

Уласны конь?

К а л і н о ў с к і

Уласны.

П а р у ч н і к

Мой патруль

Гаспадара прызнаў за канакрада.

Я спадзяюся: вы з таго атрада,

Што гіне за балоцінай ад куль?

К а л і н о ў с к і

Паручнік здагадаўся. Я адтуль.

А вы той афіцэр, што памагчы

Жадае нам?..

П а р у ч н і к

На гэты бераг выйсьці

Ці зможа пад аховаю начы

Атрад? Калі не зможа, то карысьці

Не прынясе намер мой.

К а л і н о ў с к і

План такі

Не проста здзейсніць.

П а р у ч н і к

Тут праваднікі

Патрэбны, знаю. З багны і трысця

Без іх не выйдзеш.

К а л і н о ў с к і

Прага да жыцця,
Адвага і адчай праваднікамі
Былі заўсёды, ведаеце самі.
Прывесці можна прыклад не адзін...

П а р у ч н і к

Я адыду. Мая на маршы рота.
Не будзем траціць дарагіх хвілін.

К а л і н о ў с к і

Паручнік знае, што за ўзнагарода
Яго чакае?

П а р у ч н і к

Братняга народа
Падзяка.

К а л і н о ў с к і

Альбо куля ад цара.

П а р у ч н і к

Тут назбірана хворасту гара...
Каб даць сігнал?

К а л і н о ў с к і

Але.

П а р у ч н і к

(Падпальваючы хвораст.)

Няхай шугае
Агонь, хай людзям, што на тым баку,
Працягвае гарачую руку,
На вольны бераг кладкі асвятляе.
Бывайце!

К а л і н о ў с к і

Дарагі грамадзянін,
Як ваша імя?

П а р у ч н і к

Крупскі Канстанцін.

Паручнік пакідае палянцу.
Да Каліноўскага падыходзіць веставы.

В е с т а в ы

Як кажучь, свет вялік і ўсё бывае.
На захад афіцэр салдат правёў.
Пашчасціла!

К а л і н о ў с к і

Як бачыш.

В е с т а в ы

Галубоў

Паштовых з данясеннем ад разведкі
Час, мусіць, выпускаць на волю з клеткі?
З атрадам так умоўлена было.

К а л і н о ў с к і

Спяшайся, покуль сонца не зайшло
За край зямлі, а пчасце за палаткі
Не адышло раптоўна ў змрочны цень.
Спяшайся! Вестка даляцець павінна
Да берага таго, дзе трэці дзень
Надзеі нашы косіць страляніна.
Героі там! Атрад перадавы
Гісторыі. Спяшайся, веставы,
Атрад чакае!

Веставы выходзіць.

На лясной паляне з'яўляюцца цыганы.
Кожны нясе пасільную ношу на агонь.
Да Каліноўскага падыходзіць цыганка Стэфа.

С т э ф а

Слухай, гаспадар,
ты — хто?

К а л і н о ў с к і

Не пазнаеш?

С т э ф а

Не помню ў твар...

К а л і н о ў с к і

Забылася?

С т э ф а

Знаёмыя — не коні,
Я не па выглядзе, а па далоні
Іх пазнаю.

К а л і н о ў с к і

Як выгляду майго
Не помніш, то далонь не дапаможа.

С т э ф а

(разглядаючы далонь)

Пабачым... Лінія жыцця твайго
Кароткая. Ды быць даўжэйшай можа.
Ты хочаш жыць і хочаш вольным быць...
Змяні галоп на ціхі рып калёсаў
Цыганскіх, змрочны брук — на сінь нябёсаў,
Тлум — на спакой, як хочаш вольна жыць.

К а л і н о ў с к і

Не ўводзь у зман. Былых дзяцей прыроды
Па свеце гоніць, як гусей са шкоды,
Землеўладання хлуд. Бізун даўгі.

С т э ф а

Успомніла. Табе на пастаялым
Двары я варажыла... Там другі
Дзяцюк з табою быў... Ён генералам
Не стаў?

К а л і н о ў с к і

Не стаў.

С т э ф а

Няпраўда. Не мані.
Ты разам з ім па стромкай кручы скачаш,
Я знаю. На далонь сваю зірні,
На ёй, як на зямлі, не перайначыш
Ні сцежак шчасця, ні шляхоў пакут,
Ні рысак смерці.

К а л і н о ў с к і

Хутка будзе тут
Твой генерал. Сама яго пабачыш.
Прыслухайся, ідуць...

П е р ш ы ц ы г а н

(Гучна.)

Ідуць!

Другі цыган

(Змрочна.)

Ідуць.

Веставы

(падыходзячы да Калінойскага)

Ідуць.

Першы цыган

Жывыя раненых нясуць.

Другі цыган

Нябожчыкаў.

Першая цыганка

На бераг іх кладуць.

Другая цыганка

О, божа, колькі іх! Што ж гэта будзе?

Першая цыганка

Вяртаюцца дадому з кірмаша....

Яшчэ душа... Яшчэ адна душа...

Першы цыган

Апошняга нясуць.

Другі цыган

Паклалі.

Урублеўскі

(падыходзячы да агню)

Людзі!

Мы на сабе прынеслі сто магіл.

Але ні часу, ні лапат, ні сіл

Няма ў нас развітацца з дзецюкамі

Так, як належыць...

Першы цыган

Пахаваем самі.

Урублеўскі

Мы пакідаем іх без дамавін

І без крыжоў. Капайце дол глыбокі

Адзін на ўсіх. Як зможаце, адзін
На ўсіх пастаўце крыж.

Д р у г і ц ы г а н

Паставім крыж.

У р у б л е ў с к і

Зрабіце ласку. Пахавайце. Мы ж
Ісці павінны, хоць цяжкія крокі
І раны не даюць далей ісці.
Як толькі мясам нашыя шкілеты,
А раны скурай змогуць абрасці,
Атрад — людзьмі, — мы ўспомнім бераг гэты.
Успомнім, каб не сцежкай па трысці
Прайсці, а ў ногі пакланіцца хвоі,
Дзе дзецюкі ў абдымках лесу спяць,
Каб небу, як не хоча іх прыняць.
У твар халодны выпусціць набоі.
Мы іх не пакідаем. Не зямлі
Іх аддаём, а песням, а цымбалам,
А водгуллю ў бары.

(Да пайстанцаў.)

Цяпер пайшлі

Далей, сябры!

С т э ф а

(гледзяючы ўслед)

Ён будзе генералам.

.....

На шырокім лясным пні сядзяць Каліноўскі і Стэфа.

К а л і н о ў с к і

(устаючы)

Развіднела. Паўзе з трысця туман...
Ну вось і ўсё. Няма смяротных ран,
Вачэй, зашклёных смерцю. Пад сабою
Сто лёсаў пахаваў нямы курган.

С т э ф а

Чакай. Мінулагодняю вясною,
Варожачы табе, я ў варажбе.
Праўдзівай не была, дзяцюк, з табою.

К а л і н о ў с к і

Пашкадавала, мусіць?

С т э ф а

Не цябе,
Дзяўчыну, што была ў дарозе з вамі.
Хоць і варожым мы, але і самі
Жахаемся, чытаючы ў вачах
Дзявочых за людзей любімых страх.
Ах, людзі, людзі, каб наперад зналі
Вы шлях, крывёй паліты і слязьмі,
То не пакутвалі б і не кахалі,
Не плакалі і не былі б людзьмі.

К а л і н о ў с к і

Навошта ж знаць табе?

С т э ф а

Здымі калоду!
Хачу я паглядзець на абразкі,
Што іншы раз выказваюць нязгоду
З тым, што паказвае пісьмо рукі.
Каліноўскі здымае калоду. Пакідае палянцу.

С т э ф а

Панёсся, уцякае на кані
Ад дум сваіх, як быццам ад пагоні,
Ад слоў маіх. Ад лёсу, што на пні
Перада мной ляжыць, як на далоні.
(Глядзіць на карты.)
Дарога... Конь, які дарогу чуе...
Кароль... І дом казённы караля
Бубновага, якога карануе,
На трон дашчаны ведучы, пятля.

*«Марыська чарнабровая мая,
Дзе шчасце, доля ясная твая?
Усё прайшло і не збылося ў часе,
Адна страшэнна горыч засталася
І каменем на сэрца смутак лёг.
Калі ўжо нас за нашу праўду бог
Пачаў караць і, з вісельняй у згодзе,
Нам прападаць прызначыў пры уваходзе
У вечны сад, то мы хутчэй загінем,*

Чым скардзіцца пачнем на марны лёс,
Хутчэй ад шчасця і саміх нябёс
Адмовімся, а прайды не пакінем».

З ліста Каліноўскага да Марысі

КАНЕЦ СЛЕДСТВА

Турма ў Вільні. Камера.
За сталом разбярыць Старжыцкі.
Наглядчык упускае ў камеру наведвальніка,
апанутага ў цывільную вопратку.

Наведвальнік

Дзень добры!.. Выразаеце кійкі
У вольны час? Разбярыце?

Старжыцкі

Разбяру.

Наведвальнік

Вітаю майстра ходкага тавару.

Старжыцкі

Прабачце, хто вы?

Наведвальнік

Прыяцель, які

З'явіўся, каб палепшыць вязню ўмовы.

Старжыцкі

Няйначай, следчы новы?

Наведвальнік

Што вы, што вы,

Не маю дачынення. Я з купцоў.

(Паказвае пропуск.)

Чытайце.

Старжыцкі

Пропуск.

Наведвальнік

Подпіс?

С т а р ж ы ц к і

Мураўёў.

Н а в е д в а л ь н і к

Як бачыце, вядома ў коле вузкім
Маё імя.

С т а р ж ы ц к і

То чым магу служыць?

Н а в е д в а л ь н і к

Хацеў бы на маёнтак пад Бабруйскам
Я з панам пагадненне заключыць.
Граф не супроць?

С т а р ж ы ц к і

Супроць не я, а краты.

Н а в е д в а л ь н і к

Яснавяльможны пан не вінаваты,
Вядома мне, ні ў чым, апроч размоў.

С т а р ж ы ц к і

Аднак я тут.

Н а в е д в а л ь н і к

Часова. Хто не веў
Пустых размоў за шклянкаю гарбаты?
Хай не здзіўляе графа мой прыход...
Я — той, хто рыхтаваў для следства глебу,
Як сейбіт для раллі. Дазнання ход
Спрыяльны быў... Дык дзякуйце не небу,
Не следчаму... Ён радавы салдат,
Рабіў і робіць тое, што дыктуе
Вышэйшы чын, мой кампаньён — Загад.

С т а р ж ы ц к і

Не можа быць!

Н а в е д в а л ь н і к

То колькі двор каштуе?
Сто тысяч? Болей?... Сотні паўтары?
(*Старжыцкі маўчыць.*)
Належыць суму гэтую на тры

Дзяліць. За трыццаць тысяч я куплю
Маёнтак пана. Згодны?

С т а р ж ы ц к і

На грабеж?

Н а в е д в а л ь н і к

На клопат.

С т а р ж ы ц к і

Я не набіваўся.

Н а в е д в а л ь н і к

Знаю.

Прыкіньце, я не парушаю меж
Магчымага. Барыш дзялю законна,
Не ганьбячы прафесію сваю:
Не крыўджу ні сябе, ні кампаньёна,
Зямлю купляю, волю прадаю.
Яна не тысяч вартая. Мільёна!

С т а р ж ы ц к і

Хто ён, нябачны цень ваш — кампаньён?

Н а в е д в а л ь н і к

Не трэба турбавацца, граф: не ён,
А я, гаворачы на вашай мове,
Ягоны цень.

С т а р ж ы ц к і

А ён?

Н а в е д в а л ь н і к

Пры Мураўёве,
Як я — пры ім... Рашайцеся хутчэй.

С т а р ж ы ц к і

На волі пагаворым.

Н а в е д в а л ь н і к

Тут зручней.

С т а р ж ы ц к і

Не для мяне.

Наведвальнік

Баюся, каб размовы,
Што вы з Аскеркам, з Гейштарам вялі,
У выніку разваг, не набылі
Характар пратакольны, папяровы.
Сягоння канчатковае рашэнне
Па справе графа прыме Мураўёў.
То як?

Старжыцкі

Я — вязень.

Наведвальнік

Пойдзецца дамоў
Сягоння.

Старжыцкі

Калі так, то пагадненне,
Хоць з ведзьмаром, я падпісаць гатоў.

Наведвальнік

Усё яшчэ не верыце? Паверце,
Такім, як вы, дзяцей калышуць чэрці.
Ёсць ром?

Старжыцкі

Няма.

Наведвальнік

Шкада! Абмылі б справу.
У друк мясцовы неадкладна я
Аб продажы маёнтка дам аб'яву...—
Вядома, граф, ад вашага імя.

Старжыцкі

Як хочаце.

Наведвальнік

Сем тысяч. Мой задатак —
Для пэўнасці. Парадак ёсць парадак.

Кладзе на стол пачак грошай. Выходзіць,
Старжыцкі хавае грошы ў тумбачку.
Дадае адтуль бутальку рому і дзве чаркі.
На парозе з'яўляецца наглядчык.

Старжыцкі

Прашу на чарку!

Наглядчык

(Нерашуча.)

Граф, я пры пістолі.

Старжыцкі

Не першы раз!.. Што новага на волі?

Старжыцкі налівае чарку наглядчыку і сабе.
Чокаюцца. П'юць.

Наглядчык

У горадзе аблавы. Ноччу, днём.

Старжыцкі

Злавілі ваяводу?

Наглядчык

На свабодзе.

Цяпер яго іначай у народзе
Завуць.

Старжыцкі

Ну, ну!..

Наглядчык

(пераходзячы на шэпт)

Мяцежным каралём!

Дыктатарам Літвы і Бelay Русі.

Старжыцкі

За што такая чэсць?

Наглядчык

Не дабаруся

Паняція...

Старжыцкі

(наліваючы чаркі)

Яшчэ?

Наглядчык

Магу.

Старжыцкі

А ўсё ж?

(*Чакаюцца. Выпіваюць.*)

Наглядчык

Закон дыктуюе свой: за здраду — нож,
Кінжалы ў ход пусціў...

Старжыцкі

(*хмялеючы*)

Кароль, Дыктатар!..

Яшчэ?

Наглядчык

Магу... З ног збіўся губернатар,
Злучаецца... Калі гэтая напасць, —
Гаворыць, — пакрасуецца з паўгода,
То цар абвесціць роўнасць для народа...
Усе маёнткі мужыкам раздасць.

Старжыцкі

(*П'е.*)

Як імя караля?

Наглядчык

Цішэй. (*П'е.*) Хто знае?

Старжыцкі

А прозвішча?

Наглядчык

Бог ведае адзін.

Старжыцкі

Відаць, часцей, чым падышах жанчын,
Імёны ён і прозвішчы мяняе.

Наглядчык

То я пайду.

Старжыцкі

Чакай.

Капітан

(*Уваходзячы.*)

Прынёс загад!

С т а р ж ы ц к і

Свабода?

К а п і т а н

Так!

С т а р ж ы ц к і

Не думайце, што рад

Я навіне.

(Налівае чарку капітану, потым — сабе.)

К а п і т а н

Забараняю. Досыць.

С т а р ж ы ц к і

Ах, любы капітан! Мой дом — астрог.

Не сам іду, мяне адсюль выносіць

Гісторыя... Нагамі за парог.

АСАБНЯК У ВІЛЬНІ

Кабінет на другім паверсе. Гарыць камін.
Каля яго, седзячы ў крэсле, вяжа Рагнеда.
У крэсле насупраць яе — Віктор.

С т а р ж ы ц к і

Сябры ў бядзе. Не можна адкупіцца
Ад мук сумлення. «Годзе ныць, Віктор», —
Шапчу, а ў сэрцы пуста. Я — званіца
Нямая. Языкi званам віхор
Павыдзіраў. Я — абабраны двор,
Пастух без пугі, посуд без палуды.
Заместа чарады, ля ачага
Сямейнага пасу свае пакуты.
А нехта кайданы там, дзе тайга,
Пасе і двор мой на Беразіне,
Што я прадаў, каб вольным быць, кляне...
Як свішча сівер у ягоных словах!

Р а г н е д а

Беразіна!.. Мы страцілі, на жаль,
Не грошы — тры вярсты бароў сасновых
І больш чым тры вярсты нястрымных хваль.

Старжыцкі

Гісторыя!.. Патокам дзён імклівых
Яна падобна сёння на раку —
Імчыць, нас пакідаючы ўбаку,
Ад нас хавае твар у неўрадлівых
Сялянскіх нівах... Некалі была
Пакорлівай, цяпер грыміць: скарыся!..
Адзін свой двор я сам аддаў Марысі,
Другі — турма гвалтоўна адняла,
Не зняўшы з твару марадзёрскай маскі.
Як не было маэнткаў — двух з пяці!

Рагнеда

Жыццё пражыць — не поле перайсці.

Старжыцкі

Яшчэ не ўсё. З чыёй, Рагнеда, ласкі
Цураюцца, як чорнае чумы —
Так, так! — знаёмыя майго парога?

Рагнеда

Баяцца крат. Тут дзіўнага нічога
Няма.

Старжыцкі

Яшчэ не ўсё. Калі з турмы
Выходзіў я, рукамі капітана,
Гісторыя свой ліст перадала
На подпіс мне. Аж белы свет імгла
Ахутала! Чытай жа. Рана, рана
Нам баляваць. (*Перадае ліст.*) Уважліва чы-
тай.

Рагнеда

Ты падпісаць павінен адрачэнне
Ад мяцяжу? Для друку?

Старжыцкі

Мне сумленне
Не дазваляе цераз ганьбы край
Пераступіць. Лепш ланцугом па бруку
Звінець, чым бачыць сорама свой у друку.
Што скажуць людзі?

Рагнеда

Праўда. Божа мой,
Што скажуць тут? Што скажуць за мяжой?
Прыкінься хворым. (*Вяртае ліст.*)
Можа, ўсё тым часам
Міне.

Старжыцкі

Сягоння зойдуць за адказам.

Рагнеда

Твой следчы?

Старжыцкі

Іншы распарадчык лёсаў.

Ад Мураўёва.

Рагнеда

Хто?

Старжыцкі

Палкоўнік Лосеў.

Слуга

(*уваходзячы*)

Да вас!

Старжыцкі

Ну вось!

Слуга

Купец... Па важнай справе.

Рагнеда, прыбраўшы з крэсла вязанне,
ідзе ў суседні пакой.

Старжыцкі

Ты б мог сказаць: — Няма гаспадара...

Ён — захварэў.

Слуга

Не сцяміў.

Старжыцкі

А пара.

Слуга выходзіць,
прапускаючы ў кабінет Каліноўскага.

К а л і н о ў с к і

Граф, бачу, не чакаў. Я — па аб'яве
Аб продажы Бабруйскага двара.

С т а р ж ы ц к і

(Разгублена.)

Двор куплены... Атрыманы задатак...
Сем тысяч.

К а л і н о ў с к і

Усяго? Куш не вялік.

Мне трэба больш.

С т а р ж ы ц к і

Чарноцкі — рабаўнік?

Забаўна.

К а л і н о ў с к і

Прыкусіце, граф, язык.

С т а р ж ы ц к і

Не разумею.

К а л і н о ў с к і

Я прыйшоў падатак

Рэвалюцыйны з пана спаганяць.

С т а р ж ы ц к і

Не разумею... Цішыня ды гладзь
На моры. Улягліся хваляванні
Мінулыя, а новых — не відно.

К а л і н о ў с к і

Яшчэ судно не канула на дно,
А ўжо з яго ўцякаюць спадзяванні,
Як пацукі, трымаючы ў зубах
Паперачкі свае аб пакаянні,
Прашэнні аб не гучных ланцугах.
А ці не так і графа спадзяванне
За стырнавога быць на караблі
Не здзейснена?.. Французы, англічане
Надзей не апраўдалі. Падвялі.

С т а р ж ы ц к і

Няпраўда... Ходзіць слых аб каралі
Мяцежным. Хіба гэта не надзея?

Хвала таму, хто з палубы не ўцёк.
Вы, часам, — не кароль?

К а л і н о ў с к і

За казначэя

Я ў караля. Выкладвайце даўжок!..

Старжыцкі дастае з шуфляды стала пачак грошай,
і перадае яго Каліноўскаму.

С т а р ж ы ц к і

Сем тысяч тут.

К а л і н о ў с к і

(*уручаючы распіску*)

Нам трэба болей. Дзесяць.

Наяўнымі.

С т а р ж ы ц к і

(*Садзіцца за стол. Піша.*)

Паверце, я гатоў

За крыўды незлічоныя павесіць

Цара ў пятлі мужыцкай між слупоў —

Каб ён на часткі рваў Гродняй, а другі

Быў Вільняю. Сам рваў бы ланцугі

Для гэтай мэты.

К а л і н о ў с к і

Для яе замала,

Граф, двух слупоў. Ёй трэба, каб шугала

Народная рашучасць, гнеў жывы,

Каб ён на часткі рваў турэмны кратар

Імперыі... Так думае дыктатар

Сярмяжнай Беларусі і Літвы,

А казначэй яго дае распіскі

У тым.

С т а р ж ы ц к і

Ён — на кані, а пад канём —

Яго даўжнік. Трымайце.

(*Дае Каліноўскаму запіску.*)

Аканом

Аплоціць доўг мой падаўцу запіскі.

Куды ж вы? Пачакайце.

К а л і н о ў с к і

Час ісці.

С т а р ж ы ц к і

Мне сорок год. У кожнага ў жыцці
Ёсць свой палын. Цяпер, пасля астрога,
Калі майго цураюцца парога,
Свабода — мой палын... Сяджу адзін,
Спрабую размаўляць, — калі камін
Гарыць, — з гісторыяй. Не пазнае
Мяне яна чамусьці, я — яе.
Знаць хочаце, аб чым у нас размова?..

К а л і н о ў с к і

Не, граф. Ёй важна справа больш, чым слова.
(*Выходзіць.*)

С т а р ж ы ц к і

Рагнеда!

Р а г н е д а

(*уваходзячы*)

Я. Што ты хацеў сказаць?

С т а р ж ы ц к і

Я — нуль для іх! Я —дойная карова,
Горш нават — шалудзівая каза.
Хто б думаць мог? О не! Я прычакаю
Сваёй чаргі. Тады і пагляджу,
Чаго іх гонар варты, як адчаю
Апошняга пяройдзе ён мяжу.
Пабачу: спадзяванні іх ці — самі
Яны ў тым труме стануць пацукамі.
Каб так мяне зняважыць!

Р а г н е д а

Ты аб кім,

Віктор? Аб чым?

С т а р ж ы ц к і

Аб чым?.. Ды ўсё аб тым,

Што дарагім было, што не збылося,
Не збудзеца.

Уваходзіць слуга.

С л у г а

Да вас палкоўнік Лосеў.

С т а р ж ы ц к і

Прасі!

Слуга выходзіць

Р а г н е д а

(*Перад тым, як выйці.*)

Віктор, ты знаеш: я чакаю
Дзіця... Не забывай...

С т а р ж ы ц к і

Ідзі. Я знаю,
Як мне трымацца. Госць непажаданы
Цяпер не страшны мне.

Л о с е ў

(*уваходзячы*)

Вы ўсхваляваны,
Шаноўны граф. Хацеў бы ведаць чым?
Візітамі?

С т а р ж ы ц к і

Становішчам сваім.
Няпэўнасцю.

Л о с е ў

Няпэўнасць і адмова
Нам паспрыяць — сюрпрыз для Мураўёва,
А за сюрпрыз — сюрпрыз: ланцуг, Сібір.

С т а р ж ы ц к і

У нас вайна, палкоўнік, а не мір.
Я паспрыяю вам, і я — нябожчык:
Злачынны акт! На вуліцах, на плошчах
І ў друку — палітычны рэзананс,
Патрэбны вам...

Л о с е ў

Не думайце за нас.

С т а р ж ы ц к і

Я за сябе... Вы ж чалавек, палкоўнік.

Л о с е ў

Я дома чалавек, а тут чыноўнік.

Старжыцкі
Я паміж двух агнёў.

Лосеў

Не засталася
Кінжальшчыкаў. Усе яны ў пятлі,
Кінжалы ў шахах.

Старжыцкі

Ах, палкоўнік Лосеў,
Каб так!.. Яны нядаўна тут былі.

Лосеў

Жартуеце. Марудзіце з адказам,
Забылі, хто мяне прыслаў сюды.
Я вас згнаю ў астросе з жартам разам.
Дзе доказ? Доказ!

Старжыцкі

(працягваючы распіску)
Вось яго сляды.

Лосеў

Як прозвішча?

Старжыцкі

Не знаю. Не пытаўся.

Лосеў

Рост?

Старжыцкі

Я не мераў.

Лосеў

Твар?

Старжыцкі

Не прыглядаўся.

Лосеў

Узяў сем тысяч?

Старжыцкі

Роўна. У мяне.

Больш не было.

Л о с е ў

За рэштаю, вядома,
Ён з'явіцца сюды?

С т а р ж ы ц к і

Да аканома
Майго. Маёнтак — на Беразіне.

Л о с е ў

Распіска. А пад ёй стаіць пячаць:
Літоўскі камітэт. Свабода. Роўнасць.

С т а р ж ы ц к і

Грашовы дакумент.

Л о с е ў

Я захаваць
Хачу для Справы гэткую каштоўнасць.

Не пашкадуеце... Даю ўзамен
Дазвол, паперцы гэтай раўназначны —
У Гродню ехаць, падалей ад сцен
Турэмных, што на твары вашым значны.
Гаспадара чакае родны дом,
І вольны Нёман, і сцяжынкi ў садзе.

С т а р ж ы ц к і

А ліст для друку? Подпіс пад лістом?..

Л о с е ў

(спяшаючыся)

Пасля, пасля... Няхай сабе ў шуфлядзе
Да лепшых дзён спакойна адпачне,
Пакуль маёнтак на Беразіне
Не дапаможа мне, маёй засадзе
Па тонкай нітцы разматаць клубок,
На віленскі натрапіць адрасок...

Лосеў выходзіць з кабінета.
Старжыцкі падкідвае паліва ў камін.
Вяртаецца Рагнеда
і займае сваё месца ў крэсле. Вяжа.

С т а р ж ы ц к і

Што новага.

Р а г н е д а

Ёсць вестка ад Гелены.

Старжыцкі

Турботная?

Рагнеда

Там адбыліся змены —
Марыся ёй маёнтак адпісала.

Старжыцкі

Ну што ж, ну што ж. Турбацыі тут мала.

Рагнеда

Марыся ў Вільню едзе. Асабняк.
Належыць ёй... Ты ж ведаеш...

Старжыцкі

Так, так.

Ну што ж, і гэты клопат не вялік.
Нас заўтра ў Гродню паімчыць ямшчык.

Рагнеда

Віктор, няўжо?!

Старжыцкі

Вяртаемся назад
Да дарагіх лясоў, палёў, прастораў!..
Пазбавіцца б хутчэй ад Вільні... Ад
Кінжальшчыкаў, жандараў, марадзёраў.
За брамай, на якой вісіць замок —
Жалезны знак кандальнае эпохі,
Ты будзеш зноў вязаць свае панчохі,
А я разматваць змрочных дзён клубок.

НАПЯРЭДАДНІ НОВАГА ГОДА

Касцёл. Захрысны пакой. Каліноўскі і Парфіяновіч —
паўстанскі камісар па Магілёўскай губерні.

Каліноўскі

Лес чорны ў снежні. Луг у снежні белы.
Зіма. Дрымотны сон намнога дзён.
Араты сніць мізэрныя надзелы,
Якія са стала свайго прыгон,
Што костку, кінуў згаладалым вёскам.
Абшар дваранскі мроіцца палоскам

І думкам іх спакою не дае.
Тым думкам зброю даць — і стануць войскам.

П а р ф і я н о в і ч

Такіх салдат нам сёння нестает..

К а л і н о ў с к і

Пад кіраваннем белага «Аддзела»
Паўстанне ў нас, як мокры хмыз гарэла.
Зракліся справы, безнадзейна хворай,
Прэлаты каталіцкіх кансісторый.
Вернападданніцкія адрасы
Падпісвае здрадлівай рукою
Цару дваранства. Надышлі часы
Цяжкія. Сівер агаліў лясы —
Пяць тысяч інсургентаў склалі зброю.

П а р ф і я н о в і ч

А іншыя?..

К а л і н о ў с к і

Літоўскі камітэт

Паспеў ім выдаць адпускны білет,
Як восень — птушкам. З выраю вясною
Яны да гнёздаў вернуцца назад.
Пакуль жывём, для іх і наш загад
Жыве. Аднак, чакаючы на гэта,
Не маем права ў цёплы колер лета
Мы фарбаваць халодны снегапад.
Даводзіцца ўсё аднаўляць спачатку:
Паролі, яўкі, апарат, пячатку.
Расце графа выдаткаў, як на грэх.
Збірайце грошы... Неабходны сродкі
Нам, як паветра, гэтак жа, як снег
Патрэбны вольным рэкам для паводкі...
Рад касу Магілёва падтрымаць,
А чым? Хоць горад свой, але — не блізкі.
Запіска ёсць... Праз падаўца запіскі
Ці зможаце тры тысячы спагнаць?

П а р ф і я н о в і ч

(беручы запіску)

Маёнтак графа. На Беразіне.
Знаёмы двор. Ён па дарозе мне.

Мяркуеце, што гэта небяспечна?
На візіцёра могуць там чакаць
Не грошы, а наручнікі?

К а л і н о ў с к і

Бяспрэчна,
Ёсць рызыка.

П а р ф і я н о в і ч

Гатоў рызыкаваць.

К а л і н о ў с к і

Ад пастак, ад жандарскага этапу
Нікога я, на жаль, не ўсцерагу,
Таксама, як нікога не магу
Зрабіць мядзведзем, каб смактаў ён лапу
Зімовых сноў у цёплым берлагу.

П а р ф і я н о в і ч

Я сёння ад'язджаю.

К а л і н о ў с к і

Год стары
Мінае. Можа, на маім парозе
Адзначым Новы год?

П а р ф і я н о в і ч

Яго ў дарозе
Я прывітаю бомамі ў бары.
Згадаю Светаянскія мury,
Парог далёкі вашае кватэры,
Храм гэты.

К а л і н о ў с к і

Што ж, тады я адамкну
Касцёла дзверы ў добрыя намеры,
У Новы год, і ў новую вясну.
Фарсіруйце ж хутчэй Беразіну!

Каліноўскі выпускае з касцёла Парфіяновіча.
З бакавых дзвярэй заходзіць ксёндз.

К с ё н д з

На вуліцах спакойна. Паступова
Жыццё старыя рэчышчы свае

Знаходзіць, ёлкі дзецям дастае,
Танцуе пад аркестры Мураўёва,
Наладжвае патрыярхальны быт.
Няўжо канец?

К а л і н о ў с к і

Сягоння расстраляны

Не пад аркестры, а пад барабаны,
Былы папличнік мой Далёўскі Ціт.
Нядаўна ў Коўне смерцю пакараны
Мацкявічус.

К с ё н д з

А летам — ксёндз Ішора,
Калышка, Серакоўскі. Слэз і гора
Не бачыць бог!

К а л і н о ў с к і

Не ўмею суцяшаць.

Але магу, пакуль не позна, зняць
З таго, хто суцяшае, даручэнне
Па справе нашай ехаць за мяжу.
Служыце богу, дбайце пра імшу!
Ад бізуна патрэбна суцяшэнне
Пакорлівай спіне.

К с ё н д з

Я не прашу

Збавення для сябе. Адна бяда нас
Звязала. За адступніцтва Антанас
Мацкевічус мяне б пракляў навек
На свеце тым. О, гэта чалавек
Вялікі быў! Зямелька паглынула,
На жаль, яго. Не верыў ён панам,
Не давяраўся членам капітула,
Хоць быў ксяндзом. Ён верыў толькі вам.
Не раз, не два мой небагаты храм
Чуў ад яго: «Каб міліён талераў
Я меў, то, божы занядбаўшы сан,
Наймаў бы генералаў, каб сялян
Вучылі за мяжой на афіцэраў...»
Здагадвацца магу, што даручэнне
У Кенігсберг паехаць, дачынення
Не мае да маіх духоўных спраў.

К а л і н о ў с к і

Так... Малахоўскі, Длускі Баляслаў
Чакаюць сродкаў, неабходных школе
Ваеннай.

К с ё н д з

І яны ў маім касцёле
Былі не раз!.. Цяпер мы толькі ўтрох
Тут засталіся: вы, ды я, ды бог.

К а л і н о ў с к і

Бог, кажаце? Не, пробашч! Я мяркую,
Што ён даўно аглух для нашых слоў,
Аслеп для праўды нашай, за якую
Загінулі найлепшыя з сяброў.
Хіба не іх, бязлітаснай рукою
З яго дазволу вешаў Мураўёў
І засыпаў бязведамнай зямлёю?
Цяпер ім — без магіл і без крыжоў,
Заказана ў спрадвечны сад дарога.
То дзе ж ён, бог?.. Тут, апроч нас, нікога
Няма, айцец. Бог з храма выгнаў бога!

К с ё н д з

Калі для нас аглух ён і аслеп,
Дык як жа ў Вільні аднаго пакіну
Я ваяводу ў чорную часіну?

К а л і н о ў с к і

Якіх выпрабаванняў есці хлеб
Мы будзем праз гадзіну ці хвіліну,
Хто ведае?

Чуваць настойлівы стук у дзверы.
Ксёндз зірнуў у акно.

К с ё н д з

Грэх нейкую дзяўчыну
На споведзь мне прыслаў. *(Адмыкае дзверы.)*
Дачка мая,
Спазніліся. Замкнёны дзверы звонку.
Касцёл ужо закрыты... Хто вы?

М а р ы с ь к а

(уваходзячы)

Я

Хамуціуса жонка.

НОВЫ ГОД

Асабняк у Вільні. Той жа кабінет.
Каліноўскі і Марыська.

К а л і н о ў с к і

Хто б спадзявацца мог, што так сустрэнем
З табой мы Новы год?

М а р ы с ь к а

Адны.

К а л і н о ў с к і

Але.

М а р ы с ь к а

Зноў ява абнялася з летуценнем.
Гарыць спакойна свечка на сталі.
Гарачы падалунак, стаўшы ценем,
Не астывае на марозным шкле.
Чаму ж, Кастусь, ад саменькага рання
Рвуць кіпцюры цяжкага прадчування
Маю душу?

К а л і н о ў с к і

Марыська, доўгі шлях

Стаміў цябе.

М а р ы с ь к а

Шчаслівых падарункаў

Пад нашу ёлку добры Дзед Мароз
Не пакладзе ўжо...

К а л і н о ў с к і

З дарагіх малюнкаў

Што-кольвеч ён і нам з табой прынёс.
Ты толькі глянь, як пабяліў ён дахі,
Аздобіў шкло, нябёсы падсініў!

М а р ы с ь к а

(падыходзячы да акна)

Ва ўзорах шкла вачам вярзуцца жахі,
Якіх не бачыў ты, да і не сніў.
Прыгледзься... Паміж дзвюх ямшчыцкіх станцый
Стаіць бяроза.

К а л і н о ў с к і

Так.

М а р ы с ь к а

На ёй паўстанцы
Удаўкай задушылі мужыка.

К а л і н о ў с к і

Што ты пляцеш?

М а р ы с ь к а

А вунь, з таго ляска,
Вядуць на шлях паўстанца-дзецюка
Пад вартай мужыкі. Заплюшчы вочы,
Каб у святле станцыйных ліхтароў,
Як я, не ўбачыць раптам сярод ночы
Крывавы ланцужок яго слядоў.
А вунь, а вунь... Яшчэ адзін узор
Відаць на шкле акна... Заезны двор.
Той самы дом, дзе некалі, вясною,
Выпадак пазнаёміў нас з табою.
Упершыню Ўрублеўскі, я і ты
Там стрэліся... А сёння дом пусты
І непрытульны. Злосны вецер дзверы
Тармосіць дзень і ноч. Глыбокі снег
Замёў мясціну майскую да стрэх.
Дзе ён цяпер, таварыш наш? Валеры?

К а л і н о ў с к і

Дзе ж быць салдату, як не на вайне.

М а р ы с ь к а

Жывы?

К а л і н о ў с к і

Напэўна.

М а р ы с ь к а

Там яму і мне,
Ды і табе, цыганка варажыла.
Сказала праўду нам, тваю — ўтаіла.
Але, зірнуўшы на мяне, адкрыла
Маім вачам нядобры свой сакрэт.
Я прачытала ў іх... Крывавы след...

К а л і н о ў с к і

І ўсё ж мяне ты ў госці запрасіла?

М а р ы с ь к а

Ах, не жартуй, не смейся, так было...

К а л і н о ў с к і

Ты не хвалюйся. Не глядзі на шкло.

Дай мне руку. Я пагашу святло.

(Гасіць свечку. Абдымае Марыську.)

Гарыць камін. Святла яго даволі

Для нас з табой! Няхай у час такі

Падвойны цень наш зыбаюць па столі

Каміна трапяткія языкі,

Малюнкi шкла не смуцяць сэрца скрухай.

М а р ы с ь к а

Не суцяшай мяне, а лепш даслухай...

На тым двары, дзе нас знаёміў май,

На гэты раз мяне да чорнай кавы

Граф запрасіў. Ён быў такі ласкавы

З Марысяй, хоць да раны прыкладай.

Пасля таго, як кампліментаў міску

Я з'ела, граф Віктар мне расказаў,

Што даў табе грашовую запіску...

К а л і н о ў с к і

Пашкадаваў?

М а р ы с ь к а

Ну так... Нібыта з Мінску,

Перад ад'ездам з Вільні, атрымаў

Ад некага ён вестку... аб засадзе

Магчымай...

К а л і н о ў с к і

(Устрывожана.)

Дзіўна! Ад каго пачуў

Такое граф? Няўжо на вуха здрадзе

Сам аб ліхой магчымасці шапнуў?

Ад'ехаўся — і мучае сумленне?..

М а р ы с ь к а

Дзівак, дзівак!.. Не можа быць сумнення —

Ты ў пастцы! Для цябе, як для ваўка,

Раскідана здрадлівая прынада,
Цікуе шпik, выследжвае засада
Па храмах, па кутках асабняка,
Дзе, рукі склаўшы, я цяпер сяджу,
Не ведаючы, што рабіць з бядою.
Я чула, ёсць дыктатар над табою,
Кароль, які паехаць за мяжу
Дае дазвол? Сама яго ўпрашу...

К а л і н о ў с к і

Не трэба. Ён пакінуць поле бою
Дазволіць можа ўсім, апроч мяне.

М а р ы с ь к а

Няўжо кароль адчай мой адштурхне?
Усіх правоў яго Марысі права
Вышэйшае.

К а л і н о ў с к і

(прыслухоўваючыся)

Я чую стук.

М а р ы с ь к а

Аблава!

К а л і н о ў с к і

(апранаючы паліто)

Не бойся. Адчыняй.

М а р ы с ь к а

Не адчыню!

К а л і н о ў с к і

Я праз акно — на дах. Не ўпершыню!

Каліноўскі вылез на дах,
прычыніў за сабой акно.

Запаліўшы свечку,

Марыська ідзе на грукат,

які не змаўкае на ніжнім паверсе асабняка.

Вяртаецца ў суправаджэнні жандарскага афіцэра.

Капітана.

М а р ы с ь к а

Праходзьце. Не чакала.

Капітан

З Новым годам
Вітаць Марыю Юр'еўну я рад!

Марыська

І не адзін, як бачу, а са ўзводам...

Капітан

Дарэмны страх. Я адпусціў салдат.
Нядаўна я мужчынскі бачыў профіль
На шкле акна. Хто гэта?

Марыська

Мефістофель,

Напэўна.

Капітан

Дзе ж ён?

Марыська

Знік праз дымаход.
То першы цуд яго на Новы год.

Капітан

Адказ хоць і містычны, але шчыры.
Ды я не стану вобыск учыняць.

Марыська

Чаму ж?

Капітан

Мне не выгодна цуд штурхаць
На шлях, які канчаецца ў Сібіры,
А пачынаецца раней — з турмы...
Папераджаю, што шукаем мы
Дыктатара Літвы і Беларусі.
Так. Ён жа — Каліноўскі... Спадзяюся,
Астрог Марыю Юр'еўну міне.
За вас баюся... Пасвяціце мне!

Марыська вядзе капітана на выхад.
Кастусь паказаўся ў акне. Адчыніў яго,
саскочыў з падаконніка.
Сеў каля каміна. Увайшла Марыська.

Марыська

А ты ўжо тут?

К а л і н о ў с к і

Азяб. Вярнуўся з даху,

Што з полюса.

М а р ы с ь к а

Дрыжыш?

К а л і н о ў с к і

Але, дрыжу

Ад холаду.

М а р ы с ь к а

І я дрыжу... Ад страху...

Нам трэба ехаць. Ехаць за мяжу!

Нам трэба ашукаць абавязкова

Яе...

К а л і н о ў с к і

Каго?

М а р ы с ь к а

Бяззубую каргу,

Якая зноў махнуць касой гатова.

Паедзем. Не пярэч.

К а л і н о ў с к і

Я не магу.

Не маю права.

М а р ы с ь к а

Гэта канчаткова?

К а л і н о ў с к і

Але.

М а р ы с ь к а

Сагрэўся?

К а л і н о ў с к і

Не.

М а р ы с ь к а

Што ж!.. Чаркай рому

Сагрэем, Яська, кроў... Тут недзе ром

Пакінуў граф... Памінкі па Арцёму
Нам трэба справіць.

К а л і н о ў с к і

Як?.. Памёр Арцём?

М а р ы с ь к а

Паўстанцы пакаралі... Так, мінула
Сягоння сорок дзён... Спіць, дзе заснула
Яго Мальвіна непрабудным сном.
Яна мяне калісьці малаком,
Як я маленькаю была, карміла.
Далёкая, забытая магіла..
Арцём, калі ад кулі паміраў,
То мне і ўсёй радні сваёй жадаў
Жыць доўга, не спяшацца з дамавінай.
Так і сказаў: — Чым будзеце радзей
Вы засяляць клады мае з Мальвінай,
Тым будзе нам з ёй спачываць лягчэй...

К а л і н о ў с к і

За што ж яго?

М а р ы с ь к а

Гаўрылава... салдата,
Каб ён не трапіў сотніку ў палон,
Арцём схаваў, пашкадаваў, як брата.
Памянем жа! Мінула сорок дзён.
(*Мойчкі выпіваюць.*)
Ах, Яська, Яська, дарагі мой госць,
Любіў Яцына паўтараць, бывала.

К а л і н о ў с к і

Але, любіў... Чаму ты не сказала
Адразу мне?

М а р ы с ь к а

Бо Яську шкадавала.
Цяпер кажу. Знай праўду ўсю, як ёсць.
Мне Яську шкода. Каралю не шкода..
За ўладу ён усіх панішчыць рад.

К а л і н о ў с к і

Пры чым тут я?

М а р ы с ь к а

Не ты, дык твой загад
Штурхнуў Арцёма ў ямку, ваявода!
Адважыўся штурхнуць — трымай адказ!
Я на паўстанне мела спадзяванне
Адзінае. Цяпер само паўстанне,
О, божа, не за нас, а супраць нас!
Свет — наш Мантэкі, час — наш Капулеці!
Мы ўладай іх асуджаныя дзеці.
Пераараная іх лемяхамі,
Знясіленая злом, стаю адна.
Арцём. Арцём!.. Чаму ты паміж намі
Сцяною вырас? Да нябёс сцяна!
О, божа, стыне кроў мая ад жаху!

К а л і н о ў с к і

Сябе я вінаватым не лічу...

М а р ы с ь к а

Ты барабаншчыку і трубачу,
Якія павядуць цябе на плаху,
Скажы лепш гэта... Ты цяпер караеш
Мяне. Сябе. Хацела б знаць віну
Сваю перад табой?

К а л і н о ў с к і

Ты праклінаеш
Мяне?

М а р ы с ь к а

Ідзі!.. не я цябе клянупу,
А дзеці, што каханнем не зачаты,
А сонца, што ўставала над зямлёй,
Калі мы цалаваліся з табой
На паграбні каля зычлівай хаты,
Вяселле, што тады не знала бед,
Грымоты, пад якімі танцавала
Я, плачучы, цябе правёўшы ў свет!
Яшчэ кляне цябе твой кожны след,
Які пасля дажджу я цалавала...
Ідзі хутчэй, пакуль я не клянупу
Сама цябе. Пакінь мяне адну!

КАНЦЫЛЯРЫЯ МУРАЎЁВА

Мураўёў і чыноўнік Масолаў.

М у р а ў ё ў

З цікавасцю чытаў я дзённік ваш.
Мне спадабаўся ў ім запал юначы,
Жывое слова, бойкі карандаш.
Што ж, бласлаўляю і жадаю ўдачы
Далейшай нашаму карандашу,
Каб ён у апісанні мяцяжу
Трымаўся летапіснага настрою,
Заходзіў за парадай да мяне.
Дзярзайце!.. Што, дарэчы, за мяжою
Апошнім часам пішучь аб вайне
З паўстанцамі?

М а с о л а ў

З'явілася паэма,
Напісаная прозаю. А тэма
Яе — пакуты інсургентаў. Кроў,
Якая льецца пад выццё ваўкоў,
Свіст куль...

М у р а ў ё ў

...І каламбуры Мураўёва.
Чытаў. Не адмаўляю, пачуццёва
Напісана. Ніяк не могуць слоў
Забыць маіх: што я хоць Мураўёў,
А толькі выпаў гонар мне належыць
Да Мураўёвых, не да тых, якіх
Калісьці вешалі, а да жывых,
Прыбыўшых з місіяй караць і вешаць.
Паэма ў прозе... Не заціхла бура
Ваяк-пісак у шклянцы каламбура.
Паэма — што? Была карыкатура,
Дзе над Расіяй я — хто б думаць мог! —
Пяньковую пятлю, як німб, трымаю,
Мяцеж — апірышча яе! — з-пад ног
Пакутніцы абцасам выбіваю.
Ідэя знамянальная!.. Я знаю,
З якіх яна пазычана галоў.
То «Колокол», то Герцэн, Агароў!..
Мяцежных блых набраліся ў іх будцы

Тутэйшыя, чырвоныя дабудцы,
Цяпер вярнуць Расіі хочуць іх.
Запомніце. Не выпадковы штрых!
Ён нарысіста з важнай думкай звязжа...

Уваходзіць ад'ютант.

А д' ю т а н т

Дазвольце патрывожыць?

М у р а ў ё ў

Што там?

А д' ю т а н т

Ваша

Правасхадзіцельства, ёсць навіна,
Якой даўно чакалі. Вось яна!
(Працягвае тэлеграму.)
Зрабіце ласку глянуць, а таксама
Рашэнне адпаведнае прыняць
Па тэлеграме.

М у р а ў ё ў

З Мінска тэлеграма,
Ад Лосева... Ну што ж!.. Удакладняць
Не будзем. Светаянскія муры
Салдатамі надзейна ачапіце.
Бярыце роту, дзве, а мала — тры.
Схапіце Каліноўскага! Судзіце!
(Ад'ютант выходзіць.)
Закончыўся, як быццам, паспяхова
Жандарскага палкоўніка ваяж.
Разблытаўся клубок!.. За вамі слова,
Масолаў. Навастрыце карандаш,
Запісвайце ў свой дзённік, літаратар:
Нарэшце ў сеці трапіў нам Дыктатар,
Кароль мяцежны!.. Я яго злаўлю,
І світы каралеўскае пазбаўлю,
І кропку, што падобна на пятлю,
Ваенна-палявым судом пастаўлю
На аркушы апошнім мяцяжу.
Што трэба больш? Запісвайце.

М а с о л а ў

Пішу.

КАМЕРА № 3

Дамініканскі будынак. Камера № 3.
Каліноўскі і Масолаў.

М а с о л а ў

Вы знаеце прысуд свой, безумоўна?

К а л і н о ў с к і

Але.

М а с о л а ў

Я разумею, не тактоўна,
Ды і не час пытанні задаваць.
Я скромны нарысіст. Хачу пісаць
Пра час наш успаміны.

К а л і н о ў с к і

Мне ўсё роўна.
Прывык да следства. Можаце пытаць.

М а с о л а ў

Наш час — арэна боек... Як пасмелі
Вы, раб яго, не бог, а чалавек,
Аддаць жыццё юнацкае на здзек
Уладару вядзьмарскай каруселі?
Дужэйшыя скарыць яго хацелі,
Ды не змаглі. Не выйгралі вайну.

К а л і н о ў с к і

Я ім не стаўлю гэтага ў віну.
Яны ляглі ў зямлю, мы следам ляжам.
Ды нехта ж прыйдзе, стаўшы мсціўцам нашым,
І скруціць д'яблу рог, як барану.
Не раджу адпяваць нас канчаткова.
Чакае зерне наша на ўзыход
З раллі.

М а с о л а ў

На ўвазе маеце народ?..

К а л і н о ў с к і

Яшчэ свайго не вымавіў ён слова.

М а с о л а ў

Але чаму?.. Пакуль з Варшавай вы
Спрачаліся за ўладу, за правы
Сярмяжнай Беларусі і Літвы,
Па вёсках, пад наглядам Мураўёва,
Цар касаваў прыгонныя правы.

К а л і н о ў с к і

Страх касаваў. Тут не цара заслуга:
Збаялася сякер мужыцкіх пуга
Прыгонніцтва. Праз мутны Рубікон,
Не цар, паўстанні страшны след праклалі.
Яны крывёю фарбавалі хвалі
Ракі, пад назвай д'ябальскай — Прыгон.
Ён многіх паглынуў. Мы можам згінуць,
Кат можа нам заткнуць зямлёю рот,
Але сякеры, пушчаныя ў ход,
Ужо з крутога берага не скінуць,
Не сцерці наш, на ім прыкметны, знак.

М а с о л а ў

Яшчэ хачу спытаць. Хто вы? Паляк
Альбо літвін? Ці беларус, якога
Не ведае ніхто, апроч лясоў,
Ды лесуноў, ды курнага парога?..
Хто будзеце?

К а л і н о ў с к і

Мне дваццаць шэсць гадоў.
Край беларускі, з матчынай калыскі
Да гэтых дзён, мне дарагі і блізкі.
Я сын яго і ганаруся тым,
Што з ім паветрам дыхаю адным.
Я знаю, маюць права ўсе народы
На ўвагу праўды, шчасця і свабоды.
Я зычу ўсім добра.

М а с о л а ў

А рускім, нам?

К а л і н о ў с к і

Я прыцель Расіі, той, якая
Добра жадае нам, а не панам
Сваім і польскім, той, што не жадае

Свайму народу згубнага жыцця,
Бурлацкіх стогнаў, катаргі кандальнай.
Яшчэ пытанні ёсць?

М а с о л а ў

Не!.. Спавядальнай
Размовай, бачу, злоўжываю я.
Хто вы — я зразумеў. Вы — сацыяльнай
Сусветнай рэвалюцыі дзіця.

Масолаў выходзіць з камеры.
Каліноўскі садзіцца за стол,
дзе для яго патрэб стаць чарніліца, ляжыць папера.
Бярэцца за пяро. Піша. Незаўважаны ім,
у камеру ўвайшоў капітан.

К а п і т а н

Дазвольце прывітаць!

К а л і н о ў с к і

А! Капітан!

К а п і т а н

Пазналі?.. Не заслаў яшчэ туман
Стрэч нашых вольных светлыя хвіліны?

К а л і н о ў с к і

Няўжо і ў вас таксама выспеў план
Пісаць аб днях мінулых успаміны?

К а п і т а н

Крый бог!.. Славеснасць, кажучы банальна,
Супрацьпаказана са школы мне.

К а л і н о ў с к і

Прыйшлі ў былой пакаяцца віне,
Што скончылася для мяне фатальна?
Прыйшлі, каб дакараць? Не трацце слоў.
Як і раней, магу я капітану
Сказаць, што не прасіў, прасіць не стану
У суддзяў пажыццёвых ланцугоў.
Ці, можа, што суду няясна?

К а п і т а н

Ясна

Усё. Даўно. Ствараючы зямлю,

Бог даў на гора людзям адначасна
Дабро і зло, каханне і пятлю...
Прыйшоў, каб вызваліць, пакуль не позна,
З астрога Кастуся... Марыся слёзна
Прасіла. Я адмовіць ёй не мог.

К а л і н о ў с к і

Не веру.

К а п і т а н

(паказваючы прадпісанне)

Што ж, зірніце на паперу.

Загад?

К а л і н о ў с к і

Загад.

К а п і т а н

Фальшывы... Бачыць бог,
Іду дзеля Марысі на падлог,
На крок недаравальны афіцэру.
Я вызваляю вас, мяне яна
Ратуе, як злачынца, за мяжою,
Паабяцаўшы жонкай стаць маёю.
Як бачыце, нас трох бяда адна
Звязала непазбежнасцю адною.
Другіх, на жаль, магчымасцяў няма.

К а л і н о ў с к і

Узяць Марысю капітан гатовы
У рабства?

К а п і т а н

Папікаеце дарма.
Не я, яна прадыктавала ўмовы,
Я — толькі раб няшчаснай прапановы.
Не я цяпер рашаю лёс яе, —
Заложніцы святой любові свае,
Любві, якой не мне даваць парады, —
Над ёй адказ ваш мае сілу ўлады.
Прымаеце свабоду?

К а л і н о ў с к і

Не прыму.

К а п і т а н

Няўжо Марысю кінеце ў турму?
Так, так!.. У манастыр!.. І вам не шкода
Красы, якой аздобіла прырода
Яе?.. А я — гатоў маліцца ёй,
Аб косах марыць, як сляпы аб цудзе!

К а л і н о ў с к і

Ззнаўшы лёс нявольніцы, не будзе
Марыся ўжо Марысяю былой.
А я, аддаўшы глуму і пакуце
Усё, што сэрца лічыць дарагім,
Хіба не стану для яе чужым?
Не!.. Хай даруе мне высакародны
Злачынец, толькі ў час перадсмяротны
Я за сваю свабоду не прадам
Яе свабоду!..

К а п і т а н

Што сказаць мне вам?
Я не шкадую, што пабачыў вас,
Шкадую толькі — што ў апошні раз!

Капітан пакідае камеру.
Каліноўскі падыходзіць да закратаванага акна.

К а л і н о ў с к і

Там, за акном — абрыс пятлі мае...
Жыцця, што праўдзе я аддаў дазвання,
Не шкода... Шкода толькі ў час расстання
Мне волі ў полі, як народ пяе,
На небе сонца, на зямлі каханья.
(Бярэ са стала ліст да Марысі. Чытае ўслых.)
•Марыська чарнабровая мая,
Дзе шчасце, доля ясная твая?
Усё прайшло і не збылося ў часе.
Адна страшэнна горыч засталася
І каменем на сэрца смутак лёг.
Калі ўжо нас за нашу праўду бог
Пачаў караць і, з вісельняй у згодзе,
Нам прападаць прызначыў пры ўваходзе
У вечны сад, то мы хутчэй загінем,
Чым скардзіцца пачнём на марны лёс,
Хутчэй ад шчасця і саміх нябёс
Адмовімся, а праўды не пакінем...•

Каліноўскі зноў сеў за стол.
Абапёрся на яго рукой...
У камеру, пакінуўшы незачыненымі дзверы,
увайшоў малады чалавек...
Але гэта ўжо не ява, а сненне.

К а л і н о ў с к і

Тут адзіночка, а не прахадны
Двор... Госць дзвярэй, з падвойнымі замкамі,
Не зачыніў.

М а л а д ы ч а л а в е к

Так. Кастуся яны
Цяпер з астрога выпускаюць самі.
Пайшлі са мной.

К а л і н о ў с к і

Куды? Я не ўяўляю
Хто ты такі. Мяне ты знаеш?

М а л а д ы ч а л а в е к

Знаю
І помню Кастуся даўно, з часоў
Свайго маленства. Я магу паймённа
Пералічыць усіх яго сяброў,
Арцёма, і Мальвіну, і Лявона,
І іншых... Я па сцежках тых блукаў
Над Нёманам, дзе ён гуляў з Марысай,
Вянкі і пальцы, як вянкi, сплятаў.
Здзіўляешся? Дарэмна. Не дзівіся.

К а л і н о ў с к і

Адкуль ты можаш ведаць гэта?

М а л а д ы ч а л а в е к

З кніг.

К а л і н о ў с к і

А!..

М а л а д ы ч а л а в е к

І яшчэ са следчых пратаколаў.
Чаму ты пазмрачнеў ад слоў маіх?
Хадзем ад мёртвых продкаў да жывых
Патомкаў! Не схіляй на грудзі голаў.

К а л і н о ў с к і

Чакай... Жышчэ, на жаль, у нас адно...

М а л а д ы ч а л а в е к

Бяры пяро, паперу, верш працуты,
Што ты Марысі склаў, а заадно
Вазьмі з сабою і яе пакуты,
Вынось адгэтуль і цяжкі свой крыж,
Нічога тут не пакідай... Ты спіш?
Паспі перад дарогай... Заўтра рана,
Пад гук трубы і пошчак барабана,
Цябе канвой на плошчу павядзе.
Натоўп расступіцца і прагудзе
Трыццацітысячнымі галасамі.
Пасля, калі яго бязладны хор
Пачне сціхаць, бядзе наперакор,
Вясёла страсянуўшы валасамі,
Ты смела ўзыдзеш на круты памост
І станеш перад смерцю ў поўны рост...
Праз мутнае акно сваёй пятлі
Зірнеш у вочы людзям, а калі
Зямлю асвеціць сонца, што ў засадзе
Таілася да гэтае пары,
Ты ўчуеш песню жаўранка ўгары,
Убачыш мужыка на даляглядзе
З канём і сошкай, і шапнеш:
«Ары!..»

ЭПІЛОГ

1871 год. Парыж. Вясна. У вестыбюлі гасцініцы,
то тут то там, спяць на падлозе федэраты —
байцы Парыжскай Камуны. Світае.
З другога паверха спускаецца Марыска ў апраццы
манашкі, з драўляным распяццем на грудзях.
Углядаецца ў твары федэратаў,
нібы некага шукаючы сярод іх. Заўважыла крэсла,
у якім дрэмле чалавек. Адна рука ягоная,
як перабітае крыло, звісае долу.
Падышла. Гэта Урублеўскі.
Адчуўшы на сабе ўважлівы позірк, ён ачнуўся.
Глядзіць на Марыську.

М а р ы с ь к а

Не можаце пазнаць?.. А я пазнала
Парыжскае Камуны генерала.

У р у б л е ў с к і
Няўжо Марыська?..

М а р ы с ь к а

Так.

У р у б л е ў с к і

Даруйце, цяжка

Вачам згадзіцца... Не! Вы не манашка
Для іх... А незабыўная радзіма,
Якой да твару не пасуе схіма.
Даруйце... І раскажвайце хутчэй,
Ну як там Нёман наш?.. Як і раней,
Ён у Балтыйскае ўпадае мора?

М а р ы с ь к а

Сама хацела б ведаць... Я не ўчора
Прыехала сюды з манастыром
Візантыйскім. Ён цяпер — мой дом,
Мой край, мой Нёман.

У р у б л е ў с к і

Што на барыкады

Марыську прывяло?

М а р ы с ь к а

(гледзячы на камунараў)

Трывожным сном

Спяць перад новым боем федэраты,
З рук стрэльб не выпускаючы сваіх.
Я Кастуся шукаю сярод іх.
Ён, пэўна, тут? Даведацца прыйшла...
(Урублеўскі майчыць.)
Сем доўгіх год не верыць сэрца страце.
Я Кастуся калісьці пракляла,
Ён мне назад вярнуў маё пракляцце.
Больш, чым сябе, ён, грэшных нас любіў...
На злосць манастыру і змрочным ночкам
Не раз мне ў снах з'яўляўся ён Чарноцкім,
А ў ясны дзень у марах — Яськам быў.
Здаецца, што і тут я размаўляю
З ім, як з жывым... Ён не памёр. Я знаю,
Ён тут павінен быць.

У р у б л е ў с к і

Каб не прысуд
Смяротны, каб не смерць, ён быў бы тут.

М а р ы с ь к а

Ах, генерал! Маўчыце. Я не веру.

Перадсвіталную цішыню парушыў гул гармат.
Затрымцелі шыбіны ў вокнах.
Прахапіліся камунары.

П е р ш ы ф е д э р а т

Зноў Цьер паспаць не даў.

Д р у г і ф е д э р а т

Паспім, сябры,
Пасля, як зубы абламаем Цьеру
Аб форт Іўры.

У р у б л е ў с к і

Усе на форт Іўры!

Вестыбюль гасцініцы апусцеў.
Недзе непадалёк часцей і часцей кладуцца снарады.
Парахавы дым засцілае вокны.

М а р ы с ь к а

(прыслухоўваючыся да гукаў бою)
Хамуціус, Хамуціус!..

Некаторыя звесткі аб асобе Кастуся Каліноўскага і яго наплечніках

Мужыцкая праўда (1862—1864 гг.) — першая нелегальная беларуская газета, якая выдавалася Каліноўскім пры ўдзеле Валеры Урублеўскага. Свае матэрыялы ў газеце Каліноўскі падпісваў псеўданімам «Яська-гаспадар з-пад Вільні». Западозраны ў распаўсюджванні «Мужыцкай праўды», Каліноўскі летам 1862 года пераходзіць на нелегальнае становішча.

Урублеўскі Валеры (1836—1908 гг.) — дзеяч міжнароднага рэвалюцыйнага руху. Энергічны паўстанцкі камандзір у 1863—1864 гг. Па прапанове Каліноўскага Урублеўскі быў прызначаны ваяводай Гродзенскай губерні. Урублеўскі ў далейшым — генерал Парыжскай Камуны, член Генсавета I Інтэрнацыянала.

Дамброўскі Яраслаў (1836—1871 гг.) — польскі рэвалюцыянер, дзеяч міжнароднага рэвалюцыйнага руху. У дні Парыжскай Камуны галоўнакамандуючы ўсіх яе ўзброеных сіл. Загінуў у баі з версальцамі.

Патабня Андрэй (1838—1863 гг.) — рускі рэвалюцыянер. Афіцэр. Адзін са стваральнікаў «Камітэта рускіх афіцэраў у Польшчы». Загінуў радавым паўстанцам у баі з царскімі войскамі.

ЦНК — Цэнтральны нацыянальны (нарадовы) камітэт у Варшаве. 22 студзеня 1863 года ЦНК абвясціў сябе Часовым нацыянальным урадам і 29 студзеня звярнуўся са спецыяльнай адозвай да жыхароў Літвы (пад «Літвой» у той час разумелася Літва і Беларусь): «Вузел усёй справы — у Літве, і паўстанне Літвы вырашыць пытанне аб уваскрашэнні Польшчы...»

Літоўскі камітэт — рэвалюцыйная арганізацыя ў Вільні, якую ўзначальваў Каліноўскі і яго сябры «чырвоныя».

1 лютага 1863 года Літоўскі камітэт абвясціў сябе паўстанцкім Часовым правінцыяльным урадам Літвы і Беларусі.

Камітэт «белых» у Вільні — арганізацыя буйных і сярэдніх землеўладальнікаў. Члены гэтага камітэта, напалоханыя рэвалюцыйна-дэмакратычным кірункам паўстання ў Літве і Беларусі, змовіліся з прадстаўніком паўстанцкага ўрада Варшавы, камісарам Несцерам Дзюлеранам. Дзюлеран, які раней супрацоўнічаў з «чырвонымі», перакінуўся на бок «белых».

Літоўскі камітэт загадам з Варшавы быў распущаны і, створаны замест яго, «Адзел» кіраўніцтва правінцыямі Літвы ўзначаліў Я. Гейштар.

Крупскі Канстанцін (1838—1883 гг.) — рускі афіцэр, удзельнік рэвалюцыйнага руху ў арміі. Бацька Н. К. Крупскай. У 1863 годзе, будучы камандзірам роты, дапамагаў паўстанцам.

Хамуціус (ад «хам», у значэнні — мужык, просталюдзін) — адна з нелегальных, хутчэй за ўсё сяброўскі-жартоўных, клічак Каліноўскага.

Серакоўскі Сігізмунд (1826—1863 гг.) — дзеяч польскага і рускага рэвалюцыйнага руху.

Мацкявічус Антанас (1828—1863 гг.) — літоўскі рэвалюцыянер. Вёў рэвалюцыйную прапаганду ў народзе, будучы ксяндзом. На пачатку паўстання ўзначаліў шматлікі сялянскі атрад. Пасля гібелі Серакоўскага Каліноўскі прызначыў яго паўстанцкім ваяводай Ковенскай губерні. Быў схоплены і расстраляны.

Малахоўскі Уладзіслаў — саратнік Каліноўскага, паўстанцкі начальнік горада Вільні. У 1871 годзе — удзельнік Парыжскай Камуны.

Звесткі ўзяты з розных крыніц. Галоўная з іх: кніга Г. В. Кісялёва «З думай пра Беларусь», Мінск, 1966 г.

АДАМ МАЛЬДЗІС

ВОСЕНЬ ПАСЯРОД ВЯСНЫ

(Урыўкі з аповесці,
сатканай з гістарычных матэрыялаў
і мясцовых паданняў)

1. І БЫЎ РАНАК

У Вільні, па пустыннаму яшчэ ўзбярэжжу Віліі, насустрач адзін другому ішлі двое мужчын: адзін высокі, падцягнуты, у акуратна падагнанай форме штабс-капітана, другі ж прыкметна ад яго ніжэйшы, паўнейшы і — калі прыгледзецца — гадоў на дзесяць маладзейшы. Апрануты ён быў у вянгерку цёмна-шэрага колеру з белымі шнурамі і чорнымі бліскучымі гузікамі. Такая ж чорная хустка была завязана на шыі накшталт нямецкага гальстуха. Шапку маладзейшы чамусьці трымаў у руках, і сіверны вецер развяваў яго кароткія русыя валасы.

— Добры дзень, Людвік, — стрымана, з годнасцю павітаўся малодшы. — Цябе не пазнаць. Вусы адгадаваў. Мяркуючы па аксельбантах, імкліва ідзеш уверх.

— Вітаю цябе, Канстанціне, — падаў абедзве рукі старэйшы. — Вядома, лезу наверх, — па-змоўніцку ўсміхнуўся. — На тое і Акадэмію генеральнага штаба канчаў.

— Даўно мы не сустракаліся. Бадай, з таго пецярбургскага вечара, на якім прамаўляў Чарнышэўскі.

— Не, нядаўна я бачыў цябе тут, у Вільні. Але падысці не выпадала. Я быў не адзін.

— А цяпер выпадае? — у вачах Канстанціна Каліноўскага на момант успыхнуў халодны, насцярожаны бляск.

— Цяпер выпала пільная патрэба, — спакойна адказаў Людвік Звяждоўскі. — Учора позна вечарам даведаўся, што ты прыехаў са сваёй Якушоўкі і спыніўся ў гатэлі Гружэўскага. То мусіў выклікаць цябе

запіскай. Не лепшы гэта спосаб, але іншага не было. Ды аб справе пасля. Лепей раскажы, што новага, як жывецца. Дарэчы, давай прысядзем, а то на нас аглядаюцца.

— Гэт-та я ад цябе хачу даведацца, што ў свеце чуваць. Апошнімі днямі я адарваўся ад людзей. У Якушоўку нават «Кур'ер Віленскі» не даходзіць.

— Што чуваць? Свабоду нарэшце маем, свабоду! Гадамі пра яе марылі. Спрачаліся, як яе, жаданую, здабыць. Ваяваць за яе збіраліся. Збіраліся доўга, асцярожненька. А тут яна раз — і прыйшла. Прыйшла зверху, ад аўгустейшага імператара, самадзержцы ўсяе Русі. На далонях яе вернаму народу паднёс! Ну і літасцю царскай і божай развязаўся языкі. Вунь нават урадавы «Кур'ер Віленскі» смела вяшчае: «Привет тебе, возрожденный крестьянин! Позволь пожать твою руку...» Не ведаеш, ці смяяцца тут, ці плакаць...

— Та-ак! Упусцілі мы час, на бесплодныя размовы патрацілі. Паспрабуй цяпер вярнуць давер'е народа.

— Вярнуць можна. Але толькі паказаўшы народу ўсю аблуднасць царскага маніфеста. Усю крывадушнасць. Воля — куца. Зямля засталася ў паноў. Таму і пачынае бунтавацца мужык. Праўда, толькі супраць паноў. Цару ён яшчэ верыць. На змаганне з войскам не дужа ідзе...

— І гэта я чую з вуснаў надзеі рускай арміі!

— Я таксама ведаю, з кім гавару: з выпускніком сталічнага універсітэта, кандыдатам правоў, які абавязаны свята ахоўваць усе стаўпы імперыі.

— Уж-жо ахоўваю, — пазмрачнеў Каліноўскі. — Падаў прашэнне на імя самога віленскага генерал-губернатора Уладзіміра Іванавіча Назімава. Адказаў каратка і рашуча: «Аб'явіць аб адсутнасці вакансіі».

— Чаго ж ты іншага чакаў?! — Звяждоўскі кінуў падазроны позірк направа, да Зялёнага моста, дзе тырчаў нейкі шэры чалавек. — Так палымяна гаварыў у Пецярбургу — і захацеў, каб за табой шлейф у Вільню не прыцягнуўся! За ўсё трэба плаціць.

— І заплачу! Нянавісцю заплачу.

— Такі ты мне падабаешся!.. Аднак жа недзе працаваць трэба. Хаця б для адводу вачэй.

— Вось таму і прыбыў у Вільню. Што мне — у Гародні спраў не хапіла б? Але рашыў прыехаць і

трапіць на аўдыенцыю да гэтага к-крывавага ката Назімава. Толькі ці стрымаюся ў яго к-кабінеце?!

— Ну-ну! Пра крывавага ката — гэта ты, Канстанціне, ужо залішне. Крывавых ты яшчэ, мусіць, не бачыў. І не дай бог пабачыць. А Уладзімір Іванавіч памяркоўны. Не забывай, што, каб не ён, адмена прыгоннага права зацягнулася б на доўгія гады. Памятаеш, у 1856 годзе, калі маскоўскае дваранства не падтрымала намераў Аляксандра...

— Ведаю. Цар тады яшчэ вымавіў: «Лепш адмяніць прыгоннае права зверху, чым чакаць таго часу, калі яно само сабой пачне адмяняцца знізу». Хітра с-казана.

— Але ты, Канстанціне, не ведаеш таго, што я даверліва чуў з вуснаў самога Назімава. Калі ў тым жа 1856 годзе цар ехаў з Масквы ў Варшаву, у Брэсце ён пажаліўся новаму генерал-губернатару Паўночна-Заходняга краю: так, маўляў, і так, не падтрымала мяне маскоўскае дваранства. Назімаў маскоўскае дваранства добра ведаў: у Маскве папачыцелем вучэбнай акругі быў, з самім Граноўскім сябраваў. Таму намякнуў: для сярэдзінных памешчыкаў усё гэта справа нязвыклая. Давайце пачнём лепш адсюль. Тутэйшая шляхта яшчэ ў 1818 годзе хадайнічала аб адмене прыгоннага права. Зноў жа прыклады пад бокам ёсць: Прусія, Царства Польскае, Курляндзя. Шкада толькі, маўляў, што з ускраіны рэформа пачнецца: з цэнтра хутчэй пайшло б. На гэта Аляксандр літасціва адказаў: мне не важна, адкуль яно пачнецца, абы толькі было хадайніцтва знізу, ад мясцовага дваранства... Назімаў вярнуўся ў Вільню, параіўся з маршалкамі шляхты: ашмянскім, лідскім, ковенскім — і ў наступным годзе такая папера ў Пецярбург пайшла! Гісторыя гэтага не павінна забыць.

— І ўсё ж не в-веру гэтаму царскаму падлізе, — адчуўшы, што робіцца холадна, Каліноўскі нацягнуў шапку, наставіў каўнер, стуліў рукі. — Проста ён больш дальнабачны, чым іншыя. Разумеў, чым пагражала сітуацыя.

— Або свежы факт, — гнуў сваё Звяждоўскі. — Нядаўна вучні нашага дваранскага інстытута былі заўважаны ў спяванні забароненых гімнаў. Рапарт пайшоў наверх. Назімаў раззлаваўся: выходзіць, рэвалюцыйная зараза ахапіла нават цвет дваранства. І

наклаў рэзалюцыю: «Пакараць цялесна!» А ты ж ведаеш, Канстанціне, што такое розга для шляхціца. Знявага гонару! Горай смерці! Таму дырэктар інстытута, ёсць у нас такі Мацвей Іванавіч Падрэн дэ Карнэ, калі да яго прыйшлі з рэзалюцыяй, заўпарціўся: «Пакараць цялесна» яшчэ не абазначае «Пакараць розгамі». Да таго ж статут інстытута, зацверджаны самім імператарам, забараняе сячы розгамі вучняў старэйшых класаў! Пакараць цялесна можна, пасадзіўшы ў карцэр на хлеб і на ваду... Хаця нам з табой вядома, які там хлеб: найлепшымі прысмакамі ахвяр закідаюць... Дык вось, даведаўшыся пра гэта, Назімаў не раззлаваўся, што не выканана яго воля, не звольніў дырэктара, а толькі рассяяўся: няхай тады робяць, як там у іх у статуте напісана.

— Але ж...

— Болей таго, мітрапаліт Сямашка ўсім даказвае, што Назімаў звязаны з самім Герцэнам, што толькі ён і ніхто іншы паслаў у «Колокол» копію яго пісьма да обер-пракурора сінода. Тая копія пісьма, дужа гнюснага, ляжала ў патаемнай шуфлядзе генерал-губернатарскага стала.

— Няўжо — сам Назімаў?

Звяздоўскі весела засмяўся:

— Я-то ўжо дакладна ведаю, што не сам Назімаў! Але мяне здзівіла іншае. Даведаўшыся пра інсінуацыю, Назімаў не абурыўся, а задумаўся. Разумееш, задумаўся! І ціханька папрасіў дастаць яму той нумар «Колокола».

— Т-так. Што ж тады: загадаеш мне дзякаваць Назімаву, ц-цалаваць руку, якая накрэсліла: «Аб'явіць аб адсутнасці вакансіі».

— Цалаваць не трэба. Але і катам яго называць не трэба. Я дзеля чаго ўсё гэта табе, Канстанціне, раскажваю. Дзеля таго, што апрача белага і чорнага колераў існуюць яшчэ сотні адценняў. І што нельга ўсіх чыноўнікаў мераць адной меркай. Я разумею: у цябе гэта — ад маладосці, ад максіmalізму.

Шэрая постаць між тым не знікала. Шпацыруючы, нехаця аддалялася, шпарка вярталася — усё бліжэй і бліжэй. Прыкрасць перадалася ўжо і Каліноўскаму:

— Давай, Людвік, лепш пойдзем адсюль. Кудысьці ў горад, дзе болей людзей. І — бліжэй да справы!

— Сапраўды, лепей выбрацца адсюль на праменад, на Вялікую вуліцу. Можа, зойдзем дзе ў кавярню... Справа ж такая. Я не магу сёння пакінуць Вільню. І нікога пад рукой свабоднага ды надзейнага няма. Далейскі ў ад'ездзе... Між тым на Літву прыбыў сувязны. Пошта з Варшавы прымчалася, што рэдка з ёй бывае, раней свайго часу. Сувязны нікога не дачакаўся і, даўшы нам знаць, паехаў на вёску. Чакае там ужо каторы дзень.

— Далёка адсюль?

— Вёрст трыццаць з гакам у бок Мінска па Чорнаму, разбойніцкаму тракту. Не даязджаючы да моста праз Лошу, трэба павярнуць налева, на Астравец. Каля развілкі можна спытаць у карчме.

— Ч-чаму ж ён, эмісар, значыць, не застаўся ў Вільні? Не дачакаўся к-каго?

— Не ён, а яна, — паправіў Звяждоўскі. — Не магла, выходзіць. Занадта яна вядомая асоба, каб заставацца навідавоку ў Вільні. Тут яе кожны ведае. Мог бы ўзнікнуць скандал.

— Хто ж яна? М-маю я права ведаць асобу, да якой ты мяне хочаш скіраваць, ці не маю?! Сітуацыя дужа цьмяная.

— Маеш, безумоўна маеш! — заспакоіў спадарожніка Звяждоўскі. Паварочваючы каля гары Гедыміна да катэдры, кінуў позірк назад: шэрая постаць плялася ззаду, але на вельмі пачцівай адлегласці. — Гэта сама Галена Маеўская!

Але названне прозвішча не зрабіла асаблівага ўражання.

— Не в-ведаю. А хто яна такая?

— Адразу відаць, што ты не ў Вільні вырас. Таму і віленскіх плётак не ведаеш. — Звяждоўскі нехаця аддаў гонары знаёмаму паручыку, што рабіў па Цялятніку ранішні мацыён з дамай у цёмна-зялёнай салопе, з-пад якой віднеўся падол такой жа па колеру крыналіны.

— Бач ты, — ціха звярнуў увагу Звяждоўскі. — І яна надзяваць светлае не наважваецца. Анагдайчы дочкам Назімава за тое, што яны выйшлі на праменад у светлых сукенках, усё адзенне ззаду сернай кіслатой папсавалі. І, уяві сабе, Назімаў не шукаў вінаватых. А дочки цяпер у цямнейшым з'яўляюцца. Выходзіць,

і іх прымусілі насіць жалобу па тых, каго расстралялі ў Варшаве!

— Бог з імі, з губернатарскімі дочкамі, — зморшчыўся Каліноўскі. — Дык ч-чым жа праславілася пані Галена Маеўская?

— Тым... Цяпер магу і гучна гаварыць. Я ж толькі пераказваю табе тое, што ва ўсёй Вільні было на языку гады чатыры назад... Тым, што яна была жонкай Адама Кіркора, цяперашняга рэдактара...

— Пра гэтага ч-чуў. Рознае чуў. І нават адзін раз бачыў у Пецярбургу — паказалі ў тэатры як гарачага патрыёта Літвы.

— ...А потым кінула яго, стала каханкай нашага салаўя Уладзіслава Сыракомлі.

— Што ж тут асаблівага? Гэта іх справа. Ну, я разумею: з аднаго боку — рэдактар, з другога — паэт! Сенсацыя для правінцыяльнага паспальства!

— Не толькі ў гэтым соль. Тут, мусіць, самае важнае — падрабязнасці. Істотныя падрабязнасці. Галена Маеўская — не толькі няверная жонка і няверная каханка, але яшчэ і здольная артыстка, фаварытка віленскай публікі. Прыехала яна ў Вільню... Зрэшты, гэта досыць доўгая гісторыя. Давай зойдзем у рэйнскі склеп Венка, сагрэемся хаця б глінтвейнам.

— ...Значыць, прыехала яна ў Вільню... — нагадаў, сеўшы за столік, Каліноўскі. Гаспадар, пабачыўшы на грудзях штабс-капітана ордэн святога Станіслава і медаль у памяць Крымскай вайны, уласнаручна прынёс ім дзве шклянцы гарачага пахучага пітва.

— Прывезлі яе сюды з Варшавы недзе ў пачатку саракавых гадоў. Разам з сяброўкай Аміляй Маркоўскай. Прынялі іх на віленскую сцэну — а віленскі тэатр, ты ж ведаеш, асаблівы. Нідзе так не паважаюць артыстаў, калі яны сапраўдныя артысты, як у Вільні. Маладая і тэмпераментная Маеўская прыйшлася публіцы да густу. Білі ёй брава, кідалі кветкі, пярсцёнкі. Нават зайздросніцы казалі, што быць ёй прымадоннай. Аж тут яна раптоўна знікла са сцэны, выйшла замуж за куды старэйшага Кіркора. Асуджалі, вядома, і яго і яе. Яе — што кінула сцэну, яго — што ён, даволі прыкметны ўжо чыноўнік, звязаў свой лёс з камедыянткай няпэўнага паходжання, да таго ж памылкова запісанай пры хросце на хлапечыя імя. Але спачатку жылі яны, кажуць, дружна. Толькі дзяцей не было.

Работы ў Кіркора ўсё прыбаўлялася. То ён «Памятную книжку Виленской губернии» рыхтаваў, то курганы навокал раскопваў, то музей старажытнасцей ствараў. Недзе ў 1857 годзе паехаў Кіркор у Пецярбург, каб дабіцца дазволу на выданне «Трыгодніка літэрацкего віленскага». Усе тут з нецярпеннем чакалі, калі ён і з чым вернецца. Ажно прыехаў — без дазволу. І жонкі ў хаце не застаў. Жыла яна ўжо з ягоным лепшым сябрам Сыракомлем у Пашкоўскага, каханка Амілі Маркоўскай. Віленскія дэвоткі ўзнялі гвалт, балотам Галену аднойчы закідалі. Сыракомлю ў лепшых дамах прымаць адмаўляліся. Спрабаваў ён бараніцца. Напісаў паэму «Стэла Фарнарына». Пра Рафаэля і яго каханне да дачкі пекара ці, ужо не помню, цесляра. Усе асуджалі мастака. Аднак гісторыя разважыла інакш. Напчадкі пачалі славіць Фарнарыну, бо яна стала натхненнем Рафаэля.

— Цяпер разумею, чаму шляхцянкi ў Свіслачы забараняюць сваім дочкам браць у рукі гэту паэму... Ну так, цікава. Што далей?

— А далей было тое, што Вільня паўстала супраць Галены. Не маглі ёй дараваць ні рагатага мужа, ні кінутых Сыракомлем дзяцей. Праўда, Паўліна Кандратовічава трымала сябе годна: не жалілася, не плакала. Разумела, што найлепшы тут лекар — сам час. Але Галена мусіла пакінуць Вільню. Сыракомля звярнуўся да варшаўскіх сяброў, нават кланяўся кракаўскім кансерватарам. І Галену прынялі ў кракаўскі тэатр Пфайфера. Калі той выязджаў на гастролі ў Познань, туды, пазычыўшы грошай, паехаў і Сыракомля. Здаецца, гэта была яго першая вандроўка за рубеж... Публіка авацыйна вітала і Маеўскую, якая іграла галоўную ролю ў сыракомлеўскай п'есе «Хатка ў лесе», і самога аўтара. Вітала не толькі як паэта, але і як пасланца Літвы. Пасля нейкага там акта публіка патрабавала выканаць «Мазурку» Дамброўскага. Пфайфер, натуральна, супрацівіўся. Тады адзін мужчына выскачыў з залы, узяў дырыжора за горла і прымусіў яго іграць! Скандал! Умяшалася паліцыя, ледзь не спыніла гастролі... І вось набліжалася развітанне. Тэатр павінен быў паехаць у адзін бок, Сыракомля — у другі. Тады ў апошнім спектаклі, не помню ўжо ў якім, помню толькі, што Галена іграла там дачку валошкага гаспадара, у сцэне самазабойства яна

ўторкнула сабе штылет у грудзі глыбей, чым патрабавалася па ролі — і з-пад адзення выступіла кроў. Сыракомля спалохаўся, кінуўся за кулісы... Адным словам, закаханыя засталіся разам у Познані яшчэ на некалькі дзён.

Тут да іх нячутна падышоў Венк. Прапанаваў яшчэ па шклянiцы. Але яны адмовіліся. Звяждоўскі разлічыўся і першым узяўся з крэсла.

— То ч-чым скончылася ўся рамантычная гісторыя?

— А нічым! Сыракомля вярнуўся ў Вільню. Блуднага бацьку, здаецца, прынялі ва ўлонне сям'і. Галену Пфайфер урэшце прагнаў з тэатра, і яна пераехала ў Варшаву, зноў выступала на сцэне. З Кіркорам рассталася. І самае dziўнае ў гэтай гісторыі... — выйшаўшы на вуліцу, Звяждоўскі непрыкметна паглядзеў па баках: шэрай постаці ўжо не было. — Самае dziўнае ва ўсёй гэтай гісторыі, што Кіркор не затаіў на Сыракомлю ніякай крыўды. Дапамог прыстроіць яго сына ў шляхецкі інстытут. Мусіць, лічыць, што абодва яны сталі ахвярай пекнай, але пранырлівай камедыянткі, якая выкарысталася іх уплывы для дасягнення сваёй мэты. Цяпер Кіркор знайшоў суцяшэнне з былой жонкай Карэвы, ну таго, што «Віленскую губернію» падрыхтаваў. У адрозненне ад Галены яна не артыстка, а паэтка. Галвіяй падпісваецца — ёсць такое возера ці рэчка на яе радзіме, каля Нарачы. У апошнія гады Кіркор стаў уплывовым чалавекам. Яго «Кур'ер Віленскі» мае ўжо каля трох тысяч падпісчыкаў. На Літву гэта многа.

— Значыцца, мне, — яны міналі ўжо прысадзістую цэркаўку, у якой (Каліноўскі памятаў) Пётр I хрысціў Ганібала, — давядзецца мець справу з нейкай шалахвосткай. Ці сур'ёзна гэта было — даручаць ёй важную справу?

— Не ведаю, Канстанціне, не ведаю. Не я ёй даручаў! Глядзі, — Звяждоўскі ўсміхнуўся, — каб і ты не трапіў на яе прынадлы кручок. Хлопец ты відны. А перад ёй, кажуць, нават святы не ўстаіць...

Яны былі ўжо на Ратушным пляцы. З касцёла якраз выходзілі людзі пасля ранішняй імшы. Чорныя мантылькі і крыналіны. Канфэдэраткі з белага і фіялетавага сукна. Кінулася ў вочы купка мужчын у старых

строях — кунтушах і жупанах. На пагоны Звяждоўскага пазіралі коса, варожа.

— Ты зачакай тут хвілінку, — нешта ўспомніўшы, Звяждоўскі раптам спыніўся. — Мне трэба заскочыць у карпусны штаб і аддаць некаторыя распараджэнні. Гэта недалёка адсюль, у палацы Паца. Тым часам паглядзі вунь кніжкі...

Каліноўскі падышоў да вулічнага гандляра, які расклаўся ледзь не на прыступках касцёла, і пачаў разглядаць тавар. Нічога асаблівага: кантычкі, соннікі, новае выданне «Літоўскай гаспадыні».

— Я прадам тавар нядорага, — даверліва звярнуўся да Каліноўскага барадаты кнігар, — няхай ягомасць толькі спытае.

— І спытаю. Ці ёсць што новага пана Сыракомлі або пана Марцінкевіча з Мінска? На беларусінскай гаворцы.

Кнігар змераў пакупніка здзіўленым позіткам:

— Пан першы, хто ў мяне сам пытае пра кнігі на беларусінскай гаворцы. Былі раней, але цяпер няма. Чуў ад Завадскага, што пан Марцінкевіч меўся выдаць беларусінскае тлумачэнне «Пана Тадэвуша». Нават першыя быліцы выйшлі з-пад прасы. Аднак цэнзары ўгледзелі там крамолу і знішчылі. Будзе ў мяне яшчэ «Люцынка» пана Марцінкевіча, але па-польску.

— А Сыракомлі?

— Пра што тут казаць. Цяпер толькі на пану Сыракомлі ды на пану Крашэўскім і заробіш... Няма, не хоча пан Сыракомля пісаць. У баварыі на Антокалі сядзіць усё. Пры каўдунах і шнапсе...

— Гэта праўда? — спытаў Каліноўскі Звяждоўскага, які, падышоўшы, чуў канец размовы.

— Сумная праўда, — пацвердзіў той, запрашаючы жэстам прадоўжыць прагулку, — цэлымі днямі з акцёрамі прабывае на Антокалі, у Боля ці Стылера. Або, накупіўшы гарэлкі і каўбасаў, у Барэйкаўшчыну з кім едзе. Гэта ў іх творчымі пакутамі называецца.

— Шкада. Летась я пазнаў яго на кватэры ў Яўстафія Урублеўскага. Сядзеў маўклівы, пануры. Моладзь яго шанавала, але і спрачалася з ім. Бо ён усё заклікаў да прымірэння, гармоніі паміж дваром і вёскай. А студэнты, што панаехалі з Пецябурга, з Дэрпта, з Масквы, узялі яго на смех: якая можа быць гармонія паміж ваўком і авечкай!

— Ёсць гэта ў яго, ёсць. Днямі ў Кіркора, у «Кур'еры Віленскім», надрукаваў артыкул пра творчасць Вінцэнта Марцінкевіча. Артыкул, увогуле, слухны. Хваліць аўтара за вершыкі, напісаныя на тутэйшай, сярмяжнай гаворцы. Але вось паэму «Гапон» — не ўхваляе. І, што самае дзіўнае, крытыкуе яе не злева, не за лібералізм, не за саладжавасць, а справа — за распальванне саслоўнай нянавісці. Маўляў, Гапон, якога аканом здаў бяспраўна ў рэкруты, павінен быў дараваць свайму крыўдзіцелю, падставіць яму, так сказаць, другую шчаку для аплявухі. Маўляў, паказваючы помслівасць свайго героя, Марцінкевіч узводзіць паклёп на наш сумленны і паслухмяны народ, які ад матухны-натуры надзелены высокай маральнасцю...

— А ведаеш, Людвік, тут нешта ёсць. Ці не ўлавіў тут Сыракомля тую трагічную супярэчлівасць, якая ўласціва і нам з табой? З аднаго боку, мы разумеем, што шляхта жыруе на народнай крыві, што паноў, ну не ўсіх, а дрэнных, вешаць трэба. З другога боку, для нас ясна як божы дзень, што... пажар немагчымы без той жа шляхты, без нас з табой. Без нас цёмны мужык здольны толькі на бунт. Бунты ж — мы ведаем, як яны к-канчаюцца. Усмірэннем.

— Супярэчнасць такая ёсць! Я сам часта адчуваю дваістасць, фальшывасць свайго становішча. І выхаду не бачу.

— Выйсце ёсць! — гораца зашаптаў Каліноўскі пра ўсё тое, што вынасілася, набалела ў якушоўскай адзіноце. — Выйсце такое: спачатку аб'яднанымі сіламі, разумееш: аб'яднанымі, узняўшы і шляхту і сялян, бо паасобку нам не справіцца, — гэтымі сіламі знішчыць с-самаўладства. І тут, дзеля справы, сапраўды прыйдзеца забыць старыя крыўды, аб'яднаць тых, хто маніфестуе ў Варшаве і Гародні, і тых, хто бунтуе ў Ілы і Лаздунах. Цяжка яно, але ў гэтым — адзіны наш п-паратунак. А потым... Потым, пераступіўшы праз саміх сябе, прымемся і за панства, дамо зямлю сялянам.

— А як жа ты збіраешся павесці за сабой мужыкоў? — Звяждоўскі з павагай глянуў на свайго субяседніка: маладзейшы — а бачыць далей. — Мужыкі не пойдучь супраць цара, бо яшчэ вераць яму. За маніфест удзячны. Польскую справу блытаць з панскай.

— І гэта таксама с-сімптаматычна. Хто на Літве прыгоннікі? Палякі! Апалячаная шляхта. Дык як жа тут не паблытаць адно з другім...

— Цішэй ты, раскрычаўся... Давай звернем пад браму. На базыльянскім двары будзе менш вушэй, — Звяждоўскі паказаў жэстам на стройную белую браму.

— Павесці за сабой мужыка мы здолеем, толькі даказаўшы яму ўсю крывадушнасць царскага м-маніфеста. Даказаўшы так, каб ён зразумеў. На роднай яго мове, літоўскай або беларусінскай. Я думаю, чаму не ўдалося паўстанне ў 1831 годзе. Таму, што паўстанцы не павялі за сабой народ. Ды яны і не збіраліся весці, спадзяваліся толькі на сябе. І таму паўстанцы былі пераможаны. Гэта павінна стаць для нас добрым урокам. Гісторыю ўвогуле трэба паважаць за тое, што яна вучыць нас, як пазбягаць п-памылак.

— Памылкі таксама становяцца традыцыяй, а яе нялёгка пераадолець. Яна ў кожным з нас. Найгоршая з традыцый — вера ў выключнасць шляхты. Толькі, маўляў, яна прадстаўляе народ, толькі яна рухае поступ... Гэта паралізуе сілы.

— І тым в-важней, каб гэтая шляхта звярнулася цяпер да народа на яго ж пагарджанай вякамі мове. Дала б яму ў рукі кніжку ці газету, дзе ясна пісалася б, хто прыяцель і хто н-непрыяцель народа.

— А хто дасць?

— Мы з табой п-павінны. Паэты. Такія, як Марцінкевіч, хоць ён і занадта асцярожны, як Вярыга з Віцебска... Яго вершы даваў мне Агрызка ў пецярбургскім «Слове».

— Дадай сюды Вінцэся Каратынскага, ранейшага сакратара Сыракомлі. Калі ў Вільню прыезджаў Аляксандр, ён надрукаваў беларускі верш «Уставайма, браццы, да дзела, да дзела». Разам з літоўскім вершам Акялайціса гэты твор уклалі ў выдадзены Кіркорам альбом і паднеслі імператару.

— І што? П-прачытаў па-беларуску?

— Не ведаю. Затое на Кіркора напалі львоўскія і кракаўскія патрыёты на чале з Уейскім. Пачалі крычаць: здрадніцтва, угодніцтва! Адкуль ім зразумець, што і Кіркор і яго сябры ставілі перад сабой высакародную мэту: звярнуўшы ўвагу цара на патрэбы краю, дабіцца дазволу на адкрыццё універсітэта. Ды ў

вершы Каратынскага і не было нічога падданицкага — толькі скарга на неўрадлівы пясочак, цёмную святліцу, на тое, што раса выядае вочы. І яшчэ вера ва ўзыход сонейка, наступленне лепшага дня...

— Мне здаецца, што гэты верш быў задуманы як п-правакацыя: маўляў, твайму бацьку, Мікалаю Першаму, не падабалася нават само слова «беларускі», а вось ты, яго сын, новы божы п-памазаннік, чытай верш на гэтай беларусінскай мове! Прызвычайвайся да думкі, што яна існуе, як і с-сам народ.

— Вось іменна! А іншыя таго не зразумелі. І цяпер не разумеюць — нападаюць на кіркораўскі «Кур'ер», патрабуюць, каб ён ледзь не выступаў супраць цара. Забываюць, дурні, што гэта ўсё ж легальнае, падцэнзурнае выданне. Закрываць «Кур'ер» — не будзе нічога. Сэрцам зразумеў гэта, бадай, адзін Сыракомля. Сам Сыракомля ў альбоме не ўдзельнічаў — спаслаўся на хваробу ці на паездку ў Познань. Але і не асудзіў удзельнікаў. Напісаў верш «Сахар-мароз», дзе высмеяў патрыётаў, якія паверылі, нібы віленскія пісьменнікі былі шчырыя... Вось і цяпер, нягледзячы ні на што, Сыракомля зноў працягнуў Кіркору руку дружбы, публікуецца ў яго «Кур'еры». Праўда, вершаў не друкуе, толькі прозу.

— Не друкуе? Ці не піша зусім?

— Можна, і не піша. За апошні час па руках хадзіў толькі адзін яго верш — «Смерць салоўкі». Пасадзілі птушку ў клетку, прывезлі ў горад. І яна не вынесла шуму, туркатання колаў па бруку, загінула з тугі па свабодзе... Алюзія тут досыць празрыстая.

— Яго б вырваць з гэтага здранцвення. Далучыць да справы! Няхай паехаў бы па гарадах толькі з адным гэтым вершам. Уяўляю, як гэта садзейнічала б кансалідацыі ўсіх аднадумцаў!

— А хто вырве? Я? Ты? Мы нават не ведаем, дзе цяпер знаходзіцца гэты божы салоўка. Занадта даверлівы ён — як дзіця. На розныя кручкі паддаецца, забывае, колькі іх ужо праглынуў. Кожны цёрнь яго балюча коле — і тады шукае ўцехі ў абдымках Бахуса або Венеры... Не, тут патрэбна нейкае ўзрушэнне, нейкі катарсіс. Дарэчы, ведай, Канстанціне, што ён таксама спрабаваў пісаць на беларусінскай мове. Я маю на ўвазе верш «Добрыя

весці», якім ён у 1848 годзе вітаў рэвалюцыйныя падзеі ў Еўропе.

— Тым болей ён быў бы для нас к-карысны! Уяўляю: Сыракомля, з яго талентам, з яго папулярнасцю, чытае беларусінскія вершы ў Свіслачы! Ці ў Г-гародні!

— І тут ён быў бы годным пераемнікам філаматаў. Думаеш, чаму я цябе прывёў у гэтыя муры? — пасля некалькіх кругоў вакол царквы Звяждоўскі спыніў Каліноўскага перад уваходам у трохпавярховы прысадзісты будынак. — Вось тут, у ператвораным на турму базыльянскім кляштары, не ведаю толькі, у якой цэлі, гісторыя гэта высветліць, сядзелі, чакаючы суда, філаматы і філарэты. Міцкевіч, Чачот, Зан, Малеўскі... Зачынальнікі той справы, якой мы цяпер служым. Дык вось, філаматы любілі на сваіх зборнях, асабліва тут, у турме, чытаць і слухаць беларусінскія, ці — як яны іх называлі — крывіцкія вершы, спяваць тужлівыя мужыцкія песні. Пра дзікіх гусей, пра цяцеру... Потым эстафету з іх рук пераняў Франц Савіч, папличнік Канарскага, замардаванага тут, у Вільні. Я чытаў верш Савіча, дзе паляшук, а сам Савіч быў з Палесся, з-пад Пінска, звяртаецца да літвіна і валынца з заклікам падаць рукі — сабе на згоду, а царам на згубу.

— Добра было б узяць той верш і надрукаваць! — вочы Каліноўскага загарэліся і тут жа патухлі. — Аднак няма дзе, няма друкарні.

— Друкарня ёсць! — зашаптаў Звяждоўскі. — Ёсць у нас друкарня. Адзін студэнт прывёз з Пецяўбурга. Толькі трэба вывезці яе ў лясы, знайсці надзейнае месца, надзейных людзей.

— Я — знайду! Слова г-гонару даю, што знайду! Каля сваёй Якушоўкі!

— Не цяпер пра гэта гаворка. Іншым разам. Затрымаліся мы з табой, — сцвердзіў Звяждоўскі, глянуўшы на кішэнны гадзіннік. — Вернешся з Анеліна, тады і памяркуем, што і як.

— І ўсё ж з гэтым Анелінам не так проста. Гэта не горад, дзе лёгка знікнуць, а вёска, усё навідавоку. Маеўская да нейкага прыехала, у маёнтку ёсць гаспадар. Што я скажу яму? Чым растлумачу сваё нечаканае з'яўленне? А можа, і заначаваць прыйдзецца.

— Сапраўды загвоздка! Хто там гаспадарыць, не ведаю. Гаварылі мне адно, што ён мае дачыненне да жалезнай калеі. Будаваў яе ці будаваць збіраецца.

— Тады я перадам прывітанне ад нашага Малахоўскага, — усцешыўся Каліноўскі. — Не можа ён яго не ведаць. А калі гэта не паскуткуе, скажу, што прыехаў, каб наняцца на чыгунку на работу. Правознаўцы ім таксама патрэбны.

— Ото ж то! — ухваліў Звяждоўскі. З базыльянскіх муроў яны зноў выйшлі на тлумную вастрабрамскую вуліцу.

— Застаецца адно: як дабрацца туды. Пошта па Чорнаму тракту наўрад ці ходзіць. Прыйдзецца наняць балагола.

— Не прыйдзецца, — Звяждоўскі задаволена паляпаў субяседніка па плячы. — Я ўжо зрабіў адпаведныя распараджэнні. Вяртайся ў гатэль, а праз паўгадзіны да яго дзвярэй будзе пададзена брычка. Нічога не пытаючыся, вазьмі ў фурмана лейцы — і едзь. Каля Росаў, праз Паплавы, Гуры. А там — прама. У Анеліне ўсё рашай сам, у залежнасці ад людзей і акалічнасцей. Ну, шчасліва! І... не губляй розуму, пабачыўшы баламутную паню Галену.

— За гэта можаш не хвалявацца. Хутчэй я ёй узбаламучу галаву... Ды гэта ўсё жартачкі. Ну, я пайшоў. Да сустрэчы, да заўтра. Дзе мне загадаеш цябе шукаць?

Звяждоўскі задумаўся:

— Можна, заўтра, гадзін у шэсць вечара на тым жа месцы... Хаця не, не выйдзе. Лепей а сёмай гадзіне ў Вастрабрамскім касцёле. Не так кінецца ў вочы... Яшчэ раз — бывай!

Каліноўскі падаў руку на развітанне, падаў неяк дзіўна, выставіўшы ўперад указальны палец і сціснуўшы ўсе астатнія — і тут жа спахапіўся:

— А якім чынам акторка паверыць, што я — гэта я?

Сумеўся і Звяждоўскі:

— Сапраўды, ледзь не забылі пра галоўнае. Ты скажаш: люблю Вільню, сталіцу Гедыміна. А яна павінна адказаць: так, узаемна!

— А сваё прозвішча я абавязаны ёй назваць?

— Не, гэта не абавязкова.

2. I БЫЎ ДЗЕНЬ

Каля крыжа тым часам сабралася купка людзей. За панамі падышла чэлядзь з Анеліна. З супрацьлеглага боку паказаліся расольскія сяляне з дзецьмі. Талочка расклаў складаны столік, а Мальвіна заслала яго вышыванай сурвэткай. Дамініканец дастаў з куфэрачка і паставіў на стол абразок, круглае пуздзерачка са свянцовай вадой.

Сыракомля адышоў крыху ўбок і застыг у чаканні. Яго турбавала прысутнасць Талочкі: павінен быў пайсці ці паехаць насустрач падляшскаму госцю — а ўсё яшчэ на злосць тырчыць тут і, падобна, адыходзіць не збіраецца. Ну, гэты Паўкозіч! Я яшчэ пакажу табе, дзе ракі зімуюць! Ва «Успаміны Касача» ўвяду!

Брычка спынілася каля Сыракомлі, і з яе высеў малады прысадзісты мужчына. Мусіць, рашыў памаліцца разам з усімі на пасвянчэнні крыжа. Шапку мужчына, як і належала, трымаў у руках, і лёгкі вецер развяваў яго русыя валасы.

— Добры дзень пану, — ціха павітаўся незнаёмы, — дазвольце п-представіцца і п-паціснуць вашу руку. Паляноўскі я, па чыгуначных справах. Ну, дайце ж мне, дайце в-вашу руку, — мужчына неяк ненатуральна працягнуў сваю, высунуўшы наперад указальны палец і сагнуўшы астатнія ледзь не ў кулак.

— То ці не думаеце вы ў Анелін каляю пракласці? — усміхнуўся Сыракомля, успомніўшы нядаўнюю спрэчку. Але не назваць сваё прозвішча ўсё ж не выпадала, і таму ён працягнуў руку ў адказ: — Усяслаў Варакомля, шляхціц з тутэйшай ваколіцы. Запрошаны на ўрачыстасць.

Мужчына адказаў доўгім поглядам — нібы нешта важнае ўспамінаў. Урэшце ціха спытаў:

— А пан перакананы, што заўсёды насіў гэтае імя? У мінулым годзе на кватэры Урублеўскага пан дыскутаваў з намі пад іншым прозвішчам! Пад вядомым усяму краю прозвішчам Сыракомлі.

— Пачакайце, пачакайце, міленькі мой... То ж і пан таксама быў тады не Паляноўскі, а...

— Тс-с! — Каліноўскі прыклаў палец да вуснаў. — Давайце, не звяртаючы ўвагі, адыдзем адсюль.

Нібы шпацыруючы, яны абышлі людзей і аддзяліліся ў бок Расолаў. Ішлі насустрач цёпламу сонцу.

— Вось не спадзяваўся, вось не спадзяваўся, — радаваўся Каліноўскі. — Раніцай мы якраз пра вас у Вільні г-гаварылі. Але не спадзяваліся, што вас сёння ж с-сустрэну.

— Хто і што гаварыў, калі можна мне ведаць? — энтузіязм маладога субяседніка яму здаваўся панібрацтвам. А на панібрацтва ён ішоў не з усімі і не адразу.

— Пра гэта п-потым, крышку пазней. Цяпер жа вы мне павінны паказаць паню К-кіркарову, ну, М-маеўскую.

— А, значыць, вашмосць прыбыў па паперы, — здагадаўся Сыракомля. — У канспірацыю гуляеце.

— Выходзіць, вы ўсё в-ведаеце? — разгубіўся Каліноўскі.

— Не я адзін ведаю! — узарваўся Сыракомля. — Уся вёска ведае! Мужыкі ў корчмах расказваюць! — закашляўся. — І увогуле: пакіньце ў спакоі гэтую кволую і даверлівую жанчыну. Па наіўнасці сваёй яна і сама загіне, і вас усіх загубіць. Не для яе канспірацыя!

— М-можа, вы і маеце рацыю, — Каліноўскі заставаўся спакойны, ураўнаважаны. Да таго ж не ў яго інтарэсах было спрацацца з Сыракомлем. — Адзінае маё апраўданне — што не я ўцягнуў яе ў к-канспірацыю. Я прыехаў толькі ратаваць становішча, якое склалася па віне іншых. І вы мне павінны тут дапамагчы. Я не бачу п-прычыны, па якой мы не маглі б быць саюзнікамі ў ратаванні п-пані Галены.

— Добра, — узважыў усё Сыракомля. — Пазнаёмлю вас. Толькі пад якім прозвішчам? Як Паляноўскага?

— Няхай, — пагадзіўся Каліноўскі. — Так бяспечней. А чаму вядомы паэт рашыў перада мной п-прыкінуцца нейкім Варакомлем? Няўжо таксама к-канспірацыя?

— Не, тут іншае, хоць і з канспірацыяй звязана, — і Сыракомля расказаў, што ён надумаў учыніць з падляшскім госцем.

— Цікава, — прызнаў Каліноўскі. — Толькі са станцыямі — нешта не п-пераканаўча. Маленькую станцыю сапраўды лягчэй захапіць, чым в-вялікую. Але гэта не наша з-задум. Варшаве лепей відаць.

І тут Сыракомлю асяніла: вось хто паможа яму сустрэць графа! Мужыкаваты з выгляду. І сілу мае: у лазні хвастаць зможа.

— Згода! Будзем саюзнікамі! Толькі дапамажыце мне правучыць графа. Каб ведаў, што такое Літва! І давайце вернемся назад. А то наша адсутнасць можа здацца падазронай... Хаця не, пастаім яшчэ мінутку. Надта прыгожа вясна пачынаецца! Няярка ўсё, сціпла, але па-свойму прыгожа.

Унізе, паміж альшэўніку, яшчэ не зялёнага, але ўжо і не чорнага, вілася, іскрылася на сонцы рачулка. Каля яе стаялі хаты з прыбудовамі. На саламяных стрэхах зелянеў мох. Далей, пад лесам, яшчэ бялелі лапікі снегу. Высока, дзесьці ў сонцы, пераліваўся скаўронак. А ад крыжа плыла журлівая песня пра вечны супачынак.

— Хоцае, згадаю, аб чым вы цяпер думаеце, — парушыў маўчанне Каліноўскі. — Вы д-думаеце, як ўвекавечыць у слове гэты момант, захаваць яго для іншых.

— Не, вы памыліліся. Я думаў пра песню. Песня суправаджае чалавека ад нараджэння і да смерці. І нават пасля смерці. Яна і маці, і нянька, і нарачоная, і апошняя паслуга чалавеку... Што ж датычыцца ўвекавечання словам, — Сыракомля бездапаможна аглянуўся навокал, — то аднаго слова тут мала. Словам можна перадаць думку, а як ім перадасі гэту песню, прадчуванне зелені ў дрэвах. Часам мне здаецца, што гукі і фарбы слухаліся б мяне лепш, чым словы, што я не знайшоў сябе як творца.

— Калі так сцвярджаеце вы, то што тады застаецца гаварыць іншым паэтам, меншым па таленту!

— Талент! У мяне бывае такое адчуванне, што не маю я ніякага таленту, ніякай іскры божай. Не разумею, за што мяне толькі хваляць... А ўвекавечыць імгненне, данесці яго ва ўсіх фарбах, гуках, водары да нашчадкаў — хіба гэта мажліва? Неяк у дзяцінстве, — Сыракомля вінавата ўсміхнуўся, — я спрабаваў з раніцы запісваць літаральна ўсё, што рабілася ў хаце. Кожнае слова, кожны рух. Калі б усе так зрабілі, падумалася тады, мы перамаглі б час, перамаглі нашу ўміручасць. І вось, памятаю, маці прынесла дровы, укінула іх у печ. Я запісаў у сшытку: «Мама ўкінула ў печ бярэма дрoў». І тут жа засумняваўся: яна ж па

аднаму палену кідала, а не бярэма, і не кідала, а хутчэй, клала. Адным словам, першы раз у жыцці адчуў недасканаласць, прыблізнасць любога слова... Тут маці сказала, каб я ёй нешта дапамог. А я павінен жа быў запісаць, што яна сказала. Яна папракнула мяне, а я павінен быў увекавечыць гэты папрок! Мае першыя творчыя пакуты скончыліся тым, што я атрымаў скарачом па вушах, — ад доўгай размовы Сыракомля закашляўся.

— Аднак п-пойдзем назад!

— З таго часу я зразумеў, што паэт не павінен неадступна трымацца рэчаіснасці, як сляпы плота. Усё увекавечыць нельга. Але і адрывацца ад зямлі, жыць аднымі летуценнямі — таксама нельга. Тады — смерць! Увогуле ж... Увогуле толькі чалавеку дадзена перамагаць хуткаплыннасць часу — у творах мастацтва. А вашмосць, — Сыракомля глянуў на Каліноўскага, — часамі не крэмзае паперу? Цяпер усе крэмзаюць.

— Пакуль што не, — даверліва адказаў Каліноўскі. — Але думаю спрабаваць. Чаму не спрабаваць, калі будзе п-патрэба.

Іх адсутнасць, здаецца, заўважыла адна Галена. Яна ўстрыможана выйшла насустрач, нерашуча прыпынілася.

— Мой добры знаёмы пан Ка... Прашу прабачэння, пан Паляноўскі. Прашу трактаваць яго, як мяне самога. Ну, добра, вы мяне выбачце, я пайду, паслухаю, што кажа наш дамініканец.

Брат Антоні, па ўсім было відаць, ужо заканчваў імправізаванае казанне. Але, пабачыўшы сярод слухачоў Сыракомлю, рашыў сказаць нешта значнае і ўзнёслае:

— Давайце ж пазайздросцім душы святой памяці Цацыліі Ляшчынскай, бо мы ўсе яшчэ ў гасцях на часовым, зямным свеце, а яна ўжо дома! Завяршылася, замкнулася адно кола жыцця. Бо цела чалавечае з небыцця ўзнікае і небыццём канчаецца. Усё ў жыцці ідзе па кругу, усё мае свой пачатак і канец, апрача неўміручай душы, духа чалавечага...

Між тым Каліноўскі стаяў каля Галены і ўсё не рашаўся спытаць пра галоўнае. Гаварыў пра тое, што шукае работы, што вось надламалася кола, а на дварэ пачынае вечарэць. Галена ветліва нудзі-

лася, нават крадком пазяхнула. І тады ён пайшоў напрамік:

— Раніцай, калі я выязджаў з Вільні, там было зімней. Зімна было, няўтульна. І ўсё ж — люблю я Вільню, сталіцу Гедыміна!

— Так, узаемна! — узрадавалася Галена. — Вы не ўяўляеце, як я перажывала, калі ў Вільні ніхто не выйшаў. Не ведала, што далей рабіць.

— Дзе ж паперы?

— Вы ведаеце, што павінны быць паперы?

— Так, цяпер ведаю.

— У вуллі яны. Але днём не возьмеш. Занадта многа вачэй. Няхай сцямнее.

— А на словах што сказана перадаць?

— Толькі адно. Добра было б, каб нехта прадстаўнічы, з імем, прыехаў з Літвы, каб падагрэць пачуцці. Засведчыць аднасць патрыятычных сіл. Аднак прасілі перадаць ранейшым шляхам.

— То д-добра! Але як і калі я атрымаю з вашых рук пакет?

— Я думаю, што лепей будзе, калі вы ноччу возьмеце яго самі. Не забывайце, што я ўсяго толькі слабая і палахлівая жанчына. Па дарозе ў Анелін я вам пакажу, у каторым яны вуллі. Зрэшты, і тут магу сказаць: у другім ад рэчкі... А цяпер пойдземце! Ах, я павінна вас прадставіць гаспадару Анеліна. Як загадаеце вас ахарактарызаваць?

— Юрыст, які шукае работы на будаўніцтве чыгунак.

Дамініканец тым часам канчаў казанне:

— Давайце, браты і сёстры мае, успомнім, што сказана ў пасланні апостала Пятра да рымлян. Там сказана, што цела без душы — мёртвае. Так і вера наша мёртвая без паўсядзённых міласэрных спраў! Дык будзем жа рабіць дабро бліжнім, аточым апекай нашых бедных сялян, усіх, хто патрабуе нашай цялеснай і духоўнай дапамогі. І атрымаем за гэта адкупленне грахоў нашых і светласць спрадвечную. У імя бога-бацькі, бога-сына і бога-духа святога — аман.

Перахрысціліся ўсе, апрача старой Дайнаровічыхі. Брат Антоні ўвесь час ёй здаваўся ўвасабленнем нячыстай сілы. Слязлівыя вочы старой глядзелі падазрона — нібы чакаючы, калі ж гэтая пякельная сіла

выпырхне са свайго часовага прытулку... Тады будзе зразумела, што ўсе, апрача яе, паддаліся шатану.

Спакаваўшы куфэрачак, дамініканец адразу заспяшаўся да Сыракомлі — як да старога і добрага знаёмага:

— Ну як вы знайшлі маю навуку? Першы раз асмеліўся гаварыць перад шляхтай на тутэйшай, прабачце, беларусінскай гаворцы, — дамініканец нагадваў малое дзіця, якое патрабуе пахвалы.

— Шкадую, міленькі, што не ўсё казанне чуў. Прымусіў адлучыцца, э, пільны інтэрас. Канец, дзе вы гаварылі пра добрыя справы і ўвагу да сялян, выпаў вельмі памысна. Але наконт таго, што ўсё точыцца па коле, я надта і надта сумняваюся. Чалавек — так. Чалавек з нічога паўстае і ў нішто ператвараецца. Але ж застаецца чалавецтва.

— А што чалавецтва, — горача засупрэчыў дамініканец. — Дзяржавы, цэлыя народы нараджаюцца, жывуць і гінуць. Вазьміце Егіпет, вазьміце Рым ці, урэшце, нашу Рэч Паспалітую. І ў прыродзе ўсё ідзе па кругу: сяўба — жніво — сяўба, вясна — восень — вясна.

— Але ж старажытныя рымляне не ведалі п-паравоза, а мы ведаем. І Сыракомлі ў іх не было, — умяшаўся Каліноўскі, які ішоў ззаду за імі, ведучы за аброць каня, і чуў гаворку.

Сыракомля засумняваўся: прадставіць яго дамініканцу ці не, а калі прадставіць, то як. Аднак на ўсякі выпадак рапнёў пачакаць, перавесці размову ў жарт:

— Затое ў іх былі Вергілій, Гарацый і Авідзій. Дарэчы, ведаеце, панове, Авідзій адбываў ссылку на Літоўскім Палессі. Ад яго засталіся там Авід-гара і Авід-гарадок.

— Я хацеў бы сказаць, — Каліноўскі вяртаўся да старой тэмы, — што п-поступ усё ж існуе. Чалавечая думка ідзе наперад. Рымляне не ведалі пра свет усяго таго, што мы ведаем. Ды інакш і быць не можа. Інакш наша жыццё не мела б с-сэнсу.

— Дык няўжо тады ўсё ідзе па прамой лініі? — не здаваўся дамініканец. — Не можа гэтага быць!

— Хто сказаў, што па п-прамой? Гэта было б занадта добра, хоць, можа, і нецікава. Жыццё ідзе па крывой лініі. Але лінія гэтая нідзе не з-замыкаецца. Ця-

перашні Рым не падобны на язычаскі: у ім ёсць тварэнні Рафаэля і Міхала Анёла Буанароці.

— Пан Паляноўскі быў у Рыме? — далучылася да іх Галена. — О, то цікава. Мушу пана пазнаёміць з панам Яцакам — ён таксама нядаўна быў у Італіі, серу з Везувія нюхаў, яйкі, звараныя ў вулканічным попелье, каштаваў. Пане Яцку, проша падысці сюды на хвіліну... Гэта пан Паляноўскі, мой віленскі знаёмы. Цікава расказвае пра Рым.

Ляшчынскі глянуў на незнаёмца з насцярожанасцю: яшчэ адзін віленскі знаёмы Галены? Такі ж, як Сыракомля? Але непрыязнасці не паказаў, зычліва павітаўся.

— Не быў я ніколі ў Італіі, — запярэчыў Каліноўскі. — Хаця душою я там, з Гарыбальдзі. Мы гаварылі ўвогуле, аб законах г-гісторыі. І пра тое, што рымляне не ведалі п-паравоза.

— Паравоз — гэта найвялікшае дасягненне чалавечтва, — ахвотна пагадзіўся Ляшчынскі. — Мы жывём у век паравоза. А пан мае нейкае дачыненне да жалезнай каляі?

— Яшчэ не маю, але х-хацеў бы мець. Мне параіў звярнуцца да пана мой лепшы сябар Уладзіслаў Малахоўскі.

— Малахоўскі? О, гэта галава, разумная галава! Многа пра яго чуў і рад быў бы пазнаёміцца з ім асабіста... Спадзяюся, што пан не адмовіць нам і застанецца ў нас на абедзе. Дакладней на вячэры, бо які ж абед, калі сонца хіліцца на захад.

3. І БЫЎ ВЕЧАР

Між дубоў нечакана пачулася буханне цяжкіх капытоў, скрып колаў. Нехта ехаў. Не паспеў Сыракомля сысці з дарожкі, як з вячэрняга змроку выдзеліўся яблыкаваты конь, а за ім — і брычка на высокіх рысорах.

— Будзьце любезны сказаць: это имяние — Анелин? — пачулася з брычкі.

— Анелин, — насцярожана адказаў Сыракомля. Каго гэта яшчэ прынесла ў іх пярэстую кампанію? — Але гаспадары, здаецца, ужо нікога не чакаюць...

— М'яне наўрад ці чакаюць. Аднак я павінен з імі сустрэцца, — незнаёмы саскочыў з брычкі, і Сыракомля ўбачыў, што ён у форме, з пагонамі. Якімі — у змроку цяжка было разгледзець. — Дазвольце-с прадставіцца: ашмянскі земскі спраўнік Міхаіл Аляксандравіч Серабракоў.

— Тутэйшы шляхціц Варакомля. Міраслаў Варакомля, да вашага ведама. А гэта брат Антоні з астравецкага кляштара, — Сыракомля адчуў, як унутры ўсё трывожна пахаладзела: прыехалі за Галенай, за тымі паперамі.

— Варакомля? — здзівіўся спраўнік. — Якое падабенства ў прозвішчах! Я спадзяваўся тут сустрэцца з паэтам Уладзіславам Сыракомлем.

— Сыракомлем? А адкуль вы мяне... гэта значыць, пана Сыракомлю ведаеце?

— Асабіста я ніколі пана Сыракомлю не бачыў. Аднак жа многа чытаў яго. І хацеў зрабіць яму прыемны неспадзяванак, — спраўнік рашыў адразу выкласці свой галоўны аргумент. Бо, падумалася яму, іншая хвіліна для шчырай гаворкі можа і не здарыцца. Ды і ўвогуле ўвесь гэты яго прыезд выглядае недарэчна.

— Які ж, калі гэта не дзяржаўны сакрэт?

— Не сакрэт! — рассмяяўся Серабракоў. Ён амаль быў перакананы, што перад ім стаіць сам Сыракомля, але паколькі той не хоча назваць сваё сапраўднае прозвішча, то давядзецца падтрымаць гульню. — Мае маскоўскія сябры папрасілі, каб я абавязкова перадаў яму пераклад аднаго яго верша.

— Верша? Хіба яго вершы цікавяць іншамоўную публіку?

— Уявіце сабе, зацікавілі! Пан Трэфалеў пераклаў на рускую мову яго «Паштальёна», а мой брат дарабіў да верша музыку. Цяпер гэту песню часта спяваюць у маскоўскіх салонах.

— Што вы кажаце! І няўжо гучыць?

— Гучыць! Спявак з мяне кепскі, таму не асмелюся здэкавацца з песні. А вось дэкламацыю — паслухайце, калі ласка. Увесь верш я ведаю на памяць.

Спраўнік ступіў крок наперад і, аказаўшыся амаль перад Сыракомлем, пачаў:

Когда я на почте служил ямщиком,
 Был молод, водилась силенка.
И был я с трудом подневольным знаком,
 Замучила страшная гонка.
Скакал я и ночью, скакал я и днем;
 На водку давали мне баря.
Рублевик получим, и лихо кутнем,
 И мчимся, по всем приударя.
Друзей было много. Смотритель не злой;
 Мы с ним побратались даже.
А лошади! Свистнул — помчатся стрелой...
 Держися, седок, в экипаже!
Эх, славно я ездил! Случалось, грехом,
 Лошадок порядком измучишь;
Зато как невесту везешь с женихом,
 Червонец наверно получишь.
В соседнем селе полюбил я одну
 Девицу. Любил не на шутку;
Куда ни поеду, а к ней заверну,
 Чтоб вместе пробыть хоть минутку...

— Хопіць, міленькі, хопіць! — усклікнуў Сыракомля. — Пераканаўся я, што гучыць. Яй-богу, гучыць! І выбачце, пане, за недарэчную містыфікацыю з прозвішчам! Сыракомля я, вядома ж, Сыракомля! Як жа я магу адмаўляцца ад майго першага друкаванага дзіцяці! Добра яго пераапануў у гэту іншамойную апаратку ваш пан... пан...

— Трэфалеў.

— Пан Трэфалеў! Хто ён такі? Таксама вершаватворац?

— Паэт. Малады паэт. Жыве ў Яраслаўлі. Але часта бывае ў Маскве, у нашых агульных сваякоў.

— Ото ўсцешлы вы мяне, старога дурня! Чым жа я вам аддзячу за такую радасную навіну! Сам я перакладаў нямала, але каб мяне перакладалі... І так перакладалі... Пойдзем тады хутчэй у дом, сагрэемся чым!

— Не ведаю, ці будуць рады майму з'яўленню гаспадары. Госць не па часе — горай татарына-с.

— Глупства! Яны добрыя і гасцінныя людзі. У вас жа да іх інтэрас ёсць.

— Галоўны інтэрас ужо не мае сэнсу: мне хацелася з іх дапамогай пазнаёміцца з літоўскім лірыкам. Гэта і братаў наказ, і маё даўняе жаданне. А паколькі яно збылося, цяпер я магу і не заязджаць у Анелін.

— Пабойцеся бога: гледзячы на ноч? І нашто, калі побач накрыты стол, а на сталe — поўна старых напояў.

— Вы пераканалі мяне. Толькі не ведаю, дзе тут паставіць каня.

— Гэта мы зробім. Тут недзе мужык павінен быць. Ён, уявіце сабе, міленькі, нават за адным сталом з намі сядзеў.

— Мужык? За адным сталом? Гэта для мясцовага дваранства нешта новае, — цяпер яны ішлі па выбітай і таму відочнай у змроку дарожцы ў бок палацыка. Серабракоў левай рукой вёў за аброць каня, правай жа ўзбуджана жэстыкуляваў, нібы дапамагаючы сабе ў гаворцы. Брацішак, не жадаючы перашкаджаць, крыху адстаў. — А скажыце, шаноўны паэце, як выглядае гэты мужык? Ці не з вялізнымі кусцістымі брывамі?

— Так. Сам сівы, а бровы чорныя. Вы яго ведаеце?

— Якраз ён і паведаміў мне, што сёння ў Анеліне будзе Сыракомля. І хаця гэта не мой павет, я паехаў!

— Нічога не разумею... Дзеля чаго паведаміў. І адкуль ён мог ведаць пра мой прыезд, калі я сам зранку яшчэ нават не падазраваў аб існаванні Анеліна?

— Для мяне самога тут многа загадак. Але хацеў бы вас папярэдзіць: сперажыцеся гэтага мужыка! Ён аслеплены незразумелай мне нянавісцю і гатовы на любы ўчынак.

— Нянавісцю да мяне? Але ж я першы раз яго сягоння відзеў.

— Не ведаю, — Серабракоў азірнуўся на дамініканца, які, зліваючыся з цемрай, ішоў ззаду. — Можна, вашы рукапісы маюць да ўсяго гэтага якое дачыненне? Ён мне гаварыў аб паперах, схаваных у нейкім вулеі.

— О, літасцівыя нябёсы! Толькі не гэта! — вырвалася ў Сыракомлі. Кроў прыліла яму ў галаву, і ён зусім разгубіўся, не бачачы шляхоў выратавання Галены. — Подлы хлоп, а я ж яго яшчэ за стол прывёў... Не бярыце, пане Серабракоў, усё гэта ў галаву! От, звычайны жаночы флірт. Гаспадыня гэтага дома ў мяне крышку закаханая, дакладней, была калісьці. Я ёй даваў пачытаць новыя любоўныя вершы... П'есы, значыць, яна іграе на сцэне. А гаспадар раўнуе да мяне. Так яна, сардэчная, і хавае рукапісы па розных

закутках... Богам прашу вас, пане Серабракоў! Калі вы разумееце, што такое мужчынскі гонар, а вы не можаце гэтага не разумець, то вы не будзеце шукаць мае рукапісы.

— Ды я і не збіраюся шукаць. Тут не мой павет, не мая ўлада. А калі яшчэ просіце вы асабіста, то якая можа быць гаворка! Усе размовы на гэту тэму лічу канчаткова вычарпанымі. Не кажыце нават гаспадыні, не хвалюйце яе.

— Ну от і добра, от і адлягло ў мяне ад сэрца... Заўсёды ведаў, што сярод рускіх ёсць добрыя душы! Скажыце толькі, міленькі, адкуль вы, прыезджы чыноўнік, так добра ведаеце мову беларусінскага народа?

— Як — адкуль? Я ж сярод яго жыву ўжо другі дзесятак год! Ем яго хлеб, слухаю яго песні. Толькі да сённяшняга дня не ведаў, што ён беларусінскі. Лічыў яго літоўскім, бо звычайна беларускімі называюцца Віцебская і Магілёўская губерні.

— Так ужо здарылася, што ў аднаго народа — два імёны. Але гаворыць ён яднакава — што тут, што ў ваколіцах Мінска і Нясвіжа, што пад Магілёвам. Амаль яднакава: чым далей на ўсход, тым меней польскіх слоў і болей рускіх.

— Цікава, я нядаўна чытаў працу пана Шпілеўскага...

— Людвік, дзе вы ўсе падзеліся, мы даўно ўжо вас шукаем, — перад імі нечакана выраслі постаці Галены і Марысі. — Пара за стол сядзь. І чаму вы каня ведзіце? — тут Галена асеклася, пабачыўшы, што побач з Сыракомлем стаіць не брат Антоні, а чалавек у службовай форме.

— Знаёмцеся, сэрданька, гэта пан Серабракоў з Ашмяны. Ён... адным словам, мы мелі з ім прыемную гаворку, і з нашага боку было б непачцівасцю не запрасіць яго на вячэру. А гэта пані Галена Маеўская, уталентаваная акторка і ўвогуле спагадлівая душа.

— Не трэба, Людвік... Аднак жа, хоць я і не гаспадыня, запрашаю за стол. Як у нас кажуць: госць у дом — бог у дом!

— Ведаю я і другую тутэйшую прымаўку: госць, як і рыба, на трэці дзень пачынае смярдзець. Таму адразу агаворваюся, што гасціннасцю злоўжываць не буду. Ды і не магу: заўтра зранку мне трэба быць ажно ў Вільні. Абы крыху спачыць — мне і каню.

— Няхай бы пан Талочка распарадзіўся наконт каня, — няўпэўнена параіў Сыракомля.

— Зараз хто-небудзь пашукае яго... Марыся, ты не відзела, куды дзеўся вясняк, што сядзеў за сталом?

— Каля сходаў стаяў, як мы выходзілі. Ці не гукнуць яго?

— Гукні! А калі пану Серабракову рана заўтра ехаць, то я папярэджу Агатку, каб хоць гарбаты паставіла.

— Не хвалюйцеся, прашу вас. Я чалавек спартанскага крою. Магу і крынічнай вадой абысціся напшча.

— Напшто вадой, калі знойдзецца і кілішак акавіты.

— З раніцы не ўжываю-с. І, апрача ўсяго іншага, прад светлыя вочы губернатара трэба паўстаць.

У жаўтаватай пасме-смузе ад асветленага акна з'явіўся Грыва. Крыху за ім ішла Марыся.

— Клікала пані?

— Клікала. Трэба разбудзіць Талочку... Хаця не, не варта. Разам з гэтым панам адвядзі каня на канюшню. Дзверы не замкнёны. Толькі на прабой прыкрыты. Па меншай меры, так сказаў пан Ляшчынскі, калі брат Антоні турбаваўся, як свайго каня ўзяць.

— Вось добра! — усцешыўся дамініканец, які, не назалючыся, стаяў трохі зводдаль. — За адным заходам я вазьму свайго Расінанта. Толькі куфэрачак перш знайсці трэба.

— А то лепш застаньцеся. Цёмна ж, хоць вока выкалі.

— Нічога. Так я пастановіў — і так павінна быць.

— То ідзіце. А мы вас тут пачакаем. Толькі, — Галена звярнулася да Грывы, — распражы каня і дай яму сена. У застаронцы знойдзеш.

— Добра, пані.

— Слухай, Людвік! — зласліва пачала Галена, калі ўсе, апрача Марысі, аддаліліся. Зрэшты, Марысі не было чаго асперагацца. — Я ведала, што ты здольны на глупствы, але такога ад цябе не чакала. Запрасіць ледзь не жандара за стол! Гэта ж скандал! Што ўсе скажуць? Скажуць: вось хто сапраўдны Юдаш, вось хто павінен быў аказацца трынаццатым. Ты хоць ведаеш, хто ён такі?

— Ведаю: ашмянскі спраўнік.

— Тым болей! У такой сітуацыі, калі тут гэты... чалавек з Вільні.

— Якраз у такой! — ціха ўзарваўся Сыракомля. — А ты лепей хацела б, каб ён зрабіў вобыск — а ён ведае, дарэчы, дзе шукаць! — і знайшоў вашы няшчасныя... Як іх там... Рукапісы!

— Значыць, ведае ўжо, — адчайна ўздыхнула Галена. — Ратаваць іх трэба. І хутчэй!

— Не рабі новага глупства, Галена. Няхай усе раз'едуцца. Ці спаць пойдучь.

— Але адкуль жа людзям стала ўсё вядома?!

— Ад цябе самой, сэрданька, ад цябе самой! Ад каго ж яшчэ! У канспірацыю пагуляць захацела. На вачах усёй вёскі, — Сыракомля скоса глянуў у бок Марыскі. — Вот і данесла вёска. І найпершы той, каго я прыгрэў за сталом. Не чатырнаццаты ён быў, а трынаццаты! Прадаў усіх, толькі не ведаю, за якія сярэбранікі.

— Але жа слухай, Людвік, не разумею, калі ён паспеў. Раніцай быў тут, вечарам — тут. І, здаецца, такі спагадлівы, чалавека выручыў. Толькі, праўда, дзіўны ён нейкі.

— І на мяне дзіўна глядзіць, усё загаварыць памыкаецца, — успомніла Марыся.

Галена ўважна зірнула на яе і крутнулася да Сыракомлі:

— Як жа я адразу не здагадалася, у што тут усё ўпіраецца! Цяпер ужо разумею, чаго ён прывалокся ў Анелін. Ах жа дурніца я! Такая дурная!

— То, можа, сэрданька, растлумачыш нешта і мне?

— Толькі не тут, Людвік... Трэба зноў за стол ісці: усе нас чакаюць... Але што з намі цяпер будзе? Загінулі мы ўсе, ах, як недарэчна загінулі, — Галена была ў роспачы.

— Нічога не будзе, — Сыракомля стаў паблажліва супакойваць жанчыну. — Гасцінна запросім спраўніка за стол. Чалавек ён, здаецца мне, разумны. Я супакоіў яго, што... пад пчалінай апекай знаходзяцца мае вершы, якія ты схавала ад раўнівага гаспадара. І шукаць ён нічога не будзе. Наадварот, перасцярог мяне, сказаў пра мужыка. Сярод іх таксама розныя людзі бываюць. І тыя, якія вешаюць, і тыя, якіх вешаюць. Так што трэба...

— Цішэй, вяртаюцца...

Грыва між тым ўсё нашэптваў на вуха Серабракову:
— І пра пажар, ваша сяцельста, гаварылі. Думалі, за перапрашэннем, што я дурны, што нічога не кумекаю. А я кумекаў, толькі прыкідваўся. Тады яны адкрыта пачалі пытацца, ці пайду я паліць агонь супраць цара-бацюхны.

— Хто — яны?

— Гэты... Сыракомля, а з выгляду такі добры, здаецца. Яшчэ адзін русявы, каля мяне сядзеў. Але найболей то сам гаспадар. Цара гнілой старадрэвінай назваў. Сказаў, што зваліць яе і плугам зааруць... Браць яго трэба, ваша сяцельста.

— Гэта ўжо нам дазволь думаць, каго браць, а каго не.

— А паперы, ваша сяцельста, я магу ў караніках і сам пашукаць. Толькі скамандуйце мне...

— Вось што! — Серабракоў спыніўся. — Не лезь ты болей куды не трэба! Не з тваёй галавой тут усё раскумекаць. І — каб нагі тваёй тут болей не было! А то біты будзеш. Зразумеў?

— Зразумеў... — нічога не зразумеў Грыва. — Але як жа так? Я не для сябе стараўся...

* * *

Услед за Дайнаровічамі і Лакуціеўскімі паступова ўсе, нават няцвёрды ў нагах Сыракомля, выйшлі ў сені. Па старадаўняму звычаю гаспадар вынес туды аглаблёвыя кілішкі. У салоне, ля стала, засталіся толькі Серабракоў і Каліноўскі — іх неяк зблізіла адчужанасць ад астатняй кампаніі. І тое, што сядзелі яны поруч. А можа, і нешта іншае, нейкае дзесятае чупцё.

— Прызнаюся, пане Паляноўскі, прыемна мне было з вамі правесці вечар. Такія неардынарныя думкі, такі цвярозы ўзгляд на будучыню! Адразу відаць, што пан атрымаў адукацыю ў сталічным універсітэце.

Каліноўскі збляднеў: адкуль?

— Я не зусім разумею, што п-пан хоча сказаць.

— Не палухайцеся. Я хачу толькі параіць, каб пан быў больш асцярожны.

— Аднак чаго баяцца збяднеламу шляхціцу, які верай і п-праўдай служыць найяснейшаму манарху?!

— То, можа, я пана з кім зблытаў. Але чалавек гэты, мяркуючы па апісанню, з'яўляецца вашым дваініком. Аднолькавая постаць, аднолькавыя абрысы твару і валасы. Толькі прозвішча яго, у адрозненне ад панскага, не Паляноўскі, а Каліноўскі. З'яўляецца ж ён кандыдатам правоў Пецябургскага універсітэта. І зусім нядаўна прыбыў у Паўночна-Заходні край, каб знайсці тут работу. А ўслед за ім прыслалі са сталіцы прадпісанне: на работу не браць, мець пільнае вока! Таму што ў розных размовах і дзеяннях замечаны.

— То нашто п-пан мне ўсё гэта кажа?

— Мусіць, проста з сімпатыі. Каб пан ведаў, што яго могуць дзесьці зблытаць з тым дваініком. Такая сітуацыя пры нашых парадаках не выключана.

— Калі мы п-падобныя, то і яго могуць п-прыняць за мяне...

— Але гэта будзе маска, усяго толькі маска... Усюды нас акружаюць маскі, усе мы пад чужым імем, і таму цяпер нікому няма даверу. Разумею... Вядома, гэта дрэнна, бо, як пісаў вялікі Шэкспір, маска нішчыць чалавека.

— Давайце спадзявацца, што такі п-парадак будзе не вечна. Людзі здымуць маскі і стануць самі сабой.

— Разумею: ускладнаецца спадзяванні на пажар, пра які вы тут да мяне гаварылі. Гаварылі не занадта каб аспярожна...

Каліноўскі з цікавасцю глянуў Серабракову прама ў вочы:

— Усё пан ведае!

— Служба такая... Толькі ў мяне ёсць да пана адно, як бы тут выразіцца, філасофскае пытанне. Ну, загарыцца пажар. За ім — другі, трэці. Гэта што: непазбежнасць? І так — бясконца?

— Калі б так бясконца, то гэта было б вар'яцтва. І марнай тратай с-сіл. Спадзяюся, што калісьці з'явіцца ронд, які будзе мець у сабе сілу, каб самаачышчацца.

— Якім жа чынам, дазвольце-с спытаць?

— А пры тым рондзе людзям будзе дазволена гаварыць п-праўду, мужыцкую, сярмяжную п-праўду, забароненую цяпер. Гаварыць п-публічна, у газетах. І за гэта не толькі не сашлюць у крэпасць, але яшчэ і грошы заплацяць — як за карысную для п-пасольства дзейнасць.

— Цікавае і істотнае даапаўненне да думак пана Сыракомлі! І яшчэ мне хацелася б спытацца...

Але тут у салон укуліўся зусім ап'янены Сыракомля:

— Хто тут, міленькія, імя маё называе марна? А, гэта вы, галубчыкі! Спаць, спаць. Усім спаць!

— А і праўда: пара спаць. Ужо ледзь не другая гадзіна на маёй цыбуліне, — Серабракоў глянуў на кішэчны гадзіннік. — А мне на дзiesiąтую трэба быць ужо ў Вільні.

— То кладзіцеся вось на гэтай атаманцы, — падаспеў і Яцак. — Раніцай вас разбудзіць пахолік... А іншым панам пасцеляць у бакавушках. Пані Галена пакажа.

— То дабранач, пане Серабракоў. Прыемна было п-пазнаёміцца.

— І мне таксама. Будзем спадзявацца, што шляхі нашы яшчэ сыдуцца.

— Будзем! Толькі каб заўсёды яны сыходзіліся вось у такім п-прыемным таварыстве.

Выходзячы з салона, Каліноўскі прыхапіў з камоды рукапісную кнігу, каб прачытаць якую гісторыю. І каб не заснуць раней часу.

4. І БЫЛА НОЧ

У тую красавіцкую ноч першым у анелінскай рэзідэнцыі заснуў Сыракомля. Паваліўся, не распранаючыся, на паспель, разасланую ў бакавушцы, і заснуў трывожным сном, калі невядома, што ява, а што трызненне.

І трызнілася яму, што ён у начной цемры, ледзь не вобмацкам, ідзе шукаць сваю магілу. Ён ведае, што магіла павінна быць недзе за вёскай, вёскай невядомай, але роднай яму, бо там нібы ён нарадзіўся. Ідзе па ўзлеску, чапляючыся за карчы, за старыя пярэваратні. Жоўта пабліскваюць агеньчыкі ў вокнах хат. Але святло іх не даходзіць да ляснога бездарожжа. Не выбіцца яму з гушчару, не акружыць вёску... І тут са свайго жытла пачалі выходзіць сяляне ў доўгіх белых кашулях і, не глядзячы ў яго бок, сталі падпальваць хаты, каб асвятліць яму шлях. Ад хат займаюцца

дрэвы. Ён бачыць, як полымя ахапіла маладую бярозку, як чарнее і курчыцца, патрэскаючы, яе зялёнае лісце. І яго ахоплівае жак. Ён хоча бегчы, каб ратаваць бярозку, каб ратаваць сялянскія хаты. Бо несувымерна вялікія ахвяры дзеля яго аднаго, непатрэбнага, невядомага. Але ён не можа скрануцца з месца. Ён прырос да зямлі, не зварухне нагамі. І толькі глядзіць, як палее агонь.

А потым полымя раптам ператварылася ў сляпучае сонца. Ён мружыць вочы і бачыць на месцы вёскі белы палац з высокай брамай. На браме той — радок, адзіны, жаданы. Ён сіліцца яго прачытаць і нарэшце чытае: «Увайдзі і выйдзі». «Па якому гэта можа быць напісана?» — дзівуецца ён. Але паслухмяна ідзе. А палац усё аддаляецца і аддаляецца. Да яго ўжо вядуць старыя каменныя сходы. Ён узнімаецца па тых сходах. І раптам бычыць, што ўперадзе няма трох — ён выразна бачыць: трох! — прыступак. І ўнізе ўжо няма прыступак — толькі глыбокая прорва, бяздонне. Ён спрабуе ўчапіцца рукамі за бліжэйшы выступ, падцягнуцца на руках. Але пальцы слізгаюць па гладкіх каменных, рукі мярцвеюць. І тут зверху, ад брамы, нехта яму кажа: «Паглядзі направа, там жа ёсць прыступкі». А і праўда: з правага боку лесвіца цэлая, без прагалаў. І як гэта ён сам не прыкмеціў... Толькі чый гэта знаёмы голас параіў яму глянуць направа? Кіркора? Крашэўскага? Не, гэта нехта з тых, з кім ён толькі што пазнаёміўся. Гаспадара? Каліноўскага? Спраўніка?

Ад вялікага напружання, каб успомніць, чый гэта быў голас, Сыракомля збудзіўся, увесь зняможаны і мокры ад поту, і доўга не мог зразумець, дзе знаходзіцца і чаму ляжыць на пасцелі ў верхнім убранні. А, успомніўшы, раздзеўся, ганяючы дрыжыкі, залез пад коўдру і потым доўга не мог самкнуць вачэй. Трывожыла прадчуванне нейкай небяспекі. Нібы пра яго нешта важнае побач гавораць, а ён не можа ўлавіць ані слова. Цікава, адкуль можа зыходзіць такая трывога: ад спраўніка, гаспадара, Каліноўскага? Не, не ад іх. І тут Сыракомлю кальнула: Галена! Ну, вядома ж, Галена нешта гаворыць пра яго! Толькі што? Але хіба гэта цяпер важна?

«Гары яно гарам! — падумалася яму пра ўсё на свеце. — Толькі прайшоў бы пякельны боль у

грудзях. І нашто было столькі піць, так вылузвацца са скуры?!»

Між тым у суседнім пакоі, адзеленым ад Сыракомлевай бакавушкі сцяной з атынкаваных бярвенняў, Галена і Марыся толькі збіраліся спаць. Ім давалося ўсім паслаць пасцелі ды яшчэ памагчы Агатцы прыбраць посуд са стала — каб лягчэйшае было паветра ў тым пакоі, дзе меўся спаць спраўнік. Потым Галена памагала яшчэ змываць талеркі. І толькі пераканаўшыся, што Серабракоў ужо захроп і што ў доме ўсё спакойна, пайшла разам з Марысяй у яе пакой, пачала распрацаваць. Марыся таксама сцягнула сукенку, расшнурвала гарсэцік і цяпер у адных панталонах стаяла перад насценным люстэркам, з дзіцячай непасрэднасцю аглядаючы сваё поўнае цела — ну амаль такое ж, як у той жанчыны, што ў рускім часопісе. Прыемны, бо зусім невядомы раней хмель злёгка заціў ёй галаву. Ды куды больш ап’яняла адчуванне свабоды: у кляштар яна, пэўна, не вернецца, цяпер яе будуць акружаць такія прывабныя людзі і глядзець на яе такімі ласкавымі вачыма, як сёння. І ёй не хацелася спаць, не хацелася, каб дзень, што так добра пачаўся і прадаўжаўся, раптам будзённа скончыўся.

— Ой, цёцю, каб цёця толькі ведала, якая я шчаслівая! Такі цудоўны дзень, такія людзі! Асабліва пан Сыракомля. Я спачатку баялася да яго загаварыць. Ён мне ўяўляўся такім вялікім і непрыступным. А выйшла, што ён просты і няшчасны чалавек. І так на мяне паглядаў!

— Як — паглядаў? — Марысіна маладосць і непасрэднасць, а можа, і пачуццё зайздрасці не давалі Галене спакою.

— Ну так — пажадліва. Нібы цябе прабіваюць вачыма наскрозь.

— А ты разумеш, што значыць слова пажадліва? — Галена ледзь стрымлівалася. Ах, праведнічак, падумалася ёй, мяне дакарае, нібы жыццё яму скалечыла, пасля мяне, маўляў, не на кога глядзець не хоча, а сам...

— Здагадваюся. Такі чалавек, такі талент! Для яго, здаецца, нічога не шкада!

— Ну то ідзі і папесць яго! У гісторыю ўвойдзеш, чаго ж, — сказала Галена ў запале і тут жа спалохалася сваіх блюзнерчых слоў.

— Не ведаю, ці выпадае, я ж нічога не ведаю ў свеце... Ды і што я скажу, прыйшоўшы? — у сваёй нявіннасці Марыся яўна не ўсведамляла таго, што гаворыць.

— Скажаш, што шукаеш панства Лакуціеўскіх. Або панства Шэмісаў.

— А калі... Калі ён прагоніць мяне? Аблае?

— Не ведаеш, што рабіць? Прытуліся да яго. Яны ўсе такія!

— А што тады казаць?

— «Што, што!» Скажы, што кахаеш яго, паглядзь па валасах, пацалуў у... у вусны!

— Але ж я, дальбог, не ведаю, што да чаго, — голас Марысі дрыжаў. — А потым што?

— Ну, пакажы яму сваё прыгожае цела.

— Ой, цёпечка, баюся, — невядомасць і палохала Марысю і прываблівала.

— Зразумей, дурная, што болей такога выпадку не будзе, — пераконвала Галена з помсловай радасцю. — Не будзе ніколі!

— А гэта добра, што я зраблю?

— Добра, добра! — Галена наперад смакавала тую асалоду, з якой яна заўтра будзе глядзець у вінаватыя вочы Людвіка. — Зробіш святую справу. Удыхнеш новае жыццё ў яго творы. Гісторыя даруе табе, як даравала Стэле Фарнарыне, — Галена цяпер увогуле заблыталася ў сваіх пачуццях, не разумела, што ёй кіруе. Жаданне адпомсціць за сённяшнія яго папрокі?! Даказаць, што ён куды больш грэшны, чым яна? А можа, наадварот? Ну, пэўна ж наадварот, пераконвала яна цяпер сябе. Ёй кіруе спачуванне да адзінокага і хворага Уладзіслава. Жаданне, каб ён быў шчаслівы. Галене на момант нават памроілася амаль немагчымае: Яцкак апісвае сваёй дачцэ Анелін — і Марыся жыве тут з Людвікам у шчасці і згодзе.

— А калі ён спіць даўно і не пачуе майго стуку? — грызлі дзяўчыну сумненні.

— То ўвайдзі і разбудзі! Не ведаеш, як адчыняюцца засаўкі?!

Толькі цяпер у словах Галены Марыся адчула няшчырасць. Можа, цётка мае з усяго якую карысць? Хутчэй за ўсё сама хоча ў яе адсутнасць да кагосьці пайсці. Да каго? Дзядзькі Яцка? А можа, да русявага віленчука? Дзіўна, сядзела побач з ім за сталом, а

нават імя яго не ведае. Не запала ў памяць ці ніхто не называў?

— А ўвогуле, рабі, як хочаш, глядзі сама, — адчуваючы ваганні Марысі, абыякавым голасам дала Галена. — Толькі каб потым не кусала сябе за локці, што не набралася духу. Такая аказія здараецца раз у жыцці! І Янінка ці Ядзя на тваім месцы не прапусцілі б яе, — Галена добра ведала жаночую псіхалогію.

Апошнія словы нібы ўджалілі Марысю. Яна хуценька апранула на голыя плечы стракаты шляфрок, узяла ў рукі свечку ў мармуровым падсвечніку і пайшла да дзвярэй.

— На што свечка? — спалохалася Галена. — Ты ж і вобмацкам дзверы знойдзеш. З сяней направа, на веранду, і яшчэ направа. Памятаеш жа: мы толькі што там пасцель сцялілі.

Марыся моўчкі паставіла падсвечнік на патрэсканы мармуровы блат, глыбей захінулася ў шляфрок і ціха выйшла за дзверы. Ды ў снях яе зноў апанавалі сумненні. Ну што для яго невядомая і скалечаная дзяўчына! Што для яе стары, хворы і змучаны чалавек! Вось той сусед побач... Праўда, позірк яго быў не такі, як позірк Сыракомлі, — не распранаў. Але затое апальваў — ажно гарэла ўсё цела. А вочы! Якія бяздонныя вочы. Так і вабіла глянуць у іх, як у анелінскую студню.

Сама яшчэ не ўсведамляючы, што робіць, Марыся павярнула налева, вобмацкам нашчупала засаўку і выйшла на другую веранду — што ад гарода. На дварэ стаяла ціхая зорная ноч. Ад ракі цягнула золкай свежасцю, якая добра студзіла распаленае цела. Праз акно бакавушкі, у якой начаваў русявы віленчук, падала на веранду цьмянае святло. Значыць, не спіць, падумалася. Гэта дала Марысі адвагі. Яна падышла да дзвярэй і пастукала.

— Уваходзьце, не зачынена, — пачуўся ціхі голас з сярэдзіны. Каліноўскі толькі што хадзіў да вуляў, але нічога там не знайшоў. Многія дамкі былі ўзламаны, стаялі без дашкаў. Па ўсім было відаць, што там нехта толькі што нашкодзіў. Каліноўскі ў разгубленасці вярнуўся ў свой пакой і цяпер чакаў: а можа, прыйдзе Галена ці хто іншы — і ўсё высветліцца, усё ўладкуецца найлепшым чынам.

Марыся аспярожна адчыніла скрыпучыя дзверы, увайшла ў пакойчык. Вілянчук ляжаў на ложку, чытаў якраз тую кніжку, якую яна знайшла ў склепе.

— Добры вечар пану, — разгубілася дзяўчына. — О, прабачце мне, я думала, што тут начуюць паны Лакуціўскія.

— Наколькі мне не здраджвае п-памяць, — суха адказаў Каліноўскі, — яны адразу п-паехалі дахаты.

— О, то шкода, надта шкода. Я мела да іх пільны інтэрас.

— А да мяне ў панны Марысі ніякага інтэрасу няма, — Каліноўскі з надзеяй узняўся на локці. — Ніякіх п-пытанняў?

— Чаму ж, ёсць, — Марыся крыху асмялела. — Я хацела б спытаць, што ў гэтай кнізе напісана. Бо, можа, пан не ведае, што я сама яе сягоння раніцай знайшла.

— Тады віншую! Старая кніжка. І на нашай мове п-пісана.

— Але пра што? — Марыся з усіх сіл старалася прадоўжыць размову.

— Пра розныя даўнейшыя здарэнні. Смешныя і сумныя. Вось цяпер я чытаю г-гісторыю пра Галезія і Філіду, якія жылі на Кіпры многа год назад.

— І што яны такога нарабілі?

— Нічога асаблівага. Яшчэ толькі сустракаюцца. Калі п-паненка хоча паслухаць, то п-проша.

І Каліноўскі, падсунуўшыся бліжэй да свечкі, пачаў павольна, але выразна чытаць:

— «Панна тая ў п-патрэбе пэўная ад бацькоў сваіх да крэўных пасланая была, п-паколькі здарылася тое ў краі бяспечным і недалёкім. І калі ся назад павяртала, незвычайнай дарогай натруджаная, да онага гаю ўвайшла і, відзячы мейсца для таго, ад зморы заснула. Тады ён, грубых звычайў хлопец, п-прышоўшы, як са сну, да сябе, пачынае новымі дыскурсамі¹ думкі свае бавіць і сам да сябе мовіць: «На свеце больш пекнага стварэння не відзеў я». Прыглядаецца зноў п-пекнаму твару, слічным вуснам, хваліць валасы бела-жоўтыя, якія залатымі быць здаюцца, — Каліноўскі крадком зірнуў на Марысю, — разглядвае чола, нос, рукі, персі, за малако бялейшыя,

¹ Дыскурс — размова, развага (старопольск.).

і так з простага і грубага весняка стае раптоўна суддзёй і знаўцам гладкасці і надта паненскай п-пекнасці. А гды так на цудоўную яе гладкасць ся заглядзеў, засумняваўся, ці не была яна адной з багінь несмяртэльных, і для таго затрымаўся, каб яе абудзіць, чакаючы, ажбы сама ся збудзіла, хаця чаканне тое доўгае здавалася і нямілае. Раскошай, аднак, звыценжаны і так мілым відэннем, аніякім спосабам стамтуль адысці не мог, аж ся она панна, на імя Філіда, ся збудзіла і, вочы са сну ацёршы, абачыла Галезіюша перад сабой, мачугай¹ пад баряду п-падпёртага і ледзь не ў забыцці. І рэкла яна: «А ты тут чаго стаіш?» На тые словы, здумелы, нічога не адказаў, толькі, вочы свае ў ню ўляпіўшы, незвычайным васэлем увасэлены і запалены мілосцяй заставаўся...»

Марыся ціха ўздыхнула.

— Што, незразумела п-паненцы?

— Не, я зразумела ледзь не ўсё.

— Адкуль жа такое цяжкае ўздыханне?

— Падумалася: а на мяне ніхто так не глядзеў...

— То яшчэ п-паглядзіць. У п-паненкі яшчэ ўсё наперадзе.

— Калі таго чакаць, — зноў уздыхнула Марыся. На гэты раз з адчаем і рашучасцю.

— Ну вось што, дзяўчынка, — Каліноўскі спалохаўся стану Марысі. — Лепей заўтра п-пагаворым. Сёння ўжо надта п-позна. Шукаць цябе будуць..

— Ніхто мяне шукаць не будзе, ніхто! Каму я патрэбная! — Марыся адчайна падышла да ложка і, ліхаманкава расшпіліўшы гузікі, скінула з плячэй ядвабны шляфрок.

— То што ты хочаш? — здзівіўся Каліноўскі.

— Хачу быць разам!

— А ты хоць разумеш, што кажаш? — Каліноўскі глянуў на аголенае цела дзяўчыны, дзіўна кручанае і адначасна прывабнае сваёй маладосцю. Стаяла яна, дрыжачы ад узбуджэння і холаду, як вітая белая свечка. І ногі — як точаныя свечкі. І грудзі — як круглыя белыя свяцільнічкі. Толькі каму гэтая свечка будзе гарэць, падумалася, богу ці чорту? Гэта і ад мяне залежыць.

¹ Мачуга — дубіна (польск.).

— Разумею! Я ўсё разумею! Я ўжо немалая! — крычала Марыся прыцішаным шэптам.

Каліноўскі адчуў, што цяпер яна — нібы на краі прорвы. Можна заплакаць, закрычаць, забіцца ў істэрыцы. І таму з напускной весялосцю сказаў:

— Калі ты сапраўды ўжо немалая, то ідзі да мяне, сагрэйся трохі, — ён адхінуў коўдру ў жоўтым пакрывале. — Трохі с-спачынь. Дык ты кажаш, што цябе ніхто не будзе шукаць. А цётка? Яна ж, здаецца, у адным з табой п-пакоі?

— Цёця думае, што я пайшла да пана Сыракомлі, — па-дзіцячаму ўсміхнулася Марыся. Яна нязручна прымасцілася на вузкім ложку. Але прыхінуцца бліжэй не наважвалася.

— І яна табе не забараніла?

— Наадварот — яшчэ параіла, падагнала.

— Ніч-чога не разумею! А чаму ж ты тады аказалася тут?

— Так мне пажадалася. Бо што я сказала б пану Сыракомлі?

— Тое, што і мне.

— Але ж ён нежаданы, а ты... — Марыся збянтэжылася, не ведаючы, ці мае яна цяпер права звяртацца да яго так проста.

— Што я?

— Ты пекны і зваблівы... Толькі не ведаю, як цябе зваць.

— Канстанты я. Касцюком можаш зваць.

— Якое гожае імя. Не тое што ў мяне: простае.

— Затое ты ўся няпростая.

— А скажы, Касцюк, я прыгожая?

— Вельмі! — Каліноўскі не хлусіў. — Ты п-прыгожая і вельмі п-прывабная, — каб зняць яе напружанне, ён пачаў асцярожна пагладжваць яе круглыя плечы.

— Чаму ж ты тады гнаў мяне з пакоя?

— Разумееш, як бы тут табе вытлумачыць... Ты п-потым шкадавала б свайго ўчынку, п-праклінала б мяне...

— Я не праклінала б, — горача зашаптала яна. Ёй хацелася, каб ён таксама распрануўся, але не асмельвалася аб гэтым папрасіць.

— Ды і не маю я цяпер на гэта п-права. Зразумей ты, не магу з-звязаць сабе рукі. Ідуць бурлівыя п-падзеі, а я павінен быць у іх свабодны.

— Я не звязала б табе рукі, — на вачах у Марысі выступілі слёзы. — Я памагала б табе.

— Не п-плач, Марыська, — Каліноўскі расчуліўся. У рэшце рэшт, і яна, відаць, такая ж адзінокая, як і ён. — Калі будзе ўсё добра і я застануся, то адшукаю цябе. Абавязкова адшукаю. Няхай час п-праверыць твае... п-прабач, нашы п-пачуцці. А цяпер... Цяпер адзінае, што я мог бы сабе п-пазволіць, гэта п-пацалаваць цябе, зняць п-пацалункам твае слёзы.

І ён цнатліва пацалаваў Марысю ў набухлыя ад слёз вейкі, што ўздрыгвалі пад ненатуральна чорнымі бровамі, потым — у крамяныя шчокі, урэшце — з нечаканай страснасцю — у саланаватыя вусны.

— Ну, а цяпер ідзі, пакуль мы не нарабілі грэху. Я не забуду цябе. Я цябе адшукаю, калі ўсё скончыцца добра!

Марыся сарамліва ўстала, адварнуўшыся, падняла з падлогі шляфрок, блытаючыся ў рукавах, надзела яго і моўчкі пайшла да дзвярэй. Яна не ведала, радавацца ёй ці маркоціцца, што ўсё так атрымалася. Нібы выйшла па-ейнаму — і ўсё ж не па-ейнаму. Так, як захацеў ён.

— Пачакай, Марыська, — аклікнуў дзяўчыну заклапочаны голас Каліноўскага. — А што ты скажаш цётцы?

— Скажу, што... пагаварыла з панам Сыракомлем.

— Не трэба так. Хто ведае, як твае словы адаб'юцца на яго лёсе. Нічога не гавары. Або лепей ужо скажы праўду.

— Добра. Я забыла, што пан Сыракомля жанаты чалавек.

— І, апрача ўсяго іншага, яго п-проста трэба берагчы. Гэта вялікі талент.

Калі Марыся вярнулася ў свой пакой, змораная цётка ўжо цяжка спала. Нават не пачула, як дзяўчына, пераадзеўшыся ў начную кашулю, прылегла побач з ёй на краёчку цвёрдага ложка.

Цяжкім, неспакойным сном спаў у гэты час і Сыракомля. Цяпер яму трызілася, нібы ідзе ён па шырокай, залітай каменем дарозе. А ўверсе шчабеча, заліваецца скаўронак — той самы, якога павінен з'есці яго барэйкаўшчынскі кот. Сыракомлі хочацца нешта сказаць скаўронку, папярэдзіць яго, але той не чуе, высока спявае, амаль невідочны ў сляпучым сонцы. І

тады Сыракомля ўзмахнуў рукамі, як крыламі, і ўзяцеў над бясконцай зямлёй. І вось ужо ён, вялікі, але лёгкі, лунае над полем, пунсовым ад півоняў. Яму трэба сярод іх пазнаць адну, Яе. Але Галену ці Паўліну — ён добра не ведае. Аднак жа ўсе півоні, іх бясконцае мноства былі на адзін твар, аднолькава падміргвалі яму. Ён адчуваў, што гэта не па сіле яму — як саскрабаць, у дзяцінстве, за адзін вечар усю на свеце бульбу або пералічыць усе дрэвы ва ўсіх лясах. І ўсё ж ад таго, знойдзе ён ці не знойдзе Яе, залежала нешта важнае, залежала, паляціць ён далей ці не паляціць. І ён усё шукаў і шукаў надарэмна, усё зніжаўся і зніжаўся, усё меншаў і меншаў...

І вось ён, зусім маленькі і пачарнелы — ён не бачыў сябе, але адчуваў, што ўвесь пачарнеў — аказаўся ў вялікай балеі, той самай, у якой у дзяцінстве купала яго маці. Як і ў дзяцінстве, кіпецень працінае яго холадам да касцей, ён нічога не можа зрабіць, толькі перабірае ў вадзе рукамі, усё больш знясільваючыся. А тут яшчэ вакол балеі з'явіліся нейкія людзі і пачалі дзьмухаць на ваду, бурліць яе. Ён адчувае, што вось-вось здарыцца непапраўнае: захлынецца ў ледзяной вадзе, ператворыцца ў нішто.

І тады зверху нехта вялізны працягнуў яму палец і вымавіў:

— Руку! Ну, дайце ж мне руку!

А ён аберуч учапіўся за гэты палец і ўзняўся над балеяй з бурлівай вадой. Але тут глянуў на свае рукі і зразумеў, што яны ўжо гніюць трупнай чорнасцю і што ажывіць іх, як і ўсяго яго, нельга, хоць гэтага адчайна хочацца.

І тады ён збудзіўся, увесь мокры ад халоднага поту.

А праз аконныя шыбіны ў пакой ужо плыло нясмедае святанне.

5. І ЗНОЎ БЫЛА РАНИЦА

Міхаіл Аляксандравіч Серабракоў пакінуў анелінскі палацык, ледзь толькі стала дзень. Як і было загадана звечара, пахолік вывеў яму каня, памог за-прэгчы ў брычку. Спраўнік спяшаўся: да Вільні было не меней трыццаці вёрст. Праўда, добра накормлены

кось бег ахвотна, і з'явілася ўпэўненасць, што к дзесяці гадзінам усё ж паспеецца. Тым болей што за пагодлівы дзень і марозную ноч на Чорным тракце добра падсохла.

Ад'ехаўшыся вёрст з восем, Серабракоў прыкмеціў уперадзе сялянскую постаць у доўгім кажусе і шапцы-аблавушцы. Селянін ішоў падбегам. Постаць здалася знаёмая, і неўзабаве спраўнік зразумеў, што не памыліўся: гэта быў Грыва.

Пачуўшы ззаду грукат колаў, Грыва аглянуўся, даючы дарогу, і тут жа жахнуўся: як яму ў галаву не прыйшло, што спраўнік можа, пераначаваўшы, паехаць не ў Ашмяну, а ў Вільню.

Параўняўшыся з Грывам, Серабракоў прыпыніў каня:

— Ты таксама ў Вільню? Сядай, падвязу! Хутчэй будзе.

— Не-а, я, за перапрашэннем, лепей так.

— Бяжыш праўды шукаць?

— Яе, ваша сяцельста.

— А мне ўжо, выходзіць, не верыш?

— Не веру. Як жа паверыць, калі разам пілі. За адным сталом! — губы Грывы былі зацятыя.

— Чаму ж не выпіць, калі яны такія людзі, як і ўсе?

— Такія? Наўмыснікі яны! Царовы ворагі! Я да Вільні дайду, да цара-бацюшкі дайду, а праўды даб'юся! Во, у гэтых паперах усё сказана, хто яны такія!

Грыва ў запале выцягнуў з-за пазухі шэры тоўсты канверт, але тут жа, пабачыўшы бляск у вачах спраўніка, адчуў, што зрабіў глупства.

— Отдай мне гэты канверт, я доведу яго в Вільню. Поведем вместе.

— Не, ваша сяцельста, ні за якія грошы!

— Отдай, гаворю, лучше будет!

Грыва нечакана рвануў убок. У малады сасоннік. Яшчэ імгненне — і знікне ў гушчары... Добра разумеючы, чым гэта можа скончыцца і для яго, і для тых сімпатычных людзей у Анеліне, Серабракоў пагнаўся за селянінам. Той бег адчайна, але наступіў на развязаную абору ад хадакоў і грывнуўся на зямлю. Ззаду набліжалася цяжкое сапенне. І тут у Грывы мільганула думка: сцішыцца, выхапіўшы нож з-за

пазухі, а потым пырнуць таго куды ў вока. Але што значыў нож перад агнястрэлам, які, напэўна ж, мае той з сабой!.. Грыва ўскочыў, крута рвануў праз хмызы ўлева, да Віленкі. Ціхая звычайна рэчка цяпер поўнілася вірлівай каламуццю, перла аднекуль адчасаныя бярвенні. Адно з іх, зачачіўшыся за вольху, стала ледзь не ўпоперак. І Грыве здалося, што з яго можна будзе пераскочыць на той бераг. А там — збавенне. Бо не здолеюць жа за ім далей гнацца. І — ён чамусьці быў у гэтым упэўнены — не стануць у яго страляць.

«Крычы, крычы!» — помсліва падумаў Грыва, пачуўшы ззаду: «Сто-ой, дурань, а то ўтопішся». І адважна ступіў хадаком на калоду. Але недзе пад сярэдзіну нага раптам паслізнулася. Адчайна замахаўшы рукамі, Грыва цяжка плюхнуўся ў ваду і адразу схаваўся ў ёй.

Праз хвілю на тым месцы віравала толькі шапка-аблавушка.

Падышоўшы да ракі, Серабракоў пабачыў шапку, якая ўсё яшчэ не магла выбрацца з віру, успомніў, што, узгадаваны на беразе рэчкі, ён так і не навучыўся плаваць, і, бездапаможна прысеўшы ля вады, стаў у ёй мыць рукі. Чамусьці падумаў, што цяпер ён нагадвае біблейскага Понція Пілата, які ўмываў рукі пасля судзілішча над Хрыстом. Толькі ў Пілата была віна, а ў яго, здаецца, не...

Прыкладна ў той жа час, калі Серабракоў зноў сядзеў у брычку, Сыракомля нарэшце наважыўся ўстаць з ложка. Хістаючыся, падышоў да крэсла, нацягнуў штаны, усунуў ногі ў стаптаныя пантоплі. Адчуваў сябе блага: грудзі нылі ад тупога болю, паколвала ў жываце, засмягла ў роце. Усё цела здавалася чужым і непатрэбным. Нават павекі і тыя не хацелі слухацца яго: бы налітыя волавам, яны ледзь узнімаліся.

Апрануўшы сурдут, Сыракомля ціхенька выйшаў на веранду, спусціўся на двор і пабрыў, куды вочы глядзяць. Потым прыстаў, азірнуўся. Навокал усё абуджалася да веснавога жыцця. Прама перад ім у першых промнях няяркага яшчэ сонца стаяла тоўстае дрэва невядомай пароды. Яно было яшчэ голае, але ўжо, адчувалася, набрыняла сокам, і таму ад яго ішоў неспакой. Дзесьці высока ў голлі залівалася спевам

птушка — таксама невядомая (тут ён з горыччу паду-
маў, што вась вырас у вёсцы, а гэтай птушкі не
ведае і, мабыць, ужо ведаць не будзе). Ад Расолаў
даляталі сюды дзіцячыя галасы, на гасцінцы тахкалі
колы...

Абышоўшы дрэва, Сыракомля апынуўся на крутым
абрыве. Унізе, паміж купамі алешын, што стаялі па
калена ў вадзе, вілася Лоша. Справа, ад Рудніка, у яе
ўпадала Расалоўка. Каля самага вусця яна была пера-
гароджана земляным насыпам. Невялікі, але, відаць,
глыбокі ставок быў поўны з берагамі, а вада, вырваў-
шы сабе лагчынку, пералівалася праз верх. Мурожны
луг унізе быў яшчэ пакрыты шэра-блакітным інеем.
Але каля Рудніка, куды ўжо даставала сонца, іней
растаяў і ярка зяленела маладая трава. Светлая паласа
спакваля наступала, а цень перад ёй адступаў, хаваўся
ў кустах каля самай рэчкі. Сыракомлі здалося, што ён
калісьці ўжо быў тут, ўжо любаваўся гэтай рухомай
карцінай.

Над самым абрывам стаяла гонкая і крыху пахі-
леная ад рэчкі сасна. Зямля з-пад яе асунулася ўніз. І
цяпер чаплялася яна за жоўты пясок пакручастымі
карэннямі. Нібы дабегла да прорвы — і адхінулася ў
жаху. Зацікавіўшыся жывучасцю дрэва, Сыракомля
падышоў да абрыву і глянуў уніз, дзе, паварочваючы,
каламутна віравала Лоша. Зусім недалёка, на заціш-
ным прыступе, сінелі першыя пралескі. Вось бы
сарваць іх і, не гледзячы ні на што, прынесці Галене:
няхай ведае яго высакароднасці!

Ухапіўшыся за корань сасны, Сыракомля даволі
лёгка саскочыў на прыступ, набраў маленькую жменю
пяшчотных пралесак. Іх жоўтыя сяродкі лучылі лёгкі
салодкі водар, водар ягонага дзяцінства, першых вёс-
наў. І Сыракомлі стала шкада загубленых кветчак.
Аднак змяніць што ўжо было нельга. Трэба было неяк
выбрацца наверх, дзе яго ўжо, можа, шукалі. Сыра-
комля спрабаваў падцягнуцца, учапіўшыся за карэн-
не. Але ўверсе нешта злавесна трэснула, а сасна раптам
стала хіліцца ўніз і толькі нейкім цудам затрымалася
ў апошні момант. Вільготны пясок пад ягонымі нагамі
таксама ссоўваўся ўніз, ляцеў камякамі ў самую Лошу.
І тут толькі Сыракомля зразумеў усю недарэчнасць
свайго становішча: уверх яму не ўзняцца, а ўнізе,
метрах у дзесяці, віравала рака. Смерці, праўда, ён

цяпер нібы і не баяўся. Гэта, здавалася, так проста: быць, а потым не быць. Але баяўся, што толькі пакалечыцца. І тады будзе смешна: уносяць яго, кавалера, з букецікам кветак у руцэ, у анелінскі дом, робяць прымочкі... Не, смешнасці ён баяўся болей, чым смерці... Што ж тут рабіць? Каб быў бы дужэйшы ў руках, можна было б па ляшчынніку спусціцца яшчэ на адзін прыступ, а адтуль ужо сысці да грэблі праз Расалоўку. Але дзе тая сіла пасля ўчарашняга...

— Руку! Ну, дайце ж мне руку! — нечакана пачулася зверху.

Сыракомля ўздрыгнуў: той самы голас ён чуў сёння ў сне! Ну, вядома ж, гэта быў голас Каліноўскага, як толькі адразу не прыйшло ў галаву. І гаварыў ён і тады і цяпер адны і тыя ж словы.

Глянупшы ўверх, Сыракомля пабачыў, што Каліноўскі сапраўды працягвае яму руку — выставіўшы, як і на павітанні, адзін палец уперад, а астатнія сашчаміўшы разам. Цяпер аднекуль з'явілася і сіла. Паклаўшы кветачкі ў кішэню, Сыракомля прысеў, а затым спружыўся, падскочыў, ухапіўся абяруч за ягоную руку і павольна пачаў падцягвацца ўверх. Пад хісткімі нагамі пясок усё асыпаўся і асыпаўся. Але моцная рука цягнула — аж пакуль галава не параўнялася з абрывам. Тады другой рукой Каліноўскі падхапіў Сыракомлю за локаць — і рвануў на сябе. На нейкае імгненне яму здалося, што яны не ўтрымаюцца і абодва паляцяць у рэчку. Але апошнім нялюдскім высылкам ён усё ж утрымаўся. А Сыракомля, нібы рыбіна, выкінутая падсечкай на бераг, ужо ляжаў каля ног свайго выратавальніка, які зараз жа дапамог яму ўстаць, абтрэсці ігліцу і пясок.

— Як жа вы, шаноўны паэце, апынуліся ў гэтай п-пастцы?

— Па дурноце свайй — палез па кветачкі, — закашляўся Сыракомля. — А потым ледзь не пляснуўся з гэтым дрэвам у Лошу, — ён паказаў на пахілую сасну. — Дзіўнае дрэва — нечым да мяне падобна. Танцуе над прорвай танец смерці. Як і ўвесь наш народ.

— Вы лічыце, што выступленне, пра якое мы ўчора гаварылі, п-падобна смерці?

— Не ведаю... Мяне яно палохае. І нагадвае гэтае дрэва.

— Аднак жа народнае выступленне — гэта непазбежнасць. Інакш мы вечна будзем гібець у п-пекле.

— А хто выступіць, міленькі ты мой? Ну, вы пойдзеце, ну, Шэміс яшчэ. Але Ляшчынскі не пойдзе, Лакуціўскі таксама. А Дайнаровіч — дык той выдасць вас.

— Вы забылі пра графа.

— Ён у лепшым выпадку трохі грошай дасць. Калі вы будзеце змагацца за старую Рэч Паспалітую і дасце слова не чапаць яго ўладанні... Ды бог з графам — графаў адзінкі. Куды важней, што не пойдзе новаспечаны грамадзянін Грыва. А такіх, пагадзіцеся, тысячы.

— Тут я вымушаны пагадзіцца з вамі. Упусцілі мы час. Трэба было б, каб мы волю мужыкам далі, а не цар... Цяпер скажуць, што шляхта п-паншчыну хоча вярнуць... Але яшчэ не ўсё згублена. Вёска пойдзе за намі, калі мы ёй абяцаем п-панскую зямлю, абяцаем кожнаму намераць яе так, як ён сам сабе намерае, ваюючы з царызмам.

— Тады шляхта не пойдзе з вамі. Напалохаеце вы яе, міленькі, — і баста.

— Горшая не п-пойдзе, а лепшая п-пойдзе! Вы ж, да п-прыкладу кажучы, п-пойдзеце?

— Не ведаю. Які з мяне стралок? Неяк з дубальтоўкай на зайца тлустага выйшаў — і то не наважыўся ў яго выстраліць. Няма ў мяне нянавісці супраць ворагаў нашых. У каго мне страляць загадаеце — у такога Серабракова, высакароднейшай душы чалавека?

— І добра, што няма нянавісці. Яна разбурае ў нас чалавека.

— Пачакайце, міленькі мой, нешта вы не тое гаворыце. Як жа без нянавісці ісці на варожае войска?

— А царскага салдата не ненавідзець трэба. Яго шкадаваць трэба, бо ён у засляпленні п-прабывае, чужую волю выконвае. І забіваць трэба, шкадуючы, разумеючы, што гэта ненатуральна.

— Значыць, да сякеры клікаць будзеце, — уздыхнуў Сыракомля, — як Герцэн.

— Няўжо ж, сабіраць п-пара сілы.

— Якія, дазволю сябе спытаць, і якім чынам?

— Якія? Мужыкоў і лепшую шляхту. На Захадзе, п-праўда, п-пачынаюць ужо гаварыць, што галоўная

сіла — гэта рабочыя. Аднак жа ў нас іх амаль няма. П-пакуль няма. А як? Цяжка сказаць... Хіба вось што. У дзяцінстве неяк я бачыў, як збіраліся п-птушкі ў вырай. Што за п-птушкі — сягоння добра не п-памытаю, але нейкія невялікія, можа, шпакі. Спачатку клінам туды-сюды, нізка над полем і лугам, сноўдала маленькая купка. Але з кожным ваганнем да яе далучаліся ўсё новыя і новыя птушкі. І ўжо незлічонае іх мноства засціла ледзь не п-паўнеба. Так і нам, думаю, трэба чаўнаком сноўдаць па лясах і вёсках, фальварках і засценках, каб вакол ядра гуртаваліся ўсё новыя і новыя сілы.

— А можа, неяк абыдзеца, — Сыракомля глядзеў бездапаможна, як малое дзіця. — Надта ж многа пральцеца бязвіннай крыві.

— І тым не менш гэта непазбежнасць.

— Але ж прыгон ужо адменены...

— Ну і што? Прыгонніцтва ўжо сапраўды калі не п-памерла, то п-памірае. Аднак жа яго смярдзючы труп доўга яшчэ будзе замінаць усім, смуродзячы навокал. І калі яго не п-прыбраць з дарогі... Вось глядзіце, — Каліноўскі паказаў уніз, на Расалоўку, — грэбля перагарадзіла шлях веснавой вадзе. І яна, сабраўшыся, пайшла праз верх, размыла насып. Так і народнае п-паўнаводдзе: калі яго штучна стрымліваць — абавязкова п-прарве.

— Значыць, раскапаць тую грэблю... Баюся, аднак, што тады сплыве, абмялее рака. Прыйдзеца ставіць новую грэблю. І так — бясконца.

— Дзе ж вы бачыце выйсце?

— Схіляюся да думкі Ляшчынскага: патрэбна раўнамерная плынь.

— Так не бывае, — знецярплівіўся Каліноўскі. — Наступае веснавое п-паўнаводдзе, п-праходзяць навальніцы... Якая ж тут раўнамерная п-плынь? Хаця, хто яго ведае, можа, у будучым, у разумным грамадстве, такая самарэгуляцыя і стане рэальнасцю. Дарэчы, ведаеце, якраз пра гэта ўчора мяне п-пытаў не хто іншы, як Серабракоў. Можа, вам п-пакажацца дзіўным, але, уліўшыся ў нашу кампанію, ён ужо ведаў пра ўсе п-папярэднія размовы, пра п-пажар.

— І я здагадваюся, ад каго. Толькі адзін Грыва мог яму расказаць, калі яны адводзілі на стайню каня. Ён

мае ва ўсім гэтым нейкі інтарэс. Нездарма Серабракоў радзіў мне яго сперагчыся.

— Цік-кава! — вочы Каліноўскага звузіліся: дык вось хто, пэўна, параскідваў вулі раней, чым ён туды дайшоў, вось хто мог узяць паперы. — Трэба будзе ў што б там ні стала знайсці гэтага Грыву, з-пад зямлі выкапаць! І як можна хутчэй. — Каліноўскаму карцела пайсці, але ж і тут ішла размова карысная, важная для справы. — Дык вось, гэты Серабракоў таксама п-пытаў мяне: а што п-пажары — гэта вечная непазбежнасць? Я адказаў яму наспех, што, мусіць, не, што ў будучым з'явіцца разумны ронд, кіраўнікі якога не стануць імкнуцца ні да асабістай карысці, ні да ваеннай славы, а будуць толькі ахоўваць інтарэсы народа. Тады гэты ронд набудзе і здольнасць самаачышчацца, самааднаўляцца або, калі ўзяць нашу новую алегорыю, самарэгуляваць сваю плынь... Але цяпер, калі ў краіне пануе вызыск і гнёт, трэба вадзе абнаўлення п-прабіваць рэчышча.

— І вы добра ведаеце, дзе капаць і калі? — у голасе Сыракомлі гучала іронія.

— Каб жа мы добра ведалі! — уздыхнуў Каліноўскі. Спрацацца з Сыракомлем, якому хацелася, каб усе лагічныя доказы прадстаўляліся яму ў вобразах, было надзвычай цяжка. Але Каліноўскі адчуваў, што гэта спрэчка праясняе і ягоныя думкі... — Усё цяжка п-прадбачыць. Калі адзін хоча аднаго, а другі — зусім супрацьлеглага, можа атрымацца тое, чаго не хацеў ніхто.

— Я ж во і думаю, што гэтую праклятую будучыню ўведаць, ну, проста немажліва. Хоць і плявузгаў учора пра яе абы-што.

Каліноўскі паблажліва ўсміхнуўся. Адразу відаць, што паэты не чытаюць сур'ёзных філасофскіх кніг.

— Чаму ж немажліва, — адказаў ён. — Трэба толькі п-параўнаць сучаснае з мінулым і накрэсліць агульную лінію развіцця. Трэба ўзняцца над сучаснасцю хаця б да п-птушынага п-палёту. Возьмем гэтую рэчку. — Каліноўскі махнуў рукою на Лошу. — Як вы думаеце: куды яна цячэ, у якім кірунку?

— Здаецца, на ўсход, — няўпэўнена прамармытаў Сыракомля. — Калі суаднесці з сонцам, то на ўсход.

— Вось-вось! — узрадаваўся Каліноўскі. — На гэтым участку яна рэчывіста плыве на ўсход. Але

веданне больш агульных законаў п-падказвае мне, што я п-памыляюся, бяру п-прыватнасць, капрызны згіб за агульнае п-правіла. Бо Лоша можа ўпадаць толькі або ў Вілію, або ў яе нейкі прыток. Значыць, свае воды нясе яна не на ўсход, а на захад. У Балтыйскае мора... Так і ў гісторыі. Чалавек не можа высока ўзняцца над сабой і над сваім часам, дакладна знаць, па якой сцяжынцы яму лягчэй і гладзей ісці ў сённяшняй ночы. Але агульны кірунак, адкуль трэба чакаць узыходу сонца, нам добра вядомы.

— Ну, добра, — алегорыі, здаецца, пераканалі Сыракомлю. — Світанне, узыход сонейка — усё гэта добра. Пра гэта і мы з Каратынскім пісалі. Але мы слаба ўяўляем, куды нясе воды наша бурлівая сучаснасць. Што за дзень прыйдзе пасля таго світання?

— На жаль, мы можам назваць толькі самыя агульныя яго абрысы. Гэта разняволенне сялян, нашых асноўных вытворцаў. Гэта большая справядлівасць, можа, яшчэ не цалкавітая, але большая, чым сёння. Гэта роўнасць для ўсіх народаў і ўсіх людзей, прынамсі, у дачыненні да паўсядзённага хлеба і п-працы.

— Якое ж мейсца ў гэтай прывабнай будучыні вы ўсе адводзіце нашай Літве і Беларусі?

— Якраз пра тое мне і хацелася з вамі п-пагаварыць. Гэта заблытанае і вельмі балючае п-пытанне... Наш народ спазніўся ў сваім развіцці і цяпер, хоць дарослы, усё яшчэ п-прабывае на стадыі маленства. Ён здаровы, п-поўны сіл і энергіі, але ў яго часткова адняло п-памяць і мову. Яго п-памяць не сягае далей п-падзей 1812 года ці п-паўстання Касцюшкі. Глыбей — змрок! А былі ж у нас п-першадрукары і мысліцелі, былі свае статуты і летапісы. Усё гэта сёння забыта, начыста забыта.

— Калі ў чалавека адбірае памяць, то гэта смерці падобна.

— А што я кажу... І вось над галавой гэтага дарослага дзіцяці скрыжоўваюць шпагі п-польскія і рускія п-палемісты. Зацята спрачаюцца, не п-прыкмячаючы яго. А калі, робячы ласку, і п-прыкмячаюць, то адносяць яго выключна да свайго п-племя. І няўцям ім, што гэта хоць і роднае ім, але адметнае дзіця.

— Адметнае! Тут я з вамі, міленькі, цалкам згодны. Праўда, яно занадта доўга спіць.

— Што зробіш, не ўсе народы п-прасынаюцца адначасова. Вунь і чэхі толькі цяпер у сваёй ізбе сеймавай загаварылі па-свойму... Чарод за намі. Я ўпэўнены, што народ наш хутка збудзіцца, праб'ецца праз усе напластаванні і зойме сваё мейсца між іншымі.

— Прыгожа сказана, — зноў уздыхнуў Сыракомля. — І ўчора вы прыгожа і слухна гаварылі, і сёння. Але ж пакуль што гэта — мара, надзея, супраць якой учора вы самі так рашуча выступілі... Толькі — як гэтую ружовую мару зрабіць рэальнасцю?

— Як? Мусіць, кожны з нас п-павінен не стаяць убаку, а рупліва садзейнічаць.

— Я ж казаў ужо, што стралок з мяне — нікуды не варты.

— І не трэба страляць! Гэта было б барбарынствам, каб нехта пацягнуў вас у лес, на тое стрэльбішча. Зберагаць вас п-павінны, шанаваць, — Каліноўскаму не хацелася ўдакладняць, ці то ён гаворыць тут ад свайго імя, ці то ад кагосьці іншага. — Бо ў вас ёсць куды мацнейшыя кулі, чым тыя, што могуць вылецець з п-паўстанцкіх ружжаў. Яны будуць цэліць у целы, а вы — у душы!

— Па-мойму, усё жыццё я толькі тое і раблю, што чаляю ў чэрствыя душы, — пакрыўдзіўся Сыракомля. Па ўзросту і вопыту павучаць тут павінен быў бы ён. А выходзіць нешта адваротнае.

— Не заўсёды трапна, шаноўны пане Сыракомля, далёка не заўсёды, — насупіўся і Каліноўскі. — Ваш Хадыка мог бы не замольваць грэх, а клікаць да помсты. Занадта многа ў вас добранькіх паноў і адданных ім сялян. Так можна прыйсці і да шкоднай высновы, што беларусіны — народ выключны, а таму і выбраны. Ды і ўчора мне хацелася больш рэзка вам запярэчыць, калі вы заклікалі жыць толькі ружовай надзеяй. Але... — Каліноўскі адчуў, што перагнуў палку і Сыракомля зараз можа замкнуцца ў сабе. У такім выпадку трэба чалавека ўразіць нечым нечаканым. — Але ўзаемныя п-папрокі нічога не дадуць. Давайце лепш супольна п-падумаем пра будучыню... Мы нядаўна гаварылі пра наш народ, што ён падобны на вялікае дзіця, у якога па збегу акалічнасцей часткова адабрала і п-памяць і мову. Дык вось, шаноўны пане паэце, — голас Каліноўскага гучаў узнёсла, можа,

нават занадта, — вы п-павінны стаць тым чалавекам, які верне народу калі не мову, то хаця б п-памяць. Бо мова — гэта больш агульны клопат, не аднаго чалавека.

— Я? Але ж якім чынам?

— Узяць яшчэ адзін бар'ер, які аддзяляе вас ад народа! — пераканана сцвярджаў Каліноўскі. — Вы ўзраслі сярод гэтага народа. Яго думкі сталі вашымі думкамі, яго п-песні — вашымі п-песнямі, яго гісторыя — вашай гісторыяй. Аднак п-пераказваеце вы іх на чужой, мала зразумелай для яго мове. Таму і не ведае ён вас так, як вам жадалася б.

— То што ж тады загадаеце? — Сыракомля ўспомніў, што такія ж сумненні апаноўвалі яго пасля ўчарашняга адказу Грывы.

— Я нічога не загадаю, бо не маю на тое п-права. Загадаць тут можна толькі самому сабе. Але хачу спытаць: няўжо вас задавальняе ваша мейсца ў п-польскай паэзіі? Пагадзіцеся: лепей быць п-першым у сваёй вёсцы, чым другім у Рыме.

— Разумею. Пад вёскай вы маеце на ўвазе беларусінскую літаратуру. Але ж у гэтай вёсцы ўжо ёсць валадар — пан Марцінкевіч.

— У п-пана Марцінкевіча няма такога ўзлёту. І такога імя. Ён не народжаны клікаць.

— А я хіба народжаны?

— Вы народжаны! Вы маглі б напісаць нешта накшталт чэшскага «Краледворскага рукапісу», чым адразу ўскалыхнулі б народную памяць. П-паверце, калі вы станеце п-пісаць на мове свайго люду, уся ваша творчасць набудзе новы сэнс. Вы будзеце тут п-першым або адным з самых першых. У вас з'явіцца п-перспектыва!

— Куды ўжо пры маім узросце, — слаба бараніўся Сыракомля. Яго зноў здзівіла супадзенне: зусім нядаўна, выходзячы з анелінскага дома, ён якраз думаў, што ў яго няма перспектывы. — Часам здаецца, што мне не меней чым сто год.

— А ў вас яшчэ няма поўдня!

— Да поўдня мне не дажыць... Сягоння ўпершыню я адчуў, што часу засталася ў абрэз.

— Тым болей, тым болей! Але я веру, што вы дажывеце і да п-поўдня, і да ціхага вечара, калі спадзе гарачыня і лягчэй будзе п-працаваць. А п-поўднем

вашым няхай будуць новыя беларускія вершы — на-
кшталт «Добрых весцяў».

— Вы і пра «Весці» ведаеце? — здзівіўся Сыра-
комля.

— І пра «Весці»! — пацвердзіў Каліноўскі. —
Напішыце нешта такое або хаця перарабіце стары
верш — каб Грыва і яму падобныя нарэшце зразу-
мелі, хто іх сапраўдны вораг, а хто п-прыяцель.
Каб іх больш не дурманілі царыцкія ілюзіі. Дарэчы,
пішучы, можаце, дзеля ўздзеяння, выкарыстаць і
сялянскія забабоны — саслоўныя, рэлігійныя. Усе,
апрача веры ў прыход новага Напалеона Буонапартэ,
у дапамогу Захаду. Мы п-павінны разлічваць на
ўласныя сілы.

— Ну добра, напішу я... А хто ж выдрукуе?

— Надрукуем! Можна, у Вільні, а можна, у Бе-
ластоку. Мяне там з адным каляярам абяцалі
п-пазнаёміць.

— Слухайце, міленькі, — раптам успомніў Сыра-
комля, — а вам не здаецца, што нас даўно павінны
шукаць! Пані Галена, гаспадар, Марыська...

— Здаецца, даўно здаецца. Але мне хацелася да-
весці да канца нашу гаворку. Ёсць у мяне да вас яшчэ
адна справа, — прыгадаўшы Галену, Сыракомля тым
самым напамніў Каліноўскаму пра тое вуснае даручэн-
не, якое ўчора яна перадала яму ў размове ля кры-
жа. — Вы ж ведаеце, што па ўсёй краіне цяпер адбы-
ваюцца маніфестацыі. Аднак, п-праводзячы іх, нібы
забываюць пра Літву і пра Русь. Мы п-павінны ад-
навіць гістарычную справядлівасць. Таму добра было
б, каб хтосьці з імем паехаў цяпер у Варшаву і іншыя
гарады, узяў тым самым новую хвалю. Ад вас нічога
болей не п-патрабавалася б — толькі ад імя Літвы
чытаць вершы. Такія, як «Вызваленне сялян», «Ляль-
ка», а можна, і «Добрыя весці». Каб п-прыгадаць там,
што і мы існуем.

— Але ж я хворы, недалужны, а сягоння з раніцы
зусім блага сябе пачуваю, — бараніўся Сыракомля.

— У крайнім выпадку вас мог бы п-падмяніць
Каратынскі. Але ён яшчэ замалады, замала вядомы. А
для спадмогі маглі б з вамі п-паехаць, нібы два крылы
гістарычнай Літвы, ад Русі — Марцінкевіч і ад Жму-
дзі — Акаялайціс. Думаю, яны згодзяцца, калі згодзі-
цеся вы.

— Усё гэта надта прывабна. Аднак жа зусім нерэальна. Пасля ўсяго, што здарылася ў Познані, мне проста не дадуць пашпарт. Пахвіснеў нізашто не дасць.

— А вы ў яго і не п-прасіце, — у Каліноўскага ўжо выспеў рэальны план. — Прасіце ў ковенскага губернатара! Там у нас у канцылярыі ёсць свой чалавек. Ён дапаможа вырабіць п-пашпарт. Што ж датычыцца Марцінкевіча і Акаялайціса, то...

— Так вось вы дзе! — з-за дрэў пачуўся глухі голас Шэміса. — А я бегаю па ўсіх ваколіцах, усюды вас шукаю. Пані Галена загадала на сняданне клікаць.

— Вы там, напэўна, паправілі ўжо галовы? — не то са шкадаваннем, не то з іроніяй спытаў Сыракомля.

— Дзе там. Ва ўсіх дрэнныя гуморы, усе пахварэлі. У графа мігрэнь, і ён ляжыць, абкладзены падушкамі. Мая таксама не ўстае, фукі строіць. Бачыце, яе ўчора не так прымалі... Швагра Яцака няма — кудысьці конна памчаўся.

— А Марыся? — вырвалася ў Каліноўскага.

— Нешта не відаць яе. Можа, на кухні памагае.

— Ну, добра, тады пайшлі, — пагадзіўся Сыракомля. — Ах, як шкода, пане Шэміс, што вы спазніліся. Тут пан Ка., прабачце, пан Паляноўскі так цікава разважаў, што трэба ўсім нам рабіць...

— Вос-вось, і мяне гэта клапаціць, іншых гервятцаў. Запал у нас ёсць, а праграма цьмяная.

— Што рабіць? — перапытаў Каліноўскі. — Вясна ідзе! Сеяць, дзецюкі, трэба. Сеяць чыстае, правеейнае зерне ў сялянскія душы. Можа, ураджай і не мы сабярэм, а наступныя п-пакаленні. Але п-пасеейнае некалі ж ды ўзыдзе.

— А дзе браць тое зерне?

— У сэрцах сваіх! Усё, што набалела ў с-сэрцах!

— Гэтага мала. Хацелася б мець шчыгульны план.

— Трохі п-пачакайце. Спадзяюся, што да восені ўжо будуць п-пракламацыі з канкрэтнай п-праграмай, выкладзенай народнаю моваю. Толькі каму, у выпадку чаго, іх перадаць?

— Калі гаварыць пра Герваты, — Шэміс глянуў на Сыракомлю, але той ішоў уперадзе і, здаецца, не слухаў размовы, — то можна мне або і іншым надзейным хлопцам...

— Не бойцеся, памяць мая ўчэпістая, але не здрадная. А другі выпадак для с-сустрэчы калі яшчэ будзе.

— Завуць іх, на выпадак чаго, Ян Бумбуль і Часлаў Чапукойць. Ёсць яшчэ — ды не такія надзейныя. Часам збіраемся, аднак не ведаем, чым такім заняцца.

— А вы ў лесе збірайцеся. Пад выглядам п-палявання на ваўкоў ў стралянні цвічцеся. Галоўны ж клопат — сяляне. Ад іх цяпер усё залежыць. Гэта нам толькі здаецца, што п-поступ гісторыі вызначаюць нацыі, гэта значыць народы. На самай справе ўсё вырашаюць грамадскія слаі, або, як іх яшчэ называюць, клясы...

...На верандзе пачуўся грукат мужчынскіх ботаў. То Яцак вярнуўся. Доўга выціраў ногі, нібы адцягваючы сустрэчу з Галенай. Увайшоў пануры, з ускудлачанымі валасамі.

— Грывы няма нідзе, — сказаў, праціраючы хустачкай запацелыя акуляры. — З пазаўчарашняга вечара яго ніхто ў вёсцы не відзеў. Хата замкнёна...

— Гэта д-дрэнна!

— Трэба ехаць у Вільню, знайсці недзе Серабракова. Не можа, міленькія, быць, каб ён нічога не ведаў.

— Здаецца, ён спяшаўся ў канцылярыю губернатара, — успомніў Ляшчынскі.

— Я паеду! — загарэўся Сыракомля. — На ногі ўсіх падыму!

— Нельга нікога п-паднімаць на ногі. Чым больш асоб ведае, тым больш небяспека! Я еду, п-панове, п-першы і п-пастараюся дзейнічаць як мага асцярожней. Калі што высветліцца — адразу дамо знаць.

Каліноўскі нібы раіўся з прысутнымі. Але голас яго гучаў загадна. І ўсе пагадзіліся з ім, адчуваючы рацыю.

Паспешліва развітаўшыся з прысутнымі, Каліноўскі зайшоў у пакой да Марыскі. Яна ўсхапілася, сказала, што зараз прывядзе сябе ў парадак і выйдзе яго праводзіць. І праз хвілю якую, калі Каліноўскі з дапамогай пахоліка запрагаў каня, сапраўды выйшла, навідавоку ва ўсіх, на двор. Пабачыўшы гэта, Сыракомля пераможна глянуў на Галену, якая, адхінуўшы заслону, стаяла ля акна.

— Што зробіш, — хутчэй перад самой сабой апраўдвалася Галена, — чалавек страляе, а пан бог кулі носіць.

Марыся праводзіла Каліноўскага да крыжа. І вярнулася назад паспакайналая, нібы прасветленая.

ІВАН КАПЫЛОВІЧ

ПІСЬМЫ КАРАЛІНЕ

Апавяданне

У канцы студз. 1863 у зах. паветах Беларусі паявіліся першыя паўстанцкія атрады з Польшчы. Найбольшы з іх (атрад Р. Рагінскага) праз Пружанскі пав. дайшоў да Мінскай губ., разбіты ў Мазырскім пав.

БелСЭ, т. 8, с. 351.

Убарць нагадвае Прыпяць. Вясною, калі невялікія палескія рачулки напаўняюць яе, Убарць выходзіць з берагоў, затапляе прыбярэжныя лугі і пашы. Праляціш у такую пару на самалёце над рэчкай — і рэчышча не згледзіш: кругом, як сягае вока, адна вада.

Блізка ад Убарці — смалакурня. Ля яе даўно не відаць людзей, яна стаіць адзінока, пакінутая і забытая, і ўсе сцежкі каля яе заглушыла альхой і лазой. Убарць тады, як запалілі печы смалакурні, называлася інакш — Злодзінам. Гэта нядаўна далі рацэ другую назву.

На Злодзінскай смалакурні неяк увосень паявіўся інжынер Тонік Стахоўскі. Ён аказаўся замешаным у паўстанні, якое к таму часу дакацілася да берагоў Прыпяці. Палеская смалакурня сталася для Стахоўскага месцам яго ссылкі.

Стахоўскі выглядаў стомленым ад доўгага шляху з Мазыра, дзе яго, закаванага ў ланцугі, трымалі ў астрозе ў чаканні ваенна-палявога суда. Бяссонніца не пакідала Стахоўскага з часу арышту, і пад вачамі ў інжынера віселі «мяшкі», і, пэўна, ад таго твар здаваўся сухім і нежывым.

Адразу ж, па прыездзе, Стахоўскага выклікаў да сябе ўладальнік смалакурні пан Ермаловіч.

Трапіўшы неяк у Мазыр, Ермаловіч не абмінуў тамашні ярмалак. На ярмалку заўсягды можна было купіць якой хочаш мануфактуры для дачок, хусткі-цыганкі... Там і сустрэў ён начальніка турмы ротмістра Чорнух-Паўловіча.

— Заглянулі б калі, Веніямін Усеваладавіч, у госці, пазвалі б з сабою сяброў-халасцякоў, — жартам сказаў Ермаловіч ротмістру, — у мяне ж дзве дачкі, як вішанькі, хоць сёння іх аддавай.

— Другім разам, пан Ермаловіч, другім разам, — аднекнуўся ротмістр. — Астрог перапоўнены бунтаўшчыкамі, трэба спяшацца са следствам, а то, чаго добрага, смута і ў нас загуляе, а там, глядзіш, і да смалакурні дакоціцца.

Яны ўжо збіраліся развітвацца, як ротмістр ус-помніў:

— Сярод арыштантаў, пан Ермаловіч, нейкі інжынер. На допыце, наколькі мяне не падводзіць памяць, сказаў, што ў лесаводстве разбіраецца, па вашай часці, значыць.

Дзеля чаго Чорнух-Паўловіч нагадаў пра таго інжынера — хто яго ведае. Мо ён знаў, што Злодзінскай смалакурні ой як патрэбен быў такі спецыяліст? Але дзе яго ўзяць? Хто захоча перціся ў палескія балоты? А тут такі выпадак...

З кацельнай, якая ацяпляла смалакурню, дом пана Ермаловіча і службовыя памяшканні, вырывалася чырвонае полымя, выхопліваючы з цемені асобныя прадметы, адзінокага рабочага, асвятляючы раку, пракапцелыя чорным дымам нізкія карпусы смалакурні. У гэтых змрочных ценях трызніліся Стахоўскаму халодная турэмная камера, тупы выгляд жандара, яго кулакі, бы гіры, і Чорнух-Паўловіч, што дапытваўся: «Хто ў тваёй шайцы быў завадатарам?»

Пан Ермаловіч жывіў паблізу, на беразе Злодзіна, непадалёк ад ціхай затокі, якая ў маі пакрывалася шыракалістымі лілямі. Дом быў новы, з ладнага сасновага бярэвення, на дубовых падвалінах, з высокім ганкам.

Пан Ермаловіч прыняў Стахоўскага ў сваім паўцёмным кабінце, на сценах якога зыбаліся цені ад дзвюх свечак. Стахоўскі хоць і нядаўна апынуўся на смалакурні, але паспеў пачуць, якія жорсткія парадкі завёў тут Ермаловіч. Чуць што, дык рабочых лупцавалі розгамі да крыві, да жывога мяса.

— Аб замене вам Сібіры або нават шыбеніцы на гэтую ціхую мясціну я асабіста дакладваў у канцылярыю губернатара. Ад вас патрабуецца адно — сумленна выконваць абавязкі і заслужыць літасць улады,

якая па-боску паставілася да вас, — Ермаловіч пільна ўзіраўся ў Стахоўскага, пэўна, хацеў зразумець, што яго, інтэлігента, прывяло ў стан бунтаўшчыкоў. — Будзеце верна і спраўна несці службу, то можаце і застацца тут назаўсёды, месца і заробак я гарантую.

— Я — ваш палонны, і вы як хочаце можаце распараджацца мною. Але заставацца добраахвотна — даруйце... Як вы можаце дапускаць, што з рабочымі людзямі абыходзяцца, як з быдлам?

— Не мая віна, што ў Расіі такія парадкі.

— Але як уладальнік смалакурні вы шмат што маглі б зрабіць для рабочых.

— Вы — закаранелы бунтар. Ну чаго, скажыце, вы дамагліся, падняўшыся супраць бацькушкі цара? Стала больш удоў ды сірот.

— Памыляецеся. Я і мае таварышы змагаліся за свабоду, мы не скарыліся, не сталі халуямі, наша паўстанне — іскра надзеі для простага люду. Нас разбілі, але не паставілі на калені, і што будзе далей...

Ермаловіч не стаў яго слухаць: ён устаў, даючы знаць, што размова скончана. Ён толькі пажадаў Стахоўскаму хутчэй абжыцца і правёў яго да выйсця.

Пан Ермаловіч быў расчараваны: дзеля чаго ён дапамог гэтаму інжынеру выбавіцца на волю? Кланяўся перад Чорнух-Паўловічам, звярнуўся з прашэннем у канцылярыю губернатара... Спадзяваўся, канечне, што на смалакурні работы пойдучь хутчэй, спраўней, а значыць, і прыбыткі вырастуць. Дый малады ж ён, спраўны мужчына, хоць і з галоты. А ў пана Ермаловіча дзве дачкі. Але, мабыць, ніякім багаццем не заманіш Стахоўскага ў зяці, фанатык ён, сапсаваны чалавек — начытаўся крамольных кніжак, пракламацый... Дзеля чаго і каго ён бунтуе?

Падняўся вецер. Рака, шырокая і мнагаводная ў гэтых месцах, раптам паплыла, зашумела хвалямі. З лесу вецер даносіў скрып дрэва і моцны пах сасновай кары.

Толькі раніцаю, калі пасвятлела на ўсходзе, сціх вецер. Але Стахоўскі так і не змог заснуць у гэтую ноч. Ён сумаваў па сваіх сябрах, не пераставаў думаць пра Сцяпана Дубейку — каб не ён, ляжаць бы яму, Стахоўскаму, у сырой зямлі... Дзе ён цяпер, што з ім?

Не спалася яшчэ і ад думак аб Караліне. Апошнімі днямі згадвалася яна вельмі часта.

Вясной, калі схлынуў са Злодзіна ледаход, Тонік Стахоўскі з некалькімі служачымі і дзесяткам рабочых паплылі на баржы па рацэ. Пан Ермаловіч выправіў яго ў гэтае падарожжа разведцаў, дзе можна зрабіць падсочку, правесці ўзрыўныя работы па здабычы сма-ловага пня.

Дні стаялі пагодлівыя, ясныя, і Стахоўскі быў рад, што вырваўся з пракапцелай смалакурні ў шырокія палескія пушчы, што акружалі раку з абодвух бакоў.

Чыноўнікі і рабочыя, пакуль не даплылі да месца, не прасыхалі ад гарэлкі. Даставалі яе ў мясцовых шынкароў. Напіўшыся, яны ўпекат клаліся на палубе і з моцным храпам засыналі. На аголеных плячах рабочых Стахоўскі бачыў ружовыя пісягі-рубцы — сляды пастаянных пабояў. Стахоўскі пацікавіўся, хто завёў такое дзікунскае правіла — біць.

— Ды хто яго ведае, — з неахвотай адказаў яму адзін з рабочых, — з прыгонных часоў такая завядзёнка.

— То воля ж выйшла вам.

— Выйсці яна выйшла, а прыказчыкі яе не прызнаюць.

— А вы б паднялі бунт, няўжо вы не здольныя пастаяць за сябе?

— Як жа, і такое было, толькі дарма ўсё. Выклікалі з Мазыра войскі, а што мы супраць салдатаў?

— Значыць, у вас ёсць вопыт, і што ж — вы ўжо зняверыліся, апусцілі рукі? Волю трэба здабываць дубінай...

Доўга яны плавалі па Злодзіне. Стахоўскі паспеў пагаварыць з многімі рабочымі, зразумеў, што ў душы ў кожнага шмат накіпела з-за невыносных парадкаў на смалакурні. Далей трываць нельга...

А як толькі вярнуліся на смалакурню, Стахоўскі адправіў Караліне пісьмо:

«Дарагая Караліна! Не ведаю — чакаеш ты мяне ці не. Пэўна, і ты, і твой бацька ўжо дазналіся, дзе я і які лёс спасціг мяне. Даруй, што я не гаварыў нічога пра сябе, бо не меў на тое права... Але хоць я і не расказваў, мне здаецца, што ты ўсё добра бачыла, разумела, амаль пра ўсё здагадвалася, і ўсё адно хацела, каб я часцей быў з табою. Я думаў, што тыя нашы сустрэчы каля Нёмана выпадковыя і забудуцца, як толькі я пакіну Гародню. Аж не. От ужо колькі я не

бачыў цябе, а забыць не магу. Павер — каб мая воля, то я на крылах прыляцеў бы, абы пачуць твой голас. Смалакурня, на якой я за інжынера, — месца маёй ссылкі. Я спрабаваў дамовіцца з яе ўладальнікам, каб ён паклапаціўся аб маім пераводзе ў сплаўную кантору твайго бацькі. Але заўсёды, калі пачыналася такая гаворка, Ермаловіч, мой гаспадар, успамінаў пра астрог. Я ўжо сядзеў і добра ведаю астрожныя парадкі. Людзей, што трапілі туды, на волю не выпускаюць. Мне, як бачыш, пашчасціла... Я прамаўчаў і на допыце ў турме, не сказаў і пану Ермаловічу, што ў мяне ёсць ты... Хаця, канечне, рана ці позна ўсё стане вядома: пісьмы, якія пасылаю табе, пэўна, чытаюцца не толькі цэнзурай...

Дарагая Караліна! Маё каханне да цябе моцнае, і я зразумеў — без цябе мне аднаму будзе цяжка.

Антак».

Яны пазнаёміліся незадоўга перад паўстаннем. Ён, Тонік Стахоўскі, малады інжынер з дыпламам Пецярбургскага тэхналагічнага інстытута, прыехаў у Гародню, на месца будучай работы. Астальваўшыся ў двухпавярховым даходным доме, ён адправіўся ў рэстаран павячэраць. Быў канец лістапада, зямля ад першых замаразкаў прыкарэла, на дол ціха апускаліся сняжынкi.

У рэстаране было нешматлюдна, іграла скрыпка, навяваючы сум і адзіноту. Ён загадаў павячэраць і думаў аб Белавежскай пушчы, дзе дамовіліся сабрацца паўстанцы. Побач з яго столікам сядзела дзяўчына. Перад ёю стаяў кубак кавы, але яна быццам забылася пра яго — пазірала на скрыпача, слухала журботную музыку, і ёй, пэўна, уяўлялася штосьці сваё, дзявочае.

Яна неўзабаве ўстала і падалася да выхаду. Ён хацеў пайсці за ёю следам, але чамусьці не адважыўся: што яна падумае пра яго?

Назаўтра ён быў на беразе Нёмана, ля сплаўной канторы. Яго згледзеў сярэдніх гадоў мужчына ў хромавых ботах, клятчастых штанах і пінжаку, шэрым капелюху, з арэхавым кіем у руках.

— Інжынер Стахоўскі? — спытаў ён і пры гэтым ссунуў кіем капялюх на патыліцу.

— Адкуль вам вядома?

— Я — пан Глінскі, уладальнік сплаўной канторы.

Падкаціла раскошная брычка, дзверцы яе расхінуліся, на зямлю саступіла дзяўчына з сабалінаю муфтаю ў руках. Стахоўскі пазнаў яе — гэта была тая самая незнаёмка, якую ён бачыў учора ў рэстаране.

— Караліна! — падаў голас Глінскі. — Я ж прасіў цябе не перашкаджаць мне працаваць. Няўжо табе няма куды болей паехаць?

— А гэта хто? — спытала Караліна, зірнуўшы на Стахоўскага.

— Інжынер, з Пецярбурга ён.

Караліна загадкава ўсміхнулася:

— Наша Гародня — не Пецярбург, і пану інжынеру тут, мабыць, няма дзе і час пабавіць. Дык запрасі яго, бацька, да нас у госці.

І да Стахоўскага:

— Я спадзяюся, пан не адмовіцца?

— Я ўчора думаў, калі вы пакінулі рэстаран, што болей не пабачу вас, і дужа шкадаваў.

Яна зноў усміхнулася, села ў брычку, кучар нацягнуў лейцы, пагнаў коней.

Стахоўскі амаль увесь дзень круціўся каля Нёмана. Ракі тут амаль не відно — уся яе плынь закідана бяргамі. Баграмі барадатыя мужыкі ў лапцях выцягвалі яго на бераг, кацілі вялікімі дручкамі да штабеляў. Анучы, забарсаныя аборамамі, намоклі, але мужыкі быццам таго не заўважалі.

— Што Глінскі робіць з гэтымі вялізнымі штабелямі? Столькі лесу! — пацікавіўся Стахоўскі.

— Го, казалі! — адазваўся адзін з мужыкоў. — Калі гэта лес быў не патрэбен? Хто будуюцца, хто майструе мэблю... Чалавека збіраюць у апошнюю дарогу, дык з чаго дамавіна? З лесу... Да пана Глінскага адкуль толькі не прыезджаюць купцы...

— Расклалі б цяпельца, пагрэліся б, пасушыліся б, — звярнуўся да іх Стахоўскі.

— Дзе там! — махнулі рукамі мужыкі. — Хіба ёсць калі? Лес плыве і плыве, праваронім — праплыве далей, то тады не мінеш бяды, Глінскі апошнюю скуру здзярэ.

Вечарам Стахоўскі завітаў да Глінскіх. Асабняк з драўлянымі калонамі каля параднага ўвахода стаяў непадалёк ад Нёмана, паблізу сплаўной канторы. Ён быў агароджаны з усіх бакоў высокім дашчатым пло-

там. Вароты жалезныя, шырокія, але адчыніліся лёгенька, нават не рыпнулі. Ад варот да асабняка — пасыпаная жоўтым пясочкам дарожка. Усцяж яе — нізкія дрэўцы, кусты, акуратна падстрыжаныя, дагледжаныя.

Распрануўшыся ўнізе, па крутой лесвічцы Стахоўскі падняўся на другі паверх і адразу трапіў у вялікую залу. Ад люстры, што вісела пад столлю, было нібы днём. На падлозе, на сценах былі квяцістыя турэцкія дываны, на адным з іх вісела сярэбраная шабля, побач з ёю — драбавік. У адным куце ляжала вырабленая мядзведжая шкура з разяўленай пашчай і лапамі-кіпцюрамі.

Караліна, згледзеўшы Стахоўскага, запрасіла яго садзіцца, загадала пакаеўцы паставіць на стол самавар, але Стахоўскі адмовіўся ад чаю, сказаў, што ён ненадоўга.

— У пана тут паявілася ўжо каханка? — пан Глінскі, пэўна, пачуў яго голас, выйшаў аднекуль з бакоўкі. — І калі вы, пан інжынер, паспелі?

— Не, вы памыляецеся, пан Глінскі. Аднак не хачу надакучаць. І вось што: трэба прыдбаць нейкі абутак для сплаўшчыкаў — зіма на носе, а яны ў лапцях.

— О, вы дужа назіральны! — ухмыльнуўся Глінскі. — А я дык і не заўважыў.

— Татусь! — скрывіла вусны Караліна. — Няўжо табе не шкода людзей?

— Добра, Кароля, добра, калі ты просіш... Але калі вы да мяне звярнуліся, пан інжынер, дык і я да вас маю сказаць... Гэтыя сплаўшчыкі ўсё робяць абы з рук. Не разбіраюць, дзе лепшае бярвяно, дзе горшае... Усё валяць штаблямі. Дык я папрашу вас, пан інжынер, каб болей гэтага не было. Лепшае бярвяно — у адзін штабель, горшае — у другі... Каб мае купцы бачылі, што за тавар перад імі, і бралі тое, што кожнаму трэба...

Караліна правяла Стахоўскага на двор, яны пайшлі да Нёмана. Свяціў месяц, вада ў рацэ халодна блішчала, у ціхай затоцы плавалі дзікія качкі.

— Глядзі ты — яны і зімы не баяцца! — здзівіўся Стахоўскі.

— Я іх кожны дзень кармлю, — прызналася Караліна. — Прынясу рэштата мякішу, крышу і кідаю ў ваду.

Стахоўскі бачыў, што Кароля — без фанабэрыі, і не верылася, што яна — дачка багатага шляхціца...

Яны прагульваліся каля Нёмана, ім кланяліся сплаўшчыкі. На вогнішчы, што палала каля штаблэў лесу, варыўся крупнік.

— Мабыць, не дужа наробиш ад такой нішчымнай стравы? — пытаўся ў іх Стахоўскі.

— На большае, паночку, не зарабілі, — у адзін голас адказалі мужыкі.

— За дзень столькі перакочваеце бяргвення — і мала зарабляеце?

— Ваша праўда, паночку. Але ж падаткі такія, што ўвесь наш заробак з'ядаюць.

Стахоўскі з Каралінай ішлі далей.

— Вы чулі? — спытаў ён яе. — У вашага бацькі процьма грошай, а сплаўшчыкі нішчымны крупнік сёрбаюць.

— Хіба я не казала пра тое бацьку? А ён мне: «Я хачу, дачка, каб у цябе быў добры пасаг, каб твой муж не папракаў мяне». А я не хачу такога мужа, якому патрэбен мой пасаг...

— Можна, вы дарма так, пані Караліна? Распахоаеце сваіх ухажораў — і ў векавухах застанецеся, — ён пазіраў на яе, і вочы яго смяяліся.

Ён правёў яе да варот асабняка, развітваўся, а яна не хацела, каб ён пакідаў яе.

— Караліна! Хіба я табе пара? Ты вунь якая багатая ды гжэчная нявеста, а ў мяне за душой, апрача дыплама інжынера, ані капейкі. Мой бацька — беззямельны.

Яна маўчала. Пазірала на яго адданым, закаханым позіткам.

— Караліна! Колькі мінула, як мы пабачыліся, а ты ўжо...

Караліна пайшла да асабняка. Стахоўскі, застаўшыся адзін, адчуў, як яму без яе адзінока. Божачкі! Няўжо ён закахаўся? Але што ж гэта будзе?! Яму неўзабаве трэба ў Белавежу... Дый яе бацька. Ці захоча ён аддаваць дачку за яго?

Вяртаўся да Нёмана, да сплаўшчыкаў, тыя налівалі яму ў гліняную місачку гарачага, з агню, варыва, ён чэрпаў самаробнай драўлянай лыжкай, студзіў, глытаў і казаў:

— Вось бы сюды мяса з паўкумпяка, тады ваш крупнік другім быў бы, а так — нішчымніца.

— Скажаце вы, паніч.

— Знайшлі паніча. Мо чулі пра шляхціца Стахоўскага? Ён недалёка адсюль.

— Дак я, паніч, твой сусед, з хутара Сакольчыкі. Сцяпан Дубейка я. Сына майго ў рэкруты забралі, а я вась у Глінскага падаткі адрабляю.

— Даўно адрабляеш?

— Другі год.

Глянуўшы ў бок дома Глінскіх, Стахоўскі пераконаўся, што на дарозе нікога няма, дастаў з-за пазухі акуратна згорнутую паперу, аддаў мужыку, які ўмеў чытаць:

— Я маю для вас падарунак.

Той разгарнуў паперу, прачытаў уголас: «Мужыцкая праўда». І са страхам зірнуў на Стахоўскага.

— Ведаеце, паніч, што я вам скажу... У нас у жыцце во такую ж паперчыну знайшоў адзін чалавек, ішоў ён па вуліцы і хваліўся ўсім, паказваў знаходку, чытаў, а тут прыстаў... Забралі бедалагу і павезлі ў павет, трымалі там мо з тыдзень, усё хацелі дазнацца, дзе ён выпараў тую паперчыну, не верылі, мабыць, што знайшоў у жыцце...

Стахоўскі ўзяў з рук мужыка газету.

— Паслухайце, тут пра вас пішацца... «Годзе гэтаму цару валодаць нашай зямлёй... Прыйдзе іншая пара, калі мужык разгуляецца, то, як свет шырокі, наша кроў пальецца...»

Праз нейкі час Глінскі спытаў у Стахоўскага:

— Што ты, інжынер, баламуціш сплаўшчыкаў? Не паспеў я сёння з'явіцца ля Нёмана, а яны ўжо стаяць, чакаюць, каб сказаць...

Глінскі пазіраў на Стахоўскага, згадваў, што сёння Караліна праз слёзы прызналася: яна без гэтага інжынера не можа...

— Не разумею я вас, пан інжынер, — Глінскі, мабыць, і сам не заўважаў, што адзін раз звяртаўся да Стахоўскага на «вы», другі раз на «ты», але ж ён уладальнік сплаўной канторы, яму тут усё дазволена. — Задурылі дзеўцы галаву, а сплаўшчыкаў настрайваеце супраць мяне? Нейкі дужа дзіўны спосаб у вас набівацца ў зяці. Глядзіце...

Вясною Стахоўскі папрасіўся ў Глінскага:

— Адпусціце на колькі дзён. Хачу наведацца да сваіх старых.

— Канечне, пан інжынер, канечне, — згадзіўся Глінскі. — Загляні да мяне дадому, я ім гасцінца перадам — а раптам мы параднімся? — Глінскі прыжмурыў адно вока, цікаваў: што ж адкажа Стахоўскі?

— Дзякуй, пан Глінскі, на добрым слове. Але ці пара я вашай Каролі? Я ж гол як сакол.

— Воля дачкі для мяне — бацькоўскі абавязак. Раз яна так хоча, то я суперак не станаўлюся. А ў пасаг я аддам ёй сплаўную кантору. Старэю я, а ты малады, вось і распараджайся...

У той жа дзень Стахоўскі сабраўся ў дарогу. За Гародню яго праводзіла Кароля. Яна прасіла, каб ён не бавіўся, а яна будзе чакаць яго кожны дзень. На сэрцы ў яго шчыме­ла, і смяяцца не хацелася, але ён смяўся, а яна лагодна, ўшчувала, казалася, што ён бессардэчны...

З лёгкім хатулём за плячыма ён пашыбаваў па дарозе, а яна ўсё стаяла на адным месцы, пазірала яму ўслед і не разумела, чаму яе раптам агарнула невыказная туга.

Не да сваіх бацькоў падаўся Стахоўскі, а ў Белавежу. Там яго ўжо чакалі паўстанцы. Перад імі выступіў чалавек трохі вышэй сярэдняга росту, у ботах і аўчынай шапцы, шыракаплечы, з невялікай бародкай, пільным, дзёрзкім позіркам.

— Дзела наша — не дзела панскае, а справядлівай вольнасці, якой вашы дзяды і бацькі здаўна ждалі...

Стахоўскі таўхануў у бок таго, хто стаяў побач з ім, ціхенька спытаў: «Хто гэта?» — «Хамовіч»¹ — быў адказ.

Хамовіч працягваў:

— Вы — надзея айчыны. У вашай самаахвярнасці — яе свабода, яе шчасце...

Група, у якую трапіў Стахоўскі, улілася неўзабаве ў атрад Рамана Рагінскага.

У канцы красавіка паўстанцкі атрад дасягнуў Палесся. У невялічкае мястэчка ён уступіў раненька. Стахоўскі з некалькімі мужыкамі адправіўся на станавую кватэру, арыштавалі прыстава і яго пісара.

¹ Нелегальнае прозвішча К. Каліноўскага.

Потым выламалі дзверы канцылярыі, замкнутаі на замок, узялі ўсе паперы і пячатку, вынеслі на вуліцу, расклалі агонь і кінулі ўсё ў полымя. Раман Рагінскі праязджаў міма на кані і сказаў, каб ішлі ў царкву, дзе святы айцец пачынае службу і пропаведзь аб паўстанні...

Выбраліся з мястэчка, калі пачало змяркацца. Рагінскі аддаў каманду пісара адпусціць, а прыстава са звязанымі рукамі пагналі пешшу з сабой. Сярод тых, хто канваіраваў прыстава, Стахоўскі заўважыў Сцяпана Дубейку і спытаў:

— Як жа ты, суседзе, аказаўся тут?

— Почут пра Хамовіча далёка разнёсся. Кажуць, ён хоча вызваліць нас ад рэкруцкага набору, даць зямлю і волю.

Зірнуўшы на прыстава, Дубейка як паскардзіўся:

— Бачыце, як ён апрануты? А я? Летам у лапцях, зімою ў лапцях.

Памаўчаўшы, Дубейка спытаў:

— Вы пані Караліну, мабыць, забылі ўжо?

— Навошта табе ведаць пра гэта?

— Дарма, што яна — дачка Глінскага, але добрае ў яе сэрца. Летась на вадохрышча захварэў я, дак яна мяне на сваёй брычцы адтарабаніла ў губернскую бальніцу, заплаціла доктару, каб добра лячыў...

Сцяпан Дубейка гаварыў, і Караліна паўставала перад вачамі ў Стахоўскага. Сведзіць ясны месяц, яны ўдваіх у парку Глінскага, ля Нёмана, дзе зімуюць дзікія качкі...

Раніцай наперадзе ў паўстанцаў заблішчала рака, паказаліся залатыя купалы белакаменнай царквы.

— Гэта Тураў, горад дрыгавічоў, цэнтр былога вялікага княства, — Стахоўскі глядзеў уперад і гаварыў Сцяпану Дубейку.

— Ох і не кажыце, паніч! Кругом нас гарады, рэкі, лясы, але ўсё гэта не наша... — Дубейка прысеў, перабэрсаў абору. — Трэба, мабыць, плясці новыя лапці, гэтыя ўжо стапталіся, — уздыхнуў.

— Уступім у Тураў, дык там мо і знойдзеш які вобутак, — азваўся Стахоўскі.

На даляглядзе паявілася конніца. Дубейка ўстаў, убачыў, што вочы ў прыстава ажылі: рассыпаючыся, на паўстанцаў несліся царскія драгуны.

— Адступаць у бок лесу! — падаў каманду Раман Рагінскі.

— От вам і вобутак, — зазначыў Дубейка, гонячы паперадзе сябе прыстава, які ўсё азіраўся, азіраўся назад, чакаў, калі драгуны нападунь на паўстанцаў. — Тут як бы галаву не згубіць, — Дубейка сціснуў у руках галузу, гатовы ў любую мінуту перацягнуць ёю таго драгуна, які паявіцца перад ім.

Апошнія словы Дубейкі Стахоўскі не разабраў. З-за кустоў вынырнулі драгуны, адразучы ім шлях да ракі і лесу. Моцны ўдар шаблі па галаве — і ў вачах усё закружылася, свет перавярнуўся. Стахоўскі снопам паваліўся на зямлю каля самай вады. Ён паспеў яшчэ падумаць, што як мала не дацягнуў, каб схавацца ад драгунаў: вось ужо і рака, а за ёю — лес... Хвалі Прыпяці дакочваліся да яго ног, змывалі з ботаў дарожны пыл. Але Стахоўскі гэтага ўжо не чуў і не бачыў...

Ачнуўшыся, ён пазнаў у паўзмроку Дубейку, які схіліўся над ім і, пэўна, не паверыў, што Стахоўскі расплюшчыў вочы, варухнуў вуснамі.

— Жывыя, пан інжынер!? — Дубейка плакаў. — А я думаў, што ўжо ўсё... Каб не я — драгун пашаткаваў бы вас, як капусту. Але я звалок яго з каня і самога так агрэў дубінаю, што цяпер наўрад ці возьме ён у рукі шаблю.

— Не заві мяне болей так, — ціхім голасам папрасіў Стахоўскі. — Які я табе пан? Заві мяне проста — Антак. Мы ж суседзі, мо яшчэ калі-небудзь разам пройдземся па нашым хутары?

— Ох, мабыць, не, пане Антак, не пройдземся... Адсюль, з падвала царквы, не выбрацца: таўшчыня сцяны такая, што гарматаю не праб'еш.

— Чаго ты, Сцяпан, плачаш? Не плач, не трэба, каб ворагі бачылі нашы слёзы.

— Як жа, пане Антак, не плацаць? Дома пакінуў адну жонку з дваіма малымі дзецьмі, самы старэйшы сын у рэкрутах, а я во тут, пад стражаю. Дый ты... Малады ты яшчэ. Караліна, пэўна, чакае. Каб жа яна знала...

Адчыніліся дзверы, і Стахоўскі прыжмурыўся ад яркага дзённага святла.

— Ану выходзь па адным! — распарадзіўся рослы драгун.

Іх закавалі ў ланцугі, загналі на баржу і па Прыпяці адправілі ў Мазыр — у павятовую турму...

Пра тое, што Стахоўскі інжынер, даведаўся ўладальнік Злодзінскай смалакурні. Дні праз два пасля сустрэчы на ярмалку Ермаловіч нанёс візіт Чорнух-Паўловічу.

— Бунтаўшчыкоў, — паведаміў ротмістр, — якіх разбілі каля Турава, будзе судзіць ваенна-палявы суд.

— Пан ротмістр, — прасіў Ермаловіч мядовым голасам, — месца, дзе мая смалакурня, не лепшае за Сібір.

— А калі гэты бунтаўшчык пачне падбухторваць мясцовае насельніцтва да непаслушэнства ўладам, тады што?

— Каго падбухторваць? Гэтае быдла? Ім абы гарэлкі ўволю.

Ермаловіч палез у кішэню, дастаў залаты пярсцёнак з каменем. Гэты пярсцёнак ён купіў у мазырскага ювеліра Лейбы — той спецыяльна зрабіў для малодшай дачкі пана Ермаловіча. Дорага абышоўся пярсцёнак, але нічога не зробіш, давядзецца расстацца, бо Чорнух-Паўловіч не хоча даваць згоды, каб інжынер Стахоўскі працаваў на смалакурні. А інжынер трэба... Але хіба не шкада аддаваць дарагую рэч? І што ён скажа Вікторыі? Ён жа паабяцаў ёй пярсцёнак...

— Рызыкую, але раз вам так ужо неабходна, дык што ж... — Чорнух-Паўловіч схаваў пярсцёнак у шуфляду стала. — Але помніце, пан Ермаловіч: калі бунтаўшчык на волі, дык гэта небяспечна і вам, і мне...

Падумаўшы трохі, Чорнух-Паўловіч дадаў:

— Адною маёй згоды мала. Гэты інжынер — завадатар, і, калі я выпушчу яго без згоды генерал-губернатара, мяне са свету зжывуць...

Давялося Ермаловічу загадаць кучару, каб запрагаў лепшых коней — і ў Вільню, у канцылярыю генерал-губернатара з прашэннем.

Асабісты сакратар Мураўёва тытулярны саветнік Нікоцін, выслушаўшы Ермаловіча, слаў праклёны свайму патрону:

— Ваша шчасце, што вы трапілі да мяне, а не да генерала — усім, хто аказаўся замешаным у гэтым паўстанні, ён дае адну дарогу: на шыбеніцу або ў Сібір, на катаргу. Бедная маці-Расія! — тытулярны саветнік

перахрысціўся. — А хто ж будзе абрабляць зямельку, памнажаць багацце дзяржавы, яе славу? Праславімся мы... шыбеніцамі...

Праз дзень Ермаловіч з Чорнух-Паўловічам выйшлі з кабінета ротмістра і накіраваліся ў бок турмы. Быццам старая варона, пракаркалі турэмныя вароты на заржавелых круках, прапускаючы ротмістра і Ермаловіча.

Калі яны ішлі міма камер, чуліся енкі, стогны, пракляцці.

— Гэта мае следчыя працуюць, — растлумачыў Чорнух-Паўловіч. — Думаеце, лёгка рабіць дазнанні? Работа ў мяне...

Камера, дзе трымалі інжынера, у канцы турэмнага калідора. Стражнік забразгаў ключамі, адамкнуў замок.

— Устаць! — гаркнуў ён, дагаджаючы свайму начальству. — Расклаліся тут, катаржане.

Ермаловіч убачыў схуднелага, аброслага шчацінаю Стахоўскага і барадатага, з тварам у кровападцёках мужыка — Сцяпана Дубейку.

— Хто ж гэта цябе так размаляваў, як бог чарапаху? — Ермаловічу, які сам любіў лупцаваць рабочых розгамі, ад усяго пачутага і ўбачанага ў турме зрабілася страшна.

— Падначаленыя пана ромістра ўмеюць выняць душу з чалавека, — здзекліва прамовіў Дубейка.

— Маўчаць! — стражнік замахнуўся на Дубейку, але яго спыніў Чорнух-Паўловіч:

— Драгуна на той свет ты, голубе мой, адправіў? — спытаў ён у Дубейкі. — Маўчыш? Нічога, ты ў мяне загаворыш.

І да Стахоўскага:

— Неахвота цябе, голубе мой, на волю выпускаць, скажы дзякуй от гэтаму пану — спатрэбіўся ты яму. Так што памаліся за свайго заступніка.

— А мяне хто спытаў? Хачу я гэтага ці не? Я падзялю той лёс, які чакае маіх таварышаў.

— Антак! — пачаў прасіць Дубейка. — Адумайся! На шыбеніцу табе захацелася? А Караліна? Яна ж чакае цябе, пэўна. Дый на волі яшчэ шмат можна зрабіць, а тут...

— Маўчаць! — стражнік ударыў прыкладам вінтоўкі Дубейку па плячы, той ад болю скрывіўся.

— Ідзі адсюль, Антак, прашу цябе. Няўжо табе ахвота стаць мішэнню для такіх вась вырадкаў, як гэты прыхвасцень? Дасць бог, убачыш маю жонку — раскажы ёй...

Яны абняліся, Дубейка заплакаў, перахрысціў Стахоўскага. Слёзы каціліся з вачэй і ў Стахоўскага.

— Мо яшчэ пабачымся, Сцяпан?

— Ох, мабыць, ужо не, Антак...

На смалакурню пан Ермаловіч вярнуўся не адзін: у калясцы-каламажцы побач з ім сядзеў інжынер Стахоўскі. Ён быў змрочны і суровы, і гэта стрымлівала Ермаловіча, каб распытаць у яго пра тое ды пра сёе — усё-такі чалавек некалькі гадоў жыў у Пецярбургу, вучыўся там, і хіба яму няма пра што расказаць? Да таго ж у Ермаловіча не праходзіла злосць на ротмістра: каб ён праваліўся — выманіў гэтакі пярсёнак.

Пасля плавання па Злодзіне Стахоўскі зразумеў, што патрэбен гэтым людзям, якія нарадзіліся ў неабсяжных палескіх пушчах і гатовы былі пастаяць за сваю чалавечую годнасць.

Дні не ішлі, а беглі. У святы ён бываў на вячорках у пана Ермаловіча, на якія гаспадар запрашаў блізкіх яму служачых. На вячорках шмат пілі, елі, а больш за ўсё пустазвонілі. Пан Ермаловіч пільна сачыў за Стахоўскім: няўжо ён не бачыць, якія ў яго прыгожыя дочки?

Стахоўскі жартаваў то з Ганкай, то з Вікторыяй, але, калі госці разыходзіліся, спяшаўся і ён, і ў пана Ермаловіча сэрца аблівалася крывёю: «Пракляты бунтаўшчык! Што яму трэба — гэтакія нявесты, а ён... Праўду, мабыць, казаў Чорнух-Паўловіч: бунтаўшчык ёсць бунтаўшчык, ад яго добра не чакай...»

У Стахоўскага пасля вячорак балела галава, і ён нейкі час блукаў па беразе ракі, дзе з наступленнем цемнаты ўсчыналася бойка. Біліся, падвышлішы, маладыя рабочыя з прыслугай пана Ермаловіча, з прыказчыкамі. Біліся злосна, з лютай нянавісцю, да крыві.

Усё гэта было агідна. Стахоўскі не мог прывыкнуць да страшных боек, якія сталі забавай на смалакурні.

— І вы хацелі з гэтым неачэсаным быдлам пайсці супраць цара? — браў за локаць Стахоўскага Ермаловіч, які перад сном аглядваў смалакурню. — Не, гул

вашага паўстання ніколі не дакоціцца да гэтых мядзведжых куткоў. Ці вы не згодні са мною?

У вачах пана Ермаловіча ўспыхвалі злосныя агеньчыкі: уладальніку смалакурні хацелася знаць, што думае бунтаўшчык пасля таго, як іх, паўстанцаў, разбілі. Стахоўскі не стрымаўся:

— Я не дазволю такім чынам ганьбіць вялікі народны гнеў. Кулачным боем і сытай закускай з выпіўкай не заглушыць паўстання. А тое, на што здольны народ, вы яшчэ пабачыце.

Пан Ермаловіч застаўся задаволены і наблізіўся да аднаго з прыказчыкаў, што служыў даўно і аддана, стаяў непадалёк, не спускаў вачэй са Стахоўскага.

— Вы чулі? — папытаўся ў прыказчыка Ермаловіч.

Ківок галавы пацвердзіў, што ўсё пачута і будзе данесена куды трэба.

А ноччу Стахоўскаму прыснілася Караліна...

Ён брыў берагам Злодзіна, бачыў, што ў ціхай затоцы распусціліся лілеі. Здавалася, быццам не кветкі, а расцвіла сама рака, бо ўся вада была ўкрыта бела-жоўтымі гарлачыкамі. Ад плыні яны злёгка пакалыхваліся, гайдаліся.

Стахоўскі пачаў спускацца па крутым беразе, каб нарваць, — гэтакае хараство хацелася бачыць і ў сябе дома.

І тут яго хтосьці пазваў:

— Антак! Антак!

Прыпыніўся, азірнуўся ў бок смалакурні — каму гэта ён спатрэбіўся? Але нікога не ўбачыў.

— Антак! — зноў пачуўся голас, і ад нечаканасці Стахоўскі аж уздрыгнуў, бо падалося, што гэта быў голас Караліны.

На тым беразе стаяла запрэжаная брычка, у ёй — Караліна. За кучара быў Сцяпан Дубейка.

— Кароля! — адгукнуўся Стахоўскі і адчуў, што ад радасці і шчасця як не на сёмым небе. — Божачкі мае, Кароля! Як жа ты сюды трапіла?

— Не можа яна без вас, паніч, — адказаў за яе Сцяпан Дубейка. — Прычапілася от да мяне, каб запрог коней і гнаў на Палессе, балазе, дарога сюды мне знаёмая... Не змог я адмовіць пані Караліне, Антак. Але от жа бяда: тут у вас аніякай пераправы — коцімся ўсцяж берага, ні парома, ні моста...

Стахоўскі падумаў, што гэта пана Ермаловіча віна — скнара ён, кожную капейку лічыць, а каб зрабіць пераправу — трэба грошы...

Як на тое, пад рукой ні чаўна, ні лодкі. Сеў бы за вёслы — і на той бераг, да Караліны...

— Пачакай, Кароля, грошкі, я зараз... — ён кінуўся да смалакурні, дзе ў затоцы стаялі лодкі, чаўны, прывязаныя жалезнымі ланцугамі да ўкапаных у зямлю бярвёнаў і замкнутыя на замок.

— Антак, ты куды? — голас у Караліны повен трывогі, разгубленасці: яе ўсю выкалаціла па гэтай палескай бездаражы, пакуль яна дабралася да смалакурні, а Антак бы пазбягае яе...

Адзін човен быў не на замку, Стахоўскі спіхнуў яго ў ваду, сеў за вёслы, пачаў грабці. Але, як на тое, рака ў гэтым месцы вірлівая, яго адносіла далей ад Каролі... Калі ж нарэшце даплыў да месца, дзе толькі што стаяла брычка, там ужо нікога не было... Ён пачаў зваць:

— Кароля! Дзе ты? Ну што ж гэта такое?

Яго голас дакаціўся да самай пушчы і там згубіўся. Але адказу не было...

Стахоўскі прахапіўся, успомніў усё, што снілася, апрануўся і падаўся да Злодзіна, бы там і сапраўды яго чакала Караліна. Світала... Слаўся лёгкі туман, другога берага амаль не відно, толькі, ледзь прыкметныя, па ім нібы блукалі нейкія здані, вельмі падобныя на коней. Гэта, напэўна, кусты вербалозу, што плавалі ў ранішнім тумане.

На сярэдзіне ракі быў ледзь відзён човен. Каму гэта не спалася ў такую рань? Мабыць, то меншая дачка пана Ермаловіча. Яна ці то летам, ці то восенню блукае каля ракі, ірве кветкі, віе вянкi або садзіцца ў човен і пераплывае на другі бок. Што ёй там трэба? Нібы на гэтым беразе ёй мала кветак. Пэўна, там няма людзей, і яна, не баючыся нікога, купаецца, загарае... Але ж цяпер восень, а яна от усё адно...

Яна кінула вёслы, устала, але зрабіла, мабыць, неасцярожны рух, і човен загайдаўся, нахіліўся набок, пачуўся гучны ўсплёск — бы хто, разagnaўшыся, даў нырца...

Човен пачало зносіць плыню, а таго, хто быў у ім, не відно. І ніякага крыку аб помачы. Туман трохі развеяўся, і Стахоўскі ўбачыў на сярэдзіне ракі тапель-

ца: дзявочая галава то пакажацца, то знікне пад вадой...

Стахоўскі кінуўся ў ваду. На сярэдзіне ракі — вір, але ж Стахоўскі вырас каля Нёмана і адчуваў сябе ў вадзе як рыба...

Ужо зблізку ён пазнаў Ганку. Схапіў яе за адзежу і пачаў грабці да берага... У Ганкі, пэўна, збілася дыханне, калі яна трапіла ў вір, наглыталася вады, была непрытомная...

На беразе ён паклаў яе жыватом на калена, і з рота ў Ганкі хлынула вада. Потым ён пачаў рабіць ёй дыхальную гімнастыку і, калі яна расплюшчыла вочы, на руках панёс да дома пана Ермаловіча.

— Ганка! Божачкі мае! А што ж гэта такое! — згледзеўшы Стахоўскага з Ганкай на руках, залямантаваў пан Ермаловіч.

— Выкулілася з чаўна, у вір трапіла... Добра, што я аказаўся паблізу...

Ганка доўга хварэла: прастудзілася, бо ўжо восень і вада ў Злодзіне — як лёд.

Пан Ермаловіч прывёз з Мазыра земскага ўрача, і той, агледзеўшы Ганку, сказаў:

— Двухбаковае запаленне лёгкіх...

Моцнае, мабыць, у пані Ганкі здароўе, бо адужала яна хваробу, але аслабела, не ўставала з ложка, амаль нічога не брала ў рот, ні з кім не размаўляла, нікога не хацела бачыць.

— У вашай дачкі, пан Ермаловіч, аказваецца, не толькі прастуда, а і яшчэ адна хвароба... Але медыцына тут бяссільная... — са спачуваннем зірнуў земскі ўрач на пана Ермаловіча і тут жа дадаў: — Пара нам развітвацца, не магу я болей заставацца ў вас. Мазырскі павет вялікі, хворых хапае, а я — адзіны ўрач.

Пан Ермаловіч не зразумеў адразу, на што зрабіў доктар намёк, а калі зразумеў, то й зусім разгубіўся: няўжо Ганка закахалася ў інжынера да таго, што ёй ужо і белы свет нямілы?

— Дачка, што ты робіш са мною?! — пан Ермаловіч бачыў: хвароба выпетрыла Ганку да таго, што яна ўжо як тая ільдзінка на сонцы, яшчэ трохі — і не стане. — Што ты, дзеўка, узяла сабе ў галаву? Няўжо табе не шкада мяне? Дзеля каго я ўсё жыццё сяджу ў гэтым балоце? Забываю пра сябе, пра ўсё на свеце, не гляджу пагода ці нягода на дварэ, а саджуся ў каламажку —

і без аглядкі ў Мазыр, у Вільню... Гну спіну, прыніжаюся, соваю хабар у рукі... І каму? Жандару Чорнух-Паўловічу, якому задушыць што чалавека, што муху — усё адно... І канцылярскія пацукі, у якіх я бываў, недалёка ад яго адышлі... Мне тое трэба? Дзеля вас, маіх дзетак, стараюся... Знаеш, які пасаг у цябе? Ды любы светлы князь за гонар палічыць папрасіць тваю руку.

— Што ты, бацька, хвалішся сваім багаццем? Каму яно трэба? Хіба ў ім шчасце? Вунь пан Антак...

— Ах, пан Антак! Даўся ж табе гэты бунтаўшчык! Ды каб не я, то ён дасюль карміў бы вошай у астрозе.

Ганка адварнулася, не захацела болей гаварыць з бацькам... Разгублены, увесь у распачы, пан Ермаловіч выйшаў з яе пакоя, падаўся на двор, да Злодзіна, каб трохі супакоіцца, бо давяло роднае дзіцятка. І тут яму трапіў на вочы Стахоўскі.

— Пан інжынер! — пачаў маліць Ермаловіч. — Хочаце, я стану перад вамі на калені? Злітуйцеся, пашкадуйце мяне, старога чалавека: памрэ Ганка — не п'е, не есць, нікога не хоча бачыць... Я ні аб чым вас не прашу — наведайце яе, скажыце хоць адно ласкавае слова.

У гэтай просьбе Стахоўскі не мог адмовіць пану Ермаловічу.

Калі ён пераступіў парог, Ганка не павярнула галавы ў яго бок, не вымавіла ні слова. Ад прыгажуні-Ганкі засталіся хіба пышныя валасы, якія былі рассыпаны па ўсёй падушцы. А ў вачах ніякага жывога агеньчыка, позірк пусты, халодны.

— Дарма вы так, пані Ганка, — ціха вымавіў Стахоўскі. — Вы такая маладая, прыгожая, і чаму вы баіцеся, што не выйдзеце замуж? Не трэба баяцца, нідзе ад вас гэта не дзенецца.

— За што вы мяне неўзлюбілі, пан інжынер? — яна слаба варухнула патрэсканымі ад хваробы вуснамі, зірнула на яго. — Хто вас прасіў ратаваць мяне?

— Пані Ганка! Гэта няпраўда. Я паважаю вас, але кахаць... Даруйце, але ў мяне ёсць каханая, маё сэрца належыць толькі ёй і больш нікому... А што выратаваў вас, дык хіба інакш можна было? Трэба ж было мне выйсці раніцай да ракі...

— Ваша абранніца прыгожая? — спытала Ганка.

— Яна добрая, — быў адказ. — А за што я пакахаў яе — і сам не ведаю. Проста з ёю мне было заўсёды добра, яна разумела мяне... От колькі я ўжо не бачыў яе, а забыць не магу, і ўвесь час сню яе, размаўляю з ёю... Каб яе не было ў мяне, то, здаецца, я ў гэтай палескай глушы даўно ваўком завуў бы.

— Шчаслівыя вы, пан інжынер, — яна зноў зірнула на яго, і падалося, што вочы яе пачалі ажываць. — Але чаму вы такі легкадумны?

— Легкадумны? А я і не знаў.

— Вы — адукаваны, інтэлігентны чалавек, а звязаліся з бунтаўшчыкамі, з гэтымі цёмнымі барадатымі мужыкамі, якія ніколі не ўмываюцца, а толькі і знаюць тое, што жлукцяць гарэлку ды збіваюць адзін аднаму скулы.

— Хто вам, пані Ганка, убіў у галаву гэтую лухту? Я кахаю, пані Ганка, і таму, канечне, шчаслівы. Але я і няшчасны, пані Ганка, што мой народ абяздолены. Мабыць, вам не зразумець маіх слоў, бо вы дужа далёкія ад таго, што для мяне — горкая праўда... У вас няма каханья, і вам ужо неба з аўчынку, а рабочых чуць што — лупцюць розгамі, як быдла...

Яна маўчала і пазірала на яго так, быццам бачыла ўпершыню.

Зімой на Злодзінскай смалакурні пачаўся бунт. Доўга не запальваліся яе печы. Кіраваў бунтаўшчыкамі Стахоўскі. Пан Ермаловіч выклікаў войскі. На смалакурню наступалі карнікі, якія ішлі з Пінска і Мазыра. Камандаваў імі штабс-капітан князь Увараў. Дазнаўшыся аб набліжэнні Уварава, Стахоўскі даў загад рабіць лыжы. Па глыбокім снезе паўстанцы праніклі ў тыл карнікаў, напалі на іх і разбілі.

Генерал-губернатар распальваў Уварава за яго непрыгоднасць да нясення ваеннай службы.

— Вам, князь, не тое што войска, а і статак даверыць нельга — з мужыкамі не справіліся... Калі з матухнай Расіяй здарыцца якое ліха, то ў гэтым будзе і ваша віна.

Увараў апраўдваўся:

— Бунтаўшчыкі вядуць вайну нейкімі асобымі і нечаканымі спосабамі, ведаеце, хто ў іх завадатарам? Стахоўскі, той самы інжынер, які быў у атрадзе Рагінскага.

— Хіба яго не пасадзілі ў астрог? Не адправілі ў Сібір?

— Добрая ў вас памяць, ваша правасхадзіцельства. Канечне, пасадзілі, і, пэўна, не ў Сібір, а на вісельню трапіў бы той інжынер, але...

Увараў змоўк, думаў, гаварыць або не пра тое, што стала вядома яму.

— Што вы, князь, бы вады ў рот набралі? — сурова глянуў на яго генерал-губернатар. — Дагаворвайце, ад мяне не павінна быць сакрэтаў.

— Вінават, ваша правасхадзіцельства, задумаўся, не хацелася мне пра тое дакладваць, але раз вы патрабуеце... Тамашні начальнік турмы прадаў Стахоўскага ўладальніку смалакурні. Той сунуў яму хабар — залаты пярсцёнак з каменем. Дый у канцылярыю вашага правасхадзіцельства было пададзена прашэнне, і не хто іншы, а ваш асабісты сакратар, тытулярны саветнік Нікоцін распарадзіўся выпусціць Стахоўскага на волю.

— Вось да чаго давёў лібералізм тытулярнага саветніка, — генерал-губернатар не ўседзеў на месцы, праходжваўся ўзад-уперад па сваім раскошным кабінёце. — Дорага ж нам абыдзецца... Калі зараз нічога не зрабіць, то паўстанне дакоціцца да Мазыра, а там... Давядзецца нейкім чынам супакоіць гэтае азвярэлае быдла.

Губернатар не спяшаўся дзейнічаць супраць паўстанцаў, чакаў, калі сыдуць снягі, падсохнуць дарогі. А пакуль выйграваў час: уступіў у перагаворы...

Неўзабаве бунтаўшчыкоў разбілі. Стахоўскага ўзялі ў палон і пад строгай вартай зноў адправілі ў астрог. Па дарозе ў яго пачалася гарачка, ён трызніў, зваў Сцяпана Дубейку: «Даруй, Сцяпан, не выканаў я тваю просьбу... Не паспеў...»

Канваіры пераглянуліся, перахрысціліся.

— Аддасць богу душу, не давязём мы яго, гарачка спапяліць... Не сядзелася чалавеку спакойна, папёр супраць бацюшкі цара і чаго дамогся? У зямліцу сырую захацеў раней часу, — сказаў адзін з іх.

— Ён то знаў, чаго хацеў і дамагаўся. Не тое што ты, — не стрываў другі, — наеў вунь мурло, шыя як у вала, гаплікі на мундзіры не зашпільваюцца. Нягоднікаў на гэтым свеце хапае, а інжынер — святы

грэшнік... Не дзеля сябе жыў... Яго не забудуць, а хто спомніць пра цябе?

— Пагавары ў мяне, ось далажу фельдфебелю, ён табе ўставіць мазгі.

— Быў бы ты на што добрае здатны, а на гэтае...

Перад смерцю інжынер папрасіў аднаго з канваіраў адаслаць у Гародню пісьмо. Канваір схаваў пісьмо пад мундзірам і паабяцаў выканаць просьбу.

Пахавалі Стахоўскага на ўзлеску ля невяліччай вёскі. Жандары насыпалі невысокі курганок, паставілі бярозавы крыж, але не выразалі на ім ні імя, ні прозвішча інжынера.

Пісьмо, якое Стахоўскі перад смерцю прасіў пераслаць у Гародню, трапіла да Чорнух-Паўловіча. Яно было адрасавана Караліне.

«Навекі мая Караліна!

Гадзіны майго жыцця злічаны. Я адчуваю, што хутка адыду. Гарачка, якая не пакідае мяне, паліць усё цела, пазбаўляе свядомасці. Ды, урэшце, так яно, мабыць, і лепш, бо тое, што ўгатавалі мне, горш за смерць.

Ведаю: ты стала няшчаснай, пакахаўшы мяне. Але інакш, чым я жыў, я не змог бы. Я спазнаў барацьбу. Справядлівую і чэсную барацьбу за Радзіму і Свабоду, за сонца для ўсіх. Я бачыў многа гора людскога і рабіў усё, што мог, каб хоць трохі зменшыць яго. Мяне прывезлі сюды як палоннага, але я паказаў маім ворагам, што дух барацьбы толькі дрэмле ў сэрцах людскіх, але аднойчы ён прарвецца сакрушальнай лавінай.

Караліна! Кахай і не забывай мяне аніколі, бо інакш думка аб смерці ўдалечыні ад цябе становіцца цяжкай і невыноснай.

Настае раніца. Мы пад'язджаем да невяліччай вёскі з назвай Баравікі...»

Чорнух-Паўловіч прачытаў пісьмо і распарадзіўся адаслаць яго таму, каму яно было адрасавана.

1977

САКРАТ ЯНОВІЧ

СЯРЭБРАНЫ ЯЗДОК

Аповесць

Яшчэ ўвосень 1863 года зарыва Студзеньскага паўстання ў Беларусі ўсё палыхала. Беларусы чакалі вясны, каб, узяўшы самаробную зброю, а таксама косы і сякеры, зноў ісці ваяваць. За волю — за Беларусь без цара і паноў.

Так мела быць.

1

Палкоўнік Лосеў паглядзеў у акно: над Вільняй — яснае неба, блакітнае; яно супакойвала нервы.

Ён вярнуўся з нарады ў генерал-губернатара Мураўёва, падчас якой яму давялося выслухаць прыкруую вымову... Справа ў тым, што контрразведчая служба, якую ўзначальвае палкоўнік, аж да гэтага часу не напала на след новага цэнтра, што кіруе паўстаннем у Беларусі.

«Ім здаецца, што даволі моцна хацець, а рэшта само зробіцца!» — Лосеў, як і кожны жандарскі афіцэр, з цяжкасцю даходзіў да разумення сваіх памылак. Перашкаджала гэтаму нейкая прафесіянальная самаўпэўненасць. Адначасова падштурхоўвала яго да рэвізіі сваёй дагэтулешняй дзейнасці няяснае прадчуванне таго, што губернатар, відаць, пільна шукае казла адпушчэння за няўдачы ў намераным хуткім здушэнні беларускага паўстання. Сапраўды, калегі Лосева ў Варшаве ўжо пачалі жыць спакойна, а тут, у Беларусі і Літве, усё яшчэ поўныя рукі работы...

Сеў за стол ды ўзяўся гартаць дакументацыю апошніх следстваў і аператыўныя зводкі агентуры. Паглыбіўся ў паперы.

«Усё гэта без істотнага значэння, — думаў ён аб чытаным. — Раскрыць цэнтр, што кіруе паўстаннем у Беларусі, нельга пры дапамозе адной агентуры. У нас няма агентаў, якія здолелі б адыграць ролю партнёра ў кантактах з небяспечнымі інтэлігентамі, не выклікаючы прытым падазрэнняў з іх боку і здабываючы іх давер у такой ступені, калі даходзіць да размоваў па шчырасці, адкрывання таямніц... Гэта немагчыма!» — заключыў Лосеў. Перад ягонымі вачыма паўставалі тупыя твары сышчыкаў ды ўсялякіх прадажнікаў з хітрунскімі ўсмешкамі, якія сэнс чалавечага жыцця бачылі ў грашах і салодкай разбэшчанасці. Праца ўяўлялася ім пакутаю, і таму, ідучы на службу ў паліцыю, яны спадзяваліся перш за ўсё лёгкага хлеба. Лосеў быў занадта культурны і інтэлігентны чалавек, каб не мець пачуццяў нянавісці да гэтых людзей, але адначасова ўсведамляць сабе, што іначай у ягонай службе не можа быць.

Гэта, безумоўна, сумная з'ява, што высокі царскі трон даводзіцца ахоўваць з дапамогаю людзінаў, нячыстых на руку ды з апаганеным сумленнем, падумаў палкоўнік. Інтэлігенты з вялікай літары, а тым болей інтэлектуалісты ў паліцыі — на жаль — з'яўляюцца той рэдкасцю, аб якой толькі чуў, быццам пра нейкі каштоўны мінерал...

Перагледзеў ён абы-як пісаня, з памылкамі, тры рапарты сышчыка, які ўжо на працягу двух месяцаў сочыць за кватэрай нейкай Марыі Грыгатовіч, западозранай у сувязях з паўстанцкімі канспіратарамі; час ад часу заходзіць да яе мужчына, які, быццам прывід, знікае потым у завулках Вільні. «Гэты спрытнюга, відаць, найбольш насцярожвае няўдалага шукальніка мяцежнікаў... Было б смехатворна, калі б аказалася, што гэты мужчына з'яўляецца ўсяго толькі пранырлівым каханкам, у якога сядзіць на шыі сварлівая жонка з дзіцем, — палкоўніку палепшыўся настрой. Ён пазваніў, каб падалі яму чаю. — Расканспіраванне цэнтра з'яўляецца надзвычай складанай і сур'ёзнай аперацыяй. Патрэбны дзеля гэтага не прадажнікі; яны, дарэчы, не заходзяць высока ў падпольнай ерархіі, бо не хапае ім вытрымкі, мацаты волі, якую можа даць толькі бязмежная вера ў ідэю. У расканспіраванні цэнтра, што кіруе паўстаннем, патрэбна здрада! Вялікая здрада! А гэта зусім што іншае, чымсьці прадаж-

ніцтва. Зраду могуць спарадзіць ідэйныя разыходжанні або раптоўны крах веры ў сэнс ахвяры... — Прынеслі Лосеву чай. — Я залішне тэарэтызую, без канкрэтных арыенціраў...»

Палкоўнік супакоіўся.

Неяк міжвольна ўспаміналася яму падарожжа ў Мінск, у кастрычніку. Там адбывалася следства па справе групы арганізатараў паўстання на Міншчыне, якраз тады схопленых. Адзін з іх, Парфіяновіч, расклеіўся.

«Гэта вашы рэчы?» — пытаў яго палкоўнік Лосеў, паказваючы знойдзеныя пры ім матэрыялы.

«Я ж гаварыў: так, мае!»

«Хто вам перадаў іх: імя, прозвішча таго, адрас?»

«Не ведаю».

«Эй жа... — Лосеў паставіў на арыштаванага вочы, поўныя кпіны: — Браток, не са мною такія штукі! Брацец ты мой, не са мною гуляць у жмуркі». Дзесьці манатонна крычаў вязень і чулася грубіянская лаянка тых, што катавалі яго. «Трэба загадаць, каб спынілі прымяняць гэтакія прасцяцкія метады следства», — з пагардай падумаў Лосеў пра цвердалобых паліцэйскіх падафіцэраў з быдлячымі характарамі, якім здаецца, што боем можна дабіцца практычна ўсяго.

«Ці вам, палкоўнік, мала майго прызнання, што гэтыя рэчы належаць мне?»

«Я разумею вас: мне дастаткова вядома наконт вашай кіруючай ролі ў паўстанні».

«Калі вам вядома гэта, дык чаго мяне мучыце? Каб я пацягнуў за сабою пабольш сяброў? Вешайце мяне, маскалі праклятыя! Хутчэй!»

«Пан Парфіяновіч, вы культурны і інтэлігентны чалавек, а крычыце, прабачце за параўнанне, быццам буян з гарбарнай Пагулянкі. Ці я вас нечым абразіў?»

«Вы адным сваім знаходжаннем на нашай зямлі абражаеце мяне, усіх маіх суродзічаў!»

«Мне, пан Парфіяновіч, цяжка пярэчыць вам, бо вы маеце рацыю. Але, як мне здаецца, вы атаясамліваеце маю асобу са службовым становішчам, якое я займаю... Калі так, дык дапусцім на хвілінку наступнае: я адракаюся ад займаемай пасады і выязджаю дамоў, у Расію. Ці гэта абазначае, што рэжым улады паслабее? Ці вы лічыце, што пасля майго выезду вас ужо ніхто не будзе дапытваць? А мая пасада будзе

пуставаць? А што было б, калі б на маё месца прыехаў нейкі хам з дваранскім званнем, якімі так ахвотна абдорвае губернатар Мураўёў, не без падстаў празваны Вешальнікам, кожную свалату?...»

«Палкоўнік, вы забыліся, з кім гаворыце...»

«Не, пан Парфіяновіч. Я не забыўся: размаўляю з чалавекам, які дзеля ідэі гатоў ахвяраваць уласным жыццём! З чалавекам, якога шаную за гэта і, адначасова, шкадую, што ваша справа пазбаўлена рэальных шанцаў. Паверце мне! Гэта праўда, што я далёкі ад аднадумства з вамі, але, лічу, мы павінны сысціся ў тым, каб менавіта па магчымасці найменш праліць крыві. Каб ратаваць чалавечыя жыцці! Таму і вырашыў я дапытаць вас...» — Палкоўнік Лосеў адчуваў сябе ў добрай форме: «Не можа быць таго, каб я хоць крышку не пахіснуў упартасці гэтага мяцежніка! А калі ён, дурань, паверыць мне, дык тады будзе мой поўны выйгрыш. Пакажу гэтым паліцэйскім дурылам, як трэба праводзіць следства!»

«Вы хочаце ад мяне прозвішчаў і адрасоў, каб наладзіць арышты...»

«Правільна разумеце мяне: арышт — гэта не смерць. Прапаную вам выбраць меншае зло: пашкадаваць сваіх сяброў, пакуль яшчэ не позна. Хачу дадаць да сказанага, што, прыкладна, увесну паміж намі, пан Парфіяновіч, відаць, не дайшло б да такой гутаркі — паўстанне яшчэ грывела бітвамі, нават пашыралася, і толькі вельмі нямногія ў вас і ў нас разумелі тое, што яно заўчаснае, безнадзейнае, дрэнна падрыхтаванае...»

Лосеў гаварыў Парфіяновічу тую праўду, якая павінна была паслужыць ягонай, жандарскага палкоўніка, праўдзе. Абраны ім спосаб «расшчамлення» заўзятасці падазронага аказаўся трапным, і калі таілася ў гэтым нейкая рызыка, дык адно ў тым, як надоўга ён здолее ўтрымаць разумовую перавагу ў аргументаванні. Парфіяновічу павінна перашкодзіць нянавісць пераможанага, ад якой, хто ведае, ці не зусім блізка да здрады або, прынамсі, да трусасці...

«Вы, палкоўнік, мабыць, ведаеце, якую мае назву тое, што прапануеце мне?»

«Вы, прызнаю, здзівілі мяне: здавалася, што мы паразумеемся. Цяжка мне зараз успомніць, дзе менавіта чытаў я — апошнім часам ператаміўся! — аб

тым, што здрада нечаму меншаму дзеля ратавання большага называецца палітыкай...»

«Салдата не цікавіць палітыка».

«Шкада. Салдат заўсёды з'яўляецца інструментам палітыкі, выконвае яе канкрэтны заказ. Праўда, добры салдат — гэта не заўсёды добры палітык. Дрэнна, калі тое ж можна сказаць і пра добрага камандзіра; крэпасць павінна абараняцца так доўга, як доўга існуе палітычны сэнс яе ўтрымання. І стратэгічны перш за ўсё. Гэта, вядома, мой намёк у ваш адрас, і мне цікава ведаць, што вы маеце супроць маіх разважанняў?»

«Добра вам гаварыць так, калі ў вас няма жалю! Не вы гэта прайграеце, праўда?»

«Ці я прапаную вам поўны пройгрыш, пан Парфіяновіч? Наадварот, прапаную, калі можна так сказаць, палон, які тым адрозніваецца ад штурму, што няма разні...»

«Толькі шыбеніцы!»

«Не прыэчу. Пытанне — колькі? Чым даўжэй будзе адбывацца агонія вашага парыву, тым больш будзе гэтых шыбеніц! Прабачце мне за гэту маю грубую шчырасць».

«Значыць, я магу паменшыць зло, учыненае вамі, маскалямі?»

«Зараз важна само існаванне зла. Адносна ж яго прычын я схільны прызнаць за вамі некаторую рацыю. Аднак жа ў нас, у мяне з вамі, пан Парфіяновіч, няма часу на дыспуты. Паўтараю: прапаную, замест поўнай гібелі, выратаваць тое, што яшчэ можна выратаваць. Вы добра падумайце над гэтым!»

«Што можа думаць чалавек, якога чакае смерць?»

«Не ўсе арыштаваныя аднолькава вінаваты...» — Палкоўнік Лосеў стаміўся: «Я пачынаю загруба гуляць гэту партыю». У вачах Парфіяновіча ён прыкмеціў слёзы і вырашыў, так сказаць, прыгледзецца да іх. Памаўчалі. Не націскаў на гутарку. Прадчуваў, што праціўнік пахіснуўся ў сваёй устойлівасці, і таму не варта траціць сілы на яго дабіванне: сам паваліцца! Допыт ужо выглядаў на заклапочаную гутарку бацькі з сынамі.

«Тут смерць ці ў Сібіры...»

«Вы малады чалавек, і таму не павінны паміраць. І вашы сябры. Вам жа патрэбны жывыя, а не мёртвыя прыхільнікі ідэі...» — Палкоўнік падбіраў «ключ» да,

як яму здавалася, ужо апошняга замка, адамкнуўшы які даволі было толькі хутка дзейнічаць. З імклівасцю злодзея! Углядаўся ў Парфіяновіча. Той раптоўна заплакаў. Гідзіўся ён мужчыны, які сядзіць ды плача. Таму загаварыў, нават не думаючы: «Я разумею вас, і, паверце, мне невымоўна прыкра...»

«Вам — прыкра? Жартуеце!»

«Абражаеце мяне...» — Палкоўнік апусціў галаву, дастаў насавую хустачку, выцер вочы, у якіх — на дзіва! — таксама паявіліся слёзы, нейкія такія безназоўныя, скамарохаўскія. Высмаркаўся. Глухім голасам дадаў: — Я, вядома, не маю права абражацца...»

«Вы зможаце гарантаваць...» — Парфіяновіч не дагаварыў: «жыццё». Паглядзеў знізу: на мундзір, на каўнер, бараду, нос. У вочы ён не паглядзеў. Згас.

«Поўнасцю», — Лосеў сказаў гэтае слова тым жа спакойным барытонам, добра пастаўленым, добразычлівым, салідным. Без хібінікі. Пачуўся, як бы толькі што раздалі карты і ён трымае ў руках козыр! Каб не пераспяшаць, пачакаў малую хвілю. «Чалавек наогул, а інтэлігентны ў асаблівасці, заўсёды шукае надзейнага сэнсу свайму існаванню ды ўчынкам. У нашай жа практыцы галоўнае заключаецца ва ўказванні на іншы, яшчэ болей надзейны сэнс — у адпаведнасці з сітуацыяй...»

«Запішыце: матэрыялы — ад Вітажэнца. Жыве ён у Вільні, у Святаянскіх мурах. Усё!»

«Усё?»

«Усё».

«Вы пазналі б яго?»

«Не. Ніколі добра не бачыў я Вітажэнца. Сустрэчы з ім — тры — адбываліся ў пахмурных ночы, на могільках, што на віленскай Замкавай гары, ля заходняй сцяны вежы Гедыміна».

«Пароль і водзыў?»

«Гэта ўжо залішне, палкоўнік».

«Наадварот, пан Парфіяновіч: вы яшчэ не далі мне галоўнай магчымасці добра задзейнічаць».

«Пароль: Чалавеча добры, я хіба заблудзіўся? Водзыў: Вы не заблудзіліся».

«Дзякую».

«Будзьце пракляты!»

«Цікава, хто з нас — страшнейшы?!»

Парфіяновіча расстралялі. Ганаровая смерць, гэта не так ужо мала. Зрэшты, шмат скарыстаў ён: меў

цэлы месяц пэўнасці ў тым, што застанеца жывы! За гэты час палкоўнік дапытаў яго два ці тры разы, але без істотных вынікаў.

Асочванне могілак на Замкавай гары аказалася безвыніковым. Пасля такіх масавых арыштаў, відаць, былі зменены яўкі. А ў Святаянскіх мурах пражывала некалькі асоб і сем'яў з прозвішчам Вітажэнец. Праўда, падчас чарговага допыту Парфіяновіч паведаміў, што пад прозвішчам Вітажэнец хаваецца сам Кастусь Каліноўскі, аб якім усе паліцмайстры ў Беларусі крычалі, што гэта ён з'яўляецца правадыром паўстання. Аднак жа, апрача прозвішча, нічога канкрэтнага не ведалі аб гэтым чалавеку. Нават і таго, ці сапраўднае яно? Дарэчы, Парфіяновіч зноў неяк зацяўся і толькі плакаў... Асобы з такім характарам, з перавагай эмацыянальнасці над разважлівасцю, не дабіваюцца многага ў сваім асяроддзі; яны, як правіла, плоткі!

Ніводзін з віленскіх Вітажэнцаў не выклікаў падазрэнняў. У некаторых сышчыкі выявілі нейкія паўлегальныя гандлярскія камбінацыі. А да Вітажэнца, які яшчэ кавалер, заходзяць прыгожыя дзяўчаты, найчасцей дзве — кожная з іх у розны час. Хто ведае, ці не дзеля распусты...

«Паспадзяваўся дзед на мёд, ды лёг спаць не еўшы», — пакпіў з сябе палкоўнік Лосеў, маючы на ўвазе допыт Парфіяновіча і вынікі яго. Пацёр змораныя вочы, падышоў да ўмывальніка і халоднай вадою абмыў твар, намачыў карак.

Усё яшчэ не знаходзіў ён канцэпцыі для задуманай аперацыі.

2

Увечары ў дзверы кватэры Марыі Грыгатовіч, што жыла на Зарачанах, пастукаў мужчына.

— Хто там?

— Я, — адказаў.

На парозе паказалася зграбная жанчына.

— Пан Макарэвіч! — усцешылася яна не толькі дзеля гасціннай ветлівасці.

— Добры вечар.

— Добры вечар. Проша ў дом.

Не адразу прайшоў ён у пакой. Зачыніўшы за сабою дзверы, нерухома застыў ля іх: недзе пабрэхваў сабака,

а на вуліцы выкрыкваў сваё падхмелены Ёсель, скупшчык шматаў і старызны.

— Здарылася што?

— Не, — адказаў ёй. Усміхнуўся неяк з дакорам: — Пані Марыя, вы забываеце аб канспірацыі.

— Ах, не сарамаціце мяне — папраўлюся!

Марыя Грыгатовіч нарыхтавала гарбаты, дастала з крэданса пернікаў і цукерак. Усё гэта яна расставіла на стале так, быццам сабралася частаваць свайго кавалера... Жартавалі і смяяліся; ён прыкмеціў, што весялоць даецца Марыі цяжка. Падумаў: «Жанчына не вытрымлівае канспірацыі. Ёй патрэбны спакой, хоць на тры — пяць месяцаў. Але перад гэтым выканае адно заданне. Яго выкананне можна даручыць толькі ёй. Вытрывае».

Нахіліўся ў яе бок і зашаптаў:

— Пані Марыя, маем да вас просьбу...

На яе твары адбіўся страх.

— Ведаю, вы змучыліся. Аднак, трэба, трэба, Марыся...

Заплюшчыла вочы.

— Добра, — каўтнула сліну. І загаварыла: — Частуйцеся, калі ласка: гэта хатняга вырабу...

Падсунула яму сподачак з пірожным. Яе рука злёгка дрыжала. Быццам прыкмеціўшы тое, Марыя Грыгатовіч малавеле не ўпусціла сподачак на стол. Раптоўна паставіла яго перад ім ды замаўчала.

— Вельмі смачныя, — Макарэвіч хваліў пірожнае, злуючы на сябе, што занадта паспяшыў з гутаркаю. «Дзяўчына саромеецца свайго страху ды, адначасова, не можа пазбыцца яго, — падумаў ён. — Яе нервы, відавочна, аслаблены мацней, чымсьці мне здавалася. І ўсё ж ніхто іншы не здолее выканаць такога даручэння». — Ведаеце, быў я ўчора на кірмашы і чутанькі не трэснуў са смеху, калі... — паглядзеў на яе, каб сказаць анекдот, развесяліць, і зразумеў, што было б гэта нетактоўна: яна чакала сур'ёзнага. З адчайнасцю! — Ну так... Дык вось што, пані Марыя, праз тры дні, калі не прыкмеціце нічога падазронага, паедзеце цягніком у напрамку Варшавы. За Гроднам будзе чыгуначная станцыя Саколка, за ёю — паўстанак Чарновесь. Перад гэтым паўстанкам знаходзіцца гара, пад якую цягнік едзе надта павольна. У тым менавіта месцы выскачыце з вагона. Пераапрунутыя за вяско-

вую дзяўчыну, не звернеце на сябе асаблівай увагі — пасмяюцца з вас, дый годзе. Налева ад гэтай гары ўбачыце хатку. Далей — лес. Ваколіцу завуць Махнач. Зойдзеце ў тую хатку ды запытаеце, дзе тут жыве знахар, што варожыць пра каханне. Тады запросьцяць вас паесці з дарогі. Вы павінны сказаць: «А ці не бачылі майго Яську, гаспадара з-пад Вільні?» Адкажуць вам: «Быў, але даўно». І завядуць вас да другога нашага чалавека, якому пакажаце вось гэты знак, — ён падаў Марыі старадаўнюю сярэбраную манету Вялікага княства Літоўскага. На ёй — адціснуты герб Пагоні.

— Гэта ўсё? — як бы не верачы.

— Так, гэта ўсё. Што далей рабіць, скажуць вам на месцы.

Калі выйшаў ад Марыі Грыгатовіч, не мог пазбыцца адчування, што хтосьці сочыць за ім. Прыліп да яго плячэй чыйсьці позірк!

Макарэвіч неспадзявана спыніўся, нахіліўся, каб перавязаць шнуроўку туфля. Гэта быў адзін са спосабаў, які дазваляў непрыкметна акінуць вокам вуліцу за сабою; была пустая. Пахадзіў па завулках, асцерагаючыся патрулёў.

Нябачныя вочы зніклі.

Вярнуўся ён дамоў перад дзесятай.

Прыблізна ў той жа час палкоўнік Лосеў таксама збіраўся ісці дамоў, але — як гэта здаралася з ім — перад выйсцем, ужо з шапкаю на галаве, ізноў вяртаўся да прачытанага. Развязаў ён нанова папку з сакрэтнымі дакументамі і ўставіўся ў свежы данос аднаго з агентаў, які паведамляў, што ў Вільні ўтварыўся паўстанцкі Беларуска-Літоўскі Чырвоны ронд. Яго асабовы склад і кіраўніцтва пакуль неведомы. Выязджае на Гродзеншчыну спецыяльны кур'ер ронда, якога імя і прозвішча захоўваецца ў строгай таёмніцы. Праўдападобна, будзе гэта жанчына...

Лосеў усеўся ў фатэль і без спеху даставаў з папкі рапарты сышчыкаў і агентаў, раскладаў іх на пакрытым сукном стале. Каб не мундзір на палкоўніку, можна было б падумаць, што гэта адзінокі мужчына бярэцца раскладаць пасьянс. Прымерваўся, раздумоўваў. У ягонай сканцэнтраванай свядомасці ледзь бачным агеньчыкам замільгацеў трывожны сігнал недзе

з ваколіц Саколкі... Адтуль ужо з некаторага часу няма добрай, аператыўнай інфармацыі. Саколкаўскі паліцмайстар — гэта нейкая няўдаліца, ці што?! «Абавязкова трэба дакладней прыгледзецца да таго ўезда ды ўвогуле да беластоцкага напрамку», — зрабіў заключэнне палкоўнік.

3

Уладак Прончык сек дровы, калі прыйшлі да яго і сказалі:

— Здрастуйце! — па-руску.

— Добры дзень, — адказаў ён на прывітанне.

— Заўтра к паліцмайстру, у Саколку, — сказалі яму.

Прончык спалохаўся. Потым перапалох перайшоў у злосць; адвячоркам ён пасварыўся за нішто з жонкаю. У галаве па-чмялінаму гулі здагадкі. Чаго паліцыі трэба ад яго?

Пракаратаў дацямна — задаваў корм жывёле.

Ад Чортавага лугу клубаваў туман з-над цёплых заток.

Прончык прытаіўся пад страхою хлява: у суседа Радаля заўзята брахаў сабака, пакуль не накрычаў на яго, відаць, сам гаспадар. Да іх хтосьці прыйшоў, але ў вокнах хаты — цёмна. Мо які ўцякач?

Ногі даймаў мароз. Стаўшы на вязку саломы, ён адчуў палёжку, варушыў пальцамі ног. Шамацелі мышы. Прызвычайіўшы зрок да цемры, Прончык прыгледзеўся да кожнага слупіка, да кожнага дрэва, вугла, улоўліваючы найменшы шолах або рух за панадворкам, на вясковай вуліцы, на суседскіх загуменнях. Нідзе нікога! Меў ён план: цераз вішнёвы зараснік пойдзе ў рэдкалессе, што за полем, далей — у лес. Нельга выходзіць на прастору. А каб не скрыпеў снег пад нагамі — не ступаць трэба, але сунуцца, быццам на лыжах, падэшвамі шаруючы па зямлі; неглыбока, плытка.

Пайшоў да лесніка Адама Вільдовіча.

Той ужо спаў.

— Што сталася, Уладак? — маўклівы твар Прончыка ўстрывожыў яго.

— У Саколку клічуць. — Прончык цяжка сеў на лаву ў куце. Ад яго дыхнула трывогаю. Вытлумачыў: — Паліцмайстар кліча...

— Сабакі! — Вільдовіч сеў побач.

Прончык, усё роўна што пранёсны мяшыска сырога жыта, адпачываў. Вільдовіч устаў, ціха ўстаў, ажно Прончыку зрабілася сцішнавата ад такой асцярогі.

— Пагляджу на двор.

— Сядзь, нікога няма. — Прончык мо з гадзіну не падыходзіў пад хату Вільдовіча.

— Ты — кудую ішоў?

— Зараснікам, ад Чортавага лугу. — І ён расказаў падрабязней: — Цераз багоннік, ускрай бяздоніцы...

Ляснік памкнуўся да печы, каб запаліць лучыну. Дурная звычка! Сеў назад. Зусім блізка мармытаў праз сон кот; гукала сава за садком.

Гутарку вялі яны папоцемку.

— Ад таго часу, калі нашыя забілі Панкевіча, паліцыя нічога не ведае пра паўстанцаў, — разважаў Вільдовіч. Голас яго дранцвеў. — Паліцыя наогул ведае столькі, колькі ёй хтосьці скажа або данясе...

— Думаеш — хтось падаткнуў язык на мяне? — Прончык неспакойна варухнуўся.

— Хто яго ведае...

Вільдовіча асмаліла здагадка, ад якой перасохла яму ў горле. Збаяўся выказаць яе ўголос. «Аднак жа трэба сказаць гэта Прончыку, трэба папярэджваць здарэнні, — мітусіліся ў ім думкі. — Нельга жыць, нікому не давяраючы».

Сказаў Прончыку:

— Паслухай, Уладак. Справа, здаецца, будзе тут у нечым іншым. Ці ты чуў калі, каб паліцмайстар клікаў каго да сябе, каб арыштаваць?..

Дакончыў Прончык:

— Хочуць зрабіць з мяне шпега?! — тут жа здагадаўся ён і моцна засоп — захвалываўся.

— Можа, памыляемся, але ты павінен быць гатовы на ўсялякае. Думкі паліцыі — таемныя ды хітрыя, — засмяўся Вільдовіч.

Стала лягчэй. Прасторней.

— Што мне ў такім выпадку рабіць?

— Уладак, — Вільдовіч падсеўся бліжэй, — будуць пытаць цябе пра паўстанцаў — не пярэч, што не бачыў іх, бо гэтым адразу выклічаш падазрэнні да сваёй асобы... Кажы ім праўду, але такую, каб нікому не зашкодзіць. Перш за ўсё ты пазбягай называць прозвішчаў або дакладных звестак. Ты павінен рабіць

уражанне таго чалавека з пачцівай душою, які вельмі мала ведае... Тады, бадай, паспрабуюць завербаваць цябе на супрацоўніка, так сказаць, на пробны час. Не адмаўляйся ад тайнага супрацоўніцтва з паліцыяй, згаджайся, але памятай аб адным: не падпісвай, чуеш, ніякіх паперкаў. Ніякіх! Памятай: згаджайся — і не падпісвайся! Найлепшым выйсцем з гэткай сітуацыі, здаецца, будзе рабіць з таго ганаровую справу... — Вільдовіч выказаў дапушчэнні.

«Добра табе раіць, калі ты не ў маёй скуры», — незнарокам падумалася Прончыку.

Ён вярнуўся ад Вільдовіча з тупым болем у галаве. На досвітку рушыў у Саколку. Не даходзячы да яе, у Куроўшчыне, перапыніў яго казацкі патруль. Былі гэта маладыя хлопцы, якія, відавочна, сумавалі без справы.

У Саколцы, ля канцылярыі паліцыі, стаяў вартавы.

— Куды?

— Паліцмайстар клікаў.

— Ага, — вартавы перастаў хмурыцца. — Пачакай. Прывеў ён жандара.

— Ідзі за мною, — адрэзаў жандар Прончыку.

Прончык увайшоў за ім у цёмны, як нара, калідор. Паабапал — дзверы, за якімі, здавалася, толькі вечнасць. Зайшлі ў на дзіва светлы пакой з мяккімі крэсламі, круглым сталом, дываном пасярэдзіне падлогі. З-за нізкага пісьмовага стала падняўся хударлявы малады афіцэр з адкрытымі вачыма, як у няверных жонак, ветлівы.

— Хвіліначку, калі ласка, — звярнуўся той да Прончыка, як бы аб усім ведаючы.

Ён падышоў да бакавых дзвярэй і далікатна пастукаў. Пачуўшы запрашэнне ўвайсці, нырнуў туды, пакідаючы за сабою напарфумаваныя словы. «Ужо прыйшоў», — сказаў там да кагосьці. Да паліцмайстра?

За плячыма Прончыка пазяхаў жандар.

Неўзабаве запрасілі яго ў кабінет. Паліцмайстар, мажны мужчына з мужыцкімі хітрыкамі ў позірку, падаў яму руку.

— Сядайце, калі ласка, пан Прончык.

Крэслы з чырвонай матэрыі.

— Дзякую, пан паліцмайстар.

— Сядайце, сядайце...

— Дзякую, — Прончык сціпла сеў на беражку крэсла, каб не папэцкаць мэблю.

— Курыце? — паліцмайстар паднёс залочанае пудэлачка з цыгаркамі.

— Дзякую, не куру.

— Добра робіце. Курэнне — гэта дурная звычка, — пахваліў Прончыка. — Можна сказаць, грэшная! Так, людзі нашага часу надта схільныя да разбэшчанасці, да клапатлівасці аб раскошы і лёгка забываюцца аб сваіх недасканаласцях. Грашаць і грашаць! — паліцмайстар ведае, што гаворыць ён з рэлігійным чалавекам. — Я таксама кідаю курыць, жонка настойвае на гэтым і мае рацыю! Жонку трэба шанаваць і любіць: ад яе залежыць шчасце сям'і. Так, шчасце сям'і — вялікая справа... — паліцмайстар ведаў таксама і аб тым, што Прончык нядаўна ажаніўся. — Мы, мужчыны, недаацэньваем таго...

З Прончыкам гаварыў чалавек, у якога адна мэта ў жыцці: каго і як акруціць?! Пазаўчора снілася яму, што самога цара ўдалося зрабіць сваім «стукачом», падноскам. Цар плакаў, цалаваў паліцмайстру боты, прасіў і маліў, каб ён захаваў у таямніцы адзін дробны факт, зусім дробненькі факцік, выяўленне якога асмяшыла б яго, знішчыла б! Паліцмайстар хоць раз выкрычаўся на цара, выліў на яго ўсю сваю жоўць: «Ты думаў, што паліцыя — гэта дурні?! Гультаі?! Няўмекі?! Бачыш, як непрыкметна ты, цар, апынуўся ў нашай кішэні? Запамятай, пыхлівец: няма такога чалавека на свеце, з якога нельга было б зрабіць анучу! Досыць паскрэбці палітру сумлення кожнага... Гэта так, цар мой!»

О, прыкры сон!

Цяпер паліцмайстар схамянуўся, што твар цара быў тварам Прончыка, гэтага абмужычэлага шляхціца. «Нічога, я прыцісну цябе так, што не выкруцішся з маіх рук! Замаладая у цябе жонка, каб ты мне тут акунём хадзіў, братка...» — паліцмайстар не скончыў, бо адчуў, што Прончык гатоў гаварыць. Лісліва ўсмінуўся да яго, заахвочваючы.

Прончыку ўспомнілася ўчарашняя сварка з жонкаю, і ад таго зрабілася яму няёмка. Пры гэтым паліцмайстар пазіраў на яго, быццам дабрадушны святар у часе споведзі; трэба ж было нешта адказаць яму. Пацвердзіў, што віна мужоў перад жонкамі сапраўды немалая. Яны, нярэдка без дай рацыі, руйнуюць асабістае, а таксама і сямейнае жыццё, кірую-

чыся, пераважна, пустымі прычынамі. Найгоршае ва ўсім гэтым — пакутніцтва дзяцей! Ні ў чым не вінаватых. «Сваркі, бы зладзейства, пачынаюцца з глупства. Зусім з глупства», — думаў Прончык.

Прыблізна падобны настрой меў і паліцмайстар. Але яму было гэта ўжо не ўпершыню.

— Та-ак, — уздыхнуў ён і задаволена адзначыў сабе: «Спяваеш па маіх нотах, браце. Паспяваем сабе далей». Набраўся гневу: — Чулі вы: не так даўно ў Востраве разбандычаныя шляхцюкі гвалцілі маладзіц і дзяўчат. Кажуць, што гэта паўстанцы... Я не веру ў тое: паўстанцы — высакародныя людзі, яны ідуць на смерць за ідэю страляць бандытаў таксама як і мы, законная ўлада...

Адчынілі дзверы — прынеслі чай. Як знарок, у неадпаведную хвіліну. Амаль з бестактоўнасцю.

Паліцмайстар дастаў бутэльку з ромам. «Добра будзе выпіць з чаем, дапамагае ўнікаць застуды», — растлумачыў ён Прончыку. «Дзякую, але я не п'ю», — аднекваўся Прончык.

— Выбачайце, — па-гасціннаму бянтэжыўся паліцмайстар. — Вы з'яўляецеся ідэальным мужам. Мая жонка, калі б чула гэта, зайздросціла б вашай. Факт, спіртныя напіткі шкодзяць здароўю ды, здараецца, даводзяць яны і да граху...

Бутэлька засталася. Стаяла яна на сталe, як бы на ўсякі выпадак. У якасці як бы своеасаблівай аздобы гэтай дзіўнай сустрэчы, дзіўнай гутаркі са слоў, нарастаўляных, быццам шахматныя фігуры перад пачаткам гульні.

Саладзілі і пілі гарбату, смакавалі пірожнае.

— Мы не дапусцім да разбою ў нашым уездзе, — паліцмайстар выцерся сурвэткай. — Бандыты будуць схоплены і пакараны паводле ўсяе строгасці закону, — перавёў ён дух. — Лепшыя людзі з народа дапамогуць нам, паліцыі, у выкананні ўскладзеных на нас грамадствам адказных абавязкаў захавання ладу ды бяспечнасці...

Прончык ведаў: у Востраве была спроба згвалтавання дзяўчыны трыма п'янымі шляхцюкамі — з ваяводскага штабнога атрада Духінскага. Цёмная і ганебная для паўстання гісторыя!

— Бандытаў — лавіць і вешаць! — выкрыкнуў Прончык, ажно здзівіўся сам з сябе. Абуранне далося

яму лёгка: сам Духінскі прымусіў шляхцюкоў публічна прасіць прабачэння ў цэлай вёскі! Не было жартаў! — Лавіць і вешаць!

— Во, во! — з імпэтам падтрымаў Прончыка паліцмайстар. — Трэба выкараніць гэту ганьбу чалавечага роду!

Астывалі.

— Але тут я вымушаны сказаць вам, пан Прончык, непрыемнае нам, паліцыі, — ён апусціў перад ім вочы, як добры сябар, які просіць зразумець яго. — Мы, як паліцыя, натыкаемся на некаторыя цяжкасці ў выкананні сваіх грамадска-карысных абавязкаў. І, скажу вам па-шчырасці, нашы жандары яшчэ не дараслі да пастаўленых перад імі задач. Ну, яны — прасцяцкія людзі... — паліцмайстар скрывіўся ў паўслове: пагарджаў жандарамі, іх тупалобасцю. Прончык — шляхціц; бедны, але шляхціц. — Вось такія ў нас справы, пан Прончык. — Было ўражанне, што ад крыўдавання паліцмайстар расплачацца перад ім. — Я, ведаеце, шмат думаў, пакуль наважыўся непакоіць вас сваім запрашэннем на гутарку. — І прыклеіўся да яго зрокам: — Я, пан Прончык, моцна прашу вас: дапамажыце нам! Наш дэпартамент і я, асабіста, будзем вельмі ўдзячны вам. Вельмі!

— Ахвотна!

— Непакоіць, ведаеце, бандыцкі выбрык у Востраве, — цэліўся ён у дзесятку. — Народ справядліва абураны... — паліцмайстар пачуўся да таго ж добра, што схачіў бутэльку з ромам. Паўстрымаўся. І пасяброўску, з сардэчнай дружалюбнасцю: — Нам, пан Прончык, патрэбны прозвішчы тых бандытаў і іх адметныя рысы. Разумеете? Рэшту мы хутка высветлім: маем тую перавагу над злачынцамі, што за намі стаіць магутная арганізацыя, якая не надта прыгожа завецца паліцыяй...

Прончык перабіў яго.

— Калі толькі што даведаюся — неадкладна з'яўлюся да вас! — выпаліў ён з зацягасцю.

Дамаўляліся.

— Прашу не лічыцца з коштамі. Дзеля справядлівасці не шкада грошай. Мы дадзім іх вам, — паліцмайстар адчыніў шуфлядку і з прыкметнай гатоўлівасцю выклаў адтуль некалькі дзесяцірублёвак. Ягоны голас гучаў перапрашальна: — Патрэбна, пан Прон-

чык, дурная фармальнасць: квітанцыя на гэту суму, — растлумачыў ён скарагаворкаю, быццам які камбінатар. — Ведаеце, — гэтае «ведаеце» гучала ў яго па-братэрску, — ведаеце, бюракратыя і ў нас. Усюды поўна яе, усюды бухгалтары; сваруся я з імі, ведаеце, ды нічога не зробіш... Падпішыце квітанцыю псеўданімам, напрыклад, Шуляк або ў гэтым родзе. Так прынята. — Вочы яго ўсё круціліся ад няўпэўненасці.

— Пан паліцмайстар, — Прончык сказаў нясмела, злёгка абражана, — грошы я маю, не хачу рабіць лішніх выдаткаў для паліцыі.

— Усё-такі дзеля якой рацыі вы павінны выдаткоўвацца? — Павучаў: — Мо давядзецца вам спаіць каго з бандытаў або гутарыць з імі пры гарэлцы, якая, ведаеце, развязвае языкі. П'яныя шчырэюць. На тое патрэбны грошы, іншы раз і немалыя. А нам, паліцыі, гэтых некалькі дзесяцірублёвак, ведаеце, чыстае глупства.

— Не, не вазьму. Мне сумленне не дазваляе. У мяне сапраўды ёсць грошы.

— Вазьміце, — паліцмайстар нахіліўся. — Грошы гэтыя, так сказаць, нічыё: ёсць каса, ёсць і грошы! — ён жартаўліва засмяўся.

— Я не заслужыў іх. — Прончык разлічыў: «Што я пляту яму?! Я ж і рублём не смярджу! Ой, якое гэта бясхітрае маё круцельства...»

— Заслужыце, пан Прончык. З часам заслужыце, — паліцмайстар даў маху, Прончык гэта выкарыстаў.

— Прапануючы мне грошы, вы, прабацце мне за шчырасць, абражаеце маё пачуццё абавязку перад Расійскай імперыяй! Маё пачуццё гонару прымушае сказаць вам гэта...

— Вы, мабыць, палічылі маю прапанову за спробу платы? — сказаў паліцмайстар са шляхетным здзіўленнем. — Гэта непаразуменне, да якога нам нельга дапусціцца. Грошы павінны вам толькі дапамагчы.

— Калі будзе патрэба ў іх, я сам папрашу ў вас патрэбную суму, — сказаў Прончык.

— Я не хацеў вас абразіць, пан Прончык, — разгубіўся паліцмайстар. — Лічыў, што прапаную вам дапамогу дзяржавы ў грамадска важнай справе... У нашых добрых намерах... — Дзесяцірублёўкі ён згроб назад у шуфлядку. Думаў: «Не будзе распіскі Прончыка, не будзе і ўлады над ім. Паспрабуем падкінуць яму нейкую чужую рэч, чужую ўласнасць і навінчаць

справу аб зладзействе. Папросіць ратунку — тады пастаўлю яму свае ўмовы. Цвёрда пастаўлю, без далікацтва...»

— Пан паліцмайстар, як толькі я даведаюся што наконт тых бандытаў, дык адразу данясу вам, — ветліва і не без спеху развітваўся ён.

— Маю надзею, пан Прончык, што мы добра разумеем адзін другога, — гаварыў паліцмайстар. Ён страціў настрой. Злаваў: «А тут яшчэ нейкі кур'ер ад паўстанцкага цэнтра ў Вільні кіруецца сюды... Што мне адпісаць Лосеву аб аператыўнай гатоўнасці і аб стане агентурнай сеткі?»

— Я такой жа думкі, пан паліцмайстар.

— Прабачце, што займаю ваш час...

Калі паліцмайстар застаўся адзін, прамармытаў:

— Хітрая сволач! — і пачухаў патыліцу.

4

Адаму Вільдовічу заставалася падшукаць месца на патайнік, у якім трэба будзе хаваць запасы надрукаванай «Мужыцкай праўды» — мо нават разам з падручнай друкарняй. У выпадку, калі паліцыя выявіць дагэтулешнюю друкарню газеты, дык запасаў паасобных яе нумароў павінна хапіць надоўга. Да часу заснавання новай друкарні.

За гушчэчай Копнай гары знаходзіцца мясціна, аб якой Вільдовіч зараз думаў. Бадай тры гады таму назад, у пачатку восені, ён трапіў туды даволі выпадкова — упаляваў ліса. Чарнаводная Сакалда ў гэтым месцы разлівалася ў балотную затоку пад гарою, страміна якой, быццам прыплюшчанае вока, была заслонена пахілымі ялінамі ды соснамі, што пагорбіліся ад вятроў. За абрыў ушчаперыліся ядлоўцы, заўзята і густа чапляючыся карэннямі, у махравіну якіх выроіваліся камары, знаходзячы пад імі змрок і пахі гнілі. Калі стаяць на другім, супроцьлеглым, беразе дрыгвяністай даліны ракі, дык гэтае месца жаўцее лапамі пяску на падабенства якогосьці вялізнага дапатопага звера, што не змог вылезці з-пад буйнай зелены і сканаў на парозе прасторы.

Вільдовіч памятае, што ліс паказаўся, бы з-пад зямлі, нечакана, і недзе з-над абрыву. Забіты з першым стрэлам, ён ссунуўся за ядлоўцы. Вільдовіч пабег за ім і там раптоўна праваліўся аж па пахі. З перапуду

мёртва трымаючыся за якісьці пянёк, да крыві калечачы далоні, з жахам адчуваў, што яго ногі звісаюць так, як бы сабраўся злазіць з гарышча, ды аказалася, што хтосьці забраў лесвіцу! Нешта абвальваючы пад сабою, увесь змакрэлы ад поту, Вільдовіч шчасліва выпаўз у траву і мох і, паглядзеўшы ў праваліну, далёка ўнізе ўбачыў ваду ў водарасцях; ліс ляжаў у глыбокай пасцелі з трыснягу ды блішчастага аеру.

Адышоўся адтуль. Дрыжалі ў яго рукі і трымцела ўваччу. Колькі часу шукаў стрэльбу.

Да страміны нельга дайсці ад лесу; можна даплысці да яе цераз затоку, ведаючы напрамак. Відаць, дзесьці там ліс і меў нару, якую цяпер варта было б абгледзець, ці не прыдасца яна на схоў. Выняты з яе пясок можна смела скідаць у муць, а бяргвенні для мацунку і сценаў падвозіць лодкаю... «Але наколькі надзейнае гэта месца ўзімку, калі ўсё спісне мароз? — трывожыўся Вільдовіч. — Аднак жа ў гнільных глыбінях павінны быць цёплыя віры або і крыніцы. Дзякуючы ім збудаваны ў абрыве патайнік заставаўся б недаступным на працягу цэлага года!»

Цяпер, у студзені, мог ён праверыць свае здагадкі. Выбраўся туды.

Працягваючы лясніцкае асочванне, вандраваў ён уздоўж замёрзлай Сакалды. Адвячоркам зайшоў у Лазнёўскі бор, каб адпачыць і заначаваць там. Вышukaў малады ельнік, густы, каб раскласці ў ім бяспечны агонь — напачы рыбы, павячэраць ёю ды падрамаць на пасцелі з галінаў, спінаю да полымя.

Лес чарнеў, і шчаслівелі зоркі.

Вільдовічу прыснілася, што жандары атакуюць ягоную хатку, рагочуць і здалёку крычаць: «Мы пра ўсё ведаем... Пра ўсё ўсянюткае. Здавайся! Твая смерць пазбаўлена сэнсу...» Прачнуўся ён увесь у дрыжыках.

Вогнішча згасла. Сляпілася ў ім адно вуголле.

У пушчы нешта здарылася. Вільдовіч, абеспрытомнены сном, адразу нават прыблізна не змог вызначыць прадчування, якое ахапіла яго.

Прыгледзеўся да елачак.

Да ягонай цвэразеючай сосну памяці даляцела далёкае гуканне пугача, гуканне своеасаблівае: раз кароткае, раз доўгае і тры кароткія...

«Гэта Прончык!» — Вільдовіч усхапіўся.

Засыпаў снегам галавешкі, сабраў манаткі, аднак жа накіраваўся ён не ў бок сігналу Прончыка.

У хвойніку завуў воўк. Неяк перасцерагальна.

Вільдовіч міжволі скінуў з плячэй стрэльбу. Узыходзіў месяц, нема асвятляючы звярыныя сляды. Стары лес кончыўся, наперадзе — альшынавыя зараснікі. За імі — нізкія кусты, цэлыя гнёзды кустоў, і дзе-нідзе па-шыбенічнаму высіўся пакірачаны сухастой: Дзеразінскія багнішчы.

Ляснік прысеў за елкаю.

Сапацяць баюры, над якімі сцелецца сцюдзёны туман, быццам дым ад спрадвечнага агню — мо тысячы гадоў! Блізка залапатаў крыламі лясны арол — найначай, спрасонку.

Вільдовіч падкраўся да купіны акалелага лазняку: снег чысты, нават і без заячых слядоў. Адсюль пачынаецца адзіная сцежка да выспы, якую ляснік адкрыў летам, перад жнівом, калі казакі неспадзявана атакавалі паўстанцкі лагер; накінуліся яны хмараю на жменю паўстанцаў. Вільдовіч тады, узваліўшы на плечы параненага Макарэвіча з Беластока, палез у дрыгву. Свісталі кулі. Ён брыў штораз глыбей, хапаючыся за мізэрныя кусткі, якія вырываў са жмутаў дзікай травы. Усё роўна бы на пустыні маячылі дрэвы, бялітасныя ды мёртвыя, якія рассыпаліся ў спарохнелы пыл ды валіліся, калі спрабоўваў ён абаперціся аб якое з іх. Макарэвіча параніла няцяжка, і Вільдовіч, выламаўшы алешыну, вытузнуўшы яе з карэннямі, паклаў яго на пруткае голле ды пацягнуў далей. На выспу прыйшлі, калі ўжо зусім пацямнела. Прасядзелі на ёй мо з тыдзень... А ўвосень схавалі там друкарню «Мужыцкай праўды»; перавезлі яе з-пад Верхлесу. У леснічоўцы Клін надрукавалі апошні, сёмы, нумар газеты. Быў верасень.

Макарэвіч больш не з'явіўся.

Вільдовічу чамусьці ўспомніліся губы Макарэвіча, поўныя дабрыні і адначасова — зацятасці! Ёе не стагнаў, калі быў пры памяці. На выспе, лечачы яго ўсялякім зеллем, Вільдовічу вельмі хацелася пагутарыць з незнаёмцам, але той не даў яму на тое найменшай прычыны. Відаць, што добры ён чалавек, ахвярны для справы і, вядома, адпаведна асцярожны. Крыху дзіўны! Не тое што асцярожны ён, але дзіўны...

Ляснік шчыльней усеўся за купінаю: ззаду пачуўся скрып снегу, хутканогі, не воўчы. Пад ласём?

Людскіх слядоў ля Дзеразінскай пустэчы не было, і ён, як бы павесялелы, рушыў у напрамку Ліпавага Моста. Гэта там чакае яго Уладак Прончык.

Ішоў прагалінамі, па неглыбокім снезе. Часамі, наступіўшы на галінку, нерухомеў, бы заяц пасля бегу, і — падняўшы нагу — паглядваў навокал, куды гэта ступіць, каб і кроку свайго не пачуць?.. Наткнуўшыся на навіслае голле, пад якім немагчыма прайсці хілком, браў яго абаруч і адхіляў так, што не абсыпаў шэрані. У цішы чуў шалахі пушчы: тупат дзікоў, пранырлівага аленя, піск перапуджанага зайца, цурчанне крынічкі. З паляны, на якую якраз выйшаў, мільгануў звярыны цень; да Ліпавага Моста ўжо блізка.

Запахла свежым хлебам. Забрахаў сабака і, захліпнуўшыся, сціх. Азваўся пугач, той самы, амаль над галавою! Ляснік спыніўся, стрэльбу закінуў на плячо, далоні прытуліў да рота ды завуў па-воўчаму тры разы, пасля чаго адступіўся пад цёмную яліну, стаіўся там.

З недалёкага дрэва хтосьці ссоўваўся на зямлю, патрэсквала кара. Неўзабаве Вільдовіч убачыў Прончыка і, каб падаць яму кірунак, запіпчаў па-зайчынаму.

Прончык падышоў да яго. Сказаў шэптам:

— У акне сохне палын.

— Ніхто не круціцца паблізу? — спытаў яго Вільдовіч.

— Не відаць.

— Калі прыкмеціш небяспеку, завый па-воўчаму: раз доўга і раз коратка.

Прончык, узяўшы для непазнакі вязку галля, вяртаўся дамоў гасцінцам. Вільдовіч жа — яму вядомымі сцежкамі ды пераходамі.

Не адразу ўвайшоў ён у сваю хатку; засеў на ўскраіне маладняку і праз добры кавалак часу асочваў ваколіцу. Бачыў, як па садку скакаў заяц, нічым не ўстрыжованы... Неблагая прыкмета бяспечнасці.

У хатцы нехта чакаў Вільдовіча.

5

Яшчэ раніцай палкоўнік Лосеў выслаў шыфраваную дэпешу паліцмайстру ў Саколцы. У ёй указваў на тое, што «Мужыцкая праўда» друкавалася, відаць, недзе ў мясцовых лясах, а не ў Беластоку, як гэта меркавалася раней. У канцы дэпешы палкоўнік пісаў:

«Перадайце важнейшыя агентурныя звесткі. Што з аб'ектам Ікс?»

Перад дзевятай Лосеў атрымаў новыя даныя, якраз ад таго ж агента, які дзейнічаў марудна, але, як дагэтуль, цэльна. Паводле яго ацэнкі кур'ерам Беларуска-Літоўскага Чырвонага ронда будзе жанчына. Дакладных звестак ён не прынёс, але чуў, як у групе знаёмых яму канспіратараў, што выконваюць якіясьці заданні цэнтра, загаварылі пра кур'ера, ужываючы слова «яна».

— Паўтарыце, калі ласка, слова па слове пачутае вамі, — папрасіў яго палкоўнік.

Агент, досыць выпадковая знаходка аднаго з афіцэраў Лосева, паморшчыўся ад натугі:

— Гаварылі: хлопцы, кур'ер ужо знойдзены, а нам — час у лес збірацца... Яна прыдасца... Так я пачуў, пан палкоўнік. За сцяною невыразна чуваць. Я пастараюся... — апраўдваўся агент.

«У суседняй кватэры дома, у якім жыве і гэты наш шчаслівы агент, відавочна, рыхтуецца кадравая група арганізатараў паўстання. Невялікая, тры-чатыры чалавекі. Апісанне іх выгляду, праведзенае з незвычайнай асцярожнасцю, як дагэтуль, не прынесла ніякіх рэзультатаў. Яны, магчыма, прыбылі з-за граніцы, — думаў палкоўнік Лосеў. — Ці слухна зрабіў я, забараняючы ўстанавіць пастаяннае сачэнне за гэтай групай? Хіба так, бо важней было, каб яны адчувалі сябе бяспечна і не шукалі іншага схову, іншай кватэры... Цяпер, бадай, ёсць сэнс арыштаваць іх, пакуль не выйшлі ў лес. А гэтае «Яна прыдасца...» можа датычыць цалкам чаго адваротнага...»

Палкоўнік адшукаў свежы рапарт сышчыка, што сочыць за кватэрай Марыі Грыгатовіч. Наведаў яе зноў той таемны мужчына, які прабыў у кватэры каля паўгадзіны. Сёння Грыгатовіч хадзіла на кірмаш, дзе купіла вясковую хусту ды спадніцу. Нашто ёй гэта? Далей: мужчына ад Грыгатовіч знік у Святаянскіх мурах! Калі сышчык тут чаго не набытаў, дык гэта пачынае памалу ляпіцца ў нейкую цэласць — рабіў высновы Лосеў. Яму ўспомніўся Парфіяновіч.

«Не зашкодзіць прыставіць да гэтай пані Грыгатовіч нашага найлепшага «хваста», — вырашыў палкоўнік Лосеў.

Ён загадаў свайму намесніку выклікаць сышчыка для асабліва важных спраў.

6

На віленскім вакзале дзень у дзень людна: поўна жанчын і мужчын, вайскоўцаў, жандараў і, вядома, сышчыкаў. Сталіца беларуска-літоўскага паўстання ажно кішэла ад войска, казакаў, паліцыі і, звычайна, тых, што ўцякалі. Цягнікі ў Варшаву бітком набіты. У вагонах безупынна адбываюцца рэвізіі, арышты. Паніка!

З Варшавы ўжо немагчыма прабрацца ў Галіччыну. У Кракаве перапыняюць уцекачоў аўстрыйскія жандары і адвозяць іх на блізкую рускую граніцу.

Марыя Грыгатовіч пачакала на пероне, пакуль цягнік рушыў. З натоўпу тых, што праводзілі, яна раптоўна ўскочыла на прыступкі вагона. З жахам угледзела, што тое самае зрабіў нехта ля апошняга вагона. Уціснулася ў купэ.

Даехала да Гродна — садзіліся падарожныя; бачыла, як ускоквалі і ў апошнюю хвіліну. Супакоілася.

Падчас стаянкі на станцыі Саколка ахапіла Марыю трывога. Яна, наракаючы на цеснату, мітусілася, каб прыгледзецца да твараў; на ніводным з іх не выявіла стоенай цікаўнасці да свае асобы. Кожны быў заняты сваімі бедамі.

Уздоўж вагонаў павольна, неяк па-качынаму, прайшоў вайсковы патруль. Нікога яны не зачاپілі.

Праз якую паўгадзіну язды ад Саколкі цягнік збавіў хуткасць, сударгава засоп паравоз. У апушчанае акно — папсаванае, яго ніхто не змог зачыніць — пачаў залятаць чорны дым, з якога сыпалася сажа.

Цягнік поўз пад гару, пад тую гару, аб якой казаў Макарэвіч.

Грыгатовіч праціснулася да дзвярэй, знянацку адчыніла іх, выйшла на першую ступеньку і саскочыла з яе ў адхон, перадам.

За ёю закрычалі: «Куды прэшся, дзеўка?!» Крычалі яшчэ: «Ногі паломіш, ніхто замуж не возьме!» Пажартавалі: «І я з табою пабягу!» Хтосьці: «І я!» І рагаталі на ўсё горла.

Азірнулася: не смяяўся толькі адзін малады мужчына, франтаваты. Ён вызначаўся пабялелым тварам сярод гурту дзецюкоў, развяселеных так нечаканым у

дарозе здарэннем; Марыя забаўна ўпала ў глыбокі грумак.

Ёй нават здалася, што машыніст паравоза тармозіць цягнік, гамуе... Так здалася.

Налева, пад узлесем — хатка і дымок з коміна, і стары чалавек на парозе, які ўсё бачыць.

Наўпрасткі пабегла да яго.

— Ці не бачылі майго Яська, гаспадара з-пад Вільні?

— Мо паясі з дарогі, — азваўся да яе стары. — А да знахара ты не хочаш?

— Няма чаго, дзядзька, марудзіць! — ні то сказала, ні то закрычала яна. — Хутчэй!

Стары заварушыўся.

Ён заліў вадою агонь у печы. Галавешкі вынес на панадворак і там закапаў іх у снезе. Замкнуў хату.

— Ідзём, — Грыгатовіч адвяла вочы ад чыгункі.

— Не застудзішся? — стары паказаў пальцам на яе кароценькі кажухок.

— Дзядзька! — узмалілася яна на ягоную непаспелінасць.

— Не дагоняць нас. Ад Чарноўсі да Махнача, ого, блізкі свет! — і пайшоў наперадзе.

Яна — за ім.

Пракраліся цераз дарогу. Потым — яшчэ цераз адну... Коўзаліся на ўтоптаных сцяжынах, што сучылі ад вёскі да вёскі; хаваліся ў гушчэчы, за ўзбочынамі. Дзядзька шкадаваў, што Марыя не ўмее пералазіць з дрэва на дрэва — тады напэўна згубілі б след за сабою.

З пушчы выйшлі яны познім вечарам. На яе ўскраіне відаць была ціхая леснічоўка.

— Гэта тут, — сказаў стары. — Дзякаваць богу, шчасліва дайшлі.

— Я пачакаю вас, — адказала яму Грыгатовіч.

«У выпадку якой бяды, дык і загіну марна ў гэтых лясах, — са страхам думала яна, пакуль ён схадзіў да тае хаты і назад. — Месяц свеціць ад паўднёвага ці паўночнага неба? — і не магла сказаць з усёй упэўненасцю. — Гэта ад страху муціцца так у галаве...»

Стары завёў яе ў хату; ішла за ім, ступаючы ў яго вялізныя сляды. У сенцах выцерла ногі. Пахла тут кажухамі. У кухні, ля печы, шымыгануў малы чорны цень.

— Не бойся, дзеўка, гэта кот, — растлумачыў ёй стары. — Кладавiся на ложку, накрывайся скурамі ды

спі, адпачывай на здароўе. — Ён наблізіўся да акна і паставіў у ім венічак з якогасьці зелля. Прымасціў яго пасярэдзіне шыбкі. — Не чапай гэтага венічка. Ён тут дзеля знаку, разумеш, на які прыйдуць да цябе. Сама нікуды не выходзь і не паказвайся ў акне. — Ён памаўчаў. — Хлеб і вяндрліна — у каморы. Будзь ціха-ціха! Ну, бывай, дзеўка. Пад світанак трэба мне, разумеш, вярнуцца дамоў.

— Шчаслівай дарогі вам! Вяртайцеся шчасліва!

— Дзякую табе, дзеўка.

Замкнуў хату. Ключ схаваў пад вугал — яна чула гэта, нібы скрэбанне мышы. Усяго некалькі разоў скрыпнулі крокі старога. Як бы выпадкова, з-за няўважлівасці. Цішыня, што адусюль спазірала на Марылю, выдалася ёй страшным сном. Каб неяк супыніць сваё ўяўленне, яна паглядзела здалёку ў белую пляму аконца — пайшоў снег.

«У добры час! Якраз вельмі патрэбны нам снег!» — узрадаваная, узялася вымошчваць сабе пасцелю.

Яе змарыў сон.

7

Неяк у каляду Уладак Прончык перажыў незвычайнае здзіўленне. У гэтым ягоным здзіўленні было шмат злосці на самога сябе за тое, чаму раней не прыйшла да яго думка аб так проста і бяспечнай схованцы на паўстанцкія лістоўкі ды газеты?!

Ад няўстрыманага хвалявання выйшаў на панадворак. Ад нецярплівасці! Зорная ноч мігцела над вёскаю. Спушчаны з прывязі сабака Рэксік як бы з паблажкай зіркаў у бок шайкі зайцоў, якія нешта матлашылі на загуменні — са смешнай пагрозлівасцю высока паставіўшы вушы. Зіхацела Вялікая Мядзведзіца.

Прончык папоцемку мацаў бярвенні пад паветкаю, ацэньваў іх прыдатнасць да задуманага. Спяшаўся — Вільдовіч аднойчы казаў яму, што паліцыя сакрэтна распытвае пра Прончыкавы сувязі з лесніком. Не гаварыў, ад каго ён ведае аб гэтым. Ім трэба было перастаць сустракацца пры людзях.

З'явілася вялікая патрэба ў такой схованцы на матэрыялы. Праўда, гэта Вільдовіч намякнуў на дупло ў сухім дубе ля гасцінца; на гэтым дрэве калісьці павесіўся пан з Крынак. Ад таго часу нават дзеці

абміналі гэтае месца. І Прончык, спачатку не пагадзіўшыся з прапановай лесніка, зараз убачыў яе існасць у новай, больш дасканалай задуме.

Дзён тры Прончык нібы рамантаваў паветку, а ў сапраўднасці вычэсваў ён пад ёю бяровенні на... крыж. Аднаго вечара хутка збіў яго і выкінуў на вышкі ў хляве. У снапы аўса.

Чакаў дрэннага надвор'я.

У пазамінулую нядзелю, у ноч на панядзелак, Прончык нямала нагнаў бы страху свайму суседу Радалю, калі б той угледзеў, як ён, з крыжам на плячы, кіраваўся ў поле. Стары ўдавец Карусь, які ў аўторак ездзіў па дровы, разносіў па вёсцы вестку, што, вяртаючыся з Дзеразінскага падбагонніка, бачыў ён на небе дух пана з Крынак, з крыжам... Так на засохлым дубе з'явіўся крыж. Празвалі яго Шыбенічны.

Ад тае нядзелі, ад завірухі не было вялікага снегападу. Сонца, хаця і нізкае, свяціла па-веснавому. У такую пагоду нельга было Прончыку падыходзіць да дуба, каб праверыць, ці ў яго дупле не ляжыць скрутак адозваў ці чаго? Ад тых, каму Вільдовіч паведаміў пра сховань у Шыбенічным... Учора спыніў ён каня — вёз сена з балотнай Коматаншчыны — насупроць гэтай жахлівай сухастоіны: ніякіх пазнакаў ні на ёй, ні каля яе!

Асляплялі адліжныя льдзінкі снегу. У блясках на небакраі — штосьці сумнае і адначасова загадкавае. Уваччу ажно мройна ад прывіду, што вось выходзяць з лясоў незлічоныя сілы — з пушчы, з пералескаў ды з курганоў векавечных, з усіх бакоў, пабліскаючы зброяй, у баявых парадках легіёны свабоды. Ідуць яны, пакуль нябачныя, але ўжо відаць, як водбліск ад іх пранізвае прастору, халодны і мужны, ад якога вочы брыняюць слязьмі радасці, а цела, здранцвелае ад урачыстасці, знерухомела. Глуха — і бляск, толькі бляск, бляск!

...І станем беларусамі,
Вольнасці сынамі!

8

Адам Вільдовіч атамкнуў хату. Прывыклія да цемні яго вочы шукалі чалавечай постаці. На ложку заварушыўся стары кажух, пад якім хтосьці спаў.

Гэта была жанчына. «Моцна змучылася», — падумаў ён аб ёй; сам прысланіўся на лаве пад сцяною і драмаў. «Такі праўда, што паліцмайстар хацеў зрабіць Прончыка сваім вокам на ўсю ваколіцу, — мурашылася яму пад шапкаю. — Ці адчэпіцца? — і аб іншым: — Уласна кажучы, схаванец у дупле старога дуба, што засох, надта бяспечны. А яшчэ гэты крыж, які Уладак пачапіў... Штосьці глуха аб нашай «Мужыцкай праўдзе»? Мо гэта кабетка скажа? З якімі весткамі яна прыехала? — ляснік пазяхнуў. — Зробім сховы лепшыя, у высокім беразе над Сакалдою. Лепшыя ад Дзеразінскіх, ад Прончыкавага сухога дуба з крыжам...»

Вільдовіч расплюшчыў вочы. Санлівасць быццам хто рукою зняў.

Пачуў ён скрып снегу, два ці тры разы. Не, не пад лапамі звера!

Дзе?

Нячутна падышоў ён да акна; ад холаду ў хаце шыбкі засталіся незамарожанымі, чыстымі... У вішнёвым зарасніку стаяў чалавечы цень. Сышчыка? Шпега?!

Цень знік.

Вільдовіч цікаваў да раніцы. Здарылася нешта непраўдападобнае. Аднак ляснік тут жа ўсведамляў сабе, што сапраўды чуў насцярожаны скрып снегу пад нагамі, а за вішняком хтосьці стаяў, кідаючы ледзь бачны цень ад мясячнага святла, прымгленага.

«Дрэнь справы!»

Жанчына прагнулася позна, з тупым позіткам. Так прачынаецца стомлены чалавек і які шмат чаго перажыў.

— Добры дзень вам, — азваўся да яе першы.

Ён змёрз і цяпер шпарка красаў агонь, каб распаліць у печы.

Сказала да яго:

— Я павінна перадаць вам... — і, замаўчаўшы, уручыла яму манету. З дрыжыкамі няпэўнасці ў руцэ.

— Сярэбраны яздок! — усцешыўся Вільдовіч. — Зразумела! Манета застанецца ў мяне. — Паклаў яе ў кішэню. — Уставайце, будзем есці. — Ён пайшоў у камору і ладны кавалак часу не вяртаўся адтуль.

«Ён чакае, пакуль я прыпарадкуюся», — здагадалася Марыя Грыгатовіч.

Згатавалася гарбата. Духмяны адвар з ліпавага
цвету.

Селі снедаць: чорны, здаровы хлеб, вэнджаная
дзічына, сушаная плоць, мочаныя лясныя яблыкі,
квашаныя агуркі, а да іх, агуркоў, — празрысты мёд.

— Чым хата багатая, — запрашаў ляснік. «Стары я,
але дурны! — лаяў ён сябе. — На халеру я паліў у
печы, паказаў, што хата не пустая?! Зрэшты, якая
розніца: калі круціўся тут шпіён, дык ён, відаць, за
ёю і валокся...» — Ешце, калі ласка. Агуркі палівайце
мёдам, тады больш можна з'есці яго — а трэба, бо дае
сілу... Плоць упрыкуску.

— Ах, як хочацца есці! — засмяялася яна. У ёй
адчувалася тая тонкая прастата, з якою гавораць на
дачах культурныя паненкі.

Ела яна лакоmlіва, але мала.

— Я — на хвілінку выйду. — Вільдовічу не сядзе-
лася. — Прабачце. І, калі ласка, ешце. Ешце...

Прыхапіў стрэльбу.

Перш паглыбіўся ў лес, ловячы вухам гукі ды
водзячы за імі вачыма: чужых слядоў не знаходзіў.
Яму спатрэбілася павалэндацца так дзеля аднаго: аб-
ледаваць вішняк такім чынам, каб перад кімсьці не
выдаць гэтай сваёй цікаўнасці. Той хтосьці, калі ён
ёсць недзе паблізу, не павінен здагадацца, што аб ім
ужо вядома.

З лесу вяртаўся Вільдовіч нацянькі, валюхаўся з
відавочным бесклапоццем, пасвітваючы «Ой, п'яна я,
п'яна...».

Кіраваўся ён на садок, паглядзець, ці зайцы не аб'е-
лі кару на яблыньках ды і рушах... Пад вішнямі — ад
поля — патаптана фасоністымі ботамі. Камусьці было
страшна ісці лесам, і таму яго сляды павялі адсюль у
напрамку Чортавага лугу. Яны адтуль і з'явіліся, зараз
прыцярушаныя снегам, што выпаў уночы.

Уцякаць! Вільдовіч сціснуў стрэльбу.

«Ён жа мог назіраць за намі, стоячы ў гусценькім
маладняку! Чаму гэта палез амаль пад вокны? —
разважаў ляснік. — Гэта — або свежазавербаваны
даносчык і малавопытны, або хтосьці з гродзенскай ці
нат віленскай паліцыі, які пакінуў бавіцца ў тайнасць,
устанавіўшы галоўнае — месца кур'ера, яго мэту! І,
мабыць, прабіраецца штосіл у нагах у Саколку альбо
і ў Беласток, каб наладзіць наш арышт, зблізку пазна-
ёміўшыся з размяшчэннем будынкаў сялібы...»

У хаце за сталом сустрэў ён вочы здагадныя і разумныя.

— Прыгожы дзень, — сказаў ляснік. От, абы сказаць штолень. Не здрадзіцца!

— Як тут спакойна, — загаварыла Грыгатовіч, больш да сябе, чымсьці да лесніка. — Седзячы тут, можна забыць, што існуюць гарады, дрэнныя людзі, войны, паўстанне, пекла жыцця...

Ён здрыгануўся ўсім целам.

Яна гаварыла далей:

— У Вільні, ведаеце, кашмар...

Перабіў яе:

— Перастаньце! Я не хачу ведаць, адкуль вы і хто? Так трэба. — Спахапіўся: «Чаго я, дурыла, крычу на яе? Нервы здаюць службу, халера! Абрастаю страхам...»

Марыя Грыгатовіч пачырванела.

— Выбачайце, — прамовіла вінавата.

Заціхлі: па дарозе ад вёскі праехалі сані. Цяжка гружаныя, з «сучкаю».

— Возьмеце мой кажух — зіма на дварэ! У вашым адно на баль хадзіць... — Вільдовіч не патрапіў тлумачыць жанчыне па чарзе. — Выйзем, калі павечарэе, праз якіх тры-чатыры гадзіны... У гэту пару найбольш кароткія дні... — думаў: «Усё-такі я шалёна рызыкую, вырашыўшы пачакаць вечара. У цемры згубім «хваста», калі акажацца, што ён, той у модных ботах, нікуды не адышоў...»

— Будзе мне завялікі, — сказала яна пра кажух.

— Нічога, падпяражаецеся. — Вільдовіч угледзеўся ў Марыю: — Вы прыехалі па тры словы: «Пугачоў у лесе няма». Паўтарыце іх таму, хто вас прыслаў сюды. — Падумаў: «Я перадаю, што друкарня нявыкрыта, сховы падрыхтаваныя, а як яно ў сапраўднасці — адзін бог ведае. Было б добра, каб гэты сышчык ішоў за намі. Тады я яго...»

— Гэта ўсё? — запытала яна.

— Не забудзьцеся, — адказаў ёй. Адварнуўся: — На досвітку дойдзем да паўстанка ў Васількове, на віленскі цягнік.

— Добра, — яна не ўяўляе, колькі гэта вёрст.

— Зменіце вы зачоску. Дам вам даўжэйшую хустку, каб выглядалі старэй... — Адлягла злосць. — За вамі могуць сачыць.

У яе на міг пашклянелі зрэнкі. Ён прыкмеціў гэта, але да канца не зразумеў, адкуль у яе столькі сполаху. Прадчувае благое?

— Я перачашуся...

— Галоўнае — гэта не баяцца! — ён зыходзіў на гутарковую танацыю голасу, быццам сабраўшыся паведаць пра адну са сваіх надзвычайных паляўнічых прыгодаў.

Замест азвацца ў адказ, яна прысела на зэдліку і пачала цыраваць шкарпэткі.

Ляснік узяўся шмаравець боты.

Марыя Грыгатовіч ахвотна пабыла б даўжэй у гэтай хатцы. Супакаенне і сілы вярталіся да яе, можна сказаць, з гадзіны на гадзіну. Малады арганізм хутка аднаўляе страчанае.

Яна не прадчувала небяспекі, была ўпэўнена, што ўсё адбываецца шчасліва. Часамі задуменна ўглядалася некуды, уяўляючы сабе, з якім прыкрым уражаннем выходзіў ад яе Макарэвіч, гэты цудоўны чалавек і вялікі разумнік. Усенькае дрэннае, што адбываецца паміж людзьмі, на жаль, можна параўнаць толькі да шчыліны ў сцяне, якую магчыма затынкаваць, але яна ўжо застаецца так доўга, як доўга стаяць той сцяне.

«Што засакрэчана словамі: пугачоў у лесе няма? Якая гэта звестка? — пацікавілася яна, каб неяк перабіць прыкрыя думкі. — Ну і баба я, баба: пра ўсенька мушу ведаць! Што трэба і чаго не трэба... Старэюся!»

Ляснік маўчаў, думаючы аб чымсьці.

9

Сышчык прапаў.

Дэпешы з Саколкі і Беластока — без чаканых паведамленняў. Дасведчанасць падказвала палкоўніку Лосеву, што два дні перацішкі не павінны сведчыць аб чымсьці дрэнным. Здаралася — цэлы тыдзень чакалі сігналу ад пасланага ў вышук.

Тым не менш за голасам разважлівасці нашэптвала палкоўніку таксама і пачуццё няўдачы. Ведаў, што часам можна давярацца інтуіцыі; за асобаю Марыі Грыгатовіч, мабыць, тоіцца нешта вельмі важнае... Яна — гэта загадка, якая шмат абяцае.

«Трэба ж нешта рабіць! — ён пачаў асэнсоўваць значэнне выпадковасці якраз цяпер, калі патрэбна адваротнае — аналіз фактаў. І ён чакаў іх. — У паліцэйскай рабоце выпадкова прыкмечанае не раз прыводзіць да адкрыцця. Як гэта было з Грыгатовіч? Сышчык, атрымаўшы вольны дзень, ішоў наведаць знаёмых і, пераходзячы на другі бок вуліцы, убачыў жанчыну, якой з прыхаваным шанаваннем пакланіўся малады мужчына. Нічога ў гэтым не было б надвычайнага, калі б не тая акалічнасць, што гэты мужчына з'яўляўся запалованым у сувязях з паўстанцамі. Па сённяшні дзень не выяўлена ягонага месца пражывання... Сышчык, знаходзячыся ў водпуску, хутчэй па звычцы, пайшоў за гэтай жанчынай, устанавіў яе адрас. І хоць таго мужчыну ён потым ніколі не сустрэў, але наткнуўся на іншага, не менш таёмнага, які заходзіць да яе. Дзякуючы таму, хто ведае, ці не трымаем мы за нітачку да цэлага клубка?.. — палкоўнік зайшоў у суседні пакой, каб пераапрацуца ў цывільнае.

Лосеў любіў паабедаць у рэстаране, сярод людзей; паслухаць нармальную гутарку. Іншы раз яму здавалася, чуючы, як гавораць людзі, што ён дурнее ад дваццацітрохгадовай службы.

Спадабаў сабе стол у закуцці — воддаль галаслівіла моладзь. Старэйшы сярод яе, крыху падпіты, апавядаў пра смешнае здарэнне: едучы ў Беласток, ён назіраў, як за Саколкаю выскачыла з цягніка вясковая дзяўчына, уцякаючы ад нахабнага гарадскога кавалера, які, на смех курам, не адважыўся выскачыць за ёю, адно пабялеў ад абразы. Яму нічога не каштавала б зрабіць гэта, бо цягнік там ехаў настолькі павольна, што можна было дагнаць яго. Кавалер выскачыў, булава, тады, калі цягнік ужо набраў хуткасці.

Смешна ўпаў у адхон, задраўшы ногі. Дзяўчына гэта — не дурніца...

Лосеў перастаў есці катлету па-венску, паклаў на столік плату.

Ля тратуара спыніў ён фіякр, загадаў ехаць на вакзал.

Начальнік віленскай чыгуначнай станцыі не ўмеў растлумачыць палкоўніку, у якім месцы паміж Саколкаю і Беластокам знаходзіцца гара. Быў ён нядаўна прысланы сюды службоўцам.

— Паклічце каго з машыністаў, — загадаў яму Лосеў.

— Слухаю! — адказаў той па-вайсковаму.

Досыць хутка прывёў ён машыніста, які па памяці мог бы нават і намалываць віленска-беластоцкі шлях. «Ці ёсць гарыстыя мясціны на шляху?» — «Ого, яшчэ і колькі!» — «Ці перад Гроднам яны ёсць?» — «Вядома, што ёсць: і перад Гроднам, і за Гроднам!» — «І за Саколкаю?» — «І за Саколкаю ёсць!» — «Колькі кіламетраў за Саколкаю?» — «Пытаеце, колькі? Так, каб вам не змахляваць, ваша броддзе, гэта гара будзе за Саколкаю ў якіх-небудзь дваццаці кіламетрах...» — «Паблізу якой мясцовасці?» — «Блізка Махнача, ваша броддзе... Перад Чарноўсю».

Лосеў акуратна запісаў: Махнач, наступны прыпынак — Чарновесь. («Там Уладка Гіміка мы ўзялі, здаравезнага беларуса, які са сваёй групай меў базу ў Дубраўках і Сцюдзянках», — успомнілася Лосеву справа з вясны шэсцьдзсят трэцяга.)

— Вы ўпэўнены ў назве мясцовасці, паблізу якой знаходзіцца тая гара? — палкоўнік трымаўся адной, манатоннай манеры размовы. — Іншай вялікай гары, узвышша паміж Саколкаю і Чарноўсю няма?

Начальнік станцыі абліў машыніста страхам.

— Ёсць, каля Геніюшоў, але не так вялікая. — У машыніста бегалі вочкі. Не цяміў ён, у чым справа. — Ля Геніюшоў лепей раскапаная яна... — удакладніў, называючы незразумелыя тэхнічныя даныя.

— Можаце ісці.

Здараецца ў следчай практыцы такое, калі без доказаў вядома, чаго трэба чакаць. Пачутая Лосевым бесклапотная гутарка ў рэстаране выдалася яму апа-вяданнем сведкаў пагоні сышчыка за Марыяй Грыгатовіч. У правай частцы патыліцы свідраваў яму галаву колкі боль, які ўсё мацнеў. Гэтак заўжды ў палкоўніка, калі інтуітыўнае прадчуванне праўды пераходзіць у перакананне. «З праўдай, быццам з задніцай — кожны сядзіць на сваёй», — пакпіў з сябе даўно дзесьці прачытаным.

Дэпеша ў Саколку: накіраваць казацкія патрулі на дваццаць пяць кіламетраў у глыб лясоў ад населенага пункта Махнач; падазронах асоб скіроўваць у Саколку дзеля апазнання.

Палкоўнік Лосеў выехаў туды сам.

Перад ад'ездам лепшых сышчыкаў адкамандзіраваў ён спецыяльна на высочванне таго мужчыны, што заходзіў у кватэру Марыі Грыгатовіч на Зарачанах. Усё паставіў на адну карту.

Выехаў строга сакрэтна.

10

Дзень прайшоў на рыхтаванне начнога паходу.

Грыгатовіч пацыравала і стараватую хусту, у якой мелася ісці.

Вільдовіч не адзваўся да яе. Ён агледзеў зброю, лазіў на гарышча, наводзіў лад у каморы.

Не паказваліся яны на панадворку.

Дачакалі вечара, добра пахмурнага і цёмнага. Навокал — неверагодная ціш. Крокі чуваць ажно ў небе!

— Мы нічога не бачым, і нас не бачаць, — па-жартаваў Вільдовіч. Яму камень адлёг ад сэрца.

Не паспелі дабрацца да ўскраіны лесу, як далёка за вёскаю, на гасцінцы, заржалі коні і ўзвілася казацкая лаянка.

— Патруль, — Вільдовіч пасыкнуўся пра нешта сказаць Марыі, але маментальна раздумаў. Скінуў з пляча стрэльбу. — Шпарчэй крок! — засоп ён.

Грыгатовіч не адставала ад яго.

Па твары секла абледзянелае голле. Праходзілі цераз арэшнік — у напрамку ельніку, што за беласнежнасцю чарнеў, як бяздонны абрыў.

З-пад ног схапіўся заяц, запішчаў па-дзіцячаму. Пад сасновікам завуў воўк, цягнучы сваю страшную песню. А мо там цэлая гання?! Марыя Грыгатовіч адчула, што ў яе цячэ па спіне пот і прыліпае да цела бялізна.

Наперадзе бяспечна маячыў стары ляснік. Раптам, дзесьці перад ім, узняўся грукат ды гуканне, ажно лес загайдаўся.

— Цьфу, каб вас халера пабрала! — вылаяўся ляснік. Ён абмяк, абціраў лоб. — Змучылася, пані? — запытаў яе.

Не магла аддыхацца.

— Хо...

— Адпачнём во тут, — ён зайшоў пад нізкую яліну, пад якою цёпла прэла кастрыца. — Сядаць нельга, — не вытлумачыў чаму. — Крышку пастаім і пойдзем...

— Дзікі?

— Ага, заселі на зіму.

— Хо, горача!

— Мароз, суха.

— Хмарыцца — на змену пагоды.

— Як адчуваеце сябе? — лесніку, пэўна, сарамнавата ад таго, што і сам перапужаўся.

— Вытрываю, — запэўніла яго. — Бадай, недалёка? — Яна мела на ўвазе адлегласць да Васількова.

— Го-го... — ляснік выразна махнуў рукою. — Дзе Махнач, а дзе Васількова!

У бок Верхлесу загрымелі стрэлы, два, адзін за другім. Затым — зноў адзін. І яшчэ — адзін. Вецер ішоў гарою, здзімаў у нетры накоцістае рэха.

Спыніліся, услухоўваючыся.

— Паўстанцы? — Марыя Грыгатовіч не мела нагоды пабыць у паўстанцкім лагеры. Адноўчы Макарэвіч абяцаў ёй гэта...

— Не, дарагая, — запярэчыў ляснік. — Не так гучаць паўстанцкія стрэлы.

Павярнулі яны ў стары лес.

Ногі, якія балелі ў Марыі пасля ўчарашняга пераходу з Махнача, зноўку былі спраўнымі.

Праз нейкі час выйшлі яны на прагаліну. Зоркі штораз загараліся ў разрывах хмараў, і час ад часу звысоку пасміхаўся ўсёвідущы месяц. Пушча западалася пад зямлю, высоўваючы на паверхню пакудлачаныя верхавіны. Адсюль да лугоў Сакалды, як кажуць, рукою падаць.

З рэчкаю — не так трывожна.

Каб шчасліва!

Каб перастаў свяціць месяц.

— Госпадзі! — выбухнуў енкат — проста перад імі. Хтосьці хрыпеў, быццам яго душылі...

Пацерпянела скура.

Ляснік прысеў за елачкі, даючы Марыі знакі рукою, каб зрабіла тое ж. З гушчару вываліўся чалавек і распластаўся з раскінутымі рукамі. У яго падкурчылася адна нага.

Вільдовіч, са стрэльбаю напаягове, наблізіўся да ляжачага, павярнуў яго на плечы, снегам выцер яму закрываўлены твар, расшпіліў паліто, адрываў кавалкі бялізны, каб перавязаць рану.

— Жывы? — апамяталася Марыя.

— Націрайце яму снегам шчокі, вушы, нос, — загадаў ёй.

Калелі пальцы. Незнаёмец загарыў з гарачкі. Марыя Грыгатовіч углядзелася ў ягоны твар — як бы не чужы... «Ах!» — войкнула яна, заціснула зубы.

Паранены выдыхнуў выразныя словы:

— Напалі! Напалі!.. Верны след... домік лесніка... — трызніў ён. — Домік лесніка... Хутчэй!.. Скараэй!.. — закрычаў. — А-а-аа-а... Больна! — вочы каціліся ў яго пад лоб. — Гаспадзін начальнік... — усё па-руску. — У Святаянскіх мурах тайна тайных!.. Там! Аціх.

Ляснік сказаў:

— Скончыўся, сабака!

Ён здагадаўся, хто гэты чалавек.

І яна ўжо ведала.

— За вамі сачылі? — запытаў у яе амаль пагрозліва.

Не адразу адказала:

— Думала — уцякла ад яго...

— У ночы ён быў ля хаты. У садку.

— Ён?!

— Так, — стары аглядзеў уважліва боты нябожчыка, потым з акасцяналай рукі вырваў рэвальвер. — Выстраліў ён чатыры разы, столькі, колькі мы чулі, — сказаў ляснік да Грыгатовіч. — Ён ад кагосьці бараніўся. Ад кагосьці, хто напаў на яго знянацку. Аслаб ад крывацёку, зблудзіў...

— Тыя стрэлы ад Верхлесу...

— З віленскай паліцыі, — ляснік, абшукаўшы труп, разглядаў знойдзеныя пры ім дакументы.

Цела завалаклі ў кустоўе, заграблі ў наслоенай гурбе, ваўкам на спажыву. Маўклівелі дрэвы.

Грыгатовіч прашаптала:

— Што цяпер будзе?

Вільдовіч, як бы ўспомніўшы нешта, амаль пабег па крывавай строчцы. Грыгатовіч задыхалася. Ён знікаў у праблісках ночы. Яна хацела закрычаць і не змагла; стыў голас. Пагразаючы па пояс у грумаках, Марыя з намаганнем валаклася следам за ім, абціраючы з ілба клейкі пот. Потым ужо не мела яна сілы падняць вачэй — бачыла чорныя крапінкі, што фастрыгавалі снег. Раз і другі закруціла ёй у галаве. Шчасце, што навокал — елачкі і ёсць за што ўхапіцца, каб не ўпасці ніцма. Знямоглая, брыла яна праз пуш-

чу, убраную па-зімоваму, трацячы надзею на тое, што калісьці выйдзе з яе. Падала, давячыся пухкім снежным пылам, густым, і кашляючы да болю ў грудзях. Баялася беспрытомнасці, лёгкай, але бяссэнсавай смерці. «Пугачоў у лесе няма, — трызніла. — Пугачоў у лесе няма... Я больш не магу! Я ж слабая жанчына!.. Злітуйся, лесе, нада мною. Лесе дрымучы, дрэвы чорныя, ночка цёмная!..»

На лесніка наткнулася Марыя Грыгатовіч, як на адзінокае дрэва ў полі падчас завірухі.

— Божа мой! — каля яго ляжаў чалавек. На месячных пацёрках марозу блішчаў нож, ля расшчэленай правай рукі, пажайцелай. Ляснік, без шапкі, натхнёна хрысціўся.

— Дзядзька з Махнача, — прарвалася ў яго. — Не пакінем яго тут. — Вільдовіч падняў чалавека ў кажусе. Ягоны нож засадзіў сабе за пояс.

— Божа, чаму гэта так трэба, каб людзі гінулі за праўду?! Чаму гэта столькі бязлітасці ў праўды? Чаму свет належыць да забойцаў? Божа, чаму?..

— Перастаньце, пані!

— Калі за праўду трэба забіваць, дык ці ёсць яна? Ці не выдумка гэта?..

— Перастаньце, кажу! Такая праўда, якія людзі, што ўстанавілі яе! Дапамажыце мне, пані...

Налева адсюль прасціралася паляна. Рушылі яны туды, спадзеючыся знайсці там арэшнік або бярэзнік, каб наладзіць пасцелішча з аглабінамі, на якое ўсклалі б забітага дзядзьку і завезлі б яго ў ціхае ўрочышча...

Ад пахвіны цераз жывот да грудзей рассёк Грыгатовіч рэзкі боль. Яна перамагла сябе.

— Ціха-а, — ляснік супыніўся. Нябожчыка, якога неслі ўдваіх, апусцілі на гурбу снегу.

У насяярожанай далечыні гучала казацкая каманда. І бліжэй.

11

У Вільні сышчыкі збіваліся з ног: мужчына, які заходзіў да Марыі Грыгатовіч, прапаў, нібы выдумка.

У той жа час уздоўж гасцінца ад Гарадка ішоў лесам Макарэвіч. Ва ўрочышчы Перацёсы падзьмула адліжным холадам, і трэба было паставіць каўнер у кажусе. Гэта абмяжоўвала чуйнасць.

Нікога нідзе.

Цяжка ўявіць сабе нешта болей сумнае, чым імгла ў лесе, што бадзьецца па прасеках ды пералесках і якой няма чаго рабіць. Яна прыносіць пахі кастрыцы. Як жа жыць у суседстве з такою імглою?

Раніцай, слухаючы апавяданне каваля ў Пілатоўшчыне аб павешаных сялянах, замешаных у паўстанні, якіх выдалі іх суседзі, Макарэвіч думаў аб складанасці становішча. Аб тым, што патрэбны ўсё-такі невялікія атрады. Яны павінны хавацца па сухіх грудках, пабудоваўшы на іх падземныя кватэры — пад карэннямі дрэў, паблізу крынічак. Ваяваць трэба не бітвамі; народ яшчэ не даспеў да ўсеагульнага парыву. Вайну неабходна расцягнуць на гады...

Прамчалася вавёрка, спуджаная чужым трэскам, нырнула ў яліну. Ён, выхапіўшы пісталет, прысеў за ядлоўцам.

Трэск набліжаўся.

З зараснікаў высунуўся зубр — пакіраваў у лагчыну. Важна, не азіраючыся.

Кароткі дзень хмурыўся і вечарэў. Макарэвіч разлічыў, што ля Плябанаўшчыны прыойдзе пасля таго, калі ў гаспадарках закончаць догляд жывёлы і па хатах пачнуць класціся спаць.

Ад Плябанаўшчыны да Крынак — высечаны лес. Далей — двор, у якім можа быць казацкі патруль. Да пуні Антошкі Яновіча, відаць, найбольш бяспечна будзе прабірацца полем. Каля парабкоўскіх хацін.

І цераз азярышча.

Калі ўсталюецца ноч...

Дабраўся ён да пуні бадай апоўначы. Заснуў у адзенні. На коратка. Прачнуўся пры першых пеўнях, успацелы, даходзіў да памяці пасля жаклівага сну: ваўкі адбегаліся ад яго ў Лапіцкія яры. Пеўні спявалі ўсё гучней, іх галасы зліваліся ў хор. «Было б мо і лепей, калі б замест Грыгатовіч паехаў я, — усумніўся Макарэвіч. — Пераканалі мяне, што там можа быць небяспечна. Што не маю права рызыкаваць сабою ў ваколіцы, у якой ужо вядомы я з выгляду. — І разважыў: — Зрэшты, Марыся атрымала самую бязвінную місію, якая толькі магчыма ў нас у час падрыхтоўкі...»

Штосьці пасыпалася збоч. Ад пранырлівай мышы? Намацаў снапок, якім быў застаўлены ўваход у гэтае

логава ў застаронку з сенам. Поўзала сцюжа, хапала за пальцы. А пеўні крычалі, як бы на трывогу. Лямантавалі, як усё роўна папярэджвалі пра небяспеку...

Ваўкі адбегліся...

З логава Макарэвіч залез у патайны пераход ад азярышча. Выйшаў на свежае паветра. Ля сцяны пуні шахацеў трыснёг, высокі, бы мак. Наваколле ў тумане падвойвалася.

За рогам — чутней: па вуліцы нехта ідзе. Галасы пеўняў заціхалі на Акопах і Пагулянцы, як адбой заўчаснай панікі.

«Да раніцы яшчэ пасплю, — Макарэвіч вярнуўся ў схованку. — У такую непагадзь смачна спіцца...»

У яго сны прыйшла далёкая зіма ў дзяцінстве, як першы снег. З чарадою аднагодкаў ганяўся ён ад Мастаўлян да Свіслачан, цераз багну каля Свіслачы, на якой гнуўся лёд ды патрэскваў маланкаю ў заполлі. Цешыцца не нацешыцца!.. Каваль Клімовіч рабіў чарадзейныя каўзачы! «Табе, Макарэвічык, зраблю адмысловыя», — абяцаў каваль, чамусьці ўжываючы гэтае чужое прозвішча...

Аклікнулі:

— Макарэвіч!.. Ма-ка-рэ-ві-іч!..

Ён разявіў рот, каб запырэчыць: «Які я вам Макарэвіч? Хто вам гэта наплёў, што я з'яўляюся якімсьці Макарэвічам? Га?!»

Адагнаў ад сябе сон. Выплываў на паверхню свядомасці і ўбачыў, як перад ім вялізнаю куніцаю стаіць Антошка Яновіч. Яго губы варушацца:

— Пан Макарэвіч! Уночы хадзіў жандар!

— Праводзіў вобыск?

— Не, — адказаў Яновіч. — Хадзіў па вуліцы, нюхаў. У шаўца Антыфона браў ён лучыну, — паведамляў. — Кажуць, з Саколкі прышлюць роту войска!

— Адкуль гэта вядома?

— Нібы казакі так казалі, купляючы ў Крынках авёс... Казалі: цяпер мы вам пакажам!

— Хваліцца наогул той, хто слабейшы.

— Але. Ём здаецца, што век тут гойсаць будуць, — у яго, Антошкі, заўсёды было адчуванне вечнага. Такога чалавека нельга ні ўсхваляваць, ні запалохаць.

Развіднела.

Антошка прынёс ежы на цэлы дзень.

— Хто не адпачывае, той і не працуе, — пакінуў ён Макарэвічу разумны пажартунак.

Створаная ім сетка разносчыкаў паўстанцкіх лістовак і газет засталася некранутаі. Арышты прайшлі бокам. «Мужыцкую праўду» можна будзе дастаўляць у Гаркавічы цераз Кішкялёў, у Сухінічы цераз Цілюльку, у Астравок цераз Кулакоўскіх, у Піражкі цераз Жукоўскіх, у Гураны цераз Міраноў, у Плянты цераз Пракопчыкаў...

У Вільню вярнуўся Макарэвіч назаўтра: да станцыі ў Гродна даехаў ён з абозам яўрэяў-гандляроў, якія цераз Разбойнік і Служкі везлі мануфактуру Ліпхарта. Гаварылі яны, што па лясках хаваецца вялікае беларускае войска, якое рыхтуецца выглуміць — увесну — наезнікаў.

Макарэвіч у задуменні ўслухоўваўся ў іх неасцярожную гутарку.

«Паўстанне, праўду кажучы, толькі павінна пачацца, — думаў ён. — Без шляхты! Яе ўдзел — гэта катастрофа ўсёй справе. Мужыкі не пойдучь за панамі ў лес, бо і чаго? За панскую свабоду змагацца? Сапраўдная свабода — гэта такая свабода, у якой не будзе ні паноў, ні цара. У якой усе будуць роўныя. Божа, якая складаная сітуацыя: з аднаго боку цар дае сваю свабоду, з другога — паны даюць сваю, як бы лепшую ад царскай, — сумна ўсміхнуўся. — А мэта ў адных і ў другіх адна і тая ж: утрымаць уладу! Трэба арганізоўваць народнае паўстанне. Што гэта значыць? Калі супроць паноў, то і супроць цара. Ці не занадта, як на магчымасці беларусаў? Мо спачатку выбраць меншае зло — падтрымаць паноў? Утопія! Польская справа — гэта наша справа? Не, нічога не выйдзе з таго... Ключ да становішча — у сітуацыі агульнарасійскай. А там рэвалюцыйнасць паменшала, ідзе на спад. Чарнышэўскі ў астрозе... — Праехаў казацкі патруль, возчыкі паціхлі. — А што, калі стварыць шырокую і адпаведна засакрэчаную паўстанцкую сетку з заданнем праводзіць прапаганду і ўтрымоўваць невялікія ўзброеныя групы? Рэжым, Мураўёў і яго генералы рвуцца да бітваў, да батальнага вырашэння пытання. А мы давай будзем пазбягаць бітваў, кусаць збоку, партызаніць. У нашу карысць працуе час. Так, час з'яўляецца самым магутным нашым саюзнікам. Рэвалюцыю рабіць — гэта перш за ўсё арганізавацца чакаючы. Гэта ўмельства чакаць. Замежная інтэрвенцыя, дыпламатычная, нам не патрэбна. Наіўныя дзюлера-

ны; кожная дзяржава, якая б яна ні была, вядзе перш за ўсё ўласную, дзяржаўную палітыку па прынцыпу: свая кашуля бліжэй да цела! Ідэалагічная салідарнасць — гэта ўсяго цёпленькі плашч у палітычную сцюжу. Так было, так ёсць і так будзе! Меха́ніка існавання дзяржавы, усё роўна што меха́ніка ў фізіцы — нязменная ў галоўных законах. Польскае паўстанне — гэта ўнутраная справа Расіі, казалі ў Пецярбурзе. Не без пэўнай рацыі... Аглядка на замежка — гэта шкодная тактыка. Можна сказаць, ашуканцкая! Не стануць жа дапамагаць нашаму народу прыгнятальнікі сваіх народаў на Захадзе...»

Вечарам у дзверы яго віленскай кватэры, што ў Святаянскіх мурах, пастукала стройная паненка. Гэта Яцына.

12

Саколка не спадабалася палкоўніку Лосеву.

Вячэраў ён у паліцмайстра.

Папіваючы гарачую гарбату, вярнуліся яны да справы вярбоўкі Прончыка.

— Вы спрабавалі вербаваць Прончыка, папярэдне не высветліўшы акалічнасцяў забойства Панкевіча, — пасуровеў Лосеў. Паліцмайстар панурыўся. — Панкевіч быў выдатным агентам, пан паліцмайстар. Выказваюся так не толькі на падставе вашых рапартаў аб ягонай дзейнасці...

Паліцмайстар спацеў: «Хто ў мяне працуе для Лосева? Гэтаму хітраму, як чорт, палкоўніку! Хто гэта сочыць за мною?..»

Лосеў надпіў са шклянкі. Пацікавіўся:

— Вы ўпэўнены, пан паліцмайстар, што нічога не прапусцілі ў запісе сваёй гутаркі з Прончыкам?

— Абсалютна, пан палкоўнік! — паліцмайстру ўдарыла недарэчнае: «Няўжо Прончык з'яўляецца спецыяльным агентам палкоўніка для праверкі кадраў паліцыі?» На міг закруціўся ў яго перад вачыма цэлы пакой. Шырэй расставіў ногі.

У сталовым — жонка ціха і па-хатняму ляяла служанку, якая разбіла пасудзіну. У штгодзёншчыну паліцмайстар падышоў бы да яе са словамі: «Ну, хопіць, дарагая, хвалявацца з-за дробязі!»

— Мяркуючы па вашаму запісу, Прончык — гэта або дурань з халоднымі вухамі, або чалавек паўстан-

паў, школены ў метадах разведчай працы. Я асабіста схільны да другога варыянта. Ён — разведчык Духінскага.

Паліцмайстру калола ў баку.

— Магчыма, пан палкоўнік.

— Розніца паміж дурнем і шпіёнам такая, што шпіён робіць сябе дурнем, а дурань — не! — Лосеў нехаця частаваўся пірожным. — Кажаче, пан паліцмайстар, што Прончыка нараіў вам Панкевіч?

— Так, пан палкоўнік, — адказаў яму і са злосцю падумаў: «Сам жа падганяў мяне з гэтым Прончыкам: што з аб'ектам Ікс і што з аб'ектам Ікс?! Няхай удалося б, дык уся заслуга была б, вядома, не мая, а яго! Яго! Цяпер шукае вінаватых. Я не хацеў спяшацца гутарыць з Прончыкам, каб не зрабіць памылкі, але пан палкоўнік — што з аб'ектам Ікс?! Ну і вось як атрымалася».

— Не выключана і тое, што Прончык ведае таямніцу смерці Панкевіча. Калі гэта так, дык гутарка з ім з'явілася памылкай. А гэта значыць, пан паліцмайстар, што мы раскрылі перад мяцежнікамі свае слабасці. Гэта значыць, што яны, мабыць, ведаюць аб тым, што мы дзейнічаем усляпую... Іншых кандыдатур у вас няма? — уставіўся ён у паліцмайстра: «Крыўдуе на мяне, гэты няўдаліца. Што ж — нармальна! Вінаваціць мяне перш за ўсё таму, што баіцца прызнацца ў няўдачы перад самім сабою, во! А гэта з'яўляецца ўжо недапушчальнай слабавольнасцю ў асобы на такім адказным месцы».

— Няма, пан палкоўнік, — адказаў: «З такім, як Лосеў, трэба гаварыць без лішніх слоў. Не ўцягвацца ў разважанні, бо затопча!»

— Мы аказаліся непадрыхтаванымі да выбуху паўстання, хаця даўно ведалі аб тым, што яно адбудзецца. І нават — калі! У нас, для прыкладу, няма сеткі даносчыкаў, па адным у кожнай, хоць большай, вёсцы. Без іх мы глухія, значыць — і сляпыя. Чаго мы варты, пан паліцмайстар, без народных памочнікаў? — кпіў Лосеў. І зноў сур'ёзна: — Вам патрэбны матэрыялы, якія кампраметуюць Прончыка.

— Ведаю, — не стрымаўся паліцмайстар.

— Дык дазвольце запытаць, адкуль залезла вам у галаву надзея, што Прончык згодзіцца супрацоўнічаць з паліцыяй?! — вызверыўся палкоўнік, непрыемна

ўражаны нецярплівым адказам паліцмайстра. — Няўжо вы паверылі ў байку пра канфідэнтаў-патрыётаў? Паліцыя, пан паліцмайстар, ёсць паліцыя. Існуе яна, дазвольце на крайнасць, дзеля таго, каб людзей, якімі яна зацікавіцца, ставіць у сітуацыі без выйсця. А мо вы разлічвалі на прастадушша Прончыка? — Лосеў расчырванеўся. — Што, пан паліцмайстар? — высмаркаўся: «Ён папамятацьмець мяне. Нашколю яго разумець мяне ў паўслове. Не ўдасца — выганю прэч. Цярпець не магу гэтых пласкалобцаў, усю гэту свалату, якая сядзіць ціхенька ды чакае, пакуль іншыя зрабяць за яе самую чорную работу. Не, брацец, прымушу цябе самога запэцкацца па самыя вушы!» — Мне здаецца, што...

— Панкевіч заручыўся! — паліцмайстар першы раз перабіў палкоўніка. Са страху. — Ён запэўніў...

— Панкевіч мог памыляцца. Вам, у Саколцы, павінна відаць усё шырэй!

— Простага чалавека, пан палкоўнік, няпроста зрабіць канфідэнтам. Куды лягчэй — інтэлігента. Той мае што траціць у выпадку адмовы...

— Усё залежыць, пан паліцмайстар, ад умення і метадаў. — Лосеў хліснуў каньяку. — Не ўздумайце губіць Прончыка, бо такім чынам дакажаце паўстанцам, што мы бездапаможныя. Адносна ж месцазнаходжання «Мужыцкай праўды», дык я бачу неабходнасць...

Увайшоў афіцэр, які прынёс паведамленне аб тым, што за Верхлесам чулася страляніна. Падазроная, з рэвальвера!

Палкоўнік загадаў:

— Узмацніць патрулі ў раёне Верхлес — Сакалда, блакаваць броды! — І да паліцмайстра: — Паедзем у той Верхлес, прыгледзімся зблізку. — Ён любіў слоўца «прыгледзецца».

Жонка паліцмайстра падрыхтавала на дарогу ежу.

— Ох, гэтыя мяцежнікі! — яна хацела сказаць, што шкадуе добра пачатага вечара. Перапынілася гутарка, ад якой, мабыць, залежала б далейшая кар'ера мужа... Лёс паслаў у іх парогі высокага начальніка, і было б неразумна не выкарыстаць гэта. Праклінала: «Божа, як доўга яшчэ будзем сядзець мы ў гэтай паўвясковай Саколцы?!»

— Вы лішне клапаціцеся, шаноўная пані, — гаварыў палкоўнік Лосеў да прыгожай жонкі свайго падначаленага. — Мы не будзем там доўга. Прытым, пэўна, мужыкі не стануць частаваць нас чаем, — зарагатаў. — Таму і вернемся ў гэты ўтульны дом, які пані стварыла з зайздроснай сардэчнай цеплынёю, — гаварыў, а думалася: «Я пляту гэтай курачцы-дурачцы такое, што і вушам сваім не верыцца!»

За вокнамі заржалі коні.

— Калі ласка, пан палкоўнік, — паліцмайстар падаў яму футравае паліто.

Апрануліся.

Паехалі галопам.

У полі — снегу каню па живот.

У вёсцы — бяжуддзе. Жандары прывялі мясцовага лесніка, які нічога з сэнсам не сказаў. На пытанне, ці чуў ён страляніну і ў якім квартале пушчы магла яна быць, закруціў галавою: не, не чуў; мо стралялі тады, калі спаў...

Раскватараваліся ў багатага гаспадара — у смуродзе ад кажухоў, нямытых гаршкоў ды невядома чаго яшчэ. Палкоўнік дастаў насаваю хустачку, падаслаў ёю месца на лаве. Пальчатак ён не скідаў з рук.

Паўстанцы да ненармальнасці шляхетныя, падумалася яму. Змагаюцца яны не на жыццё, а на смерць дзеля поўнай волі гэтым чалавекападобным стварэнням, якія ў сваёй дурноце не супроць і прадаць абаронцаў! Хто найбольш даносіў пра паўстанцкія атрады ў лясах? Сышчыкі? Якраз не. Не сышчыкі, бо яны мала ведалі, але — мужыкі! Тыя, за якіх волю аддаюць жыццё шляхцюкі з універсітэцкімі тытуламі. Адукаванцы, такая іх маць! — палкоўніка, калі ён быў маладым, не прынялі ва універсітэт, меў слабыя ацэнкі. Мо праз гадоў сто паўстанне гэтакае мела б сэнс? За столькі часу нават і ў мужыцкім чэрапе нешта зварухнецца, прасвеціцца шчылінкай разумення чагосьці... Зрэшты, я не разумею, як можна ладзіць паўстанне, не мабілізаваўшы гарадоў? Аб сіле эканомікі і нацыі гаворыць горад, а не глуш!

Патрулі вярталіся з нічым.

— Пан афіцэр, у нас паўстанцаў і зроду не было! — прысягаўся гаспадар. — Гэта шляхта ўсё чагосьці хоча — і ў трыццатым годзе, і цяпер, каб на яе зараза напала! Усё дураць мужыку галаву — адны святою

Польшчаю ад мора да мора якогасьці, а іншыя зноў воляй, можна сказаць, разбойніцкай, хай бог сцеражэ...

— Хто менавіта? — строга спытаў Лосеў. Паліцмайстар толькі насупіўся.

— Я так, увогуле, пан афіцэр, чуў...

— Ад каго?

— Ну, летам прывалаклася ў Верхлес адна банда, сагнала народ, мяне схапілі ў сваё гэтае войска, але я іхняга начальніка пацалаваў у боты, і ён адпусціў мяне, нават, за выбачэннем, нагою ў сраку даў мне і крыкнуў: «Вон, нявольнік!» Людзі разбягаліся хто куды...

— Хто быў у гэтай шайцы?

— Не ведаю, паночку. Дальбог!..

Познім ранкам прыбыў малодшы афіцэр паліцыі з Саколкі і, у прысутнасці палкоўніка Лосева, дакладваў паліцмайстру, што за мінулую ноч нічога не здарылася на службе. Нічога вартага ўвагі. Ён прывёз кошык з харчамі, ад жонкі паліцмайстра. У ім знаходзіўся французскі каньяк. «Адкуль яна дастала яго? — здзівіўся паліцмайстар. — Ажаніцца — гэта тое, што ўсё здзіўляцца...»

Лосеў быў заняты сваім: «Значыць, сышчык не ўстанавіў сувязі — ні з саколкаўскай, ні з беластоцкай паліцыяй. Яго, магчыма, няма жывога або, паранены і ў няволі, прызнаецца ён у даверанай яму таямніцы, ратуючы сваю галаву. Яны, сышчыкі, занадта ўпэўнены ў непарушнасці Расійскай імперыі і ў безнадзейнасці паўстанцкага парыву, каб, апынуўшыся ў крытычнай сітуацыі, моцна трымаць язык за зубамі...»

Палкоўнік стаў і прайшоўся з кута ў кут.

— Перакусім, пан палкоўнік, — у паліцмайстра па-курунаму збянтэжаныя вочкі. Ён балванеў.

— Бадай, варта, — з сімпатыяй адгукнуўся Лосеў. Зняў пальчаткі.

Ён нешта вырашыў.

13

— Дзельны быў з яго чалавек, — сказаў Вільдовіч. Грыгатовіч панікла. Яна ўяўляла сабе, што гэта было б, калі б не дзядзька з Махнача, які, вяртаючыся дамоў, заўважыў сышчыка, сачыў за ім і, урэшце, забіў яго, прытым сам загінуўшы.

— Як мы пахаваем яго?

— Не трэба! — буркнуў ляснік.

— Як гэта — не трэба?! — здзівілася яна.

— Не трэба! — стары заплакаў. Не чула ягонага плачу, але ведала: ён плача. Мужныя плачуць нема...

Труп нёс ляснік на плячах.

Выйшлі на край бору: на белай роўнядзі курапатчыным вывадкам прысела вёска. Да першых яе хацінак дабег казацкі галоп. І выбег з другога канца — пахрыпацеў удалечыню.

Труп нябожчыка схавалі высока ў стозе сена на замёрзлай дрыгве.

— Вярнуся і тады пахаваю яго, як чалавека, — ляснік паправіў вопратку на сабе. — Загінуў ён не на тое, каб вы трацілі час! — з рук Грыгатовіч узяў ён стрэльбу. — Ідзём!

На другі бераг рэчкі перабраліся цераз лёд, які патрэскваў над глыбінямі. Ляснік меў рацыю: трэба спяшацца! Паліцыя ведае пра Макарэвіча — іначай не было б сышчыка...

Зноў пачулася казацкая каманда.

— Шукаюць таго падлу, — загаварыў Вільдовіч.

Папраўдзе, дык ён толькі здагадваўся так. Але трэба было нешта гаварыць, каб падагнаць сябе і дзеўку, якая ўжо ледзь трымалася на нагах. Паўтарыў ёй: — Памятайце: «Пугачоў у лесе няма». Перадайце таксама і пра тое, што пачулі ад сышчыка, асабліва пра...

— Добра, — не дала яму дакончыць. — Я ўсё перадам, будзьце спакойны.

Больш яны не гаварылі.

Пад Васільковам апынуліся на досвітку.

Пайшла яна да паўстанка, прыгорбленая ды адзінокая, крокам безнадзеі; дарогаю, па якой ніхто не ехаў, не ішоў; да будынка, што прыгаіўся за пачарнелымі дрэвамі, таполямі пад пацямнелым небам. Жадала сабе, каб дарога гэта не мела канца. І не магла яна зразумець таго жадання: «Таму, што я да паўсмерці стомленая. Таму, што я па-нялюдску змучаная!..»

Праз якую-небудзь гадзіну з боку Беластока загуў цягнік, віленскі.

Ад'ехала ім, бачачы ў акне лясок, у якім — гэты стары ляснік. Акунулася Марыя ў дзіўны спакой, такі, якога дагэтуль не спазнавала. За ёю заляснуліся дзве-

ры чагосьці, што ўжо не вернецца. Трывогі? Смяротнай боязі? Рызыкі? Яна перайшла бар'ер сваёй вытрымкі.

Ёй не ўдавалася нават прыдрамаць. Усяго праз некаторы час пачалі далятаць да яе свядомасці іскаркі радасці ад выратавання. І ад таго, што вязе яна важныя звесткі. «Хто будзе гэты стары? Ляснік. Ці ў яго ёсць сям'я? Ці выратуецца ён? — у нагах аж гуло ад шчымлівага болю. — Сышчык сачыў за мною? Чаму? Ужо раней была я пад інвігіляцыяй? Відаць, так. Хацеў ведаць, куды я паеду. Шукаў канцоў да Макарэвіча? Высачылі ўжо і яго? Ведаюць аб ім? Ах, чаму гэты цягнік так памалу валачэцца?!» — хвалявалася Грыгатовіч.

Калі заехала ў Вільню, зразумела з усёй яснасцю: ёй нельга ісці на сваю кватэру!

Дзе шукаць Макарэвіча?

Блукала па вуліцах ды завулках з надзеяй выпадкова сустрэцца з ім. Баялася, што нарвецца на сышчыка, які ведае яе. За Макарэвіча яна не так баялася: ён не стане падыходзіць да яе кватэры, убачыўшы, што рагавое акно — заслонена. Відаць гэта аж ад пякарні.

Мела грошы. Заначавала ў гасцініцы Пузыны.

14

На восьмай вярсце ад Верхлесу патрулі, нарэшце, знайшлі месца начной страляніны.

Па крывавым ружанцы дайшлі яны і да трупам. Да яго падбіраўся ўжо ліс.

Палкоўнік Лосеў пазнаў у нябожчыку сышчыка — глядзеў на яго, не злазячы з каня. Дастаў аловак і паперу і нервова напісаў адкрытым тэкстам: «Адначасовыя рэвізіі па ўсіх з прозвішчам Вітажэнец. Прыезджаю. Лосеў».

— Пашліце, калі ласка, афіцэра з казакамі ў Саколку, — звярнуўся да паліцмаистра. — Тэрміновая дэпеша, — падаў яму картку.

— Ёсць, пан палкоўнік.

Уздыбілі коней.

Трыумф павіснуў на валаску!

На адпачынак затрымаўся Лосеў у леснічоўцы Копная Гара: збіраўся з думкамі. Абступалі яго сумненні:

«Што будзе, калі сярод наарыштоўваных не знойдзеца таго, аб якім чуў Парфіяновіч? Або якога бачыў той сышчык, што сачыў за кватэрай Грыгатовіч? Поўны правал?! Прытым трэба таксама дапускаць і тое, што нейкі Каліноўскі не з'яўляецца стаўкай паўстанцкага руху, аб чым, магчыма, Парфіяновічу было лепей вядома. Людвіг Дзічкоўскі, арыштаваны начальнік Ковенскага ваяводства, называючы Кастуся Каліноўскага галавою беларускага паўстання, мог, вядома, такім чынам затойваць зусім каго іншага — або, звычайна, памыляцца...»

На дзядзінцы, ля калодзежа, казакі паілі астыўшых коней.

Палкоўнік падумаў нават і аб тым, каб адклікаць дэпешу, пагнаць у Саколку пасыльнага, каб... «Эх, няхай будзе тое, што мае быць! — ныла яму ў скронях. — Я забыў загадаць аб арышце Грыгатовіч. Гэта за ёй ехаў наш сышчык, адзін з лепшых, і — праўдападобна — яна стала прычынай ягонай смерці... Арыштаваць Грыгатовіч? Няўжо яна настолькі наіўная, каб, адкрыўшы, што мы сочым за ёю, цяпер ісці на сваю кватэру? Хто лічыць, што вораг заўсёды дурнейшы, той не павінен працаваць у паліцыі. Зрэшты, бываюць на гэтым свеце ўсялякія цуды... З Грыгатовіч — паспеем. Яна тут — пешка! А якой гадзіне наступны цягнік у Вільню?..»

Данеслі, што ў стозе сена ля Сакалды знойдзены труп старога селяніна, невядомага. Загінуў ён не пазней, чым праз суткі. Сляды ад таго месца вядуць у напрамку Васількова.

— Няважна! — Лосеў усахпіўся, каб ехаць. — Кая! — Апануўся: «Выехала ў Вільню... З Васількова. Яна ўжо ў Вільні!» — нацягнуў пальчаткі. — Пан паліцмайстар — у Саколку!

«Як дашукацца клубка паўстання, дастаць яго галаву?!»

15

Адам Вільдовіч не зыходзіў з гасцінца, з выбітых каляін, каб згубіць свой след. Кіраваўся ён у Супраслю, дзе ніхто не ведаў яго. Прайшоў праз мястэчка ў поўдзень, калі на вуліцах было найбольш людзей.

Засеў ён у кустах на пагорку, паблізу Цілічанскай дарогі, адкуль добра праглядаліся наваколле і блізкія завулки.

У адвечорак з'явіліся ў Супраслі казаки і жандары з пагоні. Яны перапынялі пракожых, распытвалі. Пра яго!

«Дудкі вам!» — Вільдовіч пачысціў стрэльбу, якой дасталася за ўсю гэту вандроўку. Андрушку Гіміка з Махнача ён ужо не пахавае. Слушна меркаваў Вільдовіч, што назаўтра пачнецца дакладнае асочванне жандарамі ўсяе ваколіцы, дзеля далейшай пагоні. Узіму гэта няцяжка.

Забіўся ён у дрымучыя нетры, вымасціў сабе логавыя з яловых галінак. Расклаў агонь; грэўся, а ў поблісках ад агню таемна мільгацеў на яго далоні «Сярэбраны яздок».

Меч кідаў бліскавіцы!

Ляснік не спаў.

Ноч, як родная маці, дарыла яму супакоенне. Пасавінаму рассеўшыся ў верхалессі, чуйна дапільновавала яна цішыні. Лесавік, прысаромлены буянствам, не падаваў голасу.

Узвышалася невялікае зарыва над гэтым месцам, быццам пачатак цуду...

Стары чалавек час ад часу думаў. Чакаў, пакуль месяц выкаціцца на сярэдзіну неба, бы добры спадарожнік.

У Беласток дайшоў Адам Вільдовіч раніцай. Прыхваўшы ў знаёмага яўрэя стрэльбу, ён наняўся за пільшчыка. У купца, ля Старабаярскай. Каб перачакаць!

16

Снілася ёй, што напаткала Макарэвіча ў завулку Латок. Але яна, Марыя Грыгатовіч, адступілася назад. Адалаялася і адалаялася ад яго.

Макарэвіч махаў ёй рукамі: Марыся, Марылька, Марысенька!..

За яго плячыма бялеў твар сышчыка, закрываўленага, які смяяўся застылай усмешкаю. Аднекуль з'явіўся дзядзька з Махнача, які неспадзявана расплюшчыў адно вока і па-змоўніцку маргнуў ёй, Марысі, каб уцякала! Ажно ўсумнілася яна ў Макарэвічу: а ці ён гэта, а ці не? Хтосьці схапіў Грыгатовіч за локаць.

Беспрытомна азірнулася; стары ляснік з дакорам глядзеў ёй у вочы: чаго маўчыш, дзеўка? Кажы яму! Ступіла да Макарэвіча: ах, што добрага я зрабіла?! Вока сышчыка аджыло ды заўглядалася ў яе. Яна адварнулася. Макарэвіч сам падбег да Марыі, з вуснамі, прагнымі навіны. Тады сказала яму, ціха-ціхенька: «Пугачоў у лесе няма. За вамі сочаць. Ратуйцеся!» Адказаў: «Ведаю. Такая пара ўжо настала, Марыся». Крыкнула: «Ратуйцеся!..»

Прачнулася яна з болем галавы. За дзвярыма нумара, у калідоры, гарлапанілі п'яныя мужчыны. Спрачаліся.

Неяк па-будзённаму схаянулася, што сёння дзесятага лютага. Падлічыла, колькі ёй гадоў...

На рынак выбралася яна позна (ён любіў заходзіць сюды). Ля вазоў узбуджана гаманілі — сяляне і мяшчане. Штосьці здарылася?!

Прыслухалася: уночы схапілі галоўнага начальніка паўстання!

Балюча на душы.

Да Пузыны болей яна не заяўлялася; рэшту грошай прыхавала сабе на хлеб, самы танны, чорны. Шукала і шукала Марыя па Вільні постаці Макарэвіча.

Прадала кажушок, прадала хусту.

Начавала яна з жабрачкамі.

На Лукішскай плошчы паставілі за ноч шыбеніцу. Блакітны ранак над Вільняй.

Ля дамініканскай турмы — суровы вайсковы канвой.

Марыя Грыгатовіч, счарнелая, прытулілася збоку да натоўпу людзей, што ўсё сыходзяцца і сыходзяцца... Часамі нехта закашляе, суха, раз-пораз, быццам падаючы ўмоўны сігнал.

Адбудзецца пакаранне смерцю дыктатара паўстання ў Беларусі і ў Літве.

Завецца ён Кастусь Каліноўскі.

Народ маўчыць.

Роўна а дзевятай гадзіне расчыніліся турэмныя вароты. Кастусь Каліноўскі, з вайскавай пунктуальнасцю, рушыў у свой апошні шлях. Пад яго крокі, здавалася, ідуць шарэнгі стражы.

А на тратуарах — скідаюць людзі шапкі з галоў. Боты і вінтоўкі.

І плачуць.

Марыя Грыгатовіч закрыла твар рукамі:

— Гэта ж Макарэвіч!!!

Ашалелая, рынулася яна на стражу, з беспрытомным лямантам:

— Пусціце яго, каты! Пусціце-е-э-э!!!

Яе адштурхнулі; жандар тузануў за руку і адкінуў, абясіленую і гідкую. Аднаўзла яна, устала ды паплялася ў бок Зарачан. (Прыйшлі па яе, на кватэру, праз тры дні пасля: цывільны і яшчэ двое.)

Кастусь Каліноўскі ўрачыста як бы ўваходзіць у Вільню. Бледны, не мае сілы крыкнуць: «Хай жыве Беларусь! Хай жыве Літва!»

Ідзе.

З тратуараў слёзна кланяюцца яму ў пояс.

Крычаць:

— Кастусь! Наш Кастусь!!

Жандары варочаюць мызамі, каб накінуцца. Са звычкі, бо яны сённа на прывязі. Ім сённа нельга!

Адмераны крок.

На шыбеніцу — другога па богу ў покуце мужыцкай Бelay Русі. На шыбеніцу яе будучыню, каб больш ніколі не мела яе...

І зашчыміць сэрца, забяляць грудзі!

Хадзіў па задворках Беластока стары дзівак. Жыў ён з таго, што наймаўся пілаваць дровы. Апавядаў дзецям байкі пра караля Беларусі і пра «Сярэбранага Ездака».

Імчаў па дзіцячым свеце Сярэбраны Яздок, знішчачы паганых людзей.

— Дзядзьку, раскажыце нам байку пра «Сярэбранага Ездака»! — прасілі дзяўчынкі і хлопчыкі. І беглі яны ўхвост за старым.

Празвалі яго Сярэбраны Яздок.

Калі стары паміраў, хацеў ён нешта сказаць. З яго рукі выкацілася вялікая сярэбраная манета; упала ў шчыліну.

І як ні шукалі яе, ніхто не знайшоў.

Беласток, 1967—1976 гг.

ПАМЯЦІ СПРАВЯДЛІВАГА

Даследчык духоўных каштоўнасцей, назапашаных нашым народам, Адам Мальдзіс назваў Кастуся Каліноўскага другім пасля Францішка Скарыны беларускім адраджэнцам. Такая слухная думка пацвярджаецца і іншымі вучонымі. Віктар Дарашкевіч, да прыкладу, піша:

«Важна падкрэсліць: Скарына бачыў перспектыву развіцця кніжнай нацыянальнай паэзіі і ўвогуле літаратуры ў яе дэмакратызме, служэнні народу, набліжэнні да працоўных мас. Шлях да народа, які шукала і знайшла новая беларуская паэзія XIX—XX стст. у асобе В. Дуніна-Марцінкевіча, У. Сыракомлі, Я. Лучыны, Ф. Багушэвіча, К. Каліноўскага, класікаў Я. Купалы, Я. Коласа, М. Багдановіча, ішоў праз стагоддзі ад Скарыны.

Духоўная еднасць і пераклічка пачынальнікаў беларускай літаратуры XIX ст. са Скарынам прасочваецца і ў публіцыстычных творах, напрыклад, у публіцыстыцы К. Каліноўскага. Вялікі рэвалюцыянер-дэмакрат Каліноўскі ў апошнім лісце з-пад шыбеніцы пісаў: «Нямаш, браткі, большага пчасця на гэтым свеце, як калі чалавек у галаве мае розум і навуку. Тагды ён толькі магчыме жыццё ў багацтве, па праўдзе, тагды ён толькі, памаліўшыся Богу, заслужыць неба, калі збагаціць навукай розум, разаўе сэрца і радню цэлу сэрцам палюбіць».

Тая ж і ў Скарыны і Каліноўскага арыентацыя на культ розуму і навуку, паспаліты люд («раднаю цэлу»), пасмяротнае прызнанне заслуг чалавека».

А калі вы звернеце тэксты К. Каліноўскага з яго зваротаў да люду паспалітага з тэкстамі прадмоў ці пасляслоўяў Ф. Скарыны дзеля разумення тым жа людам паспалітым сэнсу Святога пісання, то адчуецца іх духоўнае сугучча. Прапаўведнік волі і роўнасці, народны будзіцель К. Каліноўскі магчыма і не чытаў скарынаўскіх першадрукаў (хаця ўпершыню іх выявілі якраз у Санкт-Пецярбургу). Перазовы — у генай пераемнасці пакаленняў. Такая ўжо «памяць крыві»...

Вось толькі некалькі скарынаўскіх выслоўяў: «...каб мы... усялякага труда і скарбаў для паспалітага добра і для айчыны свае не шкадавалі..., бо ад прыраджэння зьяры, што ходзяць у пустыні, знаюць ямы свае; птушкі, што лётаюць у ветры, ведаюць гнёзды свае; рыбы, што плаваюць па моры і ў рэках, чуюць віры свае; пчолы і тым падобныя бароняць вуляў сва-

іх, — таксама ж і людзі, дзе нарадзіліся і ўскормлены суць па Бозе, да той мясціны вялікую любоў маюць».

Таму зусім натуральным выглядае тое, што выдавецтва «Юнацтва» ўслед за кнігаю пра Скарыну («Слаўны сын Беларусі», 1994 г.) падрыхтавала і кнігу пра Каліноўскага («Жыві ў свабодзе!»).

Каліноўскі, сын Сымона, Вікенцій (Вінцэнт) Канстанцін паволі вяртаўся на мацярык роднай зямлі, да таго народа, за волю якога аддаў жыццё. Самі беларусы толькі 15 лютага 1916 года назвалі Каліноўскага сваім Героем, неад'емнай постаццю ўласнай гісторыі. Гэта было абвешчана Вацлавам Ластоўскім у артыкуле «Памяці Справядлівага», які ён пад псеўданімам «Сва-як» надрукаваў у віленскай газеце «Гоман».

Потым з'явіліся доследы Максіма Гарэцкага, Антона Луцкевіча, Івана Цвікевіча... Яська-Гаспадар з-пад Вільні, які меў яшчэ і такую прызўку — Васіль Світка, паступова ўсведамляецца як гістарычная асоба. Выпрацоўваецца пачуванне крэўнай еднасці з рэальным змагаром за справядлівасць. Этымалагічны змест імя Канстанцін утрымлівае такія азначэнні: Непакісны, Трывалы, Цвёрды. Нездарма сучаснікі і гісторыкі называлі Каліноўскага Літоўскім Маратам (літоўскімі, ліцвінскімі называлі беларускія землі). Дзеячы нацыянальнай публіцыстыкі ўводзілі ва ўжытак такія імёны для Каліноўскага — Касцюк, Костусь, Канстант, Канстантын, Кастусь. Апошнія імя прыжылося за ім навечна. Так чалавек, які «валодаў несакупальнай вытрымкай і не дазваляў схіліць сябе ні да якога згодніцтва...» (з успамінаў Ю. Яноўскага, сакратара паўстанцкага камітэта) — стаў для нашчадкаў сімвалам народнай нескаронасці, змагарнасці за чалавечыя правы.

Да таго ж, памяць пра паўстанне яшчэ жыла ў народнай свядомасці. Фальклорныя запісы, да прыкладу, узнаўляюць «Песнь на Божы час», дзе ёсць такія словы (пераробка да патрэбаў часу даўняй песні «І шуміць, і гудзе...»):

Божый час, божый час
Завернуўся для нас;
Мужык вольно стаў спеваці,
Годзі, годзі прападаці.
Гдзе не глянь, гдзе не стань,
Валачыцца пагань.
Выганіць нам ею трэба,
Каб за тое дастаць неба.
І хто пан — вон ад нас!
Ў божый час, ў божый час!
Бо мы роўныя з панамі,
Бо за вольнасьць ўсе с касамі!

У 1968 годзе ад Панізнік Альжбеты Фролаўны, 1888 года нараджэння, я запісаў у вёсцы Бабышкі Міёрскага раёна Віцебскай вобласці:

Пад Аршавай ёсць такое места:
там кіпеў крывавы бой.
Бой крывавы, пір багаты
не забудзем цалы век...

Калі я папрасіў бабулю прадоўжыць песню, яна не змагла. Як закляцце: век-стагоддзе, адведзенае на памяць, мінулася. А прадоўжыць гістарычную памяць не было каму...

Больш пашчасліла літаратурным творам, прывечаным паўстанню і кіраўніку змагарнаю справай на Літве-Беларусі — К. Каліноўскаму. Такія помнікі прыгожага пісьменства пачалі сваё жыццё яшчэ ў 20-х гадах, сярод якіх у першую чаргу трэба назваць п'есу Еўсцігнея Міровіча «Кастусь Каліноўскі» (упершыню пастаўлена 2 лістапада 1923 года — да шасцідзсятай гадавіны збройнага чыну). Змітрок Бядуля прарочыў спектаклю «значэнне эпахальнае». Янка Купала ў газеце «Савецкая Беларусь» пісаў, што п'еса «абячае стаць драматычным творам, які запануе ў гэтым сезоне». І далей, аналізуючы паасобныя сцэны: «Наша рэвалюцыйная моладзь, асабліва жаночая, так і кажа: «Тут далі б нам больш ад яго (Каліноўскага — Укл.) духу! Гэта хоць і патрасе нашыя душы, але які гэта быў бы святы, абнаўляючы агонь!» Свой водгук на драматычны твор Е. Міровіча Янка Купала закончыў так: «Моладзь павінна знаць тых, хто складаў галовы за волю працоўных Беларусі».

На сённяшні дзень Каліноўскіяна складае вялікую анталогію прэаціхных і вершаваных твораў. Зборнік «Жыві ў свабодзе!» — гэта першая спроба агляду творчых здабыткаў беларускіх пісьменнікаў. Кніга пра Каліноўскага прадстаўляе розныя жанры, але першыя старонкі ў ёй аддадзены ўзнаўленню спадчыны самога Ясыкі-Гаспадара — непаўторнага публіцыста, паэта. Не ўсё вернута з небыцця, не ўсё з выяўленага можна было прадставіць ў кнізе, абмежаванай памерамі. У зборніку — як заповет Каліноўскага — на суд чытачоў выносяцца яго ўзнадзейныя вершаваныя радкі, нумары «Мужыцкай праўды», трагічныя «Лісты з-пад шыбеніцы». Іх трэба ўспрымаць вачыма і сэрцам самога Кастуся, таленавітага аўтара, а не праз заангажаваныя акулеры ўзбуджанага прэпалахамі кнігалюба, ды яшчэ пад засьняю-абажурам з лямпаю пераменлівага накалу. Ісціна падпітваецца толькі сваёй боскаю святлівасцю. І не варта зашпорваць ісціну пры чарговых зменах «палітычнай сітуацыі». Ісціна не можа ўзбуджаць хоць-якія «анты-настроі». Іх пры жаданні могуць справакаваць добраахвоты-інтэрпрэтатары.

Мы ведаем лірычнага адрасата Кастуся Каліноўскага. Гэта Марыя Ямант — чарнабровая галубка вязня Вітажэнца. Зоркаю Венерай стала асуджанаму на смерць 26-гадоваму дзецюку анельская істота з райскага саду свабоды. Праз паўстагоддзе яшчэ адзін 26-гадовы паэт, Максім Багдановіч, таксама папле ў неба «пагляды свае». Такі ж самы змагар, гэтак жа асуджаны на смерць, хоць і сухотамі. Іх лёс падобны стаўся — і ў рыцарстве, і ў пасмяротнай славе.

«Мужыцкая праўда» пацягне на том «Выбранага» апантанага палеміста-асветніка. Тэксты ўзяты з хрэстаматы «Беларуская літаратура XIX стагоддзя» (1988 г.). Вячаслаў Рагойша, які адаптаваў іх для падручніка, так пракаменціраваў «Мужыцкую праўду»: «Гэта выданне — яскравы ўзор беларускай рэвалюцыйнай публіцыстыкі. Выходзіла нелегальна ў выглядзе асобных друкаваных адбіткаў (на адным ці двух баках папяровага ліста) лацінскімі літарамі. Усяго ў 1862—1863 гг. выйшла сем

нумароў газеты, кожны з якіх быў падпісаны псеўданімам К. Каліноўскага «Яська-гаспадар з-пад Вільні».

Газета ў даходлівай форме выкрывала грабежніцкі характар рэформы 1861 г., палітыку царызму на беларускіх землях, заклікала сялян да ўзброенага паўстання за зямлю і волю, за чалавечыя правы. Разам з тым ў ёй выявілася і пэўная абмежаванасць сялянскага рэвалюцыйнага дэмакратызму (неразуменне прычын узнікнення прыгоннага права, ідэалізацыя мінулага, усхваленне уніі).

Мова газеты народная, вобразная, багатая стылістычнымі фігурамі, эмацыянальная. К. Каліноўскі творча выкарыстаў стыль пашыранных у той час у Беларусі народных гутарак (непасрэдны зварот да адрасата гаворкі, гутарковыя інтанацыі, непасрэднасць выказвання і г. д.).

Упершыню на мове арыгінала газета цалкам надрукавана ў кнізе С. Агурскага «Очерки по истории революционного движения в Белоруссии (1863—1917)» (Мн., 1928). У перакладзе на рускую мову ўвайшла ў выданні: «Революционный подъем в Литве и Белоруссии 1861—1862 гг.» (М., 1964; № 1—6); «Восстание в Литве и Белоруссии 1863—1864 гг.» (М., 1965; № 7). Публікуецца па зборніку дакументаў і матэрыялаў «Prasa tajna z lat 1861—1864» (Wroclaw; Warszawa; Krakow, 1966, cz. 1, s. 320—329).

«Лісты з-пад шыбеніцы» ўзяты з часопіса «Маладосць». Іх падрыхтаваў да друку Язэп Янушкевіч. Мала хто быў знаёмы з «Лістамі» і турэмнымі паказаннямі К. Каліноўскага сярод вязняў з камер 37 года. А калі чытаеш «собственноручные» запіскі ахвяраў сталінскага тэрору, праз напластанні часу чуюцца тыя ж самыя «згукі Бацькаўшчыны». Няскоранасць духу лучыць «Лісты» з надпісамі на сценах Брэсцкай крэпасці, з перадсмяротнымі радкамі, пакінутымі ў гестапаўскіх засценках.

Згода Максіма Танка на перадрук яго паэмы «Каліноўскі» была атрымана ў дзень, калі ён, грузна абAPERшыся знясіленымі рукамі на стол, чакаў прыезду «хуткай дапамогі». Спачатку меркавалася даць урыўкі ў зборнік «Жыві ў свабодзе!». Максім Танк, узяўшы цяжкую галаву, напрасіў змясціць твор цалкам: «Дужа яна мне дарагая, паэма. Пісалася тады, калі было нялёгка змагацца за Каліноўскага...»

Мы выконваем пажаданне-запавет маркотнага Максіма Танка. Ён сам прайшоў праз змрочную лукішскую турму. Спадкаемца Каліноўскага мог прывідна бачыць, як піша Мікола Арочка — даследчык творчасці Максіма Танка, «тую вісельню, на якой царскія страпы на чале з Мураўёвым спрабавалі пятлёй перацяць, задушыць вялікую паўстанчую справу вызвалення роднага краю. Колькі на тым жа пляцы адскрыпела новых віселень, што забралі блізкіх таварышаў, паліткатаржан...» І далей — пра долю паэтаў Танка і Таўлая: «Яны, скатаваныя, змардаваныя, ахвярна палілі сябе ў сырых казематах з усведамленнем працягу гераічных спраў сваіх вялікіх папярэднікаў».

20 ліпеня 1936 года адбылася сустрэча Максіма Танка са сваім сябрам Мікалаем Дворнікавым — Гарасімам, які, ад'язджаючы ваяваць у Іспанію, падарыў паэту на памяць самапіску з пажаданнямі напісаць добрыя творы. Гарасім загінуў у баі з

фалангістамі, так і не паспеўшы ажыцявіць сваю мару: арганізаваць і ўзначаліць узвод імя Каліноўскага. У 1938 годзе Максім Танк выканаў просьбу сябра: напісаў паэму пра Каліноўскага. Уладзімір Калеснік, яшчэ адзін пранікнёны даследчык творчасці Танка, вельмі высока ацаніў яго паэтычны здабытак: «Па пераканальнасці ў перадачы атмасферы высакароднай ахвярнасці (...), паэма Танка не мае сабе роўных у беларускай літаратуры».

Аб гістарычнай пераемнасці нацыянальных гераічных традыцый думаў і Пятрусь Броўка, ствараючы свой верш «Кастусь Каліноўскі» падчас Вялікай Айчыннай вайны. Згадваў гэтае імя Кузьма Чорны ў публіцыстыцы ваенных гадоў. Што датычыць творчасці Петруся Броўкі, то ён, як адзначыў літаратурны крытык Міхась Ярош, «...тонка адчуў спецыфічнасць фальклорнай тыпізацыі, стварыў яскравы вобраз народнага заступніка». А «дабіцца арганічнага зліцця гісторыі і сучаснасці ў шырокім эпічна-былінным плане Броўку ў вершы «Кастусь Каліноўскі» дапамагла стыльвая традыцыя народнай творчасці, па-майстэрску выкананая паэтам».

Яшчэ адзін сын Сымона — Уладзімір Караткевіч, нашчадак шляхецкага роду, адзін з прадстаўнікоў якога непасрэдна ўдзельнічаў у паўстанні пад штандарамі Каліноўскага. Караткевіч таксама быў «хворы на сумленнасць і справядлівасць», і драматычным падзеям 1863—64 гадоў прысвяціў амаль усё сваё творчае жыццё. Яшчэ студэнтам Кіеўскага універсітэта збіраў ён матэрыялы для дысертацыі аб адлюстраванні паўстання 1863 года ва ўсходнеславянскіх і польскай літаратурах. Але энцыклапедычныя веды Караткевіча, на шчасце (як заўважыў гісторык Генадзь Кісялёў), увасобіліся не ў сухой манаграфіі, а рассяліся па многіх мастацкіх творах. Раман «Каласы пад сярпом тваім» — гэта яго «доўг Дняпру, людзям паўстання 1863 года, Беларусі». Тэма паўстання — у пралогу да рамана «Нельга забыць», у п'есе «Кастусь Каліноўскі», у многіх вершах. Лейтматывам да гэтай часткі спадчыны пісьменніка маглі б паслужыць ці не гэтыя словы, выказаныя ў адрас Каліноўскага:

«Каб не плакалі з голаду дзеці, каб не было прыгону і гвалту, каб квітнела вольнае слова, каб не сівелі ў роспачы жанчыны, каб мужчыны не ляліся бяссільна і не паміралі з думкай, што ў іх жыцці не было жыцця, — ён аддаў сваё жыццё. Бо ведаў: неацэнны дар — жыццё — нельга абражаць рабствам, голадам, цемрай, нацыянальным упіскам, смяротнымі пакараннямі».

Уладзімір Калеснік занатоўваў свае гутаркі з пісьменнікам. З запісаў вучонага вынікае, што Караткевіч лічыў постаць Каліноўскага самаю шчымліваю ва ўсёй нашай гісторыі. Яго вобраз цяжка выяўляць праз мастацкае слова, бо Каліноўскі яму здаецца чалавекам, заціснутым самадысцыплінай, нават жорсткім. Гэта палітык, дыктатар, фанатык палітычнай ідэі, запраграмаваны, самаабмежаваны ў сваіх паводзінах.

Талент пісьменніка пераадолеў супраціўленне матэрыялу — і мы маем шматфарбны, аб'ёмны партрэт, створаны мастаком слова. Выснова літаратуразнаўцы Пятра Васючэнкі такая, што вобразам К. Каліноўскага У. Караткевічу ўдалося абвергнуць міф пра «традыцыйную» пакорлівасць, забітасць беларусаў, што

прыхаваная гатоўнасць да самаахвяравання — такая ж уласцівасць беларускага характару, як і талерантнасць, добразычлівасць (гл. зборнік «Абнавіцца духам». Старонкі сучаснай літаратурнай крытыкі. Мн. 1993 г.).

У. Караткевіч, А. Куляшоў звярталіся за парадамі, удакладненнямі да аўтарытэтнага крыніцазнаўцы беларускай мінуўшчыны, даследчыка жыцця, дзейнасці і светапогляду К. Каліноўскага — да Г. Кісялёва. Дарэчы, шаноўны Генадзь Васільевіч — «расійскі хлопец», як піша пра свайго калегу кандыдат гістарычных навук Марат Батвіннік, па сканчэнні Маскоўскага гісторыка-архіўнага інстытута працаваў у дзяржаўных архівах Вільні, сам удыхаў у навіслых скляпеннях яе муроў раствараную ў паветры гістарычную субстанцыю Каліноўшчыны. А вось яшчэ аднаму аўтару зборніка, доктару навук Адаму Мальдзісу дзеля напісання аповесці не трэба было пераўвасабляцца ў «кротуса» (так Вядзьмак Лысагорскі назваў Г. Кісялёва). Даследчык літаратурна-грамадскага жыцця мінулых часоў А. Мальдзіс быў у кантэксце падзей і зрухаў XIX стагоддзя. Аповесць Адама Мальдзіса добразычліва сустрэла крытыка, кніга была перакладзена на латышскую і польскую мовы, а нядаўна паводле аповесці пастаўлены спектакль.

«...Сёння памяць аб Каліноўскім таксама трывожыць людзей», — піша Валянціна Куляшова ў кнізе пра бацьку «Лясному рэку праўду раскажу...» І пагаджаецца з тымі, хто лічыць паэму «Хамуціус» вяршыняй творчага развіцця Аркадзя Куляшова.

Пра свайго героя паэт пачаў збіраць матэрыял даўно, але першыя паэтычныя радкі напісаліся ў 1968 годзе, «калі сямейная драма дала бацьку эмацыянальны штуршок, а думкам — кірунак», піша Валянціна Куляшова. Стварыўшы паэму, Аркадзь Куляшоў абагуліў «сэнс жыцця Каліноўскага з пункту гледжання нашага сучасніка».

У назапашанай мною Каліноўскіяне ёсць і паэтычная частка, дзе сабраныя вершы прадстаўляюць аўтараў пяшчотнага крыла чалавецтва — жанчын (пакуль што мы гаварылі пра тых, да каго звяртаўся Каліноўскі са словам: «Дзецюкі!»). Унёсак у гэтую паэтычную анталогію зрабілі Наталля Арсенева, Ларыса Геніюш, Раіса Баравікова, Валянціна Коўтун, Вольга Куртаніч, Ніна Мацяш, Людміла Рублеўская, Люба Тарасюк... У зямлячкі К. Каліноўскага Дануты Бічаль-Загнетавай ці не самы багаты паэтычны нарбак. Мужнае імя чалавека, які на пароль «Каго любіш?» адгукаўся нібы клятваю: «Люблю Беларусь!», сустракаецца ў вершах «Белавежская пушча», «Супольна», «Якушоўка», «Сваяцтва», «Здалеча», «І дзве Літвы», «Замест запавету», «Вера», «Дзяды» і іншых. Роспач, знявер, адчай пераплаўляе Данута Бічаль-Загнетава ў абнадзейныя словы: «Шча супольна сямейка збярэцца!» Заклікае сейбітаў долі сваёй, дзецюкоў, за рукі ўзяўшыся, зарой гарэць... Толькі тады мы —

І не загінем. І не станем прахам...
Спяём Радзіме песню, а не плач.

Дзеіць у беларускай літаратуры і яшчэ адзін зямляк Кастуся Каліноўскага — Сакрат Яновіч: паэт, празаік, эсэіст, грамадскі дзеяч. 4 верасня ў Сакрата Яновіча юбілей, ён нарадзіўся ў 1936

годзе ў мястэчку Крынкі на Беласточчыне, дзе калісьці і выходзіла «Мужыцкая праўда». «Беласточчына, — піша Уладзімір Гніламедаў, — старажытная беларуская зямля, вядомая сваімі даўнімі — яшчэ з часоў Ф. Скарыны — культурнымі і кніжнымі традыцыямі. Ёсць гістарычныя звесткі, што на працягу 1568—1570 гадоў у Заблудаве (мястэчка пад Беластокам) з добрым плёнам працавала славянская друкарня, заснаваная Іванам Фёдаравым і Пятром Мсціслаўцам. Духоўныя традыцыі не перарываліся і спрыялі ўстойлівасці і захаванню ў мясцовым людзе пачуццяў чалавечай і нацыянальнай годнасці, і, калі ўціск станавіўся невыносным, людзі ўзнімаліся на супраціў».

Сакрат Яновіч пасля вучобы ў Варшаўскім універсітэце працаваў ў рэдакцыі газеты «Ніва» — з перапынкамі ажно да 1980 года. Займаецца перакладамі з польскай на беларускую і з беларускай на польскую мовы. Яго кніга «Беларусь, Беларусь», якая мела шырокі рэзананс (Варшава, 1986 г.), напісана спецыяльна па-польску, каб звярнуць увагу грамадскасці. Аповесць «Сярэбраны яздок» — яго першая кніга, якая выйшла ў Мінску (1978 г., пасляслоўе Янкі Брыля). Якуб Міско, рэцэнзуючы кнігу — а там змешчаны і выбраныя апавяданні, замалёўкі, гумарэскі аўтара, — адзначаў, што асобнае месца тут займае невялікая аповесць «Сярэбраны яздок». Гэта «яшчэ адна старонка ў літаратуры, прысвечанай паўстанцкаму руху пад кіраўніцтвам Каліноўскага». Рэцэнзент засведчыў, што ў асобе Сакрата Яновіча «мы маем цікавага пісьменніка».

Новы ўздых увагі да постаці Каліноўскага адбыўся ў апошні час, калі адзначаліся такія даты, як 125-годдзе, 130-годдзе паўстання, 150-годдзе з дня нараджэння слаўнага сына Беларусі.

Але сама «эпоха Каліноўскага», спадчына палітычнага і культурнага дзеяча еўрапейскага маштабу па сённяшні дзень цікавіць вучоных, пісьменнікаў, мастакоў. У навуковы зварот паступаюць новыя матэрыялы, прыходзіць новае асэнсаванне ўсёй палітры мінуласці, з якой, як фенікс, ускрыляецца нашая будучыня.

Сярод турбот першапачатковых гісторык М. Батвіннік называе, да прыкладу, і такія: «...неабходны сучасны, абноўлены летапіс жыцця і дзейнасці беларускага змагара. Можна нават назваць гэту кнігу «Каляндар Каліноўскага» і выдаць на высокім мастацка-паліграфічным узроўні, як «Каляндар Скарыны» (Мн., 1988). Таксама неабходна гістарыяграфічная праца, прысвечаная К. Каліноўскаму з аналізам усяго, што назапашана ў Каліноўскіяне».

Галоўнае, што наспела тэрмінова выдаць, — гэта энцыклапедычны даведнік «Каліноўскі і яго час».

Жыць з клопатам пра заўтрашні дзень — гэта значыць прадаўжаць справу продкаў. Застаецца толькі ўслед за Каліноўскім усклікнуць:

— Жыві ў свабодзе, будучыня Беларусі!

Укладальнік

ЗМЕСТ

За праўду і бацькаўшчыну. <i>Генадзь Кісялёў</i>	3
--	---

ДА БЕЛАРУСКАГА ЛЮДУ

Кастусь Каліноўскі. Вершы, публіцыстыка	12
...Марыська чарнаброва, галубка мая!	12
...Бывай здаровы, мужыцкі Народзе	12
«Мужыцкая праўда»	13
Да беларускага люду. Лісты з-пад шыбеніцы	26

ВЯДЗІ НАС НА АХВЯРНУЮ СЯЎБУ

Максім Танк. Каліноўскі. <i>Паэма</i>	34
Пятрусь Броўка. Кастусь Каліноўскі. <i>Верш</i>	51
Уладзімір Караткевіч. Кастусь Каліноўскі. Смерць і неўмі- ручасць. <i>Трагедыя</i>	54
Аркадзь Куляшоў. Хамуціус. <i>Паэма</i>	146
Адам Мальдзіс. Восень пасярод вясны. <i>Урыўкі з аповесці</i>	268
Іван Капыловіч. Пісьмы Караліне. <i>Апавяданне</i>	320
Сакрат Яновіч. Сярэбраны яздок. <i>Аповесць</i>	342
Памяці Справядлівага. <i>Укладальнік</i>	391

Літаратурна-мастацкае выданне

Школьная бібліятэка

ЖЫВІ Ў СВАБОДЗЕ!

Зборнік твораў пра К. Каліноўскага

Укладальнік С. С. Панізнік

Для старэйшага школьнага ўзросту

Рэдактар С. С. Панізнік

Мастацкі рэдактар К. С. Ракіцкі

Тэхнічны рэдактар С. А. Абрамчук

Карэктар Д. Р. Лосік

Здадзена ў набор 18.01.96. Падпісана да друку 06.06.96.
Фармат 84×108¹/₃₂. Папера друкарская. Гарнітура Школьная.
Афсетны друк. Ум. друк. арк. 21,00 + 0,11 укл. Ум. фарб.-адб.
21,64. Ул.-выд. арк. 19,52 + 0,04 укл. Тыраж 19750 экз.
Зак. 284.

Выдавецтва «Юнацтва» Дзяржаўнага камітэта Рэспублікі

Беларусь па друку. Ліцэнзія ЛВ № 7.

220600, Мінск, Машэрава, 11.

Друкарня выдавецтва «Беларускі Дом друку».

220013, Мінск, пр. Ф. Скарыны, 79.

Ж 67 Жыві ў свабодзе! Зборнік твораў пра
К. Каліноўскага: Для ст. шк. узросту /
Прадмова Г. В. Кісялёва. Уклад. і аўтар
пасл. С. С. Панізнік; Маст. Л. І. Ме-
леж. — Мн.: — Юнацтва. 1996. — 398 с.,
[1] л. партр.— (Школьная бібліятэка).

ISBN 985-05-0173-1.

Кніга пра Каліноўскага — лагічны працяг
ужо выдадзенай кнігі пра Скарыну («Слаўны сын
Беларусі»). Зборнік змяшчае лепшыя, апрабіра-
ваныя часам, мастацкія творы беларускіх пісь-
меннікаў, прысвечаныя грамадзянскаму подзві-
гу Справядлівага: так называлі сучаснікі К. Калі-
ноўскага за яго мужнасць, адданасць Баць-
каўшчыне, самаахвярнасць у змаганні за свабоду
і роўнасць, за права людзьмі звацца ў вялікай
супольнасці еўрапейскіх народаў.

Ж 882060000—037 73—96
М 307(03)—96

ББК 84(Бел)6

У вяках нашай нацыянальнай славы ўзвышаецца Кастусь Каліноўскі.

Кузьма Чорны

Кастусь Каліноўскі і сёння здольны аб'яднаць свой народ. Ён застаецца там, дзе беларусы адваёўваюць сваё права на Зямлю і Волю, на вартае цывілізаванага грамадства жыццё.

Віктар Карамазіў

ЖЫЎІ Ў СВАБОДЗЕ!

